سیروان کاوسی

مێژووی دەسەڵاتدارێتیی ئاینیی لە ئێران

لە ئیمپراتۆری "سەفەوی" یەوە،
تا رووخانی رژێمی حەمەرەزاشای پەهلەوی!

نۆروێژ:
جۆزەردانی 2010

History of Religious Authority in Iran

From the Empire of the Safavids
To The Fall of
<u>Mihemmed Reza Shah Pahlavi</u>

By: Sirwan Kawsi
Oslo, June, 2010

سیروان کاوسی

مێژووی
دەسەڵاتدارێتیی
ئاینیی
لە ئێران

لە ئیمپراتۆری "سەفەوی" یەوە،
<u>تا رووخانی رژێمی حەمەرەزاشای پەهلەوی!</u>

نۆرویژ:
جۆزەردانی 2010
بەرگی یەکەم

ناوی پەرتۆک: مێژووی دەسەلاتدارێتیی ئاینیی لەئێران

نووسەر: سیروان کاوسی

تایپ و رازاندنەوەی بەرگ: سیروان کاوسی

چاپی یەکەم، لە چاپخانەی Digital Printservice AS, Oslo **،**

مانگی جۆزەردانی سالّی 2010**، لەسەر ئەرکی نووسەر چاکراوە.**

ئەژمار: 1000 **دانە.**

لەلایەن کتێبخانەی نیشتمانیی ولاّتی نۆروێژەوە، ژمارەی:

ISBN 978-82-998231-1-1 **دراوەتێ.**

مافی چاپکردنەوەی تەنێ بەدەست نووسەرە.

سوپاس و پێزانین!

بەپێویستیدەزانم، سوپاسێکی گەرمی هاوبیر و برای هێژا و نیشتمانپەروەر کاک محەممەد ئەحمەدیان (مامۆستا محەممەد) بکەم، کە خۆبەخشانە و بەوپەڕی دڵسۆزییەوە، ماوەیەکی باش بەئامادەکردنی ماڵپەڕی کۆنگرەوە سەرقاڵ بوو، هەروەها پشوودرێژیی زۆری پێشاندا تاکو نووسەری ئەم دێڕانە (سیروان کاوسی)، لە دامەزرانی پرۆگرامەکانی کۆمپیوتێردا شارەزابم و، بتوانم لەڕێگەی ئینتەرنێتەوە، نووسراوە و بابەتە نەتەوەییەکان خێراتر لەنێو خوێندەوار و رۆشنبیران و، نیشتمانپەروەرانی گەلەکەماندا بڵاوبکەمەوە.

هیوادارم هەربێوەی بێ و وێنەی زۆربێ و، بەردەوام بێت لەخزمەتکردنی بەبیری پیرۆزی ئازادی و سەربەخۆیی کوردستان.

ناوەرۆك

چەند وشەیەک بۆ چاپی ئەم بەرهەمە .... نووسەر 1

وتەیەک لەبارەی ئەم پەرتووکەوە .... پارێزەر کامیل ژیر 3

چەند وشەیەک لەبارەی ئەم بەرهەمەوە .... دوکتۆر جەمال نەبەز ... 7

سەرەتا 10

رەگەز و رەچەڵەکی بنەماڵەی سەفەویی.. 15

هۆی چی بوو بنەماڵەی شێخی سەفەویی سوننە، روویانکردە ئاینزای شیعە 18

بەدەسەڵاتگەیشتنی ئیسماعیل میرزای سەفەوی و، دامەزراندنی یەکەمین ئیمراتۆریی

شیعە لەئێران و لەناوچەکە 22

شاتاماسپی سەفەویی، رێ بۆ دەسەڵاتی چینی ئاینیی خۆشدەکات!................... 34

پاشایەتیی شاعەباس و، بەهێزترکردنی ئیمپراتۆری ئاینزای شیعەگەرێتیی 39

شاعەباسی سەفەویی (سەگی بەر دەرگەی مەزاری ئیمام عەلی) 43

سۆفییەکانی مرۆڤخۆری شاعەباسی سەفەویی 45

داگیرکردنی بەغدا لەلایەن شاعەباس و بەهێزکردنی دەسەلاتی شیعە لەعێراق 46

هێرشی ئەفغانەکانی سوننە و، رووخانی ئیپمراتۆرێتی سەفەویی! 48

سەرهەڵدانی نادر قولی کوردی خۆراسان و، لەنێوبردنی دەسەڵاتی ئەفغان 54

کەریمخانی زەند و دامەزراندنی حکوومەتی کوردیی! 60

رووخانی حکوومەتی زەند و، دامەزرانی حکوومەتی قاجاڕ 66

حکوومەتی فەتحعەلیشای قاجاڕ و، بووژانەوەی دەسەلاتی چینی ئایینی 74

حکوومەتی ناسرەدینشا و، پەرەسەندنی دەسەلاتی چینی ئایینی 90

پاشایەتیی موزەفەردینشا و،سەرهەڵدانی "انقلاب مشروطه" لە ئێران 102

بەربەرەکانێی خوێناویی لەنێوان حکوومەتی قاجاڕ و ئازادیخوازان..............137

ململانێی نێوان لایەنەکانی دژبەری نێو پەرلەمان، سەبارەت بە جۆری داڕشتنی

یاساى بنچینەیی ولات 142

یەکەمین جێژنی ساڵڕۆژی شۆڕشی مەشرووتە 147

فەرمانی حەمەعەلیشا بۆ داگیرکردنی پەرلەمان 152

ئازادکردنی شاری تاران لە لایەن هێزەکانی کوردی بەختیاری و، شۆڕشگێڕانی گێلان

و، هەڵاتنی حەمەعەلیشا 168

حکوومەتی ئەحمەدشا - دواشای قاجاڕ و، بەسەرهاتی شۆڕشی نوێخوازیی 181

چۆنێتیی بەدەسەڵاتگەیشتنی رەزاخان و، دامەزرانی رژێمی پەهلەویی 186

دەستپێکردنی حکوومەتی حەمەڕەزاشا و رۆڵی کۆلۆنیالیزمی جیهانی لە

پەرەپێدانی ئاین و ئاینزاکاندا!.. 205

بزافی دوکتۆر محەممەدی موسەدق و دەرکردنی ئینگلیز لەئێران 230

نەخشەی سێکوچکەی بریتانیا، ئەمریکا، مەلاکان، لەدژی دەوڵەتی موسەدق. ... 235

هۆکاری دژایەتیی چینی ئاینیی لەگەڵ پرۆژەی "شۆڕشی سپی" کە شا دایهێنا..... 242

روانگەی سیاسی و کۆمەڵایەتیی رۆحوڵڵا خومەینیی، لەسەردەمی پەهلەویدا...... 249

شا پەرەبەتواناى سەربازیی دەدا و، ئێران دەبێتە ژاندارمی نێوچەکە 261

هۆکارەکانی سەرهەڵدانی قەیرانی ئابووری و سیاسیی لەسەردەمی شادا چیبوون؟ 269

ئامانجی حەمەڕەزاشا، لەپێکهێنانی "حزب رستاخیز" چی بوو؟ 281

بارودۆخی ئۆپۆزسیۆن و، پێکهاتەی بەرەی دژ بە رژێمی شا، لە نێوخۆ و لە دەرەوەی ئێران لە چ ئاست و رادەیەکدا بوو؟ 286

تووشبوونی حەمەڕەزاشا بە نەخۆشیی "شێرپەنجە"و روانگەی هاوپەیمانەکانی .. 301

بارودۆخی رۆژهەڵاتی کوردستان لەدواسالی تەمەنی رژێمی حەمەڕەزاشادا 313

پەراوێزەکان 326

سەرچاوە 337

چەند وشەیەک بۆ چاپی ئەم بەرهەمە!

بیری نووسینی پەرتۆکێک بەنێوی **"مێژووی دەسەڵاتدارێتیی ئاینیی لەئێران"**، دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی 2000ی زایینیی، کە لەگۆڤاری **"کۆنگرە"** دا، دەستمدابووە نووسینی زنجیرەوتارێک لەژێر نێوی **"ململانێی نێوان دەسەڵاتدارانی کۆماری ئیسلامیی ئێران، لەڕوانگەی بەرژەوەندیی نەتەوەیی کوردەوە"**. سەرەڕای ئامادەکردنی گۆڤارەکە بەتەنیا باڵی و، ئەنجامدانی چەندین ئەرکی دیکە، تاکو ساڵی 2007 ی زاینی، توانیم سەرجەم 23 بەشی لێ بڵاوبکەمەوە. **نێوەرۆکی بابەتەکەش وەک لەنێوەکەیڕا دیارە، تایبەت بوو بەنووسینەوە و شیکردنەوەی بیروباوەڕ و ئامانج و کردەوەکانی دەسەڵاتدارانی کۆماری ئیسلامیی ئێران و، لێکدانەوەی ڕووداوەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، لەسەرەتای دامەزرانی کۆماری ئیسلامیی ئێرانەوە تاکو ئەوڕۆ.**

ماوەیەک دوای بڵاوکردنەوەی چەند بەشێکی بابەتەکە، دڵخۆش بووم بەوەی کە لەلایەن خوێنەرەوەی گۆڤارەکەوە، پێشوازیکرا و، گەلێک لە هاوبیران و نووسەران و مامۆستایانی دڵسۆز کە ژمارەکانی کۆنگرە دەگەیشتە دەستیان، داوایان دەکردلێم، کۆی ئەو زنجیرە بابەتە لە پەرتۆکێکدا بڵاوبکەمەوە.

لەکاتی ئامادەکردن و پێداچوونەوەی کۆبەرهەمەکە بۆ چاپ، سەرنج و بیرم ڕاکێشرایە سەر بابەتێکی گرنگتر، ئەویش ئەوە بوو، بەپێویستمزانی بەرلەهەڵسەنگاندنی بیروباوەڕ و کردەوەی دامەزرێنەرانی کۆماری ئیسلامیی ئێران، دەبێ لاپەڕەکانی مێژووی کۆنی سەدان ساڵی ڕابردوو هەڵبدەمەوە، کە زەوینەخۆشکەربوون بۆ ئەوەی لەکۆتایی سەدەی بیستەمدا ڕژێمێک بەبیروباوەڕی بنچینەگرانەی ئیسلامییەوە، دابمەزرێت.

کورد گوتەنی، دیتم، **ئەم هەویرە ئاوی زۆر دەبا،** بەڵام چارم ناچاربوو، دەستمدابووە کارێک، کە ڕێی گەڕانەوەم نەبوو. ئەوەبوو هەر لەسەرەتای ساڵی 2007 ەوە، رووومکردە پەرتۆکخانەی نێوەندیی شاری ئۆسلۆ و، هەروەها لە بریتانیا و ولاتی سوێدیش دەیان سەرچاوەی مێژوویی‌م کڕی، یان لە پەرتۆکخانە بە ئەمانەت وەرمگرتن و، دەستم بەخوێندنەوەیان کرد و، دوای دووساڵ تێڕامان و شەنوکەوکردنی لاپەڕەکانی مێژووی کۆن و، نوێی نێوچەکە، توانیم ئەم بەرهەمە پێبگەیەنم و پێشکێشی خوێنەرەوەی هێژا و وڵاتپارێزی نەتەوەکەمی بکەم.

لەم پێوەندەدا، سوپاسێکی گەرمی برای گەورە و هاوبیری خۆشەویست کاک دوکتۆر حسێنی خەلیقی دەکەم، کە چەند سەرچاوەیەکی بەنرخی ناساندپێم.

هێژای گۆتنە، بەشی یەکەمی ئەم پەرتۆکە، ساڵی 2007 لەشێوەی چاپی ئەلیکترۆنی لە 94 لاپەڕە، لەسەر ماڵپەڕی کۆنگرەدا بڵاومکردەوە و، ئەوکات، هاوبیرانی هێژام مامۆستا جەمال نەبەز و، مامۆستا کامیل ژیر، بۆچوون و سەرنجی خۆیان بەنووسراوە ناردبۆم، کە وێڕای سوپاسی گەرمم بۆیان، دەقی نووسینەکەیان وەک خۆی لە گەڵ ئەم پەرتۆکەدا بڵاودەکەمەوە.

بەهیوام ئەم پەرتۆکە رووی ئەوەی ببێ لەسووچێکی پەرتۆکخانەی کوردیدا جێی بێتەوە و، خزمەتێکی بچووکم بەرۆشنبیریی کوردی کردبێت.

سیروان کاوسی

11/6/2010

وتەیەک لەبارەی ئەم پەرتووکەوە

ئەم پەرتووکەی هاوبیری هێژام، مامۆستا سیروان کاوسی، جگە لەوەی بەهایەکی زۆری مێژوویی هەیە و گەلێ زانیاری ئەوتۆی تێدایە کە ئەشێ لای ژمارەیەک رەمەکی خەڵک و رۆشنبیریش نەزانراوبێ، گەلێ وانەی نەتەوەییانەی ئەوتۆشمان ئەداتێ کە پەند و ئامۆژگارین بۆ نەوەکانی ئەمرۆی نەتەوە ستەمدیدەکەمان و چراوگی رووکەرەوەی کاروانی خەباتی کوردایەتیمانن،

لەوانە:

1- نووسەر ئاماژە بۆ رۆڵی کۆلۆنیالیزمی جیهانی ئەکات لە پەرەپێدانی ئاینزای شیعەگەرێتیدا. راستییەکەی، کۆلۆنیالیزمی جیهانی هەر تەنیا لەپشتی پەرەپێدانی شیعەگەرێتییەوە نییە، بەڵکو لەپشتی پەرەپێدانی هەموو ئاین و ئاینزاکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوەیە. مەبەستیش لەم کردەوەیە، جگە لە دژایەتیکردنی بەرەی چەپ لەسەردەمی سۆڤێتیدا، دانیشتوانی ئەم ناوچانە، زیاتر بۆ ئەو دنیای هەتا هەتایی بژین (بەپێی ئاین) و ئەوەندە بایەخ بە ئەم دنیای کاتی نەدەن. بەوەش، ئەم کۆمەڵگا ئاینیانە، هەمیشە لە کەش و هەوای نەزانیندا، تەمەنە کورتەکەی ئەم دنیا بەسەر ئەبەن و بەلای زانست و تەکنەلۆجیادا ناچن. واتا، زانست وتەکنەلۆجیا، کە کۆڵەکەی هەرە ئەستووری ئابووریی رۆژاڤایە، هەر پاوان ئەبێ بۆ خۆیان. بازاڕەکانی ولات و ناوچە ئاینییەکانیش، بازاڕی فرۆشتنی کاڵا و بەروبوومی زانست و تەکنەلۆجیایان ئەبێ. بەڵگە نەویستیشە کە سەرچاوەی دەسەلاتی سیاسی و هێزی سەربازیش لەمرۆدا، هەر زانست و تەکنەلۆجیایە. بۆ راستیی ئەم دید و بۆچوونەش، ئەگەر سەرنج

بدەین، ئەبینین، هەتا ئەم چەرخی بیست و یەکەمینەش هیچ کام لە کۆمەڵگا ئاینییەکان، بە بێ مەکینە و ئامێر و ئەندازیار وشارەزای رۆژاڤا، دەرزییەکیان بۆ دروستناکرێ. ئەوە لە کاتێکدا کە لە کۆمەڵگاکانی خۆیاندا، نەدەسەڵاتی سیاسی کەنیسەیان هێشت، نە رۆڵێکی ئەوتۆشیان بۆ ئاین هێشتەوە لە فەرمانڕەواییکردنی ولات و ئاراستەی کۆمەڵگەکانیاندا.

2- کاک سیروان، ئەوەی پێشانداوە کە نزیکەی هەشت سەدە لەمەوبەر، تورکمانەکانی ئێران، یاریدەدەری مەغۆلەکان بوون بۆ داگیرکردنی رۆژهەڵاتی کوردستان وتیا نیشتەجێبوون و کوردیان لەزێدی باوباپیرانیان دەرکردووە، لەوانە: ئەو ئازەباجانەی لەمێژووی کۆندا بە وڵاتی مادی گەورە دەناسرا. ئەمە پەندێکە، وریامان ئەکاتەوە کە ئەبێ هەمیشە بە ئاگابین لەو کەمینانەی لە کوردستاندا ئەژین. ئینجا خۆ ئەم وڵاتانەی دنیا، هیچیان بە بێ کەمینە نین، بەڵام جیاوازی لەنێوان کەمینەیەک و کەمینەیەکیتردا هەیە. راستییەکەی هەموو کەمینەیەک، هەمیشە دڵی بۆ نەتەوە دایکەکەی خۆی لێئەدا. کوردیش هەروایە، لەهەر جێگەیەکبێ. ئەمە تایبەتمەندییەکی سروشتییە لە مرۆڤدا و ئاساییە، بەڵام کاتێک سنووری ئەو نەتەوەی دایکە نووسابێ بە سنووری ئەو وڵاتەی کەمینەی تیایە، مەترسییەک دروست ئەبێ. ئەگینا کەمینەیەک کە لە ولاتێکی دووردا بژی، مەترسییەکی نابێ بۆ سەر ئاسایشی نەتەوەیی ئەو ولاتە. بۆ نموونە: کەمینە فرەجۆرەکانی کە لە بەریتانیا ئەژین و ئەمڕۆ خەریکە لە پایتەختێکی وەک لەندەندا زۆرینەی دانیشتوانی ئەو پایتەختە پێکئەهێنن، مەترسییەکیان بۆ ئاسایشی نەتەوەیی بەریتانیا نییە. چۆنکە سنووری هیچکام لە هێندستان و پاکستان و عەرەبستان و ئەفریقا، بەسنووری بەریتانیاوە نەلکاوە. بەڵام کەمینە تورکمان و

عەرەب و فارسەکان لە کوردستان، جێگەی مەترسین و پێویستە ڕێگەیان نەدرێ سیخوڕی ونۆکەری و چاوساغی بۆ نەتەوە دایکەکانیان بکەن.

3- نووسەر، ئەوەمان پێئەڵێ: بنەچەی سەفەوییەکان، نەتەوەی کورد بووە. بەڵام ئەو سەرچاوانەی لەسەردەمی شاکانی سەفەویدا نووسراون، بنەچەی سەفەوییەکان ئەبەنەوە سەر پەیامبەری ئیسلام و ئەسحابەکانی و ئیمامی عەلی، بەبێ هیچ بنەمایەکی زانستی. بەوەش، ئەگەر وابێ. واتا بنەچەی سەفەوییەکان، نەتەوەی عەرەبە. ئینجا وەنەبێ هەر سەفەوییەکان، بەڵکو هەرچی بنەماڵەی شێخ و سەید لە کوردستاندا هەیە، شەجەرەکەی خۆیان بردۆتەوە سەر پەیامبەری ئیسلام. بەو پێیە، نزیکەی نیوەی کوردستان کە بە شێخ و سەید ناو ئەبرێن، ئەبێ عەرەب بن!! کە ئەوە هیچ ڕاستییەکەی تێدا نییە، بەڵکو (وەک کاک سیروانیش ئەڵێ) لەو سەردەمانەدا، ئەو بنەماڵانە ویستوویانە لای خەڵکی ڕەشوڕووتی کوردستان، وەک بنەماڵەیەکی پیرۆز خۆیان بنوێنن، هەر یەکە و بۆ مەبەستێک. ئەوانەی دەسەڵاتیان بەدەستبووە، ویستوویانە سەرپێچیکردن لە بڕیارەکانیان، بە سەرپێچیکردنی لە فەرمانی خوا لەقەڵەم بدەن! ئەوانەشی دەسەڵاتیان بەدەست نەبووە، ویستوویانە لەسەر ڕەنجی خەڵکی ڕەشوڕووت بژین، بەوەی ئەو خەڵکە هەمیشە زیارەتی تەکیەکانیان بکەن و دیارییان پێشکێش بکەن و کوڕنۆشیان بۆ بەرن. ڕاستییەکەی هیچ بنەمالەیەکی شێخ و سەید لە کوردستاندا، ناچنەوە سەر عەرەب، بەم بەڵگانە:

إ - لەپەیدابوونی پەیامبەرەوە، ئەندامەکانی نەتەوەی عەرەب، خۆیان بە هاوڵاتی پلە یەک زانیوە و بێزیان نەهاتووە خۆیان لەناو نەتەوەکانیتر بتوێیننەوە.

ب - نەتەوەی کورد، لەپەیدابوونی ئەو پەیامبەرەوە، دەولەت و دەسەڵاتی سەربەخۆی خۆی نەبووە تا ئەو ژمارە عەرەبە، کە گوایە ئەبنە باپیرانی شێخ و سەیدەکان، لەناو خۆیدا بتوێنێتەوە. بەپێچەوانەوە، ئەو عەرەبانەی بەناوی فەتح و غەزاوە هاتوونەتە کوردستان، هەنگاو بە هەنگاو، زەوی کوردیان داگیرکردووە، یان کوردەکانیان قەڵاچۆ کردووە و راوناوە، یان ئەو داماوانەی مابنەوە، تەعریبیان کردوون. نەک هەر ئەوانە، بەڵکو هەزارانی وەک شەوقی و عەقاد و زەهاوی و هەموو نەتەوەکانی سەلاحەدینی ئەیوبی و ... هتد لەناو عەرەبدا تواونەتەوە.

ج- تا ئێستا و لەم سەردەمی عەولەمەیەشدا، ماڵە کوردێک کچی خۆی نادا بە عەرەبێک. کە واتە ئەو دیاردەی شێخێتییە، لەرێگەی ژنخواستنیشەوە نەبووە. ئینجا ئەگەر تاکوتەرایەک کچی کورد شووی بە عەرەبێک کردبێ، مەرج نییە ئەو عەرەبە لە نەوەی پەیامبەر بووبێ.

من نامەوێ لەمە زیاتر، لە گەوهەرەکانی ئەم پەرتووکە بدوێم ئەوەی ماوە، بەجێیدەهێڵم بۆ سەرنج و بیروهۆشیاریی خوێنەرەوە خۆشەویستەکانی ئەم بەرهەمە.

لە کۆتاییدا، دەسخۆشانە و پیرۆزبایی لە کاکە سیروان کاوسی ئەکەم بۆ ئەم بەرهەمەی و بۆ ئەو هەموو بەرهەمە بیرمەندییانەیتری لەنێوان هەوڵە زۆرەکانی بۆ کۆنگرەی نیشتمانی کوردستان و تێکڕا وشە و رێبازی کوردایەتی.

هەر سەرکەوتووبێ.

کامیل ژیر

سلێمانی 1/8/2007

چەند وشەیەک لەبارەی ئەم بەرهەمەوە

جەمال نەبەز

بەرلین 15/8/2007

ئەم باسەی لەم پەرتۆکەدا جێیکراوەتەوە، کورتەمێژوویەکی هاتنەکایەی فەرمانڕەوایەتیی ئاینزای شیعەیەتییە لە ئێراندا، کە لەسەردەمی دەسەڵاتداریێتیی سەفەوییەکانەوە دەستیپێکرد. سەرنجڕاکێش لێرەدا ئەوەیە، زانا موسڵمانەکانی کورد، لەماوەی سەتسالێکدا بوونە هۆی دامەزراندنی دوو ئیمپراتۆریێتیی ناکوردی. ئیدریسی بیتلیسی، بە کۆکردنەوەی میرەکوردە سوننییەکان لەدەوری سەرۆکهۆزی عوسمانی، بنکەی بەهێزبوون و فراوانبوونی خەلافەتی بنەماڵەی ئۆسمانی ئامادەکرد و، شێخ سەفیش کە شێخی دەروێش و سوننی بوو، لە باشووری کوردستانەوە روویکردە رۆژهەڵاتی کوردستان، کە ئەو دەمە ئەردەوێڵیشی (*) دەگرتەوە و، لەڕکی ترکە عوسمانییەکان، خۆی کرد بە شیعە و، بەزۆری زۆردارەکی، ئاینزای شیعەی بەسەر سونییەکاندا سەپاند، کە ئەودەمە زۆربەی زۆری خەڵکی رۆژهەڵاتی کوردستان و عێراق سوننی بوون.

شتێکی راستە، کە فارسەکان لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتیی ئەمەوییەکان و، عەباسییەکاندا، ئاینزای شیعەیەتییان بەکارهێنا، وەک سپێرێک بەرامبەر زۆرکاریی عەرەبەکان. بەڵام ئەم ئاینزایە، لەلایەن فارسەکانەوە دانەمەزرا، ئەگەرچی فارسەکان بۆ بەرژەوەندیی خۆیان، گەلێک درۆ و دەلەسەیان خستەپاڵی کە تەنانەت ئاخوندێکی وەک **مەلاباقیری مەجلیسی،** هەزاران حەدیسی هەڵبەستراوی دایە

پاڵ پەیامبەری موسڵمانان. لەگەڵ ئەوەشدا بنچینەی **"تەقییە" (التقية)** واتە، دەرنەبڕینی بیروڕا و هەستی خۆ، لەکاتی مەترسیدا و، داپۆشینی لەکاتی تەنگانەدا، لە حەدیسێکی پەیامبەردا هەیە کە دەبێژێ: **"استعينوا على قضاء حواعجكم بالكتمان، فان كل ذى نعمة محسود"**، ئەگەرچی ئەمە بەو شێوەیە نییە، کە بگاتە ئەوەی کەسێک هیچ لەمەترسیدا نەبێ و بچێ درۆ بکات لەگەڵ خەڵک.

لەساڵی 1970دا و، لەو باسەدا کە بەزمانی ئەڵمانی لەبارەی میری کۆرەوە (پاشاکۆرەی رەواندز) بڵاومکردەوە، دوو کەسایەتیی ئاینیی کوردم لەگەڵ یەک بەراورد کرد، میری کۆرە کە دەیویست دەوڵەتیکی ئیسلامیی سونني لە کوردستاندا دابمەزرێنێ و لەژێر ئاڵای سوننەیەتیدا شەڕی سوڵتانی عوسمانی دەکرد و، سەرینەگرت بۆی و، شێخ سمایل لەژێر ئاڵای شیعەیەتیدا شەڕی سوڵتانی عوسمانی دەکرد و توانی دەسەلاتی خۆی رابگرێ و پەرەبدا پێی و، هۆیەکانیشم رۆنکردەوە. وابزانم لەو سەردەمەدا کەم کەس هەبوون کە بزانن بنەماڵەی سەفەوییەکان کورد بوون.

وادیارە کورد زۆر وەستان لە دامەزراندنی دەوڵەت بۆ خەڵکی دی. ئەوە نییە پاش ئەوەی دەوڵەتی عێراق رووخا و لە گرێژنە دەرچوو، سەرکردەی حیزبەکان دەوڵەتیان بۆ عێراقییەکان دروستکردەوە و، کوردیش سفر، سفر بەدەستەوە؟!

هاوبیری هێژا و برای بەرێز و تێکۆشەر سیروان کاوسی بەشێوازێکی جوان و کوردییەکی رەوان، لاپەڕەیەکی ئەم مێژووەی خستووەتە بەرچاو، هیوام وایە پەرە بە کارەکەی بدا و هەر سەرکەوتووبێ.

(*) - سەرنج:

وشەی "ئەردەوێڵ" کە فارسەکان کردوویانە بە "اردبیل" "ئار – دەوێرە". "ئار" وێنەیەکی دیکەی "ئاگر" ە. "دەوێر" "دەڤەر" ە کە لە کوردی باکووردا بەکاردەبرێ و مانای شوێن و جێیە. وشەی "دەوار" یش کە بەجێی مەڕ و ماڵات و گا و مانگا دەگوترێ، هەر لەمەوە هێنراوە. "وار" و "وێر" بەمانای شوێنی نیشتەجێبوونە.

هەروەها "ئەربیل" کە وێنەیەکی دیکەی وشەی "هەولێر" ە، ئەویش لە ئار – بیل (ئار – ویل) (دەنگی و/ ڤ دەبێتە ب)، (ئار – ویر) "ئار" (ئاگر) و "ویرە" وار (شوێن) واتە شوێنی ئاگر. ئەربیل لە "ئاربارئیلۆ" واتە (چوار خوا) وە نەهاتووە، هیچ کاتێکیش لە هەولێر چوار خوا نەبووە.

هەولێر (ئەولێر) (ئەورێر)(ئاور + ێر، ئاور) (ئاگر) ە، ێر (جێ/ شوێن).

سەرەتا

سەبارەت بە مێژووی سەرهەڵدان و، چۆنێتیی هۆکاری راستینەی سازبوونی دووبەرەکی لەنێوان سوننە و شیعەدا، بیروراکان یەک نین و، هەرلایەنێکیان رەوایەتیی (شرعیت) بە رێبازەکەی خۆیدەدا و، لایەنەکەی دیکە، بە لادەر و هەڵە و ناڕاست نێوناس دەکات. هەموو ئەو سەرچاوانەی لەلایەن زانایانی شیعەوە نووسراون، چاوکانیی ناکۆکیی نێوانیان لەگەڵ پیڕەوانی سوننە، دەبەنەوە بۆ چاخ و سەرەتاکانی ئیسلام. گەڕان بەدوای هۆکاری راستینەیان، شرۆڤەی جیاواز و تایبەت بەخۆیان دەوێ و، دایدەنێین بۆ لێکۆڵەوەر و زانایانی سەر بە هەردوو رێبازەکە. ئەوەی لێرەدا مەبەستمانە و دەمانەوێ لەسەری بدوێین، هۆکارەکانی پەرەسەندنی دەسەڵاتدارێتیی ئاینییە، لەسەفەوییەوە تا هاتنەکایەی کۆلۆنیالیزمی جیهانی و، رۆڵی ئاین لە سیاسەتی دەوڵەتەکانی زلهێزی جیهان لە نێوچەکە و، دواتریش دامەزرانی کۆماری ئیسلامیی لەساڵانی کۆتایی سەدەی بیستەم لەئێران.

سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژەی پێدەکەن، لەپێش بەدەسەڵاتگەیشتنی بنەماڵەی سەفەویی، کە رێبازی شیعەگەرێتیی کردە ئاینی رەسمی لە ئێران و وڵاتانی بندەستیدا، لە هێندێ شار و نێوچەی ئێران، لەوانە لە قوم و کاشان و، لە مازندەران و گیڵان و، تەنانەت لەنێو ترکمانەکانی باکووری رۆژهەڵاتی ئێران، بەرێژەیەکی کەم پیڕەوانی شیعەیان لێ ژیاوە، بەڵام زۆرینەی دانیشتووانی پەلاتی ئێران بەهەموو گەل و رەگەزی جیاجیاوە، موسڵمانی سوننە بوون. لەبەر ئەوە بۆچوونێکی هەڵە و نابابەتانە دەبێت ئەگەر، دامەزراندنی

حکوومەتی سەفەوی بە سەرەتای بیری شیعەگەریێتیی لە ئێران دابنرێت، دواتر لەسەر ئەم بابەتە زیاتر دەدوێین، بەڵام جارێ با بزانین، بنەماڵەی سەفەویی، خەڵکی کوێ بوون و، لەچ رەگەز و تیرەیەک بوون.

پێش چوونە نێو کاکڵی باسەکەمانەوە سەبارەت بە بنەماڵەی سەفەویی، پێویستە سەرەتا هێندێک لەبارەی لەشکرکێشی مەغۆل و ترکمانەکان بۆ سەر ئازەربایجان و کوردستان بدوێین، چۆنکە هاتنی مەغۆل و ترکمانەکان بۆ ئازەربایجان (کوردستانی ئەوکات)، پێوەندییەکی راستەوخۆی بەباتەکەوە هەیە.

چەنگێزخانی مەغۆل، سەرۆکی هۆزی مەغۆل، ساڵی 616ی هەتاوی بەرامبەر بە (1237ی زاینی) بەرەو پەلاتی ئێران هێرشێکی گەورەی خستەرێ و، پاش تێکشکاندنی سوپای **خوارەزمشا (نێوەکە کوردییە و، مانای: شای ئازا و دلێر و خودێی نەبەردیی دەگەیەنێت!)**، ئێرانی داگیرگرد و، هەرچی شار وگوند و، حەشیمەت وزیندەوەر هاتەسەر رێی، لەنێوی برد و، دەستیکرد بە سووتاندن و وێرانکردن و تالانکردنی سامانی دانیشتووانی شار و گوندەکان. چەنگێز پاش داگیرکردنی ئێران گەڕایەوە بۆ مەغۆلستان و، لەوێ کۆچیدوایی کرد. پاش مردنی چەنگێز، ولاتانی داگیرکراو لەنێوان چوار کوڕەکەیدا دابەشکران و، کورە گەورەکەی کە نێوی **"ئۆکتای"** بوو، بوو بەجێنشینی. "ئۆکتای" و سێ براکەی لەگەڵ سەرداراکانی سوپای مەغۆل، بڕیاریاندا بۆ تەواوکردنی هێرشەکەی چەنگێز، هێرش بۆ دوولایەن بەرن. لایەکیان هێرش بەرنە سەر وڵاتی چین و، سوپاکەی دیکەشیان بەرەو داگیرکردنی **باکووری رۆژهەڵاتی**

كوردستان (ئازەربایجانی ئێستا) هێرش بەرێت. نێوی ئەو سەرکردەی سوپای مەغۆل، کە بۆ هێرشکردنە سەر ئازەربایجان دەستنیشان کرا، "**جرماغون نویان**" بوو. جرماغون لەئەنجامی چەندین شەڕ و پێکدادانی گەورە و گران و خوێناویدا، توانی بەسەر سوپای کورد و ئەو نێوچانەی فارسیان لێدەژیا سەرکەوێ و، هەموو ئێران و سەرتاسەری ئازەربایجان و بەشێکی زۆر لە خاکی کوردستانی ئێستا داگیر بکات و، لەوێشەوە ئەرمەنستان و گورجستان و ئاسیای بچووک (ترکیای ئێستا) بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. سوپای مەغۆل لەگەڵ داگیرکردنی هەر شار و نێوچەیەک، بەوپەڕی دڕندەییەوە دانیشتووانەکەیان قڕدەکرد و، لەو ڕێگەوە بە سەتان هەزار مرۆڤیان لەنێو برد و. سەروەت و سامانیشیان بەتاڵان بردن. شاری تەورێز کە لەو سەردەمەدا، یەکێک بوو لە شارە گەورەکانی کوردەواری و، زۆرینەی دانیشتووانی لە کورد پێکهاتبوون، لەلایەن مەغۆلەوە کرایە پێتەختی دەسەڵاتدارێتییەکەیان. بەشێکی زۆر لە خێڵ و هۆزە ترکمانەکان و، هۆزەکانی باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران، بە هۆز و چەکی خۆیانەوە، لە نێو سوپای مەغۆل و لەژێر فەرماندەیەتیی مەغۆلەکاندا، ڕۆڵی گرنگ وسەرەکییان لە داگیرکردنی ئەو وڵات و نێوچانەدا گێڕا.

دەسەڵاتدارێتیی مەغۆلەکان لە ئێران و کوردستان، بە مردنی دوایین پاشای مەغۆل، کە نێوی **"سوڵتان ئەبوو سەعید"** بوو، لە شاری تەورێز لەساڵی 736ی هەتاوی ، کۆتایی هات کە بۆ ماوەی 120 ساڵ حوکمڕانیی سەرتاسەری ئاسیایان دەکرد. لەپاش مەغۆلەکان، ئیمپراتۆریی **"تەیمووریی"** لەلایەن **"تەیموور"** نێویکەوە،

که بە **(تەیموورە شەل)** ناسرابوو، دامەزرا و، بۆ ماوەی پتر لە سەت ساڵ، لەلایەن خۆی و کوڕ و نەوەکانییەوە بەسەر هەموو کوردستان و ئێران و، بەشێکی زۆر لە ئاسیادا حکوومەتیان کرد. **تەیموور و کوڕ و نەوەکانی، بەڕچەڵەک مەغۆل و لە نەوەی جۆغتای (ئۆکتای)، کوڕە گەورەکەی چەنگێز بوون.** بەدرێژایی حکوومەتی مەغۆلەکان و، تەیموورییەکان، ڕەگەزەکانی ناکورد، وەکو مەغۆلەکان و ترکمانەکان و، خەڵکانی باکووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا، بەهۆی دەوڵەمەندیی نێوچەکە لەڕووی ئاو و بەروبووی کشتوکاڵی و، جوانی سروشتییەوە، ڕوویان لە ئازەربایجان و ترکیای ئێستا و وڵاتانی دیکە کرد و، دانیشتووانی ڕەسەنی ئەو نێوچانەیان قڕکرد و، ئەوەشی کە مایەوە، لەسەر خاک و زێدی خۆی، بوو بە کرێکار و بەردەست و کەنیزەکی داگیرکەرانی و، لەدرێژخایەندا بەهۆی زاووزێ و، گۆڕینی زمان و کەلتوورییەوە، لەنێویاندا توایەوە.

لەساڵانی کۆتایی سەدەی حەوتەمی هەتاویدا، دوو **هۆزی"ترکمان"ی، قەرەقویوونلوو (پەزی ڕەش) و، ئاققویوونلوو (پەزی سپی)**، بەرە بەرە هەموو ئێران و، بەشیکی زۆر لە خاکی کوردستانیان خستە ژێردەسەڵاتی خۆیانەوە.

هەروەک ئاماژەمان کردپێی، ترکمانەکان پێشتر لەنێو سوپای مەغۆلدا، ڕۆڵ و دەوری بەرچاویان گێڕابوو. دواتریش لەسەردەمی حکوومەتی بنەماڵەی **"ئال بویە"** دا، **سەرۆکی خێڵی قەرەقویوونلووی ترکمان، کە نێوی "قەرە محەمەد"** بوو، بەخۆی و هۆزەکەیەوە، خزمەتی گەورەیان بە بنەماڵە و پارێزگاریکردن لەدەسەڵاتی **"ئال بویە"** کردبوو. سوڵتانی ئال بویەش لە پاداشی چاکەی **قەرە محەمەد،**

فەرمانڕەوایەتیی ئازەربایجانی دایەدەستی. قەرە محەمەد و خێڵەکەی سەر بەرێبازی شیعە بوون و، لەگەڵ بەدەستەوەگرتنی دەسەڵاتی ئازەربایجان، دەسەڵاتەکەیان پەرەپێدا و، گوشاریان خستەسەر دانیشتووانی نێوچەکانی ژێردەستیان، بۆ ئەوەی رێبازی شیعەگەریتی هەلبژێرن. پاش مردنی قەرە محەمەد، کوڕەکەی بەنێوی **قەرە یۆسف** و، کوڕەزاکەی، تا ساڵی 872ی هەتاوی، شاری تەوریز و دەسەلاتی هەموو ئازەربایجانیان بەدەست بوو. لەسەردەمی دەسەڵاتداریتیی ترکمانەکان، کۆچی هۆزی ترکمانی لە نێوچەکانی خۆیانەوە بەرەو ئازەربایجان، پەرەی زیاتری سەند. پاش هۆزی **"پەزی ڕەش"**، هۆزی **"پەزی سپی"** ، کە موسڵمانی سوننە بوون، دەسەڵاتی ئێرانیان خستە ژێردەستی خۆیانەوە و، بەتوندی دژایەتیی پێڕەوانی شیعەیان دەکرد.

بەکورتی، ئەمە مێژووی راستینەی ئازەربایجانە و، نێزیک بە هەشت سەدەیە کە رەگەزی مەغۆل و ترکمان، لە وڵاتی کوردستان نیشتەجێ بوونە و، بەرە بەرە، جێ پێی خۆیان قایمکردووە و کوردیان لە گەلێک نێوچەی بەپیت و بەرەکەتی باوباپیرانی، لەوانە ئازەربایجان راماڵداوە، ئەو ئازەربایجانەی کە لەمێژووی کۆندا بە وڵاتی **"مادی گەورە دەناسرا!"**. پاش ئەم رۆنکردنەوەیە، دەگەڕێینەوە سەر درێژەی باسەکەمان سەبارەت بە شێخ سەفییەدین و بنەماڵەکەی.

رەگەز و رەچەڵەکی بنەماڵەی سەفەویی!

سەبارەت بە بنەچە و رەچەڵەکی بنەماڵەی سەفەویی، سەرچاوەکانی ئێرانی، بەتایبەتی هەموو ئەو سەرچاوانەی لەسەردەمی شاکانی سەفەویدا نووسراون، بنەچە و رەچەڵەکیان، بردووەتەوە سەر بنەماڵەی پەیامهێنەری ئیسلام و، ئەسحابەکانی پێڕەوی ئیمامی عەلی، بەلام ئەو سەرچاوانە، لای زانایان و پسپۆڕانی بواری مێژووناسی و، ئێراننناسیی، هەمیشە جێی شک و گومان بوون، چۆنکە هیچ بنەمایەکی زانستییان نەبووە و نییە و، پاشاکانی سەفەوی لەو سەردەمەدا ویستوویانە، لای خەڵکی رەشوڕووت، وەک بنەماڵەیەکی پیرۆز جێبکەون، کە جێنشینی پەیامهێنەری موسڵمانان و، ئیمامەکانی شیعەن لەسەرڕووی زەوین و، سەرپێچیکردن لە فەرمان و، بڕیارەکانیان، بە سەرپێچیکردن لە فەرمانی خودێ و پیاوچاکانی خودێ بدرێتە قەلەم.

بەپێی دوایین لێکۆڵینەوە زانراوە کە ئەم بنەماڵەیە لە کوردەکانی "کۆیە" ی باشووری کوردستانن کە بەرەو ئازەربایجان و نێوچەی "ئەردەوێڵ" کۆچیان کردووە. کەسایەتیی گەورەی بنەماڵەکە نێوی **"شێخ سەفیەدین"** بووە. شێخ سەفییەدین شێخی دەروێشان بوو کە نێوبانگی پاکی و راستی و خودێپەرستی و ژیانی سادە و ساکاری، بەهەموو لایەکدا بڵاوبووەوە. شێخ سەفی بۆ سەردانی دەروێش و پێڕەوانی بەرەو ئازەربایجان کۆچدەکا. کاتێک دەگاتە **"میانە" ی ئازەربایجان کە ئەوڕۆکە بە (گرمرود) ناودەبرێ و، لە سەرچاوە کۆنەکاندا بە وڵاتی ماد ناسراوە**، سەدان هەزار کەس لە هەموو ئازەربایجانەوە بۆ بینینی شێخ سەفی روو لەو شارە دەکەن. شێخ

دەچێتە سەر بانی ماڵێک و، لەوێوە سەدان گوریس لەیەکدیی گرێدەدەن کە درێژاییەکەی دەگاتە چەند هەزار مێترێک. ئەوجا شێخ سەرێکی گوریسەکە بەدەستەوە دەگرێ و، حەشاماتەکەش لەشوێنی خۆیانەوە دەستدەگرن بە گوریسەکەوە، ئەو دۆعا و پاڕانەوە ئاینییانەی شێخ دەخوێنێتەوە، لەڕێگەی نوێنەر و خەڵیفەکانییەوە بەنێو خەڵکەکەدا بەدەنگی بەرز دەوترێنەوە و تێکڕای خەڵکەکەش دۆعا و وتەکانی شێخ دووپاتدەکەنەوە. لەکۆتاییدا گوریسەکە لەتوپەت دەکرێ و، هەر کەسە هێندێک لە گوریسەکە، کە نیشانەی پیرۆزی و بەرەکەتی شێخ سەفییە، بۆخۆی دەبات. شێخ لەسەفەرەکەی بەردەوام دەبێت تاکو دەگاتە شاری **ئاردەوێڵ (اردبیل)** و، لەماوەیەکی کەمدا بەدەیان هەزار کەس دەبنە تۆبەکار ودەروێش و پێڕەوی ڕێبازەکەی. پاش تێپەڕبوونی چەند مانگێک رادەی مێوانەکانی شێخ لە تەکیە و خانەقا بەرادەیەک زۆر دەبێت، بۆ ئەوەی خەڵکەکە لەکاتی خواردنی جەمی شێو، یان فراویندا ئاگاداربن، لەدەهۆڵ و کەڕەنایان دەدا.

واپێدەچی هۆی کۆچکردنی شێخ سەفی و بنەماڵەکەی لە باشووری کوردستانەوە بەرەو ئازەربایجان، بەهۆی داوا و تکای دەروێش و پێڕەوانییەوە بووبێت کە نیشتەجێی ئازەربایجان بوون، هەروەک لەم سەردەمەشدا زۆرجار، شێخەکانی کوردستان، لەسەر داوا و تکای جێگر (خەڵیفە) و دەروێشەکانیان، یان بە پێی هەڵسەنگاندنی خۆیان، وایان بەباش و گونجاو زانیوە، شوێنی نیشتەجێبوونیان بگۆڕن و بەرەو نێوچەیەکی دیکە کۆچ بکەن. شایانی

باسه لەو سەردەمەدا جگە لەژمارەیەکی کەم نەبێ، تێکڕای دانیشتووانی ئازەربایجان موسڵمانی سوننە و کورد بوون...

شێخ سەفییەدین، ساڵی 650ی هەتاوی (1271ی زاینی) هاتووەتە دنیاوە و، لەساڵی 735 ی هەتاوی لەشاری ئەردەوێڵی ئازەربایجان کۆچیکردووە و، ئێستاش مەزارەکەی لەو شارەیە.

"حەمدوڵڵای مستەوفی" کە لەسەردەمی شێخ سەفیدا ژیاوە و، سەردانی کۆشک و بارگەی میر و سەردارانی سەردەمی خۆی کردووە و، مێژووی ڕووداوەکانی سەردەمی خۆی نووسیوەتەوە، سەبارەت بە شێخ سەفی دەڵێ:

"زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی شاری ئەردەوێڵ و دەوروبەری موسڵمانی سوننە و، پێڕەوی "ئیمامی شافعی" ن. زۆرینەی موسڵمانانی دەڤەرەکە دەروێشی شێخ سەفین و، بەڕێزیان بە پێشەوای ئاینی و گەورەی خۆیان دەزانن و، ڕێزێکی بەرز و تایبەتی لای هەمووان هەیە. شێخ سەفی خۆشەویستی هەموولایەکە، بە گەورە و بچووک و، ڕەبەن وزەنگین و سەردار و سوڵتانەوە. شێخ سەفی تاکاتی مردنی، هەموو ژیانی بە ساکاری و پاکی و ڕاستی و، دوور لە ماڵپەرستی و، بانگهێشتنی خەڵک بۆ خودێناسی و خودێپەرستی بردەسەر".

پاش مردنی شێخ سەفییەدین، کوڕەکەی بەنێوی **شێخ سەدرەدین مووسا**، بوو بە جێنشینی. لەسەردەمی شێخ سەدرەدین دا، خەڵکێکی زیاتر بوونە دەروێش و تۆبەکار و، نێوچە و سنووری لایەنگران و پێڕەوانی بەرینتر و فراوانتر کرد.

هۆی چی بوو بنەماڵەی شێخی سەفەویی کە سوننە بوون، رووبانکردە ئاینزای شیعە؟

ماوەیەک دوای مردنی شێخ سەدرەدین، کوڕ و کوڕەزاکانی، ئیدی نێوبانگی شێخایەتییان بۆ خۆیان بەکەمدەزانی. ئەوە بوو **شێخ برایم - کوڕە گەورەی شێخ عەلی - کوڕی شێخ سەدرەدین**، داوای لە دەروێش و دەستوپێوەندەکانی کرد تا بە ئاشکرا و لەنێو خەڵکدا، نێوی بە **"شا ئیبراهیم"** بهێنن. لەوەبەدوا، کوڕ و کوڕەزاکانی شێخ ئیبراهیم، بە **"شێخ شا"** نێویان دەبرا و، ئەوانیش هەوڵیاندەدا پلەوپایەی خۆیان و نێوبانگی بنەماڵەکەیان بەکاربێنن بۆ دەسەلاتی زیاتر. کوڕە گەورەی شا ئیبراهیم بەنێوی **جونەید**، نێوی سوڵتانی ئەردەوێڵی لەخۆی نا. ئەوجا کوڕەکەی **جونەید**، کە نێوی **حەیدەر پاشا** بوو، کاتێ بوو بە جێنشینی باوکی، رێکخراوەیەکی ئاینیی دامەزراند و ناوی لێنا **"رێبازی ئاینی حەیدەرییە"**. چاوکانیی بیری ئەم رێکخراوەیە لەسەر رێبازی **"شیعەگەرێتیی"** توندڕەوانە و دژ بە ئاینزای سوننە"، دامەزرا.

لێکۆڵەوەران و مێژووناسان، زۆربەیان لەسەر ئەوە رێک و هاودەنگن کە سەرهەڵدانی بیری "شێعەگەرێتیی" لەنێو بنەماڵەی سەفەویدا، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوکات کە سوڵتان حەیدەر بوو بە جێنشینی باوکی و بوو بە شیعە و، بە ئاشکرا دەستیکرد بە دژایەتیکردنی سوننەگەرێتیی، بەڵام تاکو ئەورۆ، هۆی ئەوە نەزانراوە لەژێر کاریگەرێتی چ کەس و لایەنێکدا، وازی لە رێبازی سوننەگەرێتیی باوباپیرانی هێنا و، بوو بە شیعە؟!

سوڵتان حەیدەر سوپایەکی ڕێکوپێکی لە دەرویش و پێرەوانی پێکهێنا و، "**کڵاوی سۆر**" کە تایبەت بوو بە ترکمانەکان، کرد بە کڵاوی رەسمیی سوپاکەی. ئیدی لەوەبەدوا، سوپای سوڵتان حەیدەر بە "قزڵباشەکان" (سەرسۆرەکان) نێوبانگیان دەرکرد. سوڵتان حەیدەر سێ کوڕی بوو، بەنێوی **"سوڵتانعەلی، ئیبراهیم و ئیسماعیل"**. سوڵتان حەیدەر ویستی پەرەی زیاتر بدات بە دەسەڵاتی و، سنووری حوکمڕانێتییەکەی فراوانتر بکات، ئەوە بوو لەساڵی 1472ی زاینی، هێرشیکردە سەر نێوچەی بندەسەڵاتی ترکمانەکانی ئاققویوونلوو، کە موسڵمانی سوننە بوون. شێخ حەیدەر لەو هێرشەیدا شکستی خوارد سەریان بڕی و لەنێو گۆڕەپانی شاری تەورێزدا لاشەکەیان هەڵواسیی. ئەوجا ژن و کوڕەکانی (**سوڵتانعەلی و ئیبراهیم و ئیسماعیل**) یان برد بۆ شیراز و ماوەی چوارساڵ زیندانیکران. پاشان نێردرانەوە بۆ شاری تەورێز. کاتێک حاکمی تەورێز کە نێوی **"ڕۆستەم بەگی ئاقوویوونلوو"** بوو، ئاگادار دەبێت خەڵکی شار و نێوچەکە ڕێزی زۆر لە سوڵتانعەلی دەگرن و، سوڵتانعەلی مرۆڤێکی ئازا و نەترسە، بڕیار دەدات سوڵتانعەلی و براکانی لەنێو ببات، بەڵام دەرویش و سۆفییەکانی بنەماڵەکەی سەفەویی بە نەخشەکە دەزانن و، درەنگانێکی شەو بەرەو ئەردەوێڵ دەربازیاندەکەن. ڕۆستەم بەگی تورکەمان، کۆمەڵێک چەکدار دەنێرێت بە شوێنیاندا و، لە ڕێگەدا سوڵتانعەلی پێشیان لێدەگرێ و، تێکیاندەشکێنێت، بەڵام تیرێک بەر دڵی دەکەوێ و، گیانی لەدەستدەدات. دەرویش و سۆفییەکان بە پەلە ئیسماعیل میرزا و ئیبراهیم میرزا دەگەیەننە ئەردەوێڵ. بەڵام لەوێش گیانیان لەمەترسیدا

دەبێ، لەبەر ئەوە پاش چل ڕۆژ شاردنەوەیان، لە ئەردەوێڵەوە بەرەو دارسانەکانی ڕەشت و گێڵان دووریاندەخەنەوە. لەوێشەوە لەسەر بانگێشتی **"کارکیا میرزاعەلی"** حاکمی لاهیجان، دەیانبەن بۆ شاری لاهیجان. **کارکیا میرزاعەلی**، پێڕەوی ئاینزای شیعە و لە پێڕەوانی بنەماڵەی شێخ سەفی دەبێت. لەبەر ئەوە ڕێزی زۆریان لێدەنێ و، دەیانداتە دەست یەکێک لە زانایانی بەنێوبانگی شیعە بەنێوی مەولانا شەمسەدینی لاهیجانی کە پەروەردەیان بکات. **مەولانا شەمسەدین، زمانی فارسی و عەرەبی و قورئان و، هەروەها بناخەکانی بیروباوەڕی شیعەگەریتیان فێردەکات. لەڕێگەی پەروەردە و، ڕێنوێنییەکانی مەولانا شەمسەدینەوە، ئیسماعیل میرزا هەر لە منداڵییەوە دەبێتە پێڕەوێکی توندڕەوی ئاینزای شیعە.**

جگە لە مەولانا شەمسەدین، لە لاهیجاندا حەوت سۆفی بەنێوبانگ هەبوون کە لە پێڕەوانی نێزیکی بنەماڵەی شێخەکانی سەفەویی بوون و لە زۆربەی جەنگەکاندا بەشدارییان کردبوو. ئەمانە بە **"حەوت سۆفییەکەی لاهیجان"** بەنێوبانگ بوون و ئەرکی مامۆستایەتی و پەروەردەکردنی **"ئیسماعیل میرزا"** یان گرتە ئەستۆی خۆیان، هەموو شێوەکانی جەنگیان فێردەکرد. کەسێکی دیکە بەنێوی **ئەمیر نەجمی زێرینگەر** هەبوو خەڵکی ئەردەوێڵ بوو، لەکاتی هەڵاتنی ئیسماعیل و براکەی بۆ ڕەشت و لاهیجان لەگەڵیان بوو. ئەم کەسەش مامۆستای ئیسماعیل بوو، هیچکاتێک بەجێینەدەهێشت.

شایانی باسکردنە، باکووری ئێران و، لێوارەکانی زەریاچەی مازندەران و گێڵان، بەلای باشوورییەوە، ڕیزە شاخی ڕژد و بەرز و هەڵەموتی بەنێوبانگی **"ئەلبۆرز"** ی لێهەڵکەوتووە و، بەرزایی

چیاکانی لە هێندێ شوێن لە چوار – پێنج هەزار میتر تێدەپەڕێ. سەرتاسەری نێوچەکە بەدرێژایی سەتان کیلۆمەتر، بێشە و دارسانی چڕوپڕن و، کەسێک زۆر شارەزای نێوچەکە و دارسانەکانی نەبێت، ناوێری سەر بەنێویدا بکات. لەکاتی هێرشی سوپای عەرەب و داگیرکردنی ئێران، ئەو ئێرانییانەی کە دژی دەسەڵاتداریێتیی عەرەب بوون و، نەیاندەوێرا بە ئاشکرا دژایەتییان بکەن، بەشێکیان بەرەو هێندستان کۆچیان کرد، بەشێکی دیکەیان دەبوون بە شیعە، ئەوەش ڕاستەوخۆ، بیانوویەک بوو بۆ دژایەتیکردنیان لەگەڵ عەرەب کە سوننە بوون و بەدەگمەن شیعەیان تێدابوو. لەکاتی ڕوودانی هەر مەترسییەک بۆ سەر گیانیان، بەرەو نێو ئەم دارسانانەی باکووری ئێران رایاندەکرد. عەرەبەکانیش هیچ جۆرە شارەزایی و ئەزموونێکی شەڕی نێو جەنگەڵیان نەبوو و، نەیاندەوێرا قەرەی دارسانەکان بکەون. لەبەر ئەوە نێوچەکە، ببووە مەکۆ و حەشارگەی نەیاران و یاخیبووان لە دژی دەسەڵاتدارانی عەرەب. ئەوە بوو، دەرویێشەکانی سەفەویی، بۆ رزگارکردنی **"ئیسماعیل"** و **"ئیبراهیم"**، بەرەو قووڵایی هەرێمەکانی گێڵان و مازندەران دووریان خستنەوە.

بەدەسەڵاتگەیشتنی ئیسماعیل میرزای سەفەوی و، دامەزراندنی یەکەمین حکوومەتی شیعە لەئێران

ئیسماعیل میرزا، مانگی جۆزەردانی ساڵی 1487ی زایینیی لە دایکبووە. کاتێک ئیسماعیل گەیەندرایە رەشت و لاهیجان، تەمەنی 8 ساڵ بوو، ئیسماعیل میرزا، هەتاکو تەمەنی 13 ساڵی لە گێلان مایەوە. لەساڵی 1499ی ز، کاتێک ناکۆکی لەنێوان ئەندامانی بنەماڵەی ئاقوویوونلوو و هۆزەکانی دیکەی تورکمانی پەرەی سەند، **"حەوت سۆفییەکەی لاهیجان"** بارودۆخەکەیان لەبارو گونجاو زانی بۆ رامالّدان و لەنیوبردنیان. دەستیانکرد بە کۆکردنەوەی هێز و بەرە بەرە توانییان حەوت هەزارکەسێک کۆبکەنەوە و، هێرش دەستپێبکەن. لە یەکەم شەڕ و پێکدادانەدا، لە **قەڵای گوڵستان**، سوپای **فەرۆخ یەساریان** تێکشکاند کە خاوەنی سوپایەکی 26 هەزار کەسی بوو. شاری **"باکۆ"** قەڵای **فەرۆخ یەسار** گیرا و، سەدان کەسیان کوشت و هەرچییەک شتومەکی بەنرخیان دەستکەوت تالآنیان کرد و، شارەکەشیان کاول و وێرانکرد. شائیسماعیل، پاش ئەم سەرکەوتنە گەورەیە، بەمەبەستی سەندنەوەی تۆڵەی خوێنی باوکوبرای کوژراوی و وەرگرتنەوەی دەسەڵاتی لەدەستچووی باوباپیرانی، بەرەو ئازەربایجان کەوتەڕێ. کاتێ پێینایە خاکی ئازەربایجانەوە، بە هەزارانهەزار دەروێش و لایەنگرانی بنەماڵەکەیان پشتیوانییان کردلێی و، لەماوەیەکی کەمدا، توانی هەموو ئازەربایجان بگرێتەوە و، **کۆتایی بە دەسەلاتی ترکمانەکانی ئاقویوونلوو بهێنێت کە بۆ ماوەی دووسەت ساڵ بەسەر ئێران و هەموو کوردستان و چەندین نێوچە و ولاتی دیکەشدا حکوومەتیان کرد.** هۆزە

ترکمانەکەی دیکە کە نێوی قەرەقویوونلوو (پەزی رەش) بوو، شانبەشانی سوپای شائیسماعیل، لەرووخان و تێکشکانی حکوومەتی ئاقویوونلووی تورکمان بەشدارییان کرد. وەک پێشتریش باسمان کرد ئەم هۆزە شیعەبوون و، بەرامبەر پێڕەوانی سوننە، زۆر بێبەزەیی بوون و، لە هێرشەکانیاندا، تەنانەت مندالّی نێولانکی سوننەشیان دەکوشت. هۆزی قەرەقوویوونلوو، لە نێو سوپای شائیسماعیلدا، لەبلاّوکردنەوەی ئاینی شیعە لە ئێران و لە نێوچەکە، رۆڵێکی گەورە و گرنگیان گێڕا .

شائیسماعیل، پاش ئازادکردنی ئازەربایجان، لە سالّی 1507ی ز، لە تەمەنی 15 سالّیدا چووە شاری تەورێز و تانجی پاشایەتیی لەسەر نا. پاش چەند رۆژێک، هەموو ئەو فەرماندە و سەرۆکهۆز و کەسایەتییانەی شاری کۆکردەوە کە لە کوشتنی باوک و براکەیدا دەستیان هەبوو و، یارمەتی تورکمانە سوننەکانیان دابوو، ئەوجا چەند سەت ژنی لەشفرۆشی خستە پێشیانەوە و، بۆ سووککردنیان، سواری کەریان کردن و، بەنێو شاردا گێڕایانن. بەدەیان سەرۆکهۆز و سەرداری تورکمانی سەربڕی. هەروەها فەرمانیدا، ئەو سەردار و کەسایەتییانەی دیکەش کە لە تەورێز و نێوچەکە دەژیان و، نەماون و مردوون و، کاتی خۆی پشتیوانییان لە هۆزی ئاقویوونلوو کردووە، ئێسک و پروسکیان لە گۆڕەکانیان بهێننە دەرەوە و، لەگەڵ زیندووەکان لە گۆڕەپانی شاردا هەڵیانواسن. ژنەکان و کچان و کوڕانی مێردمندالّیشیانی بەخشی بە فەرمانده و سەربازەکانی سوپاکەی. بۆ خۆشی دەستدرێژیی کردە سەر کوڕی ژمارەیەک لە کەسایەتییەکانی شار کە تەمەنیان لەنێوان 13 و 16 سالّدا بوون.

پاشان فەرمانیدا، دایکی بهێننە گوڕەپانەکەوە و، بەدەستی خۆی، بەشمشێر سەری دایکی لەلەشی جیاکردەوە، چۆنکە پاش کوژرانی باوکی، مێردی بە یەکێک لە فەرماندەکانی سوپای ترکمانەکان کردبوو. شائیسماعیل، لە تەورێز ماوەی چەندین رۆژ بە کاری تۆڵەسەندنەوە لە ترکانی ئاقویوونلوو و، هاودەستەکانی و، چەسپاندنی دەسەڵاتییەوە سەرقاڵ بوو. ئەوجا، کەسایەتی و ردێنسپییەکانی شاری کۆکردەوە و، گوتی پێیان:

"ئێوەم بۆیە بانگێشت کردووە، تا پێتانی بڵێم، هەموو دانیشتوانی تەورێز دەبێ ببن بە شیعە!".

کەسایەتی و گەورەکانی شار کەوتنە تکا و پارانەوە و داوایان کردلێی، لە بڕیارەکەی خۆی پەژیوان ببێتەوە، چۆنکە جگە لە ژمارەیەکی کەم نەبێ، هەموو دانیشتووانی شار و دەوروبەری موسڵمانی سوننەن! بەڵام شائیسماعیل لە وەرامیاندا گوتی:

"خودێی گەورە و، ئیمامەکانی شیعە، رایانگەیاندووە پێم، تا داوا لەخەڵک بکەم، ببن بە شیعە، سەرپێچیکردن لە فەرمانی من، سەرپێچیکردنە لە فەرمانی پیرۆزی خودا و پیاوچاکان و، ئیمامانی ئیسلام. لەبەر ئەوە ناچارم بێئەملا و ئەولا، فەرمانی خودێ و، گەورەکانی ئیسلام جێبەجێ بکەم!".

پاش ئاگادارکردنی خەڵک لە مەبەستەکەی، ئەوجا کەوتە جێبەجێکردنی بڕیارەکەی و، بەهەزاران کەسی هەڵواسی، یان بەشمشێر سەری بڕین. ئەوە بوو. زۆربەی دانیشتووانی شار وگوندەکان، لەترس و ناچاریدا بوون بە شیعە. بەپێی سەرچاوە مێژووییەکان، ژمارەی دانیشتووانی شاری تەورێز لەوکاتەدا سێ سەت هەزارکەس بووە.

شا ئیسماعیل، لەرۆژی 11ی مارتی ساڵی 1507ی ز، لە تەمەنی 15 ساڵیدا لە تەوریز، نێوی" شا ئیسماعیل" ی بۆ خۆی هەڵبژارد و، لەرێورەسمێکی تایبەتدا لەشآری تەوریز، تانجی پاشایەتیی کردەسەری خۆی.

شائیسماعیل، لەنێو فەرماندە و سوپا و دەرویش و پێرەوانی بنەماڵەکەیدا زۆر خۆشەویست بوو، چۆنکە جگە لەئازایەتیی لەرادەبەدەری، هەروەها لەبنەماڵەی شێخانی گەورەی سەفەوی بوو. **گەڕۆکی بەنێوبانگی ئۆتریشی کە ناوی (کاترینۆ زینۆ)** یە و، لە نێزیکەوە رووداوەکانی ئەو سەردەمەی شاری تەوریز و نێوچەکەی بەچاوی خۆی بینیوە و، لە پەرتۆکێکدا **بەنێوی "سەفەرنامە"** تۆماریکردوون، نووسیویەتی:

(زۆربەی شەڕکەرانی شائیسماعیل، لەشەڕەکاندا، زرێ و جلکی تایبەتی جەنگ لەبەر ناکەن و، ئامادەن بکوژرێن، چۆنکە دەڵێن، دەبن بە "شەهید". لەبەرئەوە بە پەلە و راکردن بەرەو سوپای دوژمنیان هێرش دەبەن و، لەمردن سڵناکەنەوە. لەکاتی هێرشکردنیشدا، هاوار دەکەن "یا شێخ ئیسماعیل!". لێرە، خەڵک نێوی خودایان لەبیر چووەتەوە! ئەگەر کەسێک لەسەر ئەسپەکەی بکەوێتەخوارەوە، هاوار دەکا "یا شێخ ئیسماعیل فریام کەوە!". موسڵمانان لە وڵاتانی دیکەدا دەڵێن: "لااله الاالله - محەمەد رسول الله"، بەڵام ئێرانییەکان دەڵێن: "لا اله الا الله - ئیسماعیل رسول الله". شا ئیسماعیل دوای ئازەربایجان، ئەوجا بیرەکەی لەهەموو ئیران پەرەپێدا و، بەنواندنی زۆروزەنگ و ترساندنی خەڵک، رێبازی شیعەگەرێتیی بەهەموو ئێراندا بڵاوکردەوە).

تا پێش بەدەسەڵاتگەیشتنی شێخ ئیسماعیل، شینگێڕانی مانگی **"محرم" و، رێورەسمی تایبەت بە "عاشورا و تاسوعا"** و کوژرانی

ئیمام حسێن و ئەندامانی بنەماڵەکەی، لەنێوان پێڕەوانی ئاینی شیعە لە ئێران، بەنهێنی و، لەنیو ماڵان بەڕیوەدەچوو، بەڵام لەسەردەمی بەدەسەلاتگەیشتنی شێخ ئیسماعیلدا، شینگێڕانی ئیمام حسێن و، ریۆرەسمی مانگی "محرم"، ئاشکراکرا و هێنرایە نێو کۆڵان و شەقام و کۆڕەپانی شارەکانەوە و، بەرە بەرە بۆ راکێشانی سەرنجی زیاتری خەڵک، ریۆرەسمەکە، بە رێخستنی دەستەی سینگوەشێن و، قەمە و زنجیروەشێن و، گۆرانی ومۆسیقای ئاینیەوە تێکەڵکرا.

دژایەتی بێسنووری شائیسماعیل لەگەڵ ئاینزای سوننە و، کوشتن و تاڵانکردنی ماڵ و سامانیان، زەوینەی خۆشکرد لەبەردەم هەڵگیرسانی شەرێکی گەورە و گران، لەنێوان سوپای سوڵتان سەلیمی عوسمانی و سوپای سەفەویدا. سوڵتان سەلیمی عوسمانی، بەرواڵەت بەنێوی تۆڵەسەندنەوە، بەڵام لەنێوەرۆکدا، بەئامانجی داگیرکردنی خاک و وڵاتانی زیاتر، دەستیکرد بە قەڵاچۆکردنی پێڕەوانی شیعە و، لەهێرشێکدا چل هەزار شیعەی لەنێوبرد. لەگەڵ پەرەسەندنی جەنگی نێوان عوسمانی و سەفەویی، چینی مەلا، لەهەردوولا، بوونە زوڕناژەنی دەسەڵات و، بەنێوی ئاینەوە، **"فتوای جیهاد"** یان لەدژی لایەنەکەی دیکە دەرکرد و، ئاگری شەڕەکەیان زیاتر خۆشدەکرد و، هانی خەڵکی رەشوڕووتیان دەدا بۆ بەشداریکردن لە جەنگ. کوردستان کرا بە گۆڕەپان و نێوەندی ئەو جەنگە ماڵوێرانکەرە و، زیانێکی زۆری گیانی و ماڵی لە خەڵکەکەی درا، تا لەئەنجامدا، **لە شەڕی بەنێوبانگی "چاڵدێران" لەساڵی 1514ی زاینی، سوپای شائیسماعیل شکستی خوارد و، سنووری نێوانیان بەرەسمی دیاریکرد و، کوردستانیان لەنیوان خۆیاندا**

دابەشکرد... بەڵام هەردوولایان بەئەنجامی ڕێککەوتنەکە ڕازی نەبوون. سوڵتانی عوسمانی، بەردەوام دنەی کوردی سوننە و، ئەمارەتە کوردەکانی دەدا کە دژی دەسەڵاتداریێتیی سەفەویی شیعە ڕاپەڕن و، لەهەوڵی ئەوەدابوو، تا وڵاتی ئێرانیش داگیربکات. شائیسماعیلی سەفەویش، بەشکانی سوپاکەی لەجەنگی "چاڵدێران"، زۆر پەشێو و خەمبار بوو. لەهەلودەرفەت دەگەڕا، قەرەبووی شکستەکەی بکاتەوە. لەبەر ئەوە، سەرلەنوێ، هێرشیان کردەوە سەر یەک و، جەنگ و لێدانی نێوانیان پاش مردنی سوڵتان سەلیم و شائیسماعیل، لەلایەن کوڕ و نەوەکانیانەوە، بۆماوەی 120 ساڵ درێژەی کێشا و، سوڵتانێکی عوسمانی کەنێوی **"سوڵتان موڕادی چوارەم"** بوو، سوپای ئێرانی سەفەویی لە بەغدا تێکشکاند و، بەغدای داگیرکرد و، لە شاری **قەسری شیرین، لەساڵی 1639ی زاینی، جارێکی دیکە پەیمانی ڕاوەستانی شەڕ و، دیاریکردنی سنووری نێوانیان مۆر کردەوە. بەپێی پەیمانی قەسری شیرین، باشوور و باکوور و ڕۆژاڤای کوردستان بەر عوسمانی کەوت، ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش بەر ئێران. چیای بەرزی ئاگری و، زنجیرە چیای سەرکێشی (زاگرۆس) یش وەک هێڵی سنووری نێوانیان دەستنیشانکرا. سنووری نێوان ترکیا و ئێران، تا ئەوڕۆکەش هەر بەپێی پەیمانی "قەسری شیرین" ە. پەیمانی قەسری شیرین، لەمێژووی نەتەوەی کورددا، بە دووەمین دابەشکردنی ڕەسمی دەژمێردرێت، کە بە هۆیەوە کوردستان، کرا بە دوو پارچەوە.**

شائیسماعیل، خۆی وەک نوێنەری خودا لەسەرڕووی زەوین دەبینی و، خۆی لەسەررووی هەموو کەسایەتییەکی ئاینییەوە دادەنا.

پاش بەدەسەڵاتگەیشتنی، ئاینی شیعەی کرد بە ئاینی رەسمی و، فەرمانیدا، بانگبێژ و، پێشنوێژی مزگەوتەکان، نێوی ئیمامی عەلی تێکەل بە بانگی نوێژ بکەن و، **بڵێن "اشهد ان علیأ ولی الله و حی علی خیر العلم".** ئەوجا فەرمانی بە جارچییەکانی دا، بەنێو شارەکاندا بگەڕێن و داوا لە خەڵک بکەن، بەدەنگی بەرز، جنێو بە سێ خەڵیفەی موسڵمانان **(ئەبووبەکر و عومەر و عوسمان)** بدەن و، هەر کەسێکێس سەرپێچی کرد، سەری لە لەشی جیابکەنەوە. بەهەزاران موسڵمانی سوننە کە ئامادەنەبوون، فەرمانەکە جێبەجێ بکەن، لەنێوچوون. بەهۆی نەبوونی پەرتۆک و نەبوونی مەلا و کەسانی شارەزا لەبواری ئاینی شێعەگەریی لە ئێران، شائیسماعیل کۆمەڵێک مەلای شیعەی لە **بەحرێن و، کوفە** و**"جبل عامل"** ی **لوبنانەوە** هێنا بۆ ئێران کە بەنێوبانگترینیان کەسێک بوو بە نێوی **"شێخ نوورەدین کەرکی"** بوو. پاشان بەڕێوەبردن و سەرپەرشتیکردنی هەموو کاروباری ئاینی و، پەرەپێدانی ئاینی شیعەی سپارد بە ڕێنوێن و مامۆستای خۆی بەنێوی قازی شەمسەدینی لاهیجانی. ئەم کابرایە، بۆ هەر نێوچەیەک و، بۆ سوپای هەر مەڵبەندێک، نوێنەرێکی دەستنیشانکرد کە چاودێریی بەڕێوەچوونی دەستوورەکانی ئاینی شیعە بکەن.

شائیسماعیل لە درێژەی لەشکرکێشییەکانیدا، هێرشی بردەسەر شیراز و، بە هەزاران پێڕەوی ئاینی سوننەی لەو شارەدا لەنێوبرد. پاشان کازرون و یەزد و کرمانیشی گرت و، بەوێنەی شێراز، دەستیکرد بە کوشتنی مەلاکانی سوننە و، پێڕەوانی سوننە. ئەوجا بەرەو شاری کاشان رۆیی کە زۆربەی دانیشتوانەکی شیعەبوون و،

پێشوازییەکی گەورەی لێکرا و، مارەیەک لەنێویاندا بەخۆشی ڕاییبوارد. لەوێشەوە سەردانی شاری **"قۆم"** ی کرد کە وەک کاشان شیعەی زۆری لێدەژیا و، سەدان ساڵ بوو لەلایەن دەسەڵاتدارانی عەرەب و، سوننەکانەوە بێڕێزییەکی زۆر بەرامبەریان کرابوو. بۆ یەکەمجار شادی و خۆشی لەو شارە سەریهەڵدا. شائیسماعیل، ساڵی 1508ی ز، شاری بەغدای داگیرکرد و، دوا پێگەی حکوومەتی ئاقویوونلووی تورکمانی لەنێوبرد و، کۆتایی بە حکوومەتەکەیان هێنا. لە بەغدا، کوشتوبڕێکی گەورەی سوننەی خستەڕێ و، ژن و، منداڵ و گەورەو بچووکی هۆزی **"پۆرناک"**ی قەڵاچۆکرد. ئەوجا فەرمانیدا مەزاری **"ئەبوو حەنیفە کوفی"** کە لای موسڵمانانی سوننە شوێنێکی پیرۆز بوو، هەڵیکەنن و بیکەن بە ئاودەست بۆ شیعەکان. هەر شیعەیەکیش دەچووە ئاودەستخانەکە، پێنج دینار پاداشی وەردەگرت. شائیسماعیل لە بەغداوە چوو بۆ شارەکانی **نەجەف و کەربەلا و، مافوور** و، زێڕوزێوویکی زۆری پێشکێش بە مەزاری ئیمامانی شیعە (**عەلی و حسێن**) کرد. پاش ماوەیەک لە باشووری عێراقەوە، بەرەو خوزستان لەشکری کێشا و، هەموو خوزستانیشی داگیرکرد و، لەوێش بەزۆری شمشێر دانیشتوانەکەی کرد بە شیعە. **شائیسماعیل تا کۆتایی زستانی ساڵی 1509ی ز، سەرتاسەری ئێرانی ئەو زەمان و، دیاربەکر و بەغدا و شێروان و، زۆربەی خاکی کوردستانی خستە ژێر دەسەڵاتیەوە.** پاشان ئاگادار کرا کەسێک بەنێوی **"شەیبەگ خان"** لە نێوچەی خۆراسان سەریهەڵداوە و، دەستیکردووە بە شیعەکوژی و، خەڵکی شاروهەرێمەکان هاندەدات تا لەدژی شائیسماعیل و سوپاکەی و پێڕەوانی شیعە ڕاپەڕن.

شائیسماعیل بەپەلە بەرەو خۆراسان رۆی و پاش چەند جەنگێکی گران و دژوار، سەرەنجام لە قەلای شاری **"مەرڤ"** **(مرو)** هێزەکەی شەیبەگ خانی تێکشکاند و، شەیبەگ خان بەدیل گیرا. شائیسماعیل بەدەستی خۆی شەیبەگ خانی کوشت، ئەوجا روویکردە سوپاکەی و گوتی: **"هەر کەسێک منی خۆشدەوێت، دەبێ لە گۆشتی دوژمنی من بخوات". لەگەڵ بیستنی قسەکانی شائیسماعیل، دەروێش و سەربازەکان پەلاماری لاشەکەی شەیبەگ خانیان دا و، بە خەنجەر و چەقۆ و. چنگ و ددان، بەربوونە لێکردنەوەی گۆشتی لاشەکەی و، لەسەر رفاندنی گۆشت و پێشەوپەلانەکەی بوو بە شەڕ و، چەندین دەروێش و سۆفی و سەرباز بەدەستی یەک بریندار بوون. هێندێک لە سۆفی و سەربازەکان زێڕ و پارەیان دەدا بۆ ئەوەی تۆزێ لە گۆشتەکەیان بەرکەوێ. شائیسماعیل و هێزەکەی، دوای کوشتن و خواردنی گۆشتی شەیبەگ خان، ئیدی لەگەڵ خواردنی گۆشتی دیل و کوژراوانی دوژمنیان راهاتن. هێندێک لە دیلەکان بەزیندوویی دەکرانە کەباب و، دەیانخواردن، هێندێکی دیکەیان بەدارەوە شۆڕدەکردەوە، بەزیندوویی کەوڵیاندەکردن (پێستیان لێدەکردنەوە)، ئەوجا پارچە پارچەیان دەکردن و، لەسەر ئاور دەیانبرژاندن. هێندێک کەسی دیکەشیان لە مەنجەڵی گەورە دادەنا و دەیانکوڵاندن. ئەو دیلانەش کە پیر بوون و، کەڵکی خواردنیان نەبوو، لەجێگەی بەرزەوە شۆڕیاندەکردنەوە و بەردێکی گەورەشیان دەبەست بەملیانەوە.**

سەرەنجام شائیسماعیل، پاش 23 ساڵ پاشایەتی و، لە تەمەنی 38 ساڵەییدا مرد. پاش مردنی، دەروێش وپێڕەوانی، تەرمەکەیان برد بۆ ئەردەوێڵ و لە تەنیشت گۆڕی باپیریەوە شێخ سەفی، نێژرا.

بەنووسینەوە و خستنەڕووی کورتەی ژیان و بەسەرهاتی شێخ ئیسماعیل، لێرەدا ئەو پرسیارە دێتە پێش، کە چۆن مێردمنداڵێکی تەمەن 14 ساڵ، لەخۆی رادیت، لەنێو بێشە و دارسانەکانی باکووری ئێرانەوە، چەند هەزار چەکدارێک لەگەڵ خۆی بخات بۆ رزگارکردنی ئازەربایجان و سەندنەوەی تۆڵەی باوکو برای کوژراوی لە هۆزی ئاقویوونلووی تورکمان و، چۆن توانی لەماوەی چەند ساڵێکدا نەتەنێ ئازەربایجان، بەڵکو هەموو ئێران و، کوردستانی ئێستا و بەغداش بگرێت و، دەیان نەتەوە بخاتە ژێر رکێفییەوە؟!

بۆ زانینی وەرامی راست و دروستی ئەم پرسیارە، دەتوانین بڵێین، دوو هۆکاری سەرەکیی لە بەدەسەڵاتگەیاندنی شێخ ئیسماعیل دا، رۆڵ و کارکردیان هەبوو:

یەکەم، وەک پێشتر ئاماژەمان کردپێی، شێخ ئیسماعیل، لە نەوەی شێخی گەورە و بەنێوبانگ شێخ سەفییەدین بوو، کە پاش مردنی گۆڕەکەی ببووە شوێنی زیارەت و نەزرگەی ملیۆنان دەروێش و سۆفی و پێڕەوانی و، لە ئازەربایجان و، هەموو وڵاتانی دەوروبەرەوە دەچوون بۆ سەر گۆڕەکەی. لەبەر ئەوە بنەماڵەی شێخانی سەفەویی بەتێکرا، لەنێو خەڵکدا خۆشەویست بوون و رێزی تایبەتیان لێدەگیرا و، وەک بنەماڵەیەکی پیرۆز تەماشایان دەکرا. هەر ئەو رێز و خۆشەویستییەش بوو، کاتێک شێخ حەیدەر و کوڕە گەورەکەی لە شەڕی تورکمانەکانی **"ئاققوویوونلوو"** دا کوژران، بەشێک لەدەروێش و سۆفییەکان، شێخ ئیسماعیل و برا گچکەکەی ئیسماعیلیان شاردەوە و بردیانن بۆ نێو دارسانەکانی باکووری ئێران، بۆ ئەوەی نەکەونە دەستی تورکمانەکانەوە. شێخ ئیسماعیل،

له باکووری ئێران، لەکاتێکدا هێشتا 6 ساڵی بوو، لەلایەن ماموستاکەیەوە، (شەمسەدینی لاهیجانی)، بەبیروباوەڕی شیعەگەرێتییەوە پەروەردەکرا. هەروەها لەلایەن چەندین ماموستای دیکەوە فێری هەموو جۆرەکانی شەڕ و، جۆری هەڵسوکەوتکردن لەگەڵ خەڵک و دەروێش و سۆفی و پیرەوانی بنەماڵەکەیان کرا. ئەم کارانە بەتێکڕا، لە پێگەیاندن و ئامادەکردنی شێخ ئیسماعیل لەڕووی هزری و لەشەوە کارکردی زۆریان بوو.

دووەم، بێگومان، کەسایەتییەکی وەک **شەمسەدینی لاهیجانی** و، هەموو ئەوانەی بیریان لە پێگەیاندن و، پەروەردەکردنی شێخ ئیسماعیل کردبووەوە، تەنێ مەبەستیان ئەوە نەبووە، بۆ دەربڕینی وەفا و خۆشەویستییان خزمەتی منداڵەکانی بنەماڵەی سەفەویی بکەن، بەڵکو، ئەو خزمەتکردنە ئامانجێکی گەورەتری سیاسی و نەتەوەیی لە پشت بووە. چۆنکە بەدرێژایی چەند سەدەیەک، داگیرکەرانی عەرەب کە سوننە بوون، لە ئیران و وڵاتانی بندەستیاندا، بەهەزاران تاوانی گەورە گەورەیان ئەنجامدابوو. بەدەیان راپەیڕینی گەورەو بچووک لەدژی دەسەلاتداریێتیی عەرەب لە ئێران و کوردستان وەک سەرهەڵدانەکانی **مەنسووری حەلاج و، سۆرەبەردی کورد و، ئەبوو موسلم (بێزادان) کوردی خوراسان** بەرپاکران، کە بەشێوازی جۆراوجۆرەوە سەرکوتکران. لەبەر ئەوە هێندێک لە خاوەنبیرانی ئێرانیی، لەو سەردەمەدا، بیریان لە پەرەپێدانی ئاینزای شیعەگەرێتیی لە ئێران کردەوە کە دەتوانێت وەک رێچارەیەکی گرنگ لە دەرکردنی داگیرکەری بێگانە لە ئێران بەکار بهێنرێت. لەبەر ئەوە، منداڵێکی وەک ئیسماعیلیان پاراست و،

پەروەردەیانکرد و، بیروباوەڕی خۆیان بردە مێشکییەوە، بۆ ئەوەی بەڕێگەی بنەماڵەی سەفەوییەوە بە ئامانجی خۆیان بگەن، کە پێشی گەیشتن و، بۆ چەندین سەدە ئێرانیان لە ژێر هەڕەشە و هێرشی دەرەکیی پاراست و، دەستیاندرێژکرد بۆ داگیرکردنی وڵاتانی دیکەش لەوانە کوردستان.

زۆربەی ئەو هۆز و گەلانەی کە پاش لەشکرکێشییەکانی سوپای عەرەب بوونە موسڵمان، تەنانەت پێڕەوانی ئاینەکانی دیکەی وەک دیان و، جوولەکەش، ئاینەکەیان خستە خزمەتی گەیشتن بە دەسەڵات و پاراستنی کیان و، هۆز و گەلی خۆیان و، داگیرکردنی وڵاتانی دیکە. بەڵام ئەو بیرە لەنێو کورددا چەکەرەی نەکرد و، هیچ کەسێک، یان کەسانێکی وا نەبوون کە هەوڵبدەن بۆ پەرەپێدانی ئاینێکی جیاواز لە ئاینی دراوسێکانی کورد، کە ببێتە هەوێن و دینەمۆ و هاندەرێک بۆ سازکردنی دەولەت و، پارێزگاریکردن لە خۆیان و ئاین وکولتوورە جیاوازەکەیان. کورد، کاتێک ڕوویکردە ئاینی ئیسلام، بەوێنەی تورک و تورکمان و، فارس و عەرەب و گەلانی دیکە، نەیتوانی سوودی لێوەربگرێت، لەبری ئەوە هات بەدرێژایی سەدان ساڵ شەڕی نێوان موسڵمانان و خاچپەرستەکان، یان شەڕی نێوان سوننە و شیعەی سەفەوی و عوسمانلی کرد بە شەڕی خۆی و، بوو بە چۆخەسۆری بەر لەشکر و، کەوتە پێش لەشکری تورک و عەرەب و تورکمان و فارسی موسڵمان و، لەو نێوەدا بە ملیۆنان کورد تێداچوون و، کوردستانەکەش کاول و تاڵان و داگیرکرا، بێئەوەی سوودێکی لێ ببینێت.

شاتاماسپی سەفەویی،
رێ بۆ دەسەڵاتی چینی ئاینیی خۆشدەکات!

پاش مردنی شائیسماعیل، کوڕە گەورەی بەنێوی تاماسپ میرزا، لە تەمەنی دە ساڵیدا بوو بە شای ئێران. شاتاماسپ، تا گەیشتە تەمەنی مێردمنداڵییەوە، لەلایەن مەلاکانی شیعەوە پەروەردەکرا. لەتەمەنی 19 ساڵیدا و، لەساڵی 1533ی ز، کەسایەتیی ناوداری ئاینزای شیعەی لە شاری **"نەجەف"** ەوە بانگێشتی ئێران کرد کە نێوی **"شێخ زێنەدینی ئەبولحەسەن عەلی"** بوو. پاش گەیشتنی شێخ زێنەدین بۆ ئێران، لە فەرمانێکی رەسمیدا، بەهەموو ئەندامانی بنەماڵەی کۆشکی پاشایەتی و وەزیران و سەردارەکانی سوپا و تێکرای خەڵکی راگەیاند: **"شێخ زێنەدین زانای گەورەی زەمان و نوێنەر و جێنشینی "مەهدی" (ئیمام زەمان) ە و، تێکڕای دانیشتوانی وڵاتەکەی بەگەورە و بچووکەوە، دەبێ پێڕەویی لەم بەڕێزە بکەن. کەس نابێ بەتەمابێت، حەزرەتی شێخ سەردانی بکات، بەڵکو بۆ جێبەجێکردنی هەر کێشە و گرفتێک، دەبێ بچنە خزمەتی بەڕێزیان و، داوای لێبکەن رێنوێنی و ئامۆژگارییان بکات. نابێ هیچ کەسێک سەرپێچی لە فەرمان و وتەی بەڕێزتان بکات"**. پاشان بەشێکی زۆر لە کێڵگە و گوندەکانی عێراقیشی کرد بەنێویەوە.

بە فەرمانی شێخ زێنەدین، لەوە بەدواوە نوێژی رۆژانی هەینی، "بەجماعت" لە مزگەوت دەخوێندرا.

تا کاتی پاشایەتیی شاتاماسپ، خواردنەوی شەراو و مەی حەرام نەبوو. دەڵێن شاتاماسپ، کاتێک تەمەنی دەگاتە بیست، **ئیمام رەزا** دێتە خەوی، کە یەکێکە لە (12) ئیمامەکانی شیعە و، مەزارەکەی لە

شاری مەشهەد لەستانی خۆراساندایە. پاش بەخەبەرهاتنی بڕیاردەدا تۆبە بکا. ڕۆژێک دواتر، فەرمانێک دەردەکا کە دەرکەی هەموو مەیخانەکان دابخەن و، لەوە بەدواوە نابێت کەس مەی بخواتەوە، چۆنکە **"حەرام"** ە و، هەر کەسێکیش سەرپێچی بکات، سزا دەدریت. گومان لەوەدا نییە، کە شاتاماسپ خەونێکی واینەدیوە و، ئەم چیرۆکە لەلایەن شێخ زێنەدین (نوێنەری ئیمام زەمان) سازکراوە و، ڕۆڵەکەش سپێردراوە بە شاتاماسپ، چۆنکە شای ولاتە و کەس ناوێرێ بە قسەی نەکات، یان خەونەکەی بەڕاست نەزانێت.

شاتاماسپ، لەساڵی 1568ی ز، فەرمانی بەمەلای هەموو مزگەوتەکاندا، دەبێ لەوە بەدواوە لەکاتی نوێژی **"جماعت"** دا سەبارەت بە پیرۆزی و بەسەرهاتی 12 ئیمامەکانی شیعە بۆ خەڵک بدوێن. لەو ڕێکەوتەوە مانگی **"محرم"** و ڕووداوی کوژرانی ئیمام حسێن، بەفەرمیی بوو بە مانگی ماتەم و شینگێڕان و، خوێندنەوەی شیعر و لەخۆدان. ڕێ لەبەردەم بڵاوکردنەوەی موسیقا و گۆرانی گیرا. تەنیا ئامێرێکی مووسیقا کە مایەوە، **"نقارە" (سێ تەپڵە)** بوو کە لەمانگی ڕەمەزان و لەبۆنە ئاینییەکاندا لەسەربانی مزگەوتەکان و مەزارە پیرۆزەکانەوە لێدەدرا.

شاتاماسپ، مرۆڤێکی لەرادەبەدەر کۆنەپەرست و، دواکەوتوو و، وشکەسۆفییەکی کەموێنە بوو. ئامادە نەبوو لەگەڵ دەوڵەتەکانی ئۆرووپادا پێوەندیی بگرێ و، دەیگوت، کافر و بێدینن. کاتێک **"ئانتۆنی جەکسۆن" ی ئینگلیزی لەلایەن مەلەکە و فەرمانڕەوای مۆسکۆوە سەردانی ئێرانی کرد و چووە کۆشکی شاتاماسپ لە شاری قەزوێن، شاتاماسپ، لێی نێزیک نەبووەوە، چۆنکە دەترسا لەشی گلاوبێ و،**

تووشی گوناه بێت. کاتێکیش ئانتۆنی جەکسۆن لە کۆشک چووە دەرەوە، شاتاماسپ فەرمانیدا شوێن پێی جەکسۆن بە ئاوی گوڵاو بشۆنەوە بۆ ئەوەی ئاسەواری بۆنی لەش و شوێن پێڵاوی گڵاوی جەکسۆن لە نێو کۆشک و دەوروبەریدا لەنێوبچێت.

شائیسماعیلی دووەم

پاش مردنی شاتاماسپ، کورە گەورەکەی کە نێوی شائیسماعیلی دووەم بوو، لەساڵی 1579ی ز، جێی باوکی گرتەوە و، لەشاری قەزوێن چووە سەر تەختی پاشایەتیی. شائیسماعیلی دووەم، لەسەردەمی پاشایەتیی باوکیدا، ماوەی بیست ساڵ لە قەڵای **"قەهقەهە"** لە خوراسان زیندانیکرا، چۆنکە بەهاودەستیکردن لەگەڵ چەند میرێکی قزڵباش، دەیویست باوکی لەسەر تەختی شایەتیی لاببا و خۆی بچێتە جێی، کە پیلانەکەی ئاشکرا کرا و، ماوەی بیست ساڵی رەبەق، لەقەڵا زیندانیکرا و، رێی هاتنە دەرەوەی نەبوو. لەنێو زینداندا، لەگەڵ کۆمەڵێک لە زیندانییەکان کە سوننە بوون، بەتایبەتیی لەگەڵ کەسێک بەنێوی **"میرزا مەخدوم"**، ببووە دۆست. میرزا مەخدوم توانیبووی شائیسماعیلی دووەم لە رێبازی شیعەگەرێتیی هەڵگێرێتەوە و بیکات بە پێرەوی ئاینزای سوننە. کاریگەریی وتە و رێنوێنییەکانی میرزا مەخدوم و، کوێرەوەری و، بارودۆخی تاڵ و دژواری نێوزیندان لەماوەی بیست ساڵدا، کەسایەتییەکی توورە و سەرکێش و، مێشکئالۆز و بێبەزەیی لێدروستکردبوو. هەر لەیەکەم

مانگی بەدەسەڵاتگەیشتنیەوە میرزا مەخدومی کرد بە وەزیر و راوێژکاری و، هەموو دەسەڵاتێکی داپێی. پاشان هەموو ئەو وەزیر و کاربەدەستانەی کە لە خزمەتی باوکیدا بوون، وەلاینان، یان لەنێوی بردن. ئەوجا براکانی و کەسوکاری خۆی و، هەموو ئەوانەی گۆمانی دەکرد رۆژێک بەربەرەکانێی بکەن، لەنێوی بردن، لەوانە، **مستەفا میرزا تەمەن 20 ساڵ، مەحموود میرزا 18 ساڵ و، ئەحمەدمیرزا 16 ساڵی کوشت. براکەی دیکەشی بەنێوی عەلی میرزای کوێر کرد. لەنێو برا و خزمەکانیدا تەنیا محەممەد میرزای برای هێشتەوە، کە زگماکی کوێر بوو.**

شائیسماعیلی دووەم، داوای لە کاربەدەست و سەردارەکانی کرد، دانیشتوانی وڵات ئاگادار بکەن نابێ لەوە بەدواوە جنێو و قسەی ناشێرین بە خەڵیفەکانی ئیسلام **(ئەبووبەکر و عەمەر و عوسمان)** بدرێت. مووچەی مەلای مزگەوتەکانی بڕی و، بەتەما بوو بەرە بەرە یاسا و ڕێسا و داونەریتی شیعەگەریی لەوڵاتدا نەهێڵێت. کەسایەتییەکانی شیعە و مەلا گەورەکان، لەدژی کەوتنە پیلانگێڕان و، لەنێویان برد. شائیسماعیلی دووەم پیاوێکی نێرباز بوو، دەزگیرانەکەی کوڕە تورکمانێکی جوانی مێردمنداڵ بوو بەنێوی **حەسەن بەگی هەلواچی ئۆغلی**. هەموو شەوێک جلوبەرگی کۆنیان لەبەر دەکرد، بۆ ئەوەی نەناسرێنەوە و، پێکەوە دەچوونە نێو شار. شائیسماعیل هەروەها، گیرۆدەی **"فلۆنیا"** بوو، کە تێکەڵاوێک بوو لە تلیاک و حەشیش و مادەی بێهۆشکەری دیکە و، وەکو حەب دروستدەکرا و لە قوتووی بچووکدا سازدەکرا بۆی. سەری قوتووەکان هەموو ئێوارەیەک لەلایەن حەسەن بەگی دەزگیرانییەوە

لاکومۆر دەکرا. ئێوارەیەک **پەریخانمی شاژن** بە پێشنیازی چەند کەسێک لە سەردار و وەزیرەکانی شا، داوای لە کەنیژەکێکی نێزیک و باوەڕپێکراوی خۆی کرد ژەهر لە حەبەکانی نێو قوتووەکەوە وەربدا. شائیسماعیل و حەسەنبەگی دەزگیرانی، وەک هەموو شەوانی دیکە، دەچنە نێو شار و، تا درەنگانێکی شەو، سەرقاڵی کەیف و رابواردن دەبن و بەخواردنی حەبەکان سەرخۆشدەبن. بەڵام بەهۆی کاریگەریی ژەهرەکەوە، پێش هەڵهاتنی هەتاو، شائیسماعیل بەدەم ئێش و ئازاری زۆرەوە دەمرێ. **شائیسماعیل لەکاتی مردنیدا تەمەنی 43 ساڵ بوو.**

پاشایەتیی شاعەباس و،

بەهێزترکردنی ئیمپراتۆری ئاینزای شیعەگەرێتیی

شاعەباسی سەفەویی، بەوێنەی باپیری (شائیسماعیلی سەفەویی)، جگە لەوە کە رۆڵی گەورەی لە پەرەپێدانی ئاینزای شیعەگەرێتیدا گێڕا، بەڵکو سنووری ژێردەسەلاتی حکوومەتەکەی گەلێک فراوانتر کرد و، ئیمپراتۆرییەکی لەنێوچەکەدا پێکهێنا، کە ئەوەش راستەوخۆ کارکردی لەسەر بەرزبوونەوەی هەستی نەتەوایەتیی لەنێو گەلی فارسدا گێڕا. چۆنکە ئەگەرچی نێوی حکوومەتەکە بەنێوی بنەماڵەی سەفەوییەوە بوو، بەڵام، زمانی رەسمی کۆشکی پاشایەتی و هێز و داوودەزگەکانی حکوومەت، زمانی فارسی بوو. هەروەها نێوەندی دەسەڵاتدارێتی، بۆ ماوەیەک لە تەورێز بوو، بەڵام دواتر گوێزرایەوە بۆ قەزوێن و، ئەسفەهان کە دوو شاری کۆنی فارسزمانن.

شاعەباس لەساڵی 1591ی ز، چووە سەر تەختی پاشایەتیی. سەرەتا، لە تۆڵەی کوشتنی دایکی (**خێرولنسا**) و براکەی (**هەمزە میرزا**)، باوکی خۆی خستەزیندانەوە و، حەوت کەس لە میرەکانی گەورەی سوپای سەربڕی. لەساڵی 1595ی ز، دوو برا و برازایەکی خۆی کوێر کرد. پاشان مورشد قولیخان گەورەترین سەرداری سوپای ئێرانی کوشت، کە یارمەتی زۆری شاعەباسی دابوو، تا ببێت بە شای ئێران. شاعەباس بڕوای بە هیچیەک لە وەزیر و سەردار و کاربەدەستانی پێشوو نەبوو. لەبەر ئەوە، فەرماندەیەتیی سوپا و بەڕێوەبردنی کاروباری حکوومەتەکەی سپارد بە نەتەوەکانی گورجی و چەرکەس و ئەرمەنی کە لە جەنگەکاندا بەدیل گیرابوون. دەسەڵاتی بەخشی بەگەلێک لە گەورەی هۆزەکانی کورد، لە

لۆڕستانەوە تا بەختیاری و کرماشان و، نێوی **"خان" و "سوڵتان"** ی پێدان و، هەموو دەسەڵاتێکی سپاردپێیان. شاعەباس ئاگاداری پێشکەوتنی پیشەسازیی جەنگی بوو لەوڵاتانی **"فەرەنگ" (ئۆروپا)** و، بەپێویستیزانی سوپایەکی مۆدێڕن سازبکات، کە بتوانێ تۆپ و تفەنگ بەکاربهێنێت و، هێزوتوانای سوپاکەی پێشبخات. لەبەر ئەوە لەگەڵ **دوو برا و گەڕۆکی ئینگلیزیی، کە لەڕاستیدا نێردراوی حکوومەتی بەریتانیا بوون و، نێویان "ئەنتۆنی سێرلی" و رابێرت شێرلی"** بوو، لە **شاری ئەسفەهان کەوتە وتوویژ لەگەڵیان. لە ئەنجامدا هەردوولا رێککەوتننامەیەکیان مۆرکرد و بەپێی ئەوە، ئینگلیز سوپایەکی مۆدێرتن و هێزێکی تۆپخانە بە پێنجسەت تۆپ و شەست هەزار چەکداری بۆ ئێران سازکرد و، سەردار وەردیخان - خاوەنی ئەیالەتی فارس (شیراز) بۆ فەرماندەیەتیی هەموو سوپای ئێران دەستنیشانکرا.**

شاعەباس پێڕەوێکی توندڕەوی ئاینزای شیعە بوو. پێنج فەرزە نوێژی نەدەفەوتا. بڕوای زۆری بە خەون و سێحر و فاڵگرتنەوە هەبوو. دەستی بۆ هەر کارێک ببردایە، پرسی بە قورئانخوێن و فاڵچی دەکرد. کاتێک دەچووە شەڕ، کراسێکی درێژی سەوزی لەبەر دەکرد، کە هەمووی بە ئایەی قورئان نەخشێنرابوو. لەپێشدا دەستنوێژی دەگرت و، لە خودێ دەپارایەوە یارمەتیبدا و لە جەنگەکەیدا سەریخات. **هەموو ساڵێک، لەڕۆژی 19 ەوە تا رۆژی 27ی رەمەزان و لە دە رۆژی یەکەمی مانگی "محرم" بەفەرمانی شاعەباس و مەلا گەورەکان، لە رۆژانی عاشوورا و تاسووعا و، رووداوی کوشتنی ئیمام عەلی، لەسەرتاسەری وڵاتدا، رێپێوان و**

ڕێوڕەسمی شینگێڕان و لەخۆدان و خوێندنەوەی شیعری ئاینی بەڕێوە دەچوو. شاعەباس، ڕێزی تایبەتی لە مەلا گەورەکان و، شارەزایانی ئاینزای شیعە وەک **شێخ بەهادین محەمەد عاملی و میر محەمەدی باقر داماد** دەگرت. لە سەردانیدا بۆ وڵاتان، چەند کەسێک لە مەلا گەورەکانی لەگەڵ خۆی دەبرد و، بەردەوام گوێی بۆ زانیاری و ڕاوبۆچوونیان ڕادەگرت. لە مانگی ڕەمەزان و، کاتی شکاندنی ڕۆژوودا، بەسەدان مەلای گەورە و بچووک و فەقێی، بانگێشیتی کۆشکی دەکرد و، لەگەڵیان نانی دەخوارد و، لەگەڵیان دەکەوتە گفتوگۆ و لێداوانەوە سەبارەت بە ئاین و، وتەی ئیمامەکانی شیعە و بەسەرهاتەکانیان. **شێخ بەهادین محەمەد عاملی ناسراو بە شێخی بەهایی، نێزیکترین دۆست و ڕاوێژکاری شاعەباس بوو. شێخی بەهایی، کوڕی شێخ عەبدولسەمەد لە "بعلبک" ی لوبنان هاتبووە دنیاوە و، لەسەردەمی حکوومەتی شاتاماسپ دا، لە "جبل عامل" ی لوبنانەوە بنەماڵەکەیان هاتبوونە ئێران.** شێخی بەهایی لەلایەن شاعەباسەوە، نازناوی **"شێخولئیسلام"** ی پێدرا و، ماوەیەک کرا بە بەرپرسیاری هەموو کاروباری ئاینیی وڵات، بەڵام پاش ماوەیەک بەڕەزامەندیی شاعەباس، وازی لە کارەکەی هێنا و، لە ماڵەکەی خۆی دەستیکرد بە نووسینی پەرتۆک و لێکۆڵینەوە و شیرۆڤەی ئاینیی.

شاعەباس، پێش ئەوەی ببێ بە شا، **"نەزر"** دەکات، ئەگەر ئیمام ڕەزای خوراسان، پشتیبگرێ و، ببێت بە شای ئێران، هەتا سەر مەزارەکەی بە پێ دەڕوات. جا بۆ جێبەجێکردنی ئەم بەڵێنە کە دابووی بەخۆی، لە پێتەختەکەیەوە ئەسفەهان، بڕیار دەدات بەرەو

مەشهەد ملی ڕێ بگرێتە بەر. لەشکر و هۆردوو لەگەڵی دەکەونەڕێ و، لەگوندێکی نێزیکی ئیسفەهان بەنێوی **"دەوڵەت ئاوا"**، شاعەباس، ڕوو دەکاتە لەشکرەکەی و پێیاندەڵێ، من نەزرم کردووە و، ئێوە ناچارنین بەپێ ئەم ڕێیە بپێون. جا سواری هەسپ دەبن، یان بە پێ لەگەڵم دەکەون، ئەوا بڕیار بەدەست خۆتانە!

لەهەموو ئەو لەشکرەی لەگەڵ شاعەباس بوون، تەنێ سێ کەس توانییان تاکو مەشهەد بەپێ بڕۆن، ئەوانی دیکە لەپێ کەوتن و، بەسواری هەسپ درێژەیان بە ڕێپێوانەکەدا. کەسێک بەنێوی مەلا جەلالەدین محەمەدی یەزدی کە ئەستێرەناسی شا بوو، لەڕێدا حیسابی درێژیی ڕێگەی بە فرسەخ دەکرد و، بۆی دەرکەوت، شاعەباس، ڕۆژی 6 فرسەخ ڕێدەپێوێت. کاتێک دەگەنە شاری مەشهەد، **مەلا جەلالەدین بە شا دەڵێ: "قوربان، پاش بڕینی 199 فرسەخ ڕێگە، لەماوەی بیست و حەوت ڕۆژدا، نەزرەکەی خۆتان بەجێهێنا!".**

شاعەباس، ماوەی چەند مانگ لە شاری مەشهەد دەمێنێتەوە و، هەموو ڕۆژێک دەچێتەسەر گۆڕی ئیمام ڕەزا و، حەوشە و بەردەرکی مەزارەکەی گەسک دەدا و دەیشۆاتەوە. هەموو جارێک پاش تەواوکردنی نوێژ، ماوەیەکی زۆر دۆعا دەخوێنێ و، لە خودێ دەپاڕێتەوە کە خۆی و دەسەلات و وڵاتەکەی بپارێزێت. ئێواران شەمی نێو هۆدەکان و سەر مەزارەکەی هەڵدەکا و، ئەو ماوەیەی لە مەشهەد دەمێنێتەوە، جگە لە پەرستکاری و خزمەتی مەزاری ئیمام ڕەزا، هیچ کارێکی دیکە ئەنجامنادات.

شاعەباسی سەفەویی

(سەگی بەر دەرگەی مەزاری ئیمام عەلی)

ڕێز و خۆشەویستیی شاعەباس بەرامبەر ئیمامی عەلی، لە خۆشەویستییەکی ئاسایی تێپەڕاندبوو، گەیشتبووە ڕادەیەک، کە فەرمانیدا لە سەر مۆری فەرمیی شاهانە بنووسرێت **"شاعباس کلب آستان علی"**، **(شاعەباس سەگی بەر دەرگەی ماڵی عەلی)**. لەساڵی 1016ی کۆچی - مانگیدا، زۆربەی موڵک و کێڵگە و باخ و داهاتی خۆی لە مەڵبەندەکانی قەزوێن و کاشان و، ئەسفەهان، بەخشی بە ئیمام عەلی و، ڕایگەیاند، هەرچییەک داهاتی ئەم مەڵبەندانەیە، تەرخانبکرێت بۆ خزمەتی بژێویی ژیانی زانایانی ئیسلام و مەلاکانی وڵات و، چاککردنی مەزاری ئیمامەکانی شیعە و، پەرەپێدانی ئاینزای شیعە. ساڵی 1017ی کۆچی - مانگی، بەشێک لە زێڕوزێوی نێو کۆشکی شاهانەی نارد بۆ شاری نەجەف بۆ پەرەپێدان و ڕازاندنەوەی مەزاری ئیمامی عەلی. لە خۆشەویستیی شاری نەجەف، گوندێکی لە نێزیکی ئەسفەهاندا سازکرد و، نێویلێنا **"نەجەف ئاباد"**.

شاعەباس، ساڵی1603 ی زاین، بەرەو ئازەربایجان لەشکری کێشا و، لە کۆتایی وەرزی بەهاردا، هۆردووی تورکانی لە تەورێز شکاند و، لە هەموو ئازەربایجان دەرییەڕاندن و، شوێن لەشکری شکاوی عوسمانی کەوت و، توانی ئەرمەنستان و وان و دیاربەکر و هەموو باکووری کوردستان لە ژێرچنگی عوسمانی بێنێتەدەر و، بۆخۆی داگیریان بکات. ئەوجا لەساڵی 1608 دا، گەورەترین قەڵای تورکانی لە مەڵبەندی **"شێروان"** گرت. پاش داگیرکردنی ئەو مەڵبەند

و وڵاتانە، دەستکرا بە پرۆپاگەندەکردن بۆ ئاینزای شیعە و، هانی خەڵکیان دەدا، ببن بە شیعە.

سیاسەتی شاعەباس، بەرامبەر نەیاران و دوژمنەکانی زۆر دڕندانە و بێبەزەییانە بوو. کوێرکردن، بڕینی گوێ و زمان، کەوڵکردنی مرۆڤ بەزیندوویی، هەڵواسین، لەسێدارەدان، زگهەڵدڕین بە شمشێر، کەبابکردنی لەش و سووتاندن و ... هتد، لەریزی ئەو شێوازە کوشتنانە بوون کە شاعەباس بەرامبەر دوژمنەکانی خۆی و بەرامبەر هەر کەسێک ئەنجامیدەدا کە بیویستایە قسە لە قسەیدا بکات. بۆ وێنە، پاش داگیرکردنی گورجستان، بە هەزاران کەسی لێکوشتن و، ژمارەیەکی زۆریشی لێ بەدیلگرتن و لە مازندەران نیشتەجێی کردن. ئەوجا بە فەرمانی شاعەباس، حاکمی گورجستان کەوڵکرا و، پێستەکەیان پڕکرد لە **"کا"** و بەسواری هەسپ، بەنێو شار و گوندی مەڵبەندەکانی گورجستان و، مازندەران و ، گێلان دا، گێڕایان.

سۆفییەکانی مرۆڤخۆری شاعەباسی سەفەویی

ژمارەی بکوژ (جەللاد) ەکانی شاعەباس، پێنسەت کەس بوون. دەستەیەک لەنێو ئەم پێنسەت کەسەدا هەبوون کە پێیاندەگوتن: **"چیکیین"، (گۆشتی کاڵخۆر).** ئەمانە گۆشتی مرۆڤی زیندانیکراو و دوژمنەکانی شایان بە کاڵی دەخوارد. **ئەم شێوازە لەنێوبردنە لە نەیارانی شا، لە سەردەمی مەغۆلەکان و، لەسەردەمی باپیری شاعەباس، واتە شائیسماعیلەوە بەمیرات مابووەوە. کاتێک تاوانباران و دوژمنەکانی شاعەباسیان تەسلیم بە حاکمی زیندان دەکرد، لەسەر خواردنی گۆشتەکی گەلێک جار لەنێو سۆفییەکانی شکەنجەکار و بکوژەکانی نێو زینداندا دەبوو بە شەڕ و لێکدان. دیلەکانیان یەکە یەکە دەهێنا و، وەک گەلەچەقەڵ و کەمتیار بە ددان و بەگاز، لووت و گوێ و سنگ و ران و گۆشتی لەشیان لێدەکردنەوە و، دەیانخواردن.**

جەلالەدین محەممەدی یەزدی، کە ئەستێرەناسی تایبەتی شاعەباس بوو، سەبارەت بە نموونەیەکی خواردنی مرۆڤ بەزیندوویی، نووسیویەتی: **"لەساڵی 1602ی ز**، لە دەوروبەری شاری **"بەلخ"** سەربازەکانی شاعەباس بە فەرماندەیەتیی **"یار محەمەد میرزا"**، چەکدارێکی حاکمی **ئۆزبەکستانیان** بەدیل گرت و، چەند پرسیارێکیان کردلێی، بەڵام چەکدارەکە سەریداخست و وەرامیانی نەدایەوە، هەڕەشەی کوشتنیان کردلێی، بەڵام دیسان ئامادەنەبوو زاری بکاتەوە. بەفەرمانی **سەردار یار محەمەد میرزا**، سەربازەکان رژان بەسەریدا و بەزیندوویی خواردیان!

داگیرکردنی بەغداد لەلایەن شاعەباس و، بەهێزکردنی دەسەلاتی شیعە لەعێراق

شاعەباس، لەساڵی 1022ی قەمەری (1615ی ز) دا، کوڕانی سوڵتان عوسمانخان - سوڵتانی عوسمانیی بە هەلزانی بۆ داگیرکردنەوەی شاری بەغدا، کە لەسەردەمی شاتاماسپەوە، کەوتبووە دەستی تورکانەوە. لەماوەی چەند رۆژێکدا بەغدای داگیرکرد و، لەوێوە چووە شاری نەجەف بۆ سەردانی مەزاری ئیمامی عەلی. ماوەی دە رۆژ لە بارگە و مەزاری ئیمام عەلی بە کاری گەسکلێدان و نوێژخوێندن و پەرستکارییەوە بردە سەر. سەرتاسەری حەوشە و گومەز و نێومەزار و هۆدەکانی، بە مافوور و زێڕوزێو و چرای رەنگاورەنگ رازاندەوە. پاشان فەرمانیدا ئەو جۆگەی ئاوە خاوێن بکرێتەوە، کە کاتی خۆی لەسەردەمی باپیری (شائیسماعیل) دا، لە چۆمی فوراتەوە کێشرابوو بۆ شاری نەجەف و، بەلم و چەو و بەرد پڕکرابووەوە. فەرمانی شاعەباس، جێبەجێکرا و، پاش ساڵانێکی زۆر، دیسان ئاوی فورات بەرەو نەجەف و کوفە راکێشرایەوە. شاعەباس ماوەی دەساڵ لە عێراق مایەوە. لەو ماوەیەدا، مەزاری ئیمامەکان و مزگەوتی شیعەکانی لە **نەجەف و کەربەلا و، کازمین و سامرە** چاککردەوە. پارە و زێڕێکی زۆریشی بەخشی بە مەلاکان و، خەڵکی هەژار و رەشوڕووتی شیعە.

لەساڵی 1622ی زاینیدا، چەند پاپۆڕێکی جەنگیی سەر بە وڵاتی **پرتەقاڵ (پۆرتۆگال)**، لێوارەکانی **"گومبرۆن" و "جاسک"** و دوورگەی **"قشم"**، یان داگیرکرد کە لە کەنداو هەڵکەوتووە. شاعەباس، خاوەنی

هێزی زەریایی نەبوو، لەبەر ئەوە بۆ دەرکردنی هێزەکەی پرتەقاڵ، داوای یارمەتی لە دەوڵەتی بەریتانیا کرد و، پێیڕاگەیاندن، با هێزی بەریتانیا لەجێی هێزی پرتەقاڵ لەو شوێنانەدا نیشتەجێ بێ، بە مەرجێ بەریتانیا هێزەکەی پرتەقاڵ لەو نێوەدا نەهێڵێت! بەریتانیا بە مەرجەکەی شاعەباس رازیبوون و، لەماوەیەکی کورتدا هێزەکەی پرتەقاڵیان دەرپەڕاند و، خۆیان لەشوێنیان نیشتەجێبوون. بەم شێوەیە بەریتانیا هەر لەسەرەتای سەدەی شانزەوە لەنێوچەی کەنداو سەریهەڵداوە. پاش ئەو سەرکەوتنە بەسەر پرتەقاڵییەکاندا، شاعەباس، نێوی **"گۆمبرۆن"**ی گۆڕی و نێوی **"بندر عباس"** ی لەسەر دانا.

شاعەباس، لەساڵی 1630ی زایینی، لە تەمەنی شەست ساڵیدا کۆچی دوایی کرد. پاش مردنی شاعەباس، کوڕەکانی شاسەفی و شاعەباسی دووەم و شاسلێمان، بەکوشتنی برا و کەسانی نێزیکی خۆیان و، بەپیلانگێڕانی ئەندامانی بنەماڵە لەدژی یەکدیی، درێژەیان بە دسەڵاتداریێتیی سەفەویی دا.

هێرشی ئەفغانەکانی سوننە و،
رووخانی ئیپمراتۆریێتی سەفەویی!

سوڵتان حسێن لەساڵی 1694ی زاینیدا بوو بە شای ئێران. مامۆستای تایبەتی سەردەمی منداڵیی سوڵتان حسێن، کەسێک بوو نێوی **شێخولئیسلام محەممەد باقری مەجلسی** بوو. پاش ئەوەی سوڵتان حسێن لە تەمەنی 26 ساڵیدا بوو بە شا، محەممەدباقر مەجلسی کرا بە سەرۆکی زانایانی شیعە و هەموو کاروباری ئاینیی وڵات. باقر مەجلسی، لەماوەی ژیانیدا پتر لە شەست بەرهەمی نووسی. **"بحارالانوار"** لە (26 بەرگ)، **"حلیة المتقین"**، **"حیات القلوب"** و **"زادالمعاد"** لەڕیزی ئەو پەرتۆکانە بوون کە نێوبانگیان لەنێو کۆڕوکۆمەڵی ئاینزای شیعەدا بڵاوبووەوە و، بۆ وانەی قوتابخانەکانی ئاینیی لە ئێران و، شارە پیرۆزەکانی شیعە لە عێراق، دەستنیشانکران. لەسەردەمی سوڵتان حسێندا، بەوێنەی سەردەمی شائیسماعیلی یەکەم، هێرش و سووکایەتیکردن و کوشتنی بۆ سەر لایەنگرانی ئاینزای سوننە و، ئاینەکانی دیکەی وەک مەسیحی و جوو و زەردەشتی دەستپێکردەوە. بە هەزاران توندڕەوی شیعە، هەموو رۆژێک پەلاماری پێڕەوانی ئاینەکانی دیکەیان دەدا، مزگەوت و کلێسەیان دەڕووخاندن و، ناچاریان دەکردن ببن بە شیعە. بەهەزاران زەردەشتی بەزۆری دار و شکەنجە لە ئاینی خۆیان وازیان هێنا و، بوون بە شیعە. حاکمی دەستنیشانکراوی سوڵتان حسێن لە ئەفغانستان بەنێوی **"گورگین خان"**، لەگەڵ ئەندامانی بنەماڵە و، سەردارەکانی، رێیان لە پێڕەوانی ئاینزای سوننە دەگرت بۆ چوونە مزگەوت و، جنێو و لەحنەتیان دەنارد بۆ خەلیفەکانی

ئیسلام (عومەر و ئەبووبەکر و عوسمان). سووکایەتییان بە پیاو و ژن و منداڵیان دەکرد. ئەمەش زەوینەی لەبەردەم پەرەپێدانی نارەزایەتی و سەرهەڵدانێکی جەماوەریدا خۆشکرد. سەرۆکهۆزی **"غەلجای"** ئەفغان بەنێوی **"میروەیس غەلجایی"** سەرۆکایەتیی راپەڕینی خەڵکەکەی گرتەدەستی و توانی لەساڵی 1121 ق دا گورگین خان بکوژێت و، هەموو هێزی چەکداری ئێران لە مەڵبەندەکەی راماڵبدا و، سەربەخۆیی ئەفغانستان رابگەیەنێت. پاش مردنی میروەیس، براکەی عەبدولعەزیز هاتەجێی، بەڵام برازاکەی **(مەحموودخان)** بە پشتیوانیی کۆمەڵێک لە میرەکان و سەرۆکهۆزەکانی ئەفغان، بوو بە جێنشینی میروەیس غەلجایی و، عەبدولعەزیزیان لەنێو برد. هۆی ئەمەش لەبەر ئەوە بوو، عەبدولعەزیز لەگەڵ شای ئێراندا پەیمانی ئاشتی بەستبوو، کە ئەمەش بەدڵی ئەفغانەکان نەبوو. ئەفغانەکان بە سەرۆکایەتیی مەحموودخان هێرشیان کردە سەر خاکی دەوڵەتی سەفەوی و، لەماوەی دوومانگدا سەرتاسەری خۆراسانیان داگیرکرد. خەڵکی داغستان راپەڕین و نێوچەی خۆیان رزگارکرد و، هێرشیان کردە سەر شاری شێروان و تالانیان کرد. دەولەتی عوسمانلی بە سوودوەرگرتن لە بارودۆخی شێواوی حکوومەتی سوڵتان حسێنی سەفەویی، سەر لەنوێ ئازەربایجان و، تەورێزی داگیر کردەوە و، هەزاران پێڕەوی ئاینزای شیعەی لەنێوبرد. مەحموودخانی ئەفغان، لە خۆراسانەوە رێکەوت و یەکبەیەکی شارەکانی ئێرانی داگیر کرد و، لەمانگی رەشەممەی ساڵی 1722ی زایینیدا گەیشتە پشت شوورە و خەنەقەکانی چواردەوری ئەسفەهان و، پێتەختی حکوومەتی

سەفەویی گەمارۆدا. گەمارۆدانی شاری ئەسفەهان نێزیکەی هەشت مانگی خایاند. لەماوەی ئەو هەشت مانگەدا، ئەفغانەکان ڕێیان لە هاتنی خواردەمەنیی بۆ نێو شارگرت و، لەوەوە، بەرە بەرە برسێتی و قاتوقڕیی کەوتە نێو شارەوە.

کەسێکی ئەرمەنی بەناوی "پۆترۆس دی سەرکیس گیلانتز"، لەکاتی گەمارۆدانی شاری ئەسفەهاندا لەوێ بووە و، ڕووداوەکانی نووسیوە و، دواتر لەلایەن "دوکتۆر کارۆ میناسیان"ەوە لە ئەرمەنییەوە وەرگێڕدراوەتە ئینگلیزی و، ساڵی 1344ی هەتاوی (1965ی ز) یش، لەلایەن محەممەد مهریارەوە کراوەتە فارسی و، لە چاپخانەی ئەسفەهان لەچاپدراوە.

"پۆترۆس دی سەرکیس گیلانتز" باسی ڕووداوەکانی ئەو سەردەمەی بەم شێوەیە خستووەتەڕوو:

"ڕۆژی 21ی مارسی 1722 مەحمووی ئەفغان لەگەڵ لەشکرەکەی کە دەهەزار کەس بوون، گەیشتنە نێزیکی ئەسفەهان. لەپێشدا، هەموو ڕێگەکانی بردنی خواردەمەنییان بۆ نێو شارگرت. لەمانگی جۆزەردانددا هیچ دانەوێڵەیەک لەشاردا نەما و، هەمووی خورا. خەڵکەکە بەرە بەرە ڕوویانکردە سەربڕینی مەڕ و مانگا و هەسپ و وشتر. مانگێک دوای ئەوە بۆ ڕزگاربوون لە برسێتیی، دەستیانکرد بە خواردنی گۆشتی کەر و سەگ و پشیلە و، مشک و هەر گیاندارێک بەردەستیان بکەوتایە. ئەوانەی کە هیچ خواردنێکیان دەستنەدەکەوت، پێستی حەیوانی مردوو، یان پێڵاوی کۆنیان دەکوڵاند و دەیانخوارد. بەدەیان بنەماڵە منداڵی ساوا و بچووکی خۆیان لە مەنجەڵدا دەکوڵاند، یان دەیانکردن بە کەباب و

دەیانخواردن. شاحسێن پاش راوێژکردن لەگەڵ چەند کەسێک لە سەردارەکانی خۆی، تەتەرێکی نارد بۆ لای مەحموودخانی ئەفغان و، پێیراگەیاند:

"شاحسێن ئامادەی ئاشتییە و، بۆ نیشاندانی نیازپاکیی، سەد هەزار تمەن پووڵ و ئەیالەتی کرمان و خوراسان تەسلیم بەئێوە دەکات. هەروەها شاحسێن کچێکی دەدات پێتان کە لەخۆتانی مارە بکەن، بەمەرجێ پێکەوە ئاشتی بکەین و، ئەم شەڕو خوێنڕشتنە لەنێوماندا نەمێنێت!". بەڵام مەحموودخان پێشنیازەکانی شاحسێنی قەبووڵ نەکرد و، لە بری ئەمانە، داوای لە شاحسێن کرد خۆی بدات بەدەستەوە و، حکوومەتەکەشی تەسلیم بکات. پاش چەند رۆژێک شاحسێن ملیدا و، لەرۆژی 25ی گەلاڕێزاندا، مەحموودخان پێینایە شاری ئەسفەهانەوە. بەشێک لە چەکدارەکانی ئەفغان، لەپێش مەحموودخانەوە بەسواری هەسپ بەرەو کۆشکی شاحسێن دەڕۆیشتن و، جنێویان بە شاحسێن و، ئاینزای شیعە دەدا. بەو جۆرە، لەساڵی 1722ی زایینیی، پاش 215 ساڵ، ئیمپراتۆریی سەفەویی بەهێرشی ئەفغانەکانی سوننە بەسەرۆکایەتیی مەحموودخانی ئەفغان، کۆتایی پێهات.

مەحموودی ئەفغانی، رێی بە شاحسێن دا کە لەگەڵ چوار لە ژنەکانی و 35 منداڵی لە کۆشکی پاشایەتیدا بمێنێتەوە، هاوکات خستیانییە ژێر چاودێریی بەردەوامی خۆی و سەردارەکانییەوە. مەحموودی ئەفغان، یەکێک لە کچەکانی "سوڵتان حسێن"ی لەخۆی مارەکرد. دوانزە خوشک و ژن و کچی دیکەی شاحسێن، لەگەڵ دەیان کەنیژەکی کۆشکی سەفەویی، بەسەر میر و سەردارەکانی

ئەفغاندا دابەشکران. مەحموودخان دوای دابەشکردنی رەگەزی مێینەی کۆشکی سەفەویی، ئەوجا دەرگەی خەزێنەی حکوومەتی کردەوە و، دەستیگرت بەسەر چوار هەزار تمەن پوولّ و هەزاران کیلۆ زێرٍوزیو و شتومەکی بەنرخ.

حکوومەتی سەفەویی پاش تێپەڕبوونی پتر لە دوو سەدە رووخا و بە هەزاران ئەفغان لە ئەسفەهان و شارەکانی پێشووی بندەسەڵاتی سەفەویدا نیشتەجێکران و، سەدان کەسایەتی و ئایەتۆڵڵای شیعە بۆ ئەوەی نەکەونە دەستی ئەفغانەکانی سوننەوە، بەرەو عێراق کۆچیانکرد، سەرەڕای ئەوە، ئاینزای شیعە بەهۆی چالاکیی بێوچانی چینی ئاینیی لەماوەی دووسەدەدا، بەڕادەیەک رەگوریشەی لەنێو بیروباوەڕ و کولتوور و داونەریتی کۆمەڵگەی بندەسەلاتی سەفەویدا داکوتابوو، کە هیچ هێزێک نەیدەتوانی ئاینێکی دیکەیان بەسەردا بسەپێنێت. سووکایەتی و بێڕێزیکردنی ئەفغانەکان بەرامبەر پیڕەوانی شیعە و داگیرکردنی سامانیان و رفاندنی کچ و ژنەکانیان، زەوینەی خۆشکرد بۆ راپەڕینێکی سەرتاسەریی لەهەموو نێوچە شیعەنشینەکان لە دژی دەسەلاتداریتیی مەحموودخانی ئەفغان. لەم پێوەندەدا مەلاکانی شیعە، دەوری گرنگیان لەهاندانی خەڵک دژی ئەفغانی سوننەدەگێڕا. لەمانگی جۆزەردانی ساڵی 1724زایینیی، کوڕی سێیەمی سوڵتان حسێن کە نێوی تاماسپ میرزا بوو، لەگەڵ دەستەیەک لە جەنگاوەران و، پاسەوانەکانی خۆی لە ئەسفەهانەوە رایکرد و خۆی گەیاندە قەزوێن و، لەوێ لەنێو ئاپۆرەی خەڵکدا، بەنێوی شای سەفەوییەوە گوتاریدا.

مەحموودخانی ئەفغان، ترسی لێنیشت و، دەیزانی کە ناڕەزایەتیی شارەکانی ئێران لەدژیان، دەبێتە هۆی گەرانەوەی سەفەوییەکان بۆ سەر دەسەڵات. لەبەر ئەوە، فەرمانیدا جگە لە شاحسێن، هەموو شازادەکانی بنەماڵەی سەفەویی سەرببڕن کە ژمارەیان 33 کەس بوون.

مانگێک پاش قەڵاچۆکردنی بنەماڵەی سەفەویی، سەردارەکانی ئەفغان بەسەرۆکایەتیی **"ئەشرەف"** کە ئامۆزای مەحموودخان بوو، لەمانگی گەلاوێژ (ئەگۆست) ی ساڵی 1724ی زایینیی، کودەتایەکیان لەدژی مەحموودخان ئەنجامدا و، ئەشرەف بەدەستی خۆی، لە تۆڵەی خوێنی باوکی، بەشمشێر سەری مەحموودخانی لەلەشی جیاکردەوە.

سەرهەڵدانی نادر قولی هەوشار (افشار)ی کوردی خۆراسان و، لەنێوبردنی دەسەڵاتدارێتیی ئەفغانەکان!

هاوکات لەگەڵ بەدەسەڵاتگەیشتنی **"ئەشرەفی ئەفغان"**، و بەرزبوونەوەی نارەزایەتیی جەماوەریی لە دژی دەسەڵاتی ئەفغانەکانی سوننە، چەندین شەڕ و پێکدادانی گەورە لەنێوان تاماسپ میرزا کوڕی شاحسێن و، ئەشرەفی ئەفغان روویدا. لە یەکێک لەم شەڕانەدا کە لە تاران روویدا، تاماسپ میرزا شکستی هێنا و هەڵات. لەم کاتەدا، لاوێکی دانیشتووی کوردستانی خوراسان بەنێوی نادر قولی، توانی ژمارەیەک لە پیاوانی هۆزی هەوشار و جەلایر لەخۆی کۆبکاتەوە و، پاش راماڵدانی ئەفغانەکان لە مەڵبەندەکانی **دەستکرد و کەلات و ئەیبورد کە دانیشتوانەکەی کورد بوون**، ببێت بە حاکم و دەسەڵاتداری نێوچەکە. تاماسپ میرزای سەفەویی، کاتێک ئازایەتی و لێهاتوویی نادرقولی کەوتە بەرگوێی، داوایلێکرد یارمەتی بدات، بۆ ئەوەی بتوانێت بەسەر ئەفغانەکاندا سەرکەوێت. نادرقولی داواکەی تاماسپ میرزای پەسندکرد و، یەکەم شوێنیک بڕیاریاندا ئازادی بکەن شاری مەشهەد بوو کە شارێکی گەورەی بازرگانی بوو، هەروەها بەهۆی مەزاری ئیمام رەزا لەو شارە، بۆ شیعەکانیش شارێکی پیرۆز بوو. نادر قولی و شاتاماسپ، دڵنیابوون دانیشتوانی شاری مەشهەد لەبەرامبەر ئەفغانەکاندا پشتگیرییان لێدەکەن. **لەساڵی 1726ی ز، نادرقولی** بە پشتیوانیی خەڵک، هێزی ئەفغانی لە شاری مەشهەد تێکشکاند و، هەموو خۆراسانی رزگارکرد. پاشان لە زنجیرەیەک شەڕوشۆری بەردەوام کە سێ ساڵی خایاند، لە هەموو بەرەکاندا ئەفغانەکانی تێکشکاند و،

لە دوانەبەردی گەورەدا کە لە نێزیکی ئەسفەهان روویدا، جارێکی تر بەسەریاندا سەرکەوت و، **لە ساڵی 1729ی زایندا، کۆتایی بە دەسەڵاتداریێتیی حەوتساڵەی ئەفغانەکان هێنا.**

نادر قولی کێ بوو؟

نادر قولی، کوڕی ئیمامقولی لەبنەماڵەیەکی جۆتکار لە هۆزی "هەوشار"، لەساڵی 1688ی زایینیی هاتەدنیاوە. هۆزی هەوشار، لە دوو تیرەی کوردی "قاسملوو" و "ئەرخلوو" پێکهاتوون و، لە بنەڕەتدا دانیشتووی پارێزگەی "ورمێ" ن لە رۆژهەڵاتی کوردستان. شاعەباسی یەکەمی سەفەویی، تیرەی ئەرخلوو و چەند هۆزێکی دیکەی لە **گەرووسی بیجاڕ** و نێوچەکانی دیکەی کوردستانەوە راگواست بۆ خۆراسان و مازندەران کە لە باکوور و باکووری رۆژهەڵاتی ئێران هەڵکەوتوون، بۆ ئەوەی بەربەرەکانێی هۆزەکانی ئۆزبەک و تورکمانەکان بکەن و، سنووری حکوومەتی سەفەویی بپارێزن. وشەی هەوشار بەمانای **"چالاک و شارەزای راو و شکارە".** ئەوڕۆکەش ئەم هۆزە لە خۆراسان و مازندەرانی ئێران و، لە نێزیکی شاری **تیکاب** و لە نێوچەی هەوشاری رۆژهەڵاتی کوردستان، هەروەها لە دەروبەری پاریزگەی ورمێ لە رۆژهەڵات، نیشتەجێن.

نادرقولی، پاش تێکشکانی ئەفغانەکان، ئەوجا هەموو ئەفغانستانیشی داگیرکرد و، ئەشرەفی ئەفغانی لە بەلوچستان کوشت و، پاش ئەوەی هەموو ئێران و، ئەفغانستانی خستە ژێر

دەسەڵاتییەوە، ئەوجا لە **ساڵی 1728ی ز**، بەرەو هێندستان لەشکری کێشا و، ئەو وڵاتەشی داگیرکرد و، کارەساتێکی گەورەی بەسەر دانیشتوانەکەیدا هێنا و پتر لە سەت و بیست هەزار ژن و منداڵ و لاو و پیری هێندستانی قەڵاچۆ کرد و، 800 سەرکردەی پێشووی ئەفغانی لە شاری دێلهی لە سێدارەدا کە بۆ هێندستان رایانکردبوو. بەسەدان کۆشک و پەرستگەی وێران کرد و، پاش تاڵانکردنی زێڕوزیو و کەلوپەلی بەنرخی هێندییەکان، بەرەو ئێران گەڕایەوە.

نادر قولی لە گەڕانەوەیدا بۆ شاری ئەسفەهان، نەخشەی کێشا کە بۆخۆی ببێت بە پاشای ئێران، لەبەر ئەوە بە نهێنیی و بە یارمەتیی کوڕەکەی کە نێوی "رەزاقولی" بوو، شاتاماسپی دووەمی سەفەوییان کوشت. ساڵانی 1731 –1732 نادرقولی، سوپای عوسمانیی لە هەموو ئازەربایجان دەرپەڕاند و، گورجستانیشی داگیرکرد. ئەوجا بەرەو بەغدا رۆیی و، پاش تێکشکاندنی سوپای عوسمانیی، بەغدا و هەموو عێراقیشی داگیرکرد.

لەمانگی بەفرانبار (ئۆکتۆبەری ساڵی 1735**ی** ز، نادرقولی، بەهەزاران سەرکردەی هۆزی گەلان و سەرۆک و پێشەوای ئاینەجیاوازەکانی لە دەشتی **"مۆغان"** کۆکردەوە و، سەبارەت بە ژیان و رابردووی خۆی و دامرکاندنەوەی ئاژاوە و لەنێوبردنی هێرشی دوژمنان بۆ سەر وڵاتەکەی قسەی کرد بۆیان. لە کۆتاییدا گوتی، **دەیەوێت واز لە دەسەڵات بهێنی و، داوای لە هەموو کەسایەتییەکان کرد، کەسێک هەڵبژێرن بە شای وڵات کە بتوانێ لەمە بەدواوە پارێزگاریی لەو کیشوەرە بکات کە پێی دەسپێردرێت.** تێکرای بەشدارانی کۆڕەکە، تکایان کردلێی، خۆی ببێت بە شای

ئیران، چۆنکه جگه له ئەو، چ کەسێکی دیکه بەشایانی ئەو پلەیه نازانن. نادر له وەرامیاندا گوتی: **"باشه قەبووڵی دەکەم، بەڵام مەرجێکم هەیه، ئەویش ئەوەیه ئەگەر دەتانەوێ من ببم به شای ئێران، دەبێ شەڕ و خوێنڕشتن لەنێوان شیعه و سوننه کۆتایی پێبهێنرێت!".** تێکرای بەشدارانی ئەو کۆبوونەوه تایبەته، به مەرجەکەی نادر رازیبوون و، نادر تانجی پاشایەتیی کرده سەر و، بوو به شای وڵات.

لەمێژووی پاشاکانی کۆن و، لەسەردەمی نادرقولی خۆیشیدا، ئەمه یەکەمجار بوو، کەسێک بەڕێگەی راپرسی و هەڵبژاردن ببێت به شای وڵاتێک. نادر بەو کارەی، نەتەنێ پیرۆزیی بنەماڵەی شا و شازاده و میرەکانی وڵاتانی شکاند، بەڵکو له دەسەلاتی مەلاکانیشی دا که له کۆمەڵگەی ئێرانی ئەوسادا، بۆ ماوەی پتر له دوو سەده، پاشاکانی سەفەویی له باوکەوه بۆ کوڕ، لەلایەن مەلاکانەوه پەروەرده دەکران و، فێردەکران چۆن و بەچ شێوازێک پارێزگاریی له بەرژەوەندیی چینی ئاینی و، حکوومەتی شیعه و، پەرەپێدانی ئاینزای شیعەبکەن.

نادرشا، ئەگەرچی بەپشتیوانیی بەرینی لایەنگرانی حکوومەتی رووخاوی سەفەوی و دەیان هەزار پێڕەوانی ئاینزای شیعه بەدەسەڵات گەیشت، بەڵام بۆخۆی بڕوای به ئاین نەبوو. پاش ئەوەی بوو به شا، هەموو ئەو بووجه و سەرچاوەئابوورییانەشی پشتگوێخست که لەسەردەمی سەفەویدا بۆ چینی مەلاکان دەستنیشانکرابوون. ئەوەش بەدڵی مەلاکانی شیعه نەبوو، بەردەوامبوونی دەسەڵاتی نادر و ئەندامانی بنەمالەکەی، زیانی

گەورە لەدەسەڵاتی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییان دەگەیاند، لەبەر ئەوە مەلاکان، کەوتنە پرۆپاگەندەکردن و پیلانگێڕان لەدژی نادرشا.

هەڵەی گەورەی نادرشا ئەوەبوو، دوژمنایەتییەکی بێسنووری لەگەڵ هۆزەکوردەکانی خۆراساندا دەکرد، چۆنکە هۆزەکانی خۆراسان، کە لە سەردەمی حکوومەتی سەفەیییەکاندا جەزرەبەی زۆریان چەشتبوو، هاوکاریی نادر و، شاتاماسپی دووەمیان نەکرد بۆ لێدانی ئەفغانەکان و شامەحموودی سیستانی. هەروەها بەهۆی ئەوەوە کە نادرقولی کوڕە جۆتکارێکی هەژار بوو، سەرۆکهۆزە کوردەکانی خۆراسان کە لە نێوخۆیاندا بەرە و یەکێتییەکی پتەویان سازکردبوو، ئامادە نەبوون بچنە ژێر رکێفی نادرەوە، **لەبەر ئەوە، شەڕ و ناکۆکیی نێوان نادر و هۆزەکوردەکان - لە خۆراسان و لەرۆژهەڵاتی کوردستان لەگەڵ هۆزەکانی بلباس و موکریان و بەختیاری و لۆڕ، تا کوژرانی نادرشا، هەر درێژەی هەبوو.**

ساڵی 1746، راپەڕینێکی مەزن لەلایەن کوردەکانی خۆراسانەوە بەسەرۆکایەتیی **"حەمەحسێنخانی زەعفرانلّوو"** ەوە لەدژی ستەم و ئازاری کاربەردەستان و سوپای نادرشا هەڵگیرسا و، لەماوەیەکی کەمدا **"رادکان" و "قۆچان"** و هەموو خۆراسانی گرتەوە. بە هەزاران سەربازی کورد و، بە دەیان هۆزی گەورەی کورد، سوپای نادریان جێهێلا. نادرشا کە لەو کاتەدا چووبوو بۆ رۆژهەڵاتی کوردستان بۆ سەرکوتکردنی هۆزەکانی **کەلهوڕ و لۆڕ و بەختیاریی**، لەترسی رووخانی حکوومەتەکەی و، داگیرکرانی شاری مەشهەد لەلایەن کوردانەوە، بەپەلە گەڕایەوە بۆ خۆراسان بۆ سەرکوتکردنی راپەڕینەکە. لەگەڵ گەیشتنی بۆ خۆراسان، دەستیکرد بە کوشتنوبڕین

و، سووتاندنی گوندەکان. بەمەبەستی داگیرکردنی یەکجارەکی و لەنێوبردنی دانیشتوانی شاری قۆچان، لەنێزیکی ئەو شارە ئۆردووی لێدا. بەڵام پێش ئەوەی بە مەبەستی خۆیبگات، لەشەوێکی یەکشەممەی مانگی خەزەڵوەری ساڵی 1747ی ز، لە **"فەتح ئاوا" ی قۆچان،** کە لە نێوچەی کوردەکانی خۆراسان هەڵکەوتووە، چەند سەردارێکی کورد بۆ کۆتاییهێنان بە کوشتوبڕی گەلەکەیان لەلایەن نادرەوە، رژانە نێو خێوەتەکەیەوە و، بە خەنجەر و شمشێر ئەنجن ئەنجنیان کرد و، سەریان لەلەشی جیاکردەوە و، سەری بڕاویشیان نارد بۆ **شامەحموودی سیستانی** کۆنە دوژمن و نەیاری نادرشا. پاش کوژرانی نادرشا، یەکێک لە سەردارەکانی بەنێوی **"ئەحمەدخانی درانی"**، بەنیازی سەندنەوەی تۆڵەی خوێنی نادرشا، بە سوپایەکی 10هەزار کەسییەوە کە لە ئەفغانی و ئۆزبەک پێکهاتبوون، هێرشیکردە سەر هۆزەکانی کوردستانی خۆراسانی، بەڵام شکستی گەورەی هێنا و، بە هەزاران سەربازی لەنێو چوون و، بۆ خۆشی بەرەو شاری **"قەندهار"** ی ئەفغانستان رایکرد.

بە کورتی، نادرشا لەماوەی 12 ساڵ حکوومەتیدا، ئیمپراتۆرییەکی گەورەی سازکرد. سەرەڕای هەموو خراپەکارییەک کە نادرشا بەرامبەر بە نەتەوەکەی خۆی ئەنجامیدا، لێ نێوبانگی ئازایەتی و لێهاتوویی نادر وەک کوردێکی هۆزی هەوشاریی، بوو بە هۆی ئەوە کە بڕوا بەخۆبوون و هەستی مەزنیخوازی و دەوڵەتداریی لەنێو میر و سەردار و سەرۆکهۆزی کورد بەگشتیی پەرەبستێنێت. هەر ئەو هەستەش بوو کە پاش مردنی نادر، یەکێک لە سەردارە کوردەکانی بەنێوی **کەریمخانی زەند،** لەخۆی رابینی جێیبگرێتەوە و، ببێت بە فەرمانڕەوای ئێران.

کەریمخانی زەند و دامەزراندنی حکوومەتی کوردیی!

دوابەدوای کوشتنی نادرشای هەوشاریی، ئاژاوە و پشێویی هەموو وڵاتی گرتەوە و، ئەو گەلانەی وا خاکەکەیان لەلایەن نادرشاوە داگیرکرابوو، لەدژی فەرمانڕەوای دەستنیشانکراوی نادر و سوپاکەی ڕاپەڕین. هاوکات بە مەبەستی بەدەستەوەگرتنی حکوومەتەکەی، ناکۆکی و شەڕ و لێکدان کەوتە نێوان سەردارەکانی نادرەوە. دزی و ڕاوڕووت و کوشتنوبڕین و تاڵانکردن، شار و مەڵبەندەکانی گرتەوە. لەنێو ئەم بارودۆخە ئاڵۆزەدا، یەکێک لەسەردارەکانی نادر بەنێوی **کەریمخانی زەند** توانی بەسەر هەموو سەردارەکانی پێشووی نادردا سەرکەوێ و، بناخەی حکوومەتێکی نوێ بەنێوی حکوومەتی **"زەند"** دابڕێژێت.

بنەماڵەی کەریمخان و هۆزی زەند لەسەردەمی حکوومەتی سەفەویدا، لەرۆژهەڵاتی کوردستانەوە گوێزرابوونەوە بۆ خۆراسان و بۆ سنووری ئەفغانستان. کەریمخان کوڕی **"ئیناق"** لەهۆزی **"زەند"**ی سەر بە تیرەی گەورەی **"لەک"** ە و، مەڵبەندی نیشتەجێبوونیان شاری **ماڵئاگر"، (ملایر)** بووە. تاکاتی مردنی نادرشا، کەریمخان و هۆزەکەی ناسراو نەبوون، لەبەر ئەوە هیچ زانیارییەک سەبارەت بە ساڵ و کاتی لەدایکبوونی کەریمخان بەدەستەوە نییە. دوای کوژرانی نادر، تورکەقاجارەکانی شیعە دەستیانگرت بە سەر هەرێمەکانی مازندەران و گێلان و خۆراساندا. کەریمخان لەگەڵ هۆزەکەی گەڕایەوە بۆ لۆڕستان و **بە نیازی بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات، لەگەڵ دوو سەرۆکهۆزی گەورەی کوردی بەختیاریی بەنێوی عەلیمەردانخانی بەختیاری و ئەبولفەتحخانی بەختیاریی**، کۆبووەوە

و، هەرسێکیان پەیمانیان بەست کە خیانەت لەیەکدیی نەکەن و شانبەشانی یەکدیی تێبکۆشن، تورک و تورکمان و ئۆزبەک و ئەفغانەکان لە سنووری حکوومەتی پێشووی نادرشادا رامالبدەن و، پێکەوە بناخەی حکوومەتێکی کوردیی دابڕێژن. ئەوە بوو لەماوەی 16 ساڵ شەڕ و لێکدانی بەردەوامدا، بەیارمەتی و پشتیوانیی هەموو هۆزەکانی کوردی لۆڕستان و کرماشان و کوردەکانی خوراسان، تێکڕای هۆزەکانی تورک و ئەفغان و تورکمان و ئۆزبەکیان راماڵدا و حکوومەتی کوردیی **"زەند"** یان دامەزراند. کەریمخان، بەنیشانەی رێزگرتن لە نادرشای هەوشاری، ئەیالەتی خوراسان و شاری **"مەشهەد" (پێتەختی نادرشا)** ی بەخشی بە نەوەی نادر کەنێوی **"شارۆخ میرزا"** بوو. دوو سەرکردە هاوپەیمانەکەی کەریمخان، ئەبولفەتحخانی بەختیاریی، بوو بە فەرمانڕەوای ئەسفەهان و، عەلیمەردانخانی بەختیاریش بوو بە جێگری کەریمخان. غەفوورخانی زەند کرا بە سەرۆکی شاری تاران. بەهۆی مەترسییەک کە کەریمخان بووی لە هێرشی تورک و تورکمانەکان بۆ سەر حکوومەتەکەی، پێتەخت و شاری دەسەڵاتداریێتییەکەی گواستەوە بۆ شاری شیراز کە لە نێوەڕاستی خواروەی ئێران هەڵکەوتووە.

به وتەی مێژوونووسان لەپاش هاتنی ئایینی ئیسلام بۆ ئێران و، کوردستان، تاکە میر و پاشایەک کە بڕوای بە ئازادیی بووبێت و، رێزی لە بیروڕای خەڵک گرتبێت، تەنیا کەریمخانی زەند بووە. لەزەمانی کەریمخاندا، پێڕەوانی هەموو ئاین و ئاینزاجیاوازەکان، وەک جوولەکە و دیان و زەردەشتی و ... هتد، بێ هیچ کێشە و ترسێک و بەسەربەستیی تەواوەوە، داونەرێت و رێوڕەسمی ئاینیی

خۆیانیان دەبرد بەڕێوە. ئەگەرچی کەریمخان بۆخۆی پێڕەوی ئاینزای شیعە بوو، مۆری رەسمیی حکوومەتەکەشی نێوی **"ئیمامی زەمان" (ئیمامی دوانزە)** ی شیعەکانی بەسەرەوە بوو، بەڵام بووجەی تایبەتی بۆ مزگەوت و پەرستگەی هەموو ئاین و ئاینزاکانی دیکەش دیاریکرد. کەریمخان هەروەها بایەخی زۆری بە خۆشگوزەرانی و ئاسایشی خەڵکەکەی دەدا. مووسیقای بەتەواوەتیی ئازادکرد و، جگە لە تەرخانکردنی چەند بنکەیەک بۆ کۆکردنەوەی هونەرمەندان و، خوێندنی گۆرانی، هەروەها داوای لە موسیقاژەن و گۆرانیبێژەکان کرد، شەوانە بە نێو شەقام و کۆڵانەکاندا بگەڕێن و، مووسیقا بۆ خەڵک بژەنن. جگە لە گۆرانیبێژی پیاو، هەروەها چەندین گۆرانیبێژ و هونەرمەندی ژن سەریانهەڵدا. کەریمخان هەموو شەوێک لەگەڵ دەستەیەک لە پاسەوانەکانی لە ماڵەکەی دەچووە نێو شار و لەهەر ماڵێکدا دەنگی مووسیقا و خۆشی و پێکەنینی گوێ لێنەبوایە، لەدەرگەی ماڵیانی دەدا، ئەگەر کێشەیەکیان بوایە، چارەسەری دەکردبۆیان، ئەگەریش هەژار بوایەتن، پارمەتیدەکرن. لەوتەکانیدا و لەکاتی ئاخاڤتن لەگەڵ خەڵکدا، بەردەوام پێیانیدەگوت:

"من شا نیم، من خزمەتکار و هاوڕێی جۆتکار و هەژارانی وڵاتم".

لەجەنگەکاندا، داوای لە فەرماندە و سەربازەکانی دەکرد ژنەکانیان لەگەڵ خۆیان بهێنن. ڕێگەی بە هیچ چەکدارێک لە سوپاکەی نەدەدا لەکاتی سەرکەوتن بەسەر دوژمندا، دەستدرێژیی بکەنە سەر ژن و کچەکانیان. لەباتی تانج و پۆشینی جلوبەرگی پاشایەتیی، هەمیشە جلوبەرگی ئاسایی کوردیی لەبەردەکرد. مرۆڤێکی بێ فیز و بە بەزەی و بەخشندە بوو.

لەڕاستیدا، بەڕێوەبردنی حکوومەت و کۆمەڵگە بەو شێوازە نوێیە و ڕێزگرتن لە بیروڕای جیاوازی ئاینیی لە دووسەتساڵ بەر لە ئێستا، پشتیوانیکردن لە چینی هەژار و بندەستی کۆمەڵگە، ئەویش لە قۆناخی دەرەبەگایەتیی پتر لە دوو سەدە بەرلە ئیمڕۆ، کە دەرەبەگ، دەسەڵاتی ماڵ و گیان و ئاوڕووی جۆتکارەکانیان بەدەستبوو، لەسەردەمێکی وادا کە لە زۆربەی هەرەزۆری وڵاتانی جیهان، چینی بندەست و جۆتکار، کۆیلە بوون و وەک مرۆڤ چاویان لێنەدەکرا، لەکاتێکدا ئەوڕۆکەش هێشتا کوشتوبڕ و سەربڕین و خۆتەقاندنەوەی ئاینیی لەنێو وڵاتانی ناوچەکە بەردەوامە، دەربڕینی هەڵوێست و بیروباوەڕی وا بەرز و مرۆڤانە، لەلایەن کەریمخانی زەندەوە، مەزنی و لێهاتووی و ڕەوشتبەرزی و کەسایەتیی هەرە مەزنی ئەو کەڵەپیاوەی هۆزی **"لەک"** پێشاندەدات...

کەریمخان جگە لەهەوڵدانی بۆ دابینکردنی ئاسایش و خوشگوزەرانیی خەڵکەکەی، هەروەها ڕێیگرت لە کارکردنی زۆرەملی و بێگاریی. دەستیکرد بە ئاوەدانکردنی وڵات و پێشخستنی لەڕووی پیشەسازییەوە. 12هەزار وەستا و پسپۆڕی پیشەسازیی دامەزراند و، مووچەی مانگانەی بۆ بڕینەوە و، بازاڕی گەورەی لە شیراز و ئەسفەهان و شارەکانی دیکە بۆ دروستکردن، بۆ ئەوەی هەر دەستە و گروپێکیان پەرە بە پیشە و کاری خۆیانبدەن و، لەڕێی ئەوانیشەوە شاگرد و وەستای دیکە پێبگەن. کوردێکی لێهاتوو و شارەزای ئابووریی بەنێوی **تورابخانی چیگێنی** کرد بە وەزیری کاروباری دارایی وڵات و گەشەی پیشەسازیی، کە پێیاندەگوت **"مستۆفی"**. لەوەوە کەلوپەلی بازرگانی و پیشەی دەستکرد پەرەی سەند و،

بازرگانی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناڤین و ئۆروپا، پۆل پۆل روویان لە وڵاتی کەریمخان کرد.

کەریمخان، بۆ پارێزگاریکردن لە حکوومەت و وڵاتەکەی، سوپایەکی ئامادە و شەرکەری 45 هەزار کەسیی پێکهێنا. 24 هەزار سەربازی لە کرماشان و، بروویەرد (بروجرد) و هەمەدان دانابوو، کە تێکرایان لە لاوەکان و شۆرەسوارانی گۆران و کەلهۆڕ و لۆڕ و کوردی فەیلی پێکهاتبوون، سوپایەکی 12 هەزار کەسیی تێکەڵاو لە کورد و فارسی پێکهێنابوو، لەشارەکانی قۆم و کاشان و یەزد و ئەسفەهان و ئاباده داینابوون. هێزێکی دیکەی 14 هەزار کەسیی تایبەتی دورستکردبوو لە ئازاترین رۆڵەکانی کورد و، ئەرکی پارێزگاریکردنی پێتەختی پێسپاردبوون. هەروەها تیپێکی 1000 کەسیش، پاسەوانی تایبەتی خۆی بوون بە سەرپەرشتیی عەلیمەردانخانی زەند، کە لەدیدار و چاوپێکەوتنە رەسمییەکاندا، بۆنەکانی تایبەتیی کۆشکیان دەبرد بەرێوە.

بەکورتی، کەریمخان خۆشەویست و جێی رێزی خەڵکی رەشورووتی وڵاتەکەی بوو. نێوبانگی مرۆڤدۆستی و خێرخوازی و دادپەروەرییەکەی، لەسنووری وڵاتان و حکوومەتەکانی دەوروبەریشییەوە تێپەریکردبوو. هاوکات، دوژمنیشی زۆر بوون، تورکی عوسمانی و هۆزەکانی تورک و تورکمان و ئەفغان و ئۆزبەک بەتێکرا، کەریمخانیان بە دوژمنی گەورەی خۆیان دەزانی. چۆنکە جگە لە سەرکوتکردنی هەموویان، هەروەها ئازەربایجان و بەشێکی گەورەی کوردستان و شاری بەسرە و باشووری عێراقی ئێستای لەنێوان ساڵەکانی 1769- 1775 لەدەستی ئیمپراتۆری عوسمانی

هێنابووه دەرەوه و، پاشەکشەی بە هێزەکانی عوسمانی کردبوو. سەرباری ئەمانەش لەنێو سنوورەکانی بندەسەڵاتیشیدا، چینی مەلاکانی شیعە، بیروباوەڕ و شێوازی بەڕێوەبردنی کۆمەڵگەیان لە لایەن کەریمخانەوە لاپەسند نەبوو، چۆنکە کەریمخان مووسیقا و گۆرانیچڕینی ئازاد کردبوو. خەڵک لەشارەکان، لە ماڵان و سەیرانگەکاندا لەگەڵ ڕێخستنی شای و هەڵپەڕکێ و گۆرانی، شەراویان دەخواردەوە. لەڕوانگەی چینی ئاینییەوە، بەردەوامیی ئەم شێوەژیانە کۆمەڵگەی لە ئاینی ئیسلام دووردەخستەوە و، زیانی لە کولتوور و بیروباوەڕی ئاینیی دەگەیاند (**دیارە، ترسی سەرەکیی مەلاکان، لەدەستدانی بەرژەوەندیی ئابووری و لەدەستدانی پێگەی کۆمەڵایەتییان بوو!**). هەروەها **بەشێکی سوپای کەریمخان، لە نەتەوەی فارس پێکهاتبوون و، میر و سەردارە کوردەکان ئەمریان بەسەردا دەکردن. بنەماڵەی میر و سەردار و بەگزادە و دەسەلاتدارانی پێشووی فارس، پێیان ناخۆشبوو، کوردێکی بێ نێوونیشانی نەخوێندەوار حکوومەتیان بەسەردا بکات، چۆنکە کەریمخان جگە لە کوردبوونی، هەروەها نەخوێندەواریش بوو، هەتا لە ژیاندا بوو، فێرنەبوو نێوی خۆی بنووسێت. هەموو ئەم لایەنانە وەک باسمانکرد رقیان لێیبوو، بەڵام بەهۆی ئازایەتی و پێگەی بەهێزی جەماوەرییەوە کە کەریمخان لەنێو خەڵکدا هەیبوو، هیچ کەس و لایەنێک نەیدەوێرا بەئاشکرا دژایەتیی بکات و هەرهەموویان، چاوەڕوانی مردنی کەریمخانیان دەکرد.**

رووخانی حکوومەتی زەند و، دامەزرانی حکوومەتی قاجاڕ، بەسەرۆکایەتیی ئاغا محەممەدخان

سالّی 1779ی ز، کەریمخان مرد و، وەک چاوەڕواندەکرا، شەڕ و ئاژاوە لەنێو ئەندامانی بنەماڵەکەی و، میر و سەردارەکانیدا سەریهەڵدا. لەو نێوەدا، یەکێک لە ئەندامانی بنەماڵەی قاجار بەنێوی **"ئاغا محەممەدخانی قاجار"**، کە لە شیراز دەژیا و لەلایەن کەریمخانەوە دەستبەسەرکرابوو، پاش ئاگاداربوون لە مردنی کەریمخان، لە شیرازەوە رایکرد و خۆی گەیاندە شاری **"گورگان"** لە باکووری رۆژهەڵاتی ئێران شوێنی لە دایکبوونی و، لەماوەیەکی کەمدا تورکەقاجارەکانی لەخۆی کۆکردەوە و، لەشکری خستەڕێ بۆ داگیرکردنی ئەیالەتەکانی **خۆراسان و مازندەران و گێلان.**

بنەچە و رەچەڵەکی هۆزی قاجار لە بنەڕەتدا سەر بە رەگەزی "مەغۆل" ن و لەسەردەمی هێرشی چەنگیزخانی مەغۆل بۆ سەر پەلاتی ئێران، یەکێک لە سەردارەکانی چەنگیز بەنێوی **"قاجار نۆیان"** سەرۆکی تیرەی قاجار بووە. لەگەڵ هێرشی مەغۆل و، لەسەدەکانی دواتردا، بەرە بەرە هۆز و تیرەکانی مەغۆل بۆ ئاسیای نێوەڕاست و باکووری رۆژهەڵاتی ئێران و ئازەربایجان شۆڕبوونەوە، بەڵام نیشتەجێبوونی هۆزی قاجار لە هەرێمی مازندەران، بەفەرمانی شاعەباسی یەکەمی سەفەوییەوە بوو، کە رێیداپێیان لەو هەرێمە بمێننەوە.

ئاغامحەممەدخانی قاجار کوڕی محەممەدخانی قاجار سالّی 1742ی ز لە مازندەران هاتە دنیاوە. پاش مردنی نادرشا بۆ بەدەستەوەگرتنی دەسەلات و حکوومەت، چەندین شەڕوشۆری

گەورە و خوێناویی لەنێوان لەشکری کورد بە سەرۆکایەتیی کەریمخانی زەند، لەدژی هۆزەکانی تورکمان و ئەفغان و، هۆز و نەتەوەکانی دیکە روویاندا، لەئاکامدا تورکمانەکان تێکشکان و، محەمەد حەسەنخانی قاجار لەلایەن یەکێک لەسەردارەکانی کەریمخان بەنێوی **"سەوزعەلی بەگ"** وە سەربڕدرا و، کوڕەکانیشی بەدیلی کەوتنەدەستی کەریمخانەوە. لەبەر ئەوە، تا مردنی کەریمخان لەشیراز، ئاغامحەممەدخانی قاجار، وەک بارمتە راگیرابوو، بۆ ئەوەی هۆزی قاجار نەتوانن سەر لەنوێ ئاژاوە هەڵگیرسێننەوە، لەگەڵ ئەوەشدا، ئاغامحەممەدخان لە شیراز وەک دیل چاوی لێنەدەکرا و، بە ئارەزووی خۆی دەچووە راو و بەنێو شار و بازاڕدا دەسووڕایەوە. هەروەها لەلایەن کەریمخانەوە رێزی تایبەتی لێگیراوە و، گەلێک جاریش کەریمخان وەک راوێژکاری نێزیکی خۆی پرس و راوێژی لەگەڵدا دەکرد و، هەموو کاتێکیش بەنێوی خوازراوی **"پیران وەیسە"** **وە بانگی دەکرد (پیران وەیسە، نێوی سەردار و راوێژکاری گەورەی ئەفراسیاو پاوشای تۆرانییەکان بوو!).** ئاغامحەممەدخانیش توانیبووی بەچەشنێک هەڵسوکەوت بکات، کەریمخان بەتەواوەتیی بڕوا و متمانەی پێبکا و، وەک ئەندامێکی بنەماڵەی خۆی تەماشای بکات.

وەک ئاماژەمان کردپێی، پاش مردنی کەریمخان و، گەیشتنەوەی ئاغامحەممەدخان بە هەرێم و زێدی لەدایکبوونی، بۆ ستاندنەوەی تۆڵەی باوکی کوژراوی و رووخاندنی حکوومەتی زەند، هۆزەکانی تورکمانی لەخۆی کۆکردەوە و، هەرێمەکانی مازندەران و، گێلانی داگیر کرد.

عەلیمەردانخانی زەند جێنشینی کەریمخان، کوڕە گەورەکەی لەگەڵ 12 هەزار چەکداری کورد نارد بۆ رزگارکردنی مازندەران، بەڵام سەرنەکەوت و بەرەو چیاکانی دەماوەندی تاران کشایەوە. پاش بیستنی ئەم هەواڵە، عەلیمەردانخانی زەند، بەهێزێکی زۆرەوە خۆی گەیاندە تاران و چەندین لەشکری نارد بۆ رزگارکردنی باکووری ئێران، بەڵام بەهۆی زۆریی ژمارەی هێزی دوژمنەوە نەیانتوانی سەرکەون. ئاغامحەممەدخانی قاجار بەپەلە و بێوەستان لەهێرشەکانی خۆی بەردەوامبوو، پاش چەندین شەڕی گەورە و خوێناویی، تاران و دواتر ئازەربایجان و کرماشانی داگیرکرد. لەم کاتەدا، کوڕەکانی کەریمخان و، ئەندامانی بنەماڵەکەی، لەباتی ئەوەی بکەونە کۆکردنەوەی لەشکر و، هاندانی خەڵک بۆ بەرگریکردن لە هێرشی قاجارەکان، لەنیو خۆیاندا ناکۆک و ناتەبا بوون و، لەسەر بەدەستەوەگرتنی دەسەڵاتی شیراز و جێنشینیی کەریمخان، شەڕی یەکدییان دەکرد، ئەوەش رۆڵێکی گاریکەری هەبوو بۆ سەرکەوتنی یەک لەدواییەکی ئاغا محەممەدخانی قاجار، کە بتوانێ بەرە بەرە لە باکووری ئێرانەوە بگاتە شیراز و پێتەختی حکوومەتی زەند داگیر بکات. لەکاتی داگیرکردنی شیراز لەلایەن ئاغا محەممەدخانی قاجارەوە، دارۆغەی شار بەنێوی **حاجی برایمی کەلانتەر** رۆڵی گەورەی هەبوو. **حاجی برایمی کەلانتەر کوڕی حاجی هاشم لەپێشدا جوولەکە بوون، دوایی بوونە موسڵمان. حاجی هاشم لەلایەن کەریمخانەوە دەسەلاتی پێدرا و، کوڕەکەشی لەسەردەمی حکوومەتی عەلیمەردانخان دا کرا بە دارۆغە (شارەدار) ی پێتەخت.** ئەم حاجی برایمە، کە لەپێشدا لەگەڵ سەرۆکهۆزە فارسەکانی هەرێمەکە

ڕێککەوتبوو، پشتی ئاغا محەمەدخانی قاجاری گرت و خیانەتی لە بنەماڵەی زەند کرد. پاش بەدەستەوەگرتنی دەسەلات لەلایەن ئاغامحەمەدخانی قاجاڕەوە، **حاجی برایمی دارۆغە** کرا بە سەرۆکوەزیران و، هەموو کاروباری سیاسی و لەشکری و، سەرپەرشتیی کۆشکی پاشایەتیی پێسپێردرا و، کەسایەتی و سەردارە تورکەکان و، هەر کەسێکی دیکە بیانویستایە چاویان بە شای قاجاڕ بکەوێت، دەبو ئیزن لە حاجی برایمی کۆنەدارۆغە وەربگرن.

ئاغامحەممەدخانی قاجاڕ، لەساڵی 1794ی زاینی لەشاری کرمان، سوپای لوتفعەلیخانی زەندی تێکشکاند و، کۆتایی بە دەسەلاتی 46 ساڵەی کوردی زەند هێنا و، بناخەی دەسەڵاتی تورکی قاجاری داڕشت و، شاری "تاران"ی کردە پێتەختی حکوومەتەکەی.

\- - -

ئەگەرچی هۆکارەکانی بەدەسەڵاتگەیشتن و ڕووخانی حکوومەتی زەند، لەگەڵ ناوەرۆکی ئەم پەرتۆکە ناگونجێ و، لێکۆڵینەوەی تایبەت بەخۆی دەوێت، لێ ئاماژە بەدوو خاڵی گرنگ دەکەم کە لەڕووخانی حکوومەتی زەنددا ڕۆڵی سەرەکییان گیرا:

یەکەم: هەڵبژاردنی شاری **شیراز** بوو بۆ پێتەختی حکوومەتی زەند کە هەر لەمێژووی کۆندا بەوڵاتی فارس ناسرابوو، کاتی خۆی پێتەختی ئیمپراتۆریی هەخامەنشییەکان بوو کە بەڕووخانی ئیمپراتۆریی **"ماد"**، بەدەسەلات گەیشتن. بیری دەسەڵاتداریتیی فارسی و کولتووری فارسی لەو نێوچەیە مێژوویەکی کۆن و دێرینی هەبوو. لەبەر ئەوە، دەبوو کەریمخان، پێتەختەکەی خۆی لە

کرماشان، یان له **لۆڕستان** دانێت، که ئەو دوو نێوچەیە بەلایەنی سیاسی و لەشکرییەوە پشتیوانی سەرەکیی حکوومەتی زەند بوون.
دووەم: ڕاگرتنی ئاغامحەممەدخانی قاجاڕ بەمنداڵی لەکۆشکی پاشایەتیی کەریمخان و، پەروەردەکردنی لەلایەن بنەماڵەی زەندەوە، هەڵەیەکی گەورە بوو. بەزەیی پێداهاتن و بەخێوکردنی منداڵێک کە تێکڕای ئەندامانی بنەماڵەکەی لەلایەن کەسی بەخێوکەری منداڵەکەوە کوژرابێتن، ئاکامەکەی ئەو پەندە کوردییەیە کەدەڵێ: **"ماری سڕ گەرمی کەیتەوە، پێتەوە دەدات!".**

- - -

هۆزی قاجار پێڕەوی ئاینزای شیعە بوون. ئاغا محەممەدخان هەروەک شاکانی سەفەویی، ڕێیکردەوە بۆ بەشداریکردنی مەلاکان لە سیاسەتدا و، ڕێوڕەسمی مانگی "محرم" و، شینگێڕانی ئیمام حسێن (عاشورا و تاسوعا)، لە شار و شارۆچکەکاندا وەک سەردەمی سەفەویی دەستپێکرایەوە. ئاغا محەممەدخان بۆخۆشی کوردگۆتەنی: **"سەری بڕۆیشتایە، نوێژی نەدەڕۆیی".** لە کاتی شەڕوشۆر و لێکدانیشدا، سەرەڕای ماندووبوونی زۆر، لەکاتی خۆیدا بۆ نوێژی بەیانی هەڵدەستا و، نوێژی خۆی دەخوێند. هەتا ماوەیەکی زۆریش دۆعای دەخوێند و لە خودێ دەپارایەوە. لە دانیشتنەکانیدا، مێوانداریی کەسایەتی و شارەزایانی ئاینزای شیعەی دەکرد و، گوێیدەگرت بۆ ڕێنوێنی و ڕاوبۆچوونەکانیان سەبارەت بە ئیمامەکانی شیعە و ڕەوایەتیدان بە ئاینزای شیعە، لە بەرامبەر سوننەدا. بە چەندین هەزار کیلۆ زێڕی لای وەستای زێڕینگر دا بە دروستکردن

بۆ دەوری مەزاری ئیمام عەلی لە نەجەف و، لە ڕێوڕەسمیکی تایبەتدا تەسلیم بە مەلاکانی شیعە لە نەجەف کرا.

ئاغا محەممەدخان، بە پێچەوانەی ڕێزلێنان و خۆشەویستیی زۆری بۆ چینی مەلاکان، بەرامبەر بە خەڵک و دەستوپێوەند و، تەنانەت بەرامبەر ئەندامانی بنەماڵەکەی خۆشی، لەرادەبەدەر بێبەزەیی و دڵرەق و دڕندە بوو. لەسەر بچووکترین شت، بڕیاری کوشتنی دەدا. لەکاتی داگیرکردنی شاری شیرازدا، فەرمانیدا **"کێر"** ی یەکێک لە نەوەکانی کەریمخان و، کوڕی لوتفعەلیخانی زەند ببڕن، ئەمەشی بۆیە کرد، چۆنکە کاتێک خۆی لە تەمەنی شەش ساڵیدا بوو، پاش کوژرانی باوکی و سەرکوتکردنی هۆزەکەی لەلایەن لەشکری کوردەوە، لەلایەن یەکێک لە سەرداره کوردەکانەوە **"گون"** ی بڕابووەوە. ئاغا محەممەدخان، ساڵانێکی زۆر چاوەروان بوو، تا هەلی بۆ بڕەخسێ و تۆڵەی خۆی و بنەماڵەکەی بکاتەوە. پاش داگیرکردنی شیراز، فەرمانیدا تەرمی کەریمخان لە گۆڕەکەی بهێننە دەرەوە و، لەسەر ڕێێ ئاودەسخانەی کۆشک داینێن، بۆ ئەوەی هەرکات دەچێتە ئاودەست، بەشەق هەڵدا لە کەللەسەر و ئێسکەکانی.

ڕۆژێکیان سەدکەس لە شۆڕەسوارانی هۆزی هەوشار بانگێشتدەکا و، لێیاندەپرسێت: "ئێوە تا چ ڕادەیەک خۆشەویستیتان هەبوو بۆ لوتفعەلیخانی زەند؟". ئەوانیش لەوەرامیدا دەڵێن، پتر لە گیان و چاوی خۆمان ئەومان خۆشدەویست! ئاغا محەممەدخان تووڕە دەبێ و، دەڵێ بۆ ڕزگارکردنی خۆتان دەبێ لەگەڵ یەکدیی بەشەڕ بێن! بەڵام سەت شەڕکەرەکەی هۆزی هەوشار ئامادە نابن شەڕی یەک

بکەن و، لەپێش چاوی ئاغا محەممەدخان و وەزیر و سەردارەکانی، بە شمشێر خۆیان دەکوژن.

سیخوڕەکان و بەکرێگیراوانی ئاغامحەممەدخان بەنێو شاری شیرازدا بڵاودەبنەوە و، هەر کەسێک لە بنەماڵە و هۆزی زەند دەدۆزنەوە، سەریدەبڕن و، ماڵ و سامانیشی تالان دەکەن. **پاش داگیرکردنی شاری کرمان، ئاغامحەمەدخان بۆ تۆڵەسەندنەوە لە دانیشتوانی شار کە بە هەموو توانایانەوە، یارمەتیی لوتفعەلیخانی زەندیان کردبوو، فەرمانیدا هەرچی رەگەزی مێینە هەیە لەو شارەدا کۆکرانەوە و ژمارەیان گەیشتە هەشت هەزار ژن و کچ، هەموویانی بەنێو سوپاکەیدا دابەشکرد. ئەوجا رەگەزی نێرینەش کۆکرانەوە کە ژمارەیان گەیشتە بیست هەزار پیاو و کوڕی هەرزەکار و مێردمنداڵ، فەرمانیدا چاوی هەموویان دەربهێنن و، کوێریان بکەن. لەماوەی رۆژێکدا هەموو رەگەزی نێرینەی شارەکەیان کوێر کرد و، ژنەکانیشیان برد بۆخۆیان.**

لوتفعەلیخان لە شاری کرمانەوە بەرەو شاری "بەم" رایکرد، بەڵام لەلایەن حاکمی شار کە سەرۆکهۆزێکی فارس بوو، گیرا و، تەسلیم بە ئاغا محەممەدخان کرا. دوای گیرانی لوتفعەلیخان، ئاغا محەممەدخان بەدەستی خۆی، هەردوو چاوی دەرهێنا و، ژمارەیەک لەسەربازە تورکمانەکانی بانگێشت کرد و، داوای کردلێیان لەبەر چاوی ئەوەوە، دەستدرێژیی بکەنە سەری و کاری بێڕەوشتیی لەگەڵدا بکەن.

پاش کوژرانی لوتفعەلیخانی زەند کە بەوێنەی باوکی لەنێو کوردان و، تەنانەت لەنێو بەشێکی زۆر لە نەتەوەی فارسیشدا، بە

سەرکردەیەکی ئازا و جوانچاک و بەخشندە و دادپەروەر بەنێوبانگ بوو، لە مانگی "محرم" لە مزگەوتەکان، خەڵکی هەرێمەکە لەکاتی شینگێڕان بۆ ئیمام حسێن، لە شیعرەکاندا نێوی لوتفعەلیخانیان دەهێنا و، دەگریان بۆی.

ئاغا محەممەدخان، تەنیا هەر دوژمنی کوردان نەبوو، **لەکاتی داگیرکردنی شاری تفلیس و وڵاتی بۆلغارستاندا، بە هەزاران مەلای مەسیحیی سەربڕی و، بەسەدانی دیکەشی لە چۆمی "گۆرا" دا خنکاند. کەنیسە و مەزارەپیرۆزەکانی ئاینی مەسیحیی وێرانکرد و، پاش تاڵانکردنی دارایی و سامانی دانیشتوانەکەی، پانزە هەزار ژن و کچی لێ بەدیلگرتن و، داوای لە سوپاکەی کرد، بۆخۆیانی بەرن.**

سەرەنجام ئاغامحەممەدخانی قاجاڕ، پاش لەنێوبردنی حکوومەتی زەند و، کوشتنی دەیانهەزار مرۆڤ، لەتەمەنی (63)ساڵی و، پاش نۆزدەساڵ شەڕ و خوێنڕشتنی بەردەوام، لەساڵی 1798ی زاینیی، لەلایەن چەند پاسەوانێکی خۆیەوە لەنیوەی شەودا لەنێوچوو.

پاش کوژرانی ئاغامحەممەدخانی قاجاڕ، بۆ ماوەیەک، پشێویی وڵاتی داگرت، بە هەزاران سەرباز سوپایان جێهێڵا و بۆ مەڵبەند و زێدی خۆیان گەڕانەوە. بەڵام ئەوجارەش **حاجی میرزا برایمی کەلانتەر**، هات بە هانای هۆزی قاجاڕەوە و، هانی هەموو کەسایەتی و سەرۆکهۆزە فارسەکانیدا، لەسەر وەسیەتی ئاغامحەممەدخان، پشتگیریی لە **"باباخان"** ی برازای بکەن، بۆ ئەوەی ببێت بە شای ئێران. میرزا برایمی کەلانتەر، باباخانی برازای ئاغا محەممەدخانی بردە تاران و، لەوێ تانجی پاشایەتیی کردەسەری. باباخان لە تاران

نێوی خۆی گۆڕی و، نێوی باپیری (**فەتحعەلەشا**)ی لەسەر خۆی دانا.

بەپێی فەرمانی فەتحعەلیشا، تەرمی ئاغا محەممەدخان برا بۆ شاری تاران و، لە تەنیشت مەزاری "شاعەبدولعەزیم" (گۆڕی ئەسحابەیەکی بەنێوبانگی شیعەیە!) نێژرا. ئەوجا پاش رازیکردنی دەوڵەتی عوسمانیی، تەرمەکەی ئاغامحەممەدخان بەسواری درۆشکە لەگەڵ شەست قورئانخوێنی دەنگخۆش و کۆمەڵێک لە خزمودەستوپێوەندی کۆشکی پاشایەتیی، بەرەو عێراق کەوتنەڕێ و، پاش گەیشتنیان بە شاری نەجەف، تەرمەکەیان لە نێزیکی مەزاری "ئیمام عەلی" یەوە ناشت.

حکوومەتی فەتحعەلیشای قاجاڕ و،

بووژانەوەی دەسەلاتی چینی ئاینیی!

دەستپێکردنی حکوومەتی فەتحعەلیشای قاجاڕ لەساڵی 1799ی ز، هاوکات بوو لەگەڵ ناکۆکی و ململانێی نێوان وڵاتانی گەورەی کۆلۆنیالیستیی لە ئاستی هەموو جیهان و، پەلهاوێشتنیان بۆ داگیرکردنی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناڤین. لە باکووری ئێرانەوە، ئیمپراتۆریی تزاری رووسیا، بە بیانووی رزگارکردنی وڵاتی گورجستان کە پێشتر لەلایەن ئاغا محەممەدخانی قاجاڕەوە داگیرکرابوو، لەشکری خستەڕێ بەرەو داگیرکردنی چەندین نێوچەی بەپیت و بەرەکەتی وەک **گەنجە، شیروان، تاڵش و باکۆ**، کە لەدەوروبەری زەریای مازندەرانەوە هەتاکو زەریای رەش هەڵکەوتوون. لەئاکامی هێرشی سوپای رووسیادا، گورجستان و، هەروەها ئەو نێوچانەش داگیرکران کە لەسەرەوە نێویان هێنرا.

لەنێوخۆی وڵاتیشەوە، چەندین راپەڕینی گەورە لەلایەن سەرۆکهۆزە کوردەکانەوە لەدژی دەسەلاتی قاجاڕی بەرپاکران. لەنێوچەی "ورمێ" وە، کوردەکانی ئێزیدی و شکاک و "سبیکی". لە **کرماشان و هەمەدانەوە**، هۆزەکانی **سۆنقۆڕ و کولیایی**، لە خوارووی کوردستانیشەوە، یەکێک لە ئەندامانی بنەماڵەی کەریمخانی زەند بۆ زیندووکردنەوەی حکوومەتی زەند، راپەڕینێکی گەورەی سازکرد و، هۆزەکانی **لۆڕ و بەختیاری و مەمەسەنیی** لەدەوری کۆبوونەوە و، لەماوەیەکی کەمدا دەستی بەسەر هەرێمەکانی **کازروون و کرمان** داگرت و، بەمەبەستی رزگارکردنی ئەسفەهان، رووی لەو هەرێمە

کرد. **لەخۆراسانەوە، مەمەشخانی کورد، هۆزە کوردەکانی کۆکردەوە و، بۆ بەدەستەوەگرتنی دەسەڵاتی هەموو خۆراسان و، دەرکردنی سوپای قاجاڕ راپەڕینێکی گەرەی سازکرد. بەڵام ئەو راپەڕینە گەورانە، لەلایەک لەلایەن هێزەکانی تورک و تورکمانەوە بەربەرەکانێی توندکران،** لەلایەکی دیکەشەوە، پشتیوانیکردنی گەرموگوڕێ کەسایەتی و سەرۆکهۆزە فارسەکان و هەروەها پێشەوایانی ئاینزای شیعەی فارس لەشار و لە گوندەکاندا، بەنێوی پارێزگاریکردن لە ئاینزای شیعە، جەماوەریان هاندەدا بۆ پشتیوانیکردن لە حکوومەت و سوپای قاجاڕ، تێکڕای ئەو راپەڕینانە، لەو پەڕی بێبەزەییدا سەرکوتکران و کوشتوبڕ و تاڵانوبڕۆ و ماڵوێرانییان بەسەر دانیشتوانی هەرێمە جیاجیاکانی کوردستاندا سەپاند.

بووژانەوەی سەرلەنوێی چینی مەلاکان، لەسەردەمی پاشایەتیی فەتحعەلیشادا!

هەروەک لە بەشەکانی پێشوودا ئاماژەمان کردپێی، لەپاش رووخانی حکوومەتی سەفەویی، لەماوەی دوانزە ساڵ دەسەڵاتی ئەفغانەکان و دوانزە ساڵ حکوومەتی نادرشا و سی و شەش ساڵ حکوومەتی زەند کە دەکاتە (60) ساڵ، چینی مەلاکان، لەدەسەڵاتی سیاسی و ئابووریی دوورکەوتنەوە و، ئەوەش زیانی زۆری لە پێگەی کۆمەڵاتییان گەیاند. کۆچکردن و هەڵاتنی بەشێکی زۆر لە کەسایەتییە گەورەکانی شیعە و ئایەتۆڵلاکان و بنەماڵەناسراوەکانی شیعە لەسەردەمی دەسەڵاتدارێتیی ئەفغانەکان، کە شەپۆلی شیعەکوژییان لە شارەکانی ئێراندا خستەڕێ و، بە دەیانهەزار شیعە

و سەدان کەسایەتیی نێوداری شیعە لەنێوبران، بەشێک لە ئایەتوڵڵاکان و مەلاکان لەشارەکانی **کاشان و ئەسفەهان و قۆم و خۆراسانەوە**، هەڵاتن و خۆیان گەیاندە شارە پیرۆزەکانی شیعە - وەک نەجەف و کەربەلا و کازمین لەعێراق و، ئەو شوێنانەیان کردە نێوەندی خۆڕێکخستنەوە و نێوەندی پەروەردەی هەزاران مەلا و فەقێ که هەموو ساڵێک لە هەرێمەکانی شیعەنشینەوە روویان لەو شوێنانە دەکرد.

یەکێک لەم مەلا کۆچەرییانە نێوی مەلا محەممەد باقری مەجلسی بوو. مەلا باقر مەجلسیی، بنەماڵەکەی و براوکەسوکاری هەڵگرت و، خۆیانگەیاندە شاری نەجەف. لەنەجەف لای ئایەتوڵڵا سەید محەممەد تەباتەبایی برووجردی و سەید سەدرەدین رەزەویی قۆمی، خوێندنی ئاینیی تەواوکرد. مەلامحەممەد باقری مەجلسیی، بەهەوڵ و تێکۆشینی زۆر و لەماوەی پتر لە بیست و پێنج ساڵدا، توانی بەسەر هەموو لایەنەکانی ناکۆک لەنێوخۆی ئاینزای شیعە - بەنێوی "اخباری" و "اصولی" و ... هتد دا سەرکەوێ و بناخەیەکی پتەو بۆ چوارچێوەی بیری شیعەگەرێتیی لەسەر بناخەی "وەلی فقیە" دابرێژێت، کە بڕوای تەواوی بە "وەلی فەقیە"، بێت وەک نوێنەری پەیامبەری موسڵمانان و نوێنەری ئیمامی دوانزە (مەهدی) لەسەررووی زەوین. بەکورتی، دەتوانین بڵێین، لەپاش رووخانی ئیمپراتۆریی سەفەویی، محەممەدباقر مەجلسی یەکەمین پێشەوای شیعەیە، کە لەسەردەمی خۆیدا، گەیشتە پلەی "وەلی فقیە" و، توانی رێکخستنێکی بەربڵاو لەنێو چینی مەلاکاندا سازبکات

پاش دامەزراندنی حکوومەتی قاجاڕ، محەممەد باقر مەجلسی گەڕایەوە بۆ ئێران و، لەشاری **بێبەهان** نیشتەجێ بوو. شاری بێبەهان لەباشووری ڕۆژهەڵاتی ئێران هەڵکەتووە و، لەکۆندا نێوی **"ئەرگان"** بووە و، دانیشتوانەکەی کوردی لوڕن. ئەم شارە لە کۆنەوە بە شارومەڵبەندی گەورەی ئاینزای شیعە ناسراوە و، شیعەکانی دوورگەی **بەحرێن** و وڵاتانی کەنداو، کە جارجارە دەکەوتنەبەر هێرشی وەهابی و سوننەکانی سعوودی و کەنداوەوە، پەنایان دەبردە شاری بێبەهان. لەسەردەمی ئیمپراتۆریی سەفەویشدا، ئەم شارە، نێوەندێکی گەورەی پەروەردە و، پڕۆپاگەندەی ئاینزای شیعە بووە.

پاش ئەم ڕۆنکردنەوەیە، دەگەڕێینەوە سەر باسەکەمان سەبارەت بە فەتحعەلیشا.

بڕوا و پێبەندبوونی لەڕادەبەدەری فەتحعەلیشا بە ئاینزای شیعە، زەوینەیەکی لەباری ڕەخساند بۆ ئەوەی ئایەتوڵڵا باقر مەجلسی، نوێنەرەکانی خۆی بنێرێ بۆ ئەو وڵات و هەرێمانەی کە زۆرترین پێڕەوانی شیعەیان لێدەژیا. کوڕەکەی خۆی کە نێوی ئایەتوڵڵا محەممەد عەلی بوو، نارد بۆ شاری کرماشان. سەید بەحرلعلووم بۆ نەجەف، سەید موحسینی ئەعرەجی بۆ کازمین، مەلاحاجی ئەحمەدی نەراقی نارد بۆ کاشان، مەلا سەید دڵدار عەلی بۆ وڵاتی هێند، میرزا عەبدولقاسمی قۆمی نێردرا بۆ شاری قۆم، مەلامیرزا مەهدی خۆراسانی بۆ شاری مەشهەد، ئایەتوڵڵا میرزا مەهدی شارستانیی بۆ کەربەلا و ... هتد نێردران. هەروەها ژمارەیەکی دیکە لە کەسایەتییەکانی گەورەی ئاینی و لە ئایەتوڵڵاکان وەکو شێخ

جەعفەری نەجەفی ناسراو بە کاشف ئەلغەتا، شێخ جەعفەری مەزن، سەید جەواد عاملی، شێخ محەممەد تەقی ئەسفەهانی، میرزا محەممەد تەقی قازی تەباتەبایی تەوریزی کەخوێندنیان لەلای محەممەد باقر مەجلسی تەواوکردبوو، لەسەرتاسەری خاکی پێڕەوانی ئاینزای شیعەدا، بیروباوەڕی بنچینەگرانەی ئایەتوڵڵا محەممەدباقر مەجلسییان بڵاودەکردەوە.

هێندێک لەم مەلا و ئایەتوڵڵایانە، لە شار و مەڵبەندی پێسپێردراویاندا، ئاستی ڕێز و گەورەیی خۆیان لای جەماوەر گەیاندە لووتکە و، بانگەشەی دیدار لەگەڵ **"ئیمامی زەمان"** یان بڵاوکردەوە. لەم بارەوە نووسینی فەقێیەکی **ئایەتوڵڵا بەحرلعلووم** بەنێوی **مەلا زەینولعابدینی سەلماسی** وەک نموونە دەهێنمەوە کە لە پەرتۆکی **"وەحید بێبەهانی"** دا ئاماژەی پێدەدا و، دەڵێ:

"ئەز و چەندین کەسی دیکە، لە خزمەتی زانای گەورەمان بەحرلعلوومدا بووین. کەسێک پرسیاری لە بەڕێزیان کرد، تاکو ئێستا کەسێک توانیویەتی بەچاوی خۆی ئیمامی زەمان ببینێت؟! زانا بەحرلعلووم لەو کاتەدا خەریکی قلیانکێشان بوو. ئێمەش هەموو بێدەنگ بووین و چاوەڕوانی وەرامەان کرد. بەحرلعلووم بۆ چەند ساتێک بێدەنگبوو، پاشان سەری نەوی کرد و، بە ئەسپای و لەبەر خۆیەوە گوتی: "ئەی خودا، چ وەرامێک بدەمەوەپێی؟ چۆن دەتوانم ئەو نهێنییە لای خەڵک ئاشکرا بکەم، کە ئیمامی زەمان هاتەلام و، لەئامێزی گرتم و، سنگی توند نووساند بە سنگمەوە؟؟!".

لەگەڵ دامەزرانی حکوومەتی قاجاڕ، بەوێنەی سەردەمی حکوومەتی سەفەویی، جگە لە داهاتی مەزاری ئیمامزادە و ئەسحەبەکان و وەرگرتنی سەرفیترە و زەکات و پێشنوێژی و

سەرخۆشی و ...هیتد کە مەلاکان لەڕێگەی خەڵکی ئاسایی شارو گوندەوە دەستیاندەکەوت، هەروەها لەلایەن پاشاوە، بووجەی تایبەت بۆ ئایەتۆڵڵاکان و، نێوەندەکانی ئاینیی دیاریکرا. فەتحعەلیشا بۆ پەروەردە و پێگەیاندنی زیاتری خەڵک بە بیروباوەڕی ئاینیی، زۆربەی نوێنەرەکانی لە شارەکان و نێوەندی شارەکاندا، لە نێو چینی مەلاکان هەڵبژارد. فەتحعەلیشا، بڕوای زۆری بە جادوو و فاڵگرتنەوە و، بیروباوەڕی کۆنەپەرستانەی وەک جندۆکە و درنج و شەوە و ... هتد بوو. بۆ هەر کار و بڕیارێکی گرنگی سیاسیی، لەپێشدا رای ئەستێرەناس و فاڵگرەوەی وەردەگرت. لە حکوومەتی شاتاماسپی سەفەویدا بۆ یەکەمجار نێو و لێکدانەوەی **"وەلی فقیە"**، لەلایەن **شێخ زەینەدین عەلی کوڕی ئەلعال جەبەل عاملی،** هاتەئاراوە و، ئێدی هەتا بەدەسەڵاتگەیشتنی فەتحعەلیشای قاجاڕ، نێوی "وەلی فەقیە" لە کوولەکەی تەڕیشدا نەمابوو. لەم سەردەمەدا، سەرلەنوێ بیرۆکەی "وەلی فەقیە" وەک پێویستییەک بۆ کۆمەڵگەی شیعە، لەلایەن یەکێک لە قوتابییەکانی **ئایەتۆڵڵا محەممەد باقر** بەنێوی **"حاجی مەلا ئەحمەدی نەراقی"** یەوە لە پەرتۆکی **"عوائد الایام"** دا بڵاوکرایەوە. حاجی **مەلائەحمەدی نەراقی**، لە پەرتۆکەکەیدا پلەی **"وەلی فقیە"**، وەک کۆڵەکە و مەرجی سەرەکیی ئاینزای شیعە نێودەبا و، دەڵێ: **"بەبێ بوونی وەلی فەقیە، ئاینزای شیعە ناتەواوە"**. بۆسەلماندنی بیروباوەڕەکەشی پشتیبەستووە بە کۆمەڵێک لە وتەکانی پەیامبەری ئیسلام و، ئیمامەکانی شیعە - بەتایبەتی وتەکانی **ئیمام جافری سادق** و شیکردنەوەی چەند ئایەتێکی قورئان. نێوەرۆکی بیروباوەڕەکە دەڵێ، **"وەلی فقیە" نوێنەری خودا و پەیامبەری ئیسلام و ئیمامەکانی شیعە و**

ئیمام مەهدی (ئیمامی دوانزە) یە لەسەر زەوی و، هەموو ئەو دەسەڵاتەسیاسی و کۆمەڵایەتی و ئاینییانەی ئەوان لەسەردەمی خۆیاندا هەیانبووە، جێگرەوە و، نوێنەرەکەیان هەیەتی کە نێوی "وەلی فەقیە" ە. بەپێی ئەم بیرۆکەیە، دەسەڵاتی **"وەلی فەقیە"** لەسەرووی دەسەڵاتی شا و هەموو کاربەدەستێکی گەورەی وڵاتەوە دانرا.

بەکورتی، سەردەمی پاشایەتیی فەتحعەلیشا، لەلایەن چینی ئاینییەوە، لە بووژاندنەوە و پەرەپێدانی بیری دەسەڵاتداریێتیی ئاینیی، بە قۆناخێکی هەرە گرنگ و مێژوویی دەژمێردرێت و، گوێڕایەڵبوونی فەتحعەلیشا بەرامبەر ئایەتوڵڵاکان، دەرفەتی گونجاوی رەخساند بۆیان کە بەرە بەرە هەوڵبدەن بۆ بەهێزترکردنی بناخەکانی دەسەڵاتداریێتیی ئاینیی.

لەونێوەدا، جگە لە هەوڵوتێکۆشینی مەلاکان بۆ بەهێزترکردنی پێگەی خۆیان، هەروەها کەسایەتی و سەرۆکهۆزە فارسەکانیش هەوڵیاندەدا دەسەڵاتی سیاسیی خۆیان بەهێزتر بکەن. **حاجی برایمی کەلانتەر**، کە لەڕووخانی حکوومەتی کەریمخان و دامەزراندنی حکوومەتی قاجارەکاندا رۆڵی سەرەکیی بینیبوو، بەنازناوی **"ئێعتمادەلدەولە"** وە بانگدەکرا، خۆی لە ژمارەیەک کەسایەتیی ئاینیی نێزیک کردبووەوە کە پتریان فارس بوون و جێباوەڕ ومتمانەی خۆی بوون. سەرۆکایەتیی زۆربەی ئەیالەت و هەرێمەکانی وڵاتیشی لەنێوان کوڕ و خزمەکانی خۆیدا دابەشکردبوو. لەوەوە سەرۆکهۆزە تورکەکان کەوتنە گومان لێی و، فەتحعەلیشایان تێگەیاند کە حاجی برایمی کۆنە دارۆغە نیازیوایە بەخشکەی و لەنێوخۆی حکوومەت و سوپاوە، دەسەلاتداریێتیی سیاسیی، لە قاجارەوە بگوێزێتەوە و بیخاتە

ژێردەستی هۆزەکانی فارسەوە. فەتحعەلیشا، کە هەر لەسەرەتاوە بەگومانبوو لەحاجی برایمی کەلانتەر، بانگێشتی کرد بۆ تاران و، پاش فەلاقەکردنی و سووکایەتیپێکردن پێی، هەردوو چاوی دەرهێنا و، بە کوێریی ناردی بۆ شاری قەزوێن. ئەوجا فەرمانیدا بە گرتن و کوشتن و کوێرکردنی کوڕەکانی و هەموو ئەندامانی بنەماڵە و خزمەکانی و دەستیگرت بەسەر سامان و داراییەکانیاندا. بەڵام لەنێوچوونی حاجی برایمی کەلانتەر و قەلاچۆکردنی ئەندامانی بنەماڵەکەی، نەتەنیا نەبووە هۆی لاوازبوونی دەسەڵاتی گەلی فارس لەنێو حکوومەت و لەشکر و دەزگەکانی سەر بە حکوومەتی قاجاڕدا، بەڵکو ئەوە هۆزی قاجاڕ و هۆزەکانی دیکەی تورکزمان بوون، کە بەرە بەرە لەنێو زمان و کولتووری فارسیدا توانەوە و، زمانی فارسیی، لەسەردەمی فەتحعەلیشاوە، بوو بە زمانی فەرمیی نێوکۆشکی پاشا و دیوەخانی کەنیژەک و دەزگەکانی سەربە حکوومەت. ئەوجا هەڵبژاردنی شاری تاران بۆ پێتەختی حکوومەتی قاجاڕ کە لەنێو جەرگەی نەتەوەی فارسدا هەڵکەوتووە، هۆکارێکی دیکە بوو کە ڕەوتی **"بەفارسبوون"** لەنێو هۆزی قاجاڕیدا خێراتر بکات.

بەپێچەوانەی ئاغامحەممەدخانی قاجاڕەوە، کە ڕەچەڵەکی خۆی دەبردەوە سەر **"هۆزی مەغۆل"** و، شانازیی بە هۆز و ڕەچەڵەکی خۆیەوەدەکرد، جێنشینەکانی، هەستی ئێرانیبوون و، بیری پارێزگاریکردن لە سنوورەکانی ئێرانیان کردە ئامانجی سیاسییان و، ئایەتوڵڵا گەورەکانیش ئامۆژگاری و ڕێنوێنییان دەکردن، کە بەوێنەی سەردەمی حکوومەتی سەفەویی، ئەرکی گەورەی حکوومەتەکەیان

بریتییه لەپێڕەویکردنی ئاینزای شیعە و، رێزگرتن لە زانایانی ئیسلام و، پارێزگاریکردن لە خاک و ماڵ و سامان و پێڕەوانی شیعە و، سنوورەکانی ئێران.

هەرلەسەرەتای 1800ی زاینەوە، ئیمپراتۆریی رووسیا نەخشەی داگیرکردنی ئەو هەرێمانەی ئێران کەوتە مێشکییەوە کە لەسەروو، یان دەوروبەری **زەریای "مازندەران"ەوە** هەڵکەوتوون. ئەوەبوو بەرەو **گورجستان و قەفقاز و داغستان و، لێوارەکانی زەریای مازندەران (خەزەر)** لەشکری خستەڕێ کە شەڕشۆرێکی دە ساڵەی لێکەوتەوە. چینی مەلاکان رۆڵێکی گەورەیان لە هاندانی جەماوەری ئێران بۆ چوونەبەرەکانی شەڕ لەدژی سوپای رووسیادا گێڕا و، مەلاگەورەکان و، ئایەتوڵڵاکان لەوانە، **شێخ جەعفەری نەجەفی (کاشف الغطاء) و سەید عەلی صاحب ریاض و میرزا ئەبولقاسمی جابڵقی، بەدەرکردنی فتوای جیهاد لەدژی رووسەکان و، پشتیوانیکردنی ئاشکرا لە فەتحعەلیشا و بنەماڵەی قاجاڕ، بەشداریکردنی خەڵکیان بۆچوونە شەڕ، بە جیهاد و ئەرکێکی پیرۆزی ئاینیی نێودەبرد.**

ئەنجامی شەڕی دەساڵە، جگە لەوە کە شکانی گەورەی سەربازی و زیانێکی گەورەی گیانی و ئابووریی بۆ ئێران بەدواوەبوو، بەڵکو حکوومەتی ئێران لەساڵی 1813ی ز، ناچارکرا، دەقی رێککەوتننامەیەک مۆر بکات کە بەشێکی گەورە لە ئەیالەتەکانی دەوروبەری زەریای مازندەران کە ژمارەی دانیشتوانی دەگەیشتە سێ ملیۆن، بدات بە رووسیا. ئەو رێککەوتنەی نێوان رووس و ئێران بە رێککەوتننامەی "گوڵستان" نێوبانگیدەرکرد و، نوێنەری بەریتانیا

وەک چاودێر بەشدار بوو. شایانی باسە، هەرلەساڵی 1807ی زاینەوە، بەپێی ڕێککەوتنێکی نهێنیی کە لەنێوان ئینگلیز و ڕووسیادا مۆرکرابوو، ولاتی ئێران لەنێوان هەردوولایاندا دابەشکرابوو. باکوور تا ناوەڕاستی ئێران، بۆ ڕووسیا و، لە ناوەڕاست تا باشووری ئێران بۆ بەریتانیا بوو.

مۆرکردنی **"پەیماننامەی گوڵستان"** هێندەی دیکە دەوڵەتی ڕووسیای خستە تەماحەوە کە لە ناکارامەیی و لاوازیی حکوومەتی ئێران و شپرزەیی سوپاکەی کەڵکوەربگرێ و، هەوڵبدات شار و هەرێمی زیاتر لە ئێران داببڕێنێت و، بیانخاتە نێو سنوور و خاکی خۆیەوە. ئەوە بوو، لەساڵی 1826 ەوە سەرلەنوێ شەڕ دەستیپێکردەوە، بەڵام جەنگی ئەمجارە زۆری نەخایاند، چۆنکە سوپای ڕووسیا، پاش شکستی ناپلیۆن لە ئۆروپا و، ئالوگۆڕکردن لە فەرماندەیەتیی سوپاکەی خۆیدا، بەورەیەکی زیاتر و، نەخشەی سەربازیی ڕێکوپێکترەوە بەرەوڕووی لەشکری لاوازی ئێران بووەوە کە سەبازەکانی ماوەی چەند مانگێک بوو بەهۆی خراپبوونی باری دارایی ولاتەوە مووچەی مانگانەیان وەرنەگرتبوو. ئەوە بوو سوپای ڕووسیا بێگرفت، لە چۆمی **"ئاراس"** پەڕییەوە و، لەماوەی چەند ڕۆژێکدا گەیشتە تەورێز و هەموو ئازەربایجانی داگیرکرد. لەداگیرکردنی شاری تەورێزدا، کەسایەتی و ئیمامی گەورەی شار بەنێوی **مەلا میرفەتاح**، لەژێرەوە لەگەڵ دەرەبەگەکانی شاری **مەرەند** پێوەندیی گرت و، پێکەوە هاوکاریی سوپای ڕووسیایان کرد. پاشان مەلا میرفەتاح درێژەی دا بە هاوکاریی لەگەڵ ڕووسەکان و، لەگەڵ هەموو دەرەبەگەکانی ئازەربایجان کۆبووەوە و، داوای کردلێیان،

شەڕی رووسیا نەکەن و، دۆستایەتی لەگەڵ دەوڵەتی گەورەی رووسیادا بکەن. ژەنەڕاڵی رووسی بەنێوی **"پاسکیویچ"** لە یاداشتەکانیدا دەڵێت: **"مەلا میرفەتاح، رێز و خۆشەویستییەکی زۆری لەنێو جەماوەری خەڵکدا هەیە و، ئێمە توانیومانە لەسایی پشتیوانیی ئەوەوە، ئاسایش و هێمنی لە شاری تەورێز و هەرێمەکەدا بپارێزین. لەبەر ئەوە ناتوانین قەرەبووی چاکە و خزمەتی گەورەی ئەم بەڕێزە بدەینەوە کە تاکو ئێستا بەرامبەر دەولەتی گەورەی رووسیا ئەنجامیداوە"**. ژنەرال پاسکیویچ پاش داگیرکردنی ئازەربایجان، بەمەبەستی داگیرکردنی تارانی پێتەخت، لەشکری خستنەڕێ.

پاش ئەوەی حکوومەتی قاجاڕ لە هاتنی سوپای رووسیا بەرەو تاران ئاگادار بوو، داوای "ئاگربڕ" ی کرد و، رایگەیاند، بەهەموو مەرجەکانی دەوڵەتی رووسیا رازییە. شاندی هەردوو وڵات لە **گوندی "تورکمانچای"** دا کۆبوونەوە کە لەسەر رێگەی **تەورێز – میانە** هەڵکەوتووە. لەو گوندەدا هەردوولا لەڕێکەوتی 10ی فێبریواری ساڵی 1828ی ز، رێککەوتننامەیەکیان مۆرکرد کە لە مێژوودا بە **"رێککەوتننامەی تورکمانچای"** نێوبانگی دەرکردووە. رێککەوتننامەکە بریتیبوو لە 16 مادە و 9 گرێبەندی بازرگانیی. شایانی باسە، لەکاتی مۆرکردنی رێککەوتننامەکەدا، بەوێنەی رێککەوتنەکەی **"گوڵستان"**، نوێنەری بەریتانیا وەک چاوێر لەوێ ئامادە بوو. هەردوولایان رێککەوتن لەسەر ئەوەی، هەموو ئەو هەرێمانەی ئێران کە سوپای رووسیا لە شەڕەکانی پێشوو و ئێستادا داگیریکردوون لەمەبەدواوە بە خاکی رووسیا حیساب دەکرێن و، دەبن بە بەشێک لە خاکی رووسیا. حکوومەتی ئێران هەروەها دەبێ

قەرەبووی هەموو زیانەکانی جەنگ بداتەوە بەڕووسیا کە دەکاتە **دە کروور تمەن (بەرامبەر بە بیست ملیۆن روبل).** لەپێوەندیی بازرگانیشدا، بازرگانەکانی رووس سەربەست دەبن لە هەر شار و هەرێمێک بیانەوێ خانوو، یان زەوی بکڕن و، دەبن بە خاوەنی هەتاهەتایی ئەو شوێنەی کڕیویانە. لەکاتی تێپەڕبوونی کاربەدەست و فەرماندە و ئەفسەرەکانی رووسیا بەنێو خاکی ئێراندا، لە هەر شار و شارۆچکەیەک ویستیان پشووبدەن، دەبێ بەشێوەی فەرمیی لەلایەن کاربەدەستان و فەرماندەکانی سوپای ئێران و، نوێنەری شای ئێران و دواتر کۆشکی شاوە، پێشوازیی بکرێن. لەهەر شار و مەڵبەندێک دەوڵەتی رووسیا بە پێویستی بزانێت، کۆنسولگەری و مەڵبەندی بازرگانیی دەکاتەوە.

سەپاندنی ئەم مەرجانەی سەرەوە و زۆرێک مادە و تێبینیی دیکە بەسەر حکوومەتی ئیراندا، وڵاتەکەی تا ئاستی وڵاتێکی ژێردەستە و کۆلۆنیکراو هێنایە خوارەوە. لە باشووری ئێرانیش، سوپای بریتانیا حاکم و دەسەڵاتدار بوو. نوێنەر و کاربەدەستی هەردووڵاشیان لە تاران، سیاسەت و بەرژەوەندیی دەوڵەتەکانی خۆیان بە سەر شا و وەزیرەکانیدا دەسەپاند و، تەنانەت بڕیاردەربوون لە هەڵبژاردن و دەستنیشانکردنی شای داهاتووی ئێران. هەروەک لە مادەی (6)ی رێککەوتننامەی "تورکمانچای" دا، دەڵێت: "دەوڵەتی ئیمپراتۆریی رووسیای گەورە بەڵێندەدات کە بەپێی ئەم رێککەوتننامەیە، شازادە عەباس میرزا بە جێگر و جێنشینی شای ئێران دەناسێ و، بەرێزیان، لە پاش فەتحعەلیشا، دەبن بە شای ئێران".

هاوکات لەگەڵ بڵاوبوونەوەی هەواڵی تێکشکانی سوپای ئێران و، ئاگاداربوونی جەماوەری خەڵک لەنێوەرۆکی رێککەوتننامەی **"تورکمانچای"**، بەرەبەرە، دەنگی نارەزایەتیی لەنێو رۆشنبیران و نیشتمانپەروەران و چینەکانی بازرگان و ئاینی و کۆمەڵایەتیدا سەریهەڵدا. چینی ئاینیی کە نەیتوانیبوو بە دەرکردنی فتوای جیهادی یەک لەسەریەک و، ناردنی بەلێشاوی جەماوەری موسڵمان، پێش بە لەشکرکێشیی ئیمپراتۆریی رووسیا بگرێت، سەقامگیربوونی دەسەلاتی رووسیای بە مەترسییەکی گەورە دەزانی بۆ سەر پێگەی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووریی خۆی. لەبەر ئەوە، لە رێککەوتننامەی "تورکمانچای" بەدواوە، بەرە بەرە، ناکۆکیی کەوتە نێوان حکوومەتی شای قاجاڕ و چینی ئاینییەوە. یەکەم کەسایەتیی ئاینیی کە هانی خەڵکیدا لەدژی دەسەلاتی بێگانە و، ملکەچکردنی حکوومەتی قاجاڕ بەرامبەر دەسەڵاتی بێگانە، راپەڕن، **"میرزامەسیحی ئەسترئابادی"** بوو. ئەم کەسە جەماوەرێکی زۆری لەخۆی کۆکردەوە و، پەلاماری باڵەخانەی وەزیرموختاری رووس و فەرمانبەران و پاساوانەکانیاندا و لەنێویان بردن. فەتحعەلیشا فەرمانی گرتن و کوشتنی میرزا مەسیحی ئەسترئابادی دەرکرد، بەڵام میرزامەسیح، توانی خۆی دەربازبکا. کاتێک خەڵک ئاگاداری هەڵاتنی میرزامەسیح بوون، پشێوی و سەرهەڵدانەکە نیشتەوە، بەڵام ئەم رووداوە، بوو بە رچەشکێن و سەرەتایەک بۆ سەرهەڵدانی گەورەتر وبەربڵاوتر.

سەرەنجام فەتحعەلیشای قاجاڕ، پاش 37 ساڵ و 8 مانگ پاشایەتیی، لە 20ی ئۆکتۆبەری ساڵی 1834ی ز، لە تەمەنی 68

ساڵیدا کۆچی کرد و، لەشاری قۆم نێژرا. فەتحعەلیشا، 158 ژن و، 260 منداڵی لەپاش بەجێما. پاش مردنی فەتحعەلیشا، محەممەدشای قاجاڕ جێیگرتەوە. لەماوەی 14 ساڵ پاشایەتیی محەممەدشا دا، دەسەڵاتی رووسیا و بەریتانیا بەسەر حکوومەت و رامیاریی و ئابووریی وڵاتی ئیراندا سەقامگیرتر بوو. زۆروستەمی دەرەبەگ لە چینی جۆتکار و سەپان، چەوساندنەوەی چینی هەژار و کەمدەرامەت لەلایەن بارزگان و، دەسەلاتداران و، بەرتیلوەرگرتن و ملهۆڕیکردنی چەکداری سەر بە حکوومەت، بارودۆخێکی سامناکیان بۆ جەماوەری خەڵک بەتێکرا پێکهێنابوو. ئەم دۆخە تادەهات زەوینەی هەڵچوون و، ناڕەزایەتییەکی سەرتاسەریی لەشار ولەدێ خۆشدەکرد. محەممەدشا، هەر لەمنداڵییەوە لەلای مەلایەکی بەنێوبانگ بەنێوی **"حاجی میرزا ئاقاسی"** یەوە پەروەردەکرا و، کاتێک بوو بە شا، بوو بە لایەنگری بیروباوەڕی سۆفیگەریێتیی. هیچ شارەزای و زانیارییەکی سەبارەت بە گۆڕانکارییەکان لە ئەوروپای ئەو سەردەمەدا نەبوو کە پێیاندەگوت: **"مۆدێرنیتە" (پێشکەوتنخوازیی).** محەممەدشا، بەوێنەی فەتحعەلیشا، پاش چەندساڵێک، **قائممقام فەراهانی وەزیر و راوێژکاری گەورەی خۆی کوشت**، لەکاتێکدا خزمەتی زۆریشی بە بنەماڵەی شای کردبوو.

سیاسەتی داگیرکاریی بەریتانیا و رووسیا و دەستێوەردانی ئەو دوو ئیمپراتۆرییە لەکاروباری سیاسی و ئابووریی ئێراندا، بووە هۆی لەدەستدانی باوەر و متمانەی خەڵک بەرامبەر حکوومەتی قاجاڕ. لەنێو رۆشنبیراندا رەخنە و ناڕەزایەتیی سەریهەڵدا و، چینی ئاینیش، بەهۆی پێگەی بەهێزی کۆمەڵایەتییەوە کە هەیبوو، دەیویست

بەتەواوەتیی سوود لەبارودۆخەکە ببینێت بۆ بەهێزترکردنی پێگەی سیاسی و کۆمەڵایەتیی خۆی. مەلاکان کە چوارچێوەی داوونەرێت و پەروەردەی ولات لەدەستیاندا بوو، مزگەوتەکان و نێوەندەکانی ئاینی و، مەزاری ئیمام و ئیمامزادەکانیان کردە پێگە و سەکۆیەک بۆ پرۆپاگەندەی سیاسی و ئاینیی. ریۆڕەسمی مانگی **"محرم"** و، رۆژانی **"تاسوعا" و "عاشورا"**، بەوێنەی سەردەمی سەفەویی، هاتەوە نێو کۆڵان و شەقام و بازاڕەوە. لەم سەردەمەدا، **ئایەتۆڵڵا حاجی میرزا حسێنی نووری** پەرتۆکی **"فصل الخطاب فی تحریف الکتاب رب الارباب"ی** بڵاوکردەوە و، تێیدا ئاماژەی بە لەنێوچوونی دوو سورەی **"النوران" و "الولایە"** لە قورئانی **"ئیمامی عوسمان"** و **"حەجاج ئیبنی یوسف"** کردبوو. مزگەوت و حوجرە و ماڵی ئایەتۆڵڵا گەورەکان بوون بە نێوەندی بڕیاردانی سیاسی و چارەسەرکردنی کێشەکۆمەڵایەتییەکان. بۆوێنە، لەشاری ئەسفەهان، ئایەتۆڵڵا **سەیدشفتی**، جەماوەری خەڵک و توێژی پاڵەوانەکان **"لوطی"** یەکانی شاری هاندا کۆنترۆڵی شار بگرنەدەستی خۆیانەوە و، بۆ ماوەی چوارمانگ بەڕێوەبردنی شاری ئەسفەهان راستەوخۆ لەژێردەستی ئایەتۆڵڵا شفتیدا بوو. ئەوە بوو محەممەدشا ناچار بوو بە پشتیوانیی ئەفسەرەکانی ئینگلیز، هێزی قەزاق بنێرێت بۆ ئەسفەهان و، دەسەڵاتی حکوومەت بەسەر شارەکەدا داسەپێنێتەوە. ساڵی 1848ی ز، محەممەد شای قاجار بەهۆی نەخۆشییەوە مرد و، ناسرەدین شا جێیگرتەوە.

دەوڵەتی بەریتانیا، جگە لەوەی کە بەنێوی رێککەوتننامەی بازرگانی لەگەڵ حکوومەتی قاجار، دەستی بەسەر داهات

وخێروبێری باشووری ئێران لە کەنداودا گرتبوو، هەروەها ولاتانی هێند و عێراق و چەندین ولاتی دیکەی لەرۆژهەڵاتی ناڤین داگیر کردبوو. شارە پیرۆزەکانی شیعە لە عێراق وەک **نەجەف و کەربەلا و کازمین**، کە بەهەزاران ئایەتۆڵلا و مەلا و فەقێ لەنێوەندەکانی ئاینیی ئەو شارانەدا دەژیان و، دەیانخوێند، لەلایەن دەوڵەتی بەریتانیاوە بووجە و مووچەی مانگانەیان بۆ دیاریدەکرا. وابەستەبوونی ئابووریی ئایەتۆڵلاکان بە ئینگلیزەوە لە عێراق، هەلێکی گەورەی رەخساند بۆ دەوڵەتی ئینگلیز کە بتوانێ لەنێو مەلاکاندا دۆست و لایەنگری خۆی بدۆزێتەوە و، لەرێگەی مەلاکانەوە سیاسەتی داگیرکاریی خۆی لەو دوو وڵاتەدا بباتە پێشەوە. داهاتی ئایەتۆڵلاکان لە عێراق کە بە **"موقوفات هند"** بەنێوبانگ بوو، هەموو ساڵێک دوانزە هەزار رۆپیە بە چاودێریی سەرکۆنسولی بەریتانیا لە عێراق دەدرا بە **ئایەتۆڵلا سەید محەممەدی موجاهد** کە لەو سەردەمەدا رێبەری موسڵمانانی شیعە بوو. پاش مردنی سەید محەممەدی موجاهد، نیوەی ئەم پووڵە دەدرا بە بنەماڵەکەی و نیوەکەی دیکەشی دەدرا بە بنەماڵەی **ئایەتۆڵلا حاجی میرزا عەلی تەقی تەباتەبایی و سەید عەبدولقاسمی حوجەت.** هەروەها لەشاری نەجەف، دەدرا بە بنەماڵەی **"بەحرالعلوم"** کە لە گەڵ بنەماڵەی **"ال صاحب ریاض"** خزمایەتیی لەنێوانیاندا بوو. پاش مردنی میرزا عەلی نەقی و ئایەتۆڵلا سەید عەبدولقاسمی حوجەت، شەڕ و ئاژاوە بۆ وەرگرتنی پووڵی **"موقوفاتی هێند"** لەنێوان کوڕەکانیاندا هەڵگیرسا و، بەسەدان فەقێ و لایەنگریان بەردایە گیانی یەکەوە، تاکو وایلێهات نوێنەری ئینگلیز لە بەغدا، بوو بە نێوبژیوان وئاشتی کردنەوە و، بڕیاردرا لەوە

بەدواوە ئەو بووجەیە لەنێوان دە کەس لە ئایەتۆڵڵا گەورەکاندا دابەش بکرێت، کە ناسراون و، پێگەی جەماوەرییان هەیە.

حکوومەتی ناسرەدینشا و،
پەرەسەندنی دەسەلاتی چینی ئاینیی!

ناسرەدینشا ناسراو بە "سوڵتانی ساحێبقەران" لەساڵی 1210 ی هەتاویی، لە تەمەنی 17 ساڵیدا لەڕێورەسمێکی تایبەت کە لە کۆشکی پاشایەتیی لەتاران بەڕێوەچوو، تانجی پاشایەتیی کردەسەری و بوو بە شای ئێران. ناسرەدینشا نێزیکەی 50 ساڵ پاشایەتی کرد و، زۆربەی سالانی ژیانی بە راوکردن و، رابواردن لە گەڵ ژنان و کچانەوە تێپەڕ کرد. 85 ژنی رەسمیی مارەکراوی هەبوو. ژمارەی کەنیژەک و "ژنی سیغەکراو" (مزیار) و تێکڕای ئەو ژنانەی لە نێو کۆشەکانیدا دەژیان و بە "اندرونخانە" نێودەبران، گەیشتبوونە سێهەزار ژن. ناسرەدینشا بۆ ژنانی پلەیەکی کەشخە و رازاوە، مانگی 750 تمەن، بۆ ژنانی پلە دوو مانگی 500 تمەن و، بۆ ژنانی "مزیار" (سیغەکراو) یش 100 تا 150 تمەنی بۆ بڕیبوونەوە.

دەستپێکردنی پاشایەتیی ناسرەدینشا، هاوکات بوو لەگەڵ دەستێوەردانی زیاتری دەوڵەتەکانی رووسیا و ئینگلیز لەکاروباری نێوخۆی ئێران و، لەوەشەوە بەرە بەرە کێبەرکێ و ناکۆکیی کەوتە نێوان ئەو دوو دەوڵەوتە زلهێزەوە، کە هەر یەکەیان بەجیا هەوڵیدەدا حکوومەت و وڵاتی ئیران بە تەواوەتیی بخاتە ژێر دەسەلاتی خۆیەوە، **لەژێر گوشاری ئینگلیزدا وڵاتی ئەفغانستان بە تەواوەتیی لە ئێران جیاکرایەوە و، لە باشوری ئێرانیش - لە کەنداو، هێزی زەریایی ئینگلیز جەزیرەی خارک و شارەکانی ئەهواز و ئەبادان و بووشەهری داگیرکرد.** لە سەرووی ولاتیشەوە، سوپای رووسیا چەند نێوچەیەکی دیکەی خاکی ئێرانی داگیرکرد کە لە باکوور و

باکووری ڕۆژهەڵاتەوە هەڵکەوتبوون و، خستنیە ژێردەسەلاتی خۆیەوە. ناسرەدینشا لەبەر بێدەسەلاتی هەموو ئەم داگیرکردنە یەک لەدواییەکانەی سوپای ئینگلیز و ڕووسیای بەڕەسمیی دەناسی. **سەرۆکوەزیرانی ناسرەدینشا بەنێوی میرزا تەقیخانی فەراهانی ناسراو بە "ئەمیر کەبیر" (میری گەورە) تەنیا کەسێک بوو کە دەیویست لەلایەنی دارایی و پیشەسازی و خوێندەواری و پەروەردە و سوپاوە، ولاتی ئێران پێش بخا و، دەستیوەردانی ولاتانی کۆلۆنیالیستیی بە سەر حکوومەت و سامانی ئێرانەوە نەهێڵێت. لەماوەی سێ ساڵ و نۆ مانگ کە سەرۆکوەزیران بوو، چەند پرۆژەیەکی ئابووری و پەروەردەی بەڕێوەبرد.** شا لەسەرەتاوە زۆر ڕێزی لێدەگرت، بەڵام لەدواییدا بەهۆی دووزمانی و پیلانگێڕانی دەستوپێوەندکانی شا لەدژی و، پیلانی دەوڵەتەکانی ئینگلیز و ڕووسیا، توانییان شای لێهەڵگێڕنەوە و، سەرەنجام لە مانگی جۆنی 1852ی زایینیی، بەفەرمانی ناسرەدینشا لە شاری کاشان کوژرا. پاش کوژرانی ئەمیر کەبیر، میرزا ئاقاخانی نووری بوو بە سەرۆکوەزیران کە سەر بە دەوڵەتی ئینگلیز بوو.

داگیرکردنی نێوچە بەپیتوبەرەکەتەکانی ئێران لەلایەن وڵاتانی گەورەی کۆلۆنیالیستی جیهانی و، ناکارامەی و کورتبینی و دواکەوتوویی شا و وەزیرەکانی حکوومەتی قاجاڕ و، زەبروزەنگی هێزی قەزاق لە بەرامبەر خەڵک و، هەژاری و پەرەسەندنی گرانی و چەوساندنەوەی لەرادەبەدەری جۆتکار و گوندنشینەکان لەلایەن چینی دەرەبەگەوە، بوون بە زەوینەی بێزاری و ناڕەزایەتییەکی بەرین لەنێو کۆمەڵگەی ئێران. لەم نێوەدا چینی مەلاکان، کە

پەرەسەندنی دەسەلاتی سیاسی ولشکری و ئابووریی ئینگلیز و رووسیایان بەزیانی بەرژەوەندیی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووریی خۆیاندەزانی، لە مزگەوت و مینبەر و قوتابخانە ئاینییەکانەوە دەستیانکرد بە پڕۆپاگەندەکردن لەدژی سیاسەتەکانی دەولەتی قاجاڕ و وڵاتانی بێگانە.

یەکەم رووبەڕووبوونەوەی ئاشکرای چینی مەلاکان لەدژی حکوومەتی قاجاڕ، لەسەردەمی ناسرەدینشاوە دەستپێکرد، ئەویش بەهۆی رێککەوتننامەی نێوان حکوومەت و کۆمپانیای "ژری" یەوەو بوو، کە لەمانگی مارسی 1880دا رێککەوتنێک لەنێوان ناسرەدیشا و "مەیجێر جراڵد تالبۆت" ی ئینگلیزیدا مۆرکرا. بە پێی ئەو رێککەوتننامەیە سەرپەرشتیکردنی چاندن و داهات و فرۆشتنی تووتن بۆ ماوەی (50) سال، دەکەوتە ئەستۆی ئەو کۆمپانیاوە. چەند مانگێکی نەبرد، نارەزایەتیی خەڵک لەدژی پەیمانەکە شارەکانی ئەسفەهان و تەورێز و مەشهەد و تارانی گرتەوە. مەلاکان لە مزگەوتەکانەوە، رایانگەیاند لەمەبەدواوە کێشانی قلیان و تووتن حەرامە. **پێشەوای ئاینزای شیعە، ئایەتوڵڵا میرزا محەممەد حەسەنی شیرازی لە چەند وشەیەکدا ئەم فتوایەی دەرکرد: "بسم الله الرحمن الرحیم – کێشانی تووتن بەمانای دژایەتی و سووکایەتیکردنە بە "ئیمامی زەمان!".** پاش بڵاوبوونەوەی فتواکە، خەڵک بەجارێ وازیان لە جگەرە و قلیانکێشان هێنا. جێبەجێکردنی ئەم فتوایە بەڕادەیەک بوو کە گەورە کەسایەتییەکی ئاینیی کەنێوی **ئایەتوڵڵا سەید عەبدوڵڵای بێبەهانی** بوو، جگەرەی دەکێشا و، بە بێ سیگار گوزەرانی نەبوو، بەناچاری پەنای بردە بەر سەفارەتی عوسمانی بۆ

ئەوەی بە ئاسوودەیی جگەرە بکێشێت. لەوەوە کەوتە بەر نەفرەت و توورەیی ئایەتۆڵلاکان و خەڵکەوە). لەگەڵ گەیشتنی فتوای ئایەتۆڵلا شیرازی و پرۆپاگەندەی بەردەوامی مەلاکان، بازاڕی شارەکان داخران. ئاستی پێشوازیی خەڵک لە فتوای مەلاکان بەڕادەیەک بوو، کە تەنانەت ژنەکانی ناسرەدینشا و، دەستپێوەندەکانیشی وازیان لە قلیان و جگەرەکێشان هێنا. دەوڵەتی رووسیاش، دەوڵەتی ئێرانی خستبووە ژێر گوشارەوە کە پەیماننامەکە لەگەڵ ئینگلیزەکان هەڵوەشێنێتەوە. بۆ یەکەم جار بوو، مەلاکان رێبەریی ناڕەزایەتیی جەماوەریی دژ بە حکوومەتیان گرتبووەدەستی خۆیانەوە و، لە بەرامبەر شادا راوەستابوون.

لەرۆژی 4ی مانگی جۆنی ساڵی 1892دا، ناسرەدینشا نامەیەکی نارد بۆ **ئایەتۆڵلا حاجی میرزاحەسەنی ئاشتیانی** و، داوای لێکرد، ئەگەر بڕیاری نەکێشانی تووتن هەڵنەوەشێننەوە، دەبێ لە شاری تاران بچێتە دەرەوە! نێوەرۆکی نامەکە بەمجۆرە بوو:

"جنابا، بعضی احکام بود خواستم با یک نفر برای شما پیغام بدهم مفصل بود بهتر دانستم بنویسم و بعد از آن که این دستخط راملاحظه کردید جواب عرض نموده و هین دستخط را پس بفرستید به حضور. در فقره عمل دخانیات هیچ کس عقل کل نیست و احاطه کلی دربشریت منحصر است به وجود پاک پیغمبرما علیه السلام و صلوة.. . در همین عمل دخانیات مدتی بود که می خواستم انحصار داخله را از کمپانی فرنگی سلب نمایم و به جناب امین سوڵتان دستور عمل دادەبودم که کم کم به فرنگی ها حرف زده طوری بکند که هم عمل داخله انجام گیرد و هم آنها نتوانند ایرادی بگیرند و از دولت خسارات عمده مطالبه کنند و مردم هم آسوده از این مداخله داخلیه فرنگیان که الحق مضر

بود، بشوند. مشغول و در تدارک بودیم که این انتشار حکم میرزای شیرازی در اصفهان یا جعلا تا حقیقتاً بروزکرد و کم کم به تهران رسید و شما که علماء عاقل هستید بدون اطلاع دادن به به دولت به دهن خواص و عوام انداختید که قلیان را ترک نمایند و این همه قال و مقال و اسباب بی نظمی را در پایتخت فراهم آورده، آیا بهتر نبود که متفقاً یا تنها عریضه می کردید و در رفع عمل....؟ بعد از آن از جاجرود به جناب امین سلطان و نایب السلطنه حکم، مجلسی از علما و وزرا را فراهم بیاورند سؤال شود که خلاف شریعت درین قرارنامه در کجاست بنمایند تا رفع شود. مجلس اول همه حاضر شدند بجز شما که تمارض کرده بودید. جهت و معنی را نفهمیدم. مجلسی که به حکم ما شما را برای همچو کاری احضار بکنند و حاضر نشوید. مجلس دیگر که حاضر شدید بعضی عبارات گفته بودید که هیچ ربطی به عمل نوشته نداشت.مثلا راه آهن و غیره را عنوان کرده بودید. بعد از آن عرایض حسابی شما در باب دخانیات به ما رسید، آن بود که حکم فرمودیم جناب امین سلطان به شما قول بدهد که موقوف خواهد شد. در داخله کتباً و تلگرافاً اظهار تشکر و مسرت عامه به عرض رسید مگر از شما. معنی این را نفهمیدیم که یعنی چه و عمل صحیح به قاعده با احتراز و فتنه آن بود که بعد از موقوفی عمل دخانیات فوراً شما می رفتید در مسجد ومنبر به مردم رحمت و التفات ما را اعلان می کردید.. چرا این کار را نکردید؟ سبب و جهتش را هیچ نفهمیدم و مثل این است که ابداً دولت در موقوفی این کار اقدام نکرده باشد. این طور قرار نبود بکنید به عوام کالانعام یعنی چه؟ آیا عوامفریبی به نظر شما رسیده یا مسند خود را می خواهید به واسطه رونقی بدهید؟ و باز هم در مجالس و محافل خودتان در عوض تحسین و تمجید بر ضد دولت و اولیای دولت حرف می زنید یعنی چه؟ من شما را آدم فقیر و شخص ملا بی غرض و دولت خواه می دانستم، حالا بر ضد آن می بینیم

که اقتباس به مجتهد تبریز و آقا نجفی اصفهانی و غیره می کنید. آیا نمی دانید که کسی نمی تواند بر ضد دولت برخیزد؟ خلاصه چون خیلی لازم بود محرمانه این دستخط را برای شما نوشتم دیگر خود دانید یک دفعه نصیحت لازم است و عجب خدمتی به ملت و مردم می کنید...".

کوردییەکەی:

(بەڕێز! چەند فەرمانێک هەبوون کە ویستم لەڕێگەی کەسێکەوە پێتیڕابگەیەنم، وتەکانم تێروتەسەل بوون، بەباشمزانی بیاننووسم. پاش ئەوەی نووسراوەکەی ئێمەت خوێندەوە، دەقی دەستنووسەکە لەگەڵ وەرامی نامەکە بنێرەوە خزمەتمان. لەبابەتی ڕێککەوتننامەی "تووتن" ەوە، بێگومان هەموو مرۆڤێک سەهو و هەڵە دەکا، ئەوەی کە لە دنیا هەڵەناکا و لەهەموو کەسێک زاناترێکە، تەنیا پێغەمبەری ئێمەیە کە سەلام و سەڵواتی خودای لەسەر بێ.... سەبارەت بەم پەیماننامەی تووتنە، ماوەیەک بوو، دەمویست سەرپەرشتیکردنی داهات و فرۆشی نێوخۆ لە کۆمپانیا ئۆروپاییەکە بستێنمەوە، ئەم بابەتەم لەگەڵ بەڕێز ئەمین سوڵتان باسکرد و، دەستوورم داپێیان کە بەشێوەیەک ئەم بابەتە لەگەڵ کۆمپانیاکە بهێنێتەگۆڕێ، کە بتوانین فرۆشی نێوخۆ لەدەستی ئەوان بهێنینە دەرەوە، هاوکات، کۆمپانیاکەش نەتوانێت ئێمە بەپێشێلکردنی ڕێککەوتننامەکە سووچبار بکا و داوای قەرەبوو نەکات لێمان. ئەوجا خەڵکیش سەبارەت بە نەهێشتنی دەستێوەردانی بێگانە و بەستنی ئەم ڕێککەوتننامەیە دڵنیا و دڵخۆش بکەین - کە بەڕاستیی، زیانی زۆری بە وڵاتەکەمان دەگەیاند. ئێمە سەرقاڵی جێبەجێکردنی ئەم کارە بووین، کاتێکمانزانی فتوای ئایەتۆڵلا میرزای شیرازی لە شاری ئەسفەهان بڵاوبووەوە، کە

به تەواوەتیی دڵنیانیم فتوای ئەو بووبێت. بڕیارەکەی دەم بەدەم گەیشتە تاران. ئەوجا ئێوە کە زانایەکی خاوەنهزرن، بەبێ ئاگادارکردنی دەولەت، ئەم بیرەتان خستە نێوزار و مێشکی خەڵکەوە کە قلیان نەکێشن. پاشان ئەم هەموو ئاژاوە و پشێوی و قسەوقسەڵۆکەت لەنێو پێتەختدا بڵاوکردەوە. ئایە باشتر نەبوو، لەگەڵ ئێمە کۆببیتەوە، یان بەنووسینی نامەیەک سەبارەت بە چارەسەرکردنی کێشەکە، بۆچوونی خۆت بناردایە بۆمان؟ پاشان، من لە "جاجروود"ەوە (جاجروود سەر بە پارێزگەی تارانە و، لە باکووری - رۆژهەلاتی تاران هەڵکەوتووە و، سەیرانگەی تایبەتی و شوێنی راوکردنی ناسرەدینشا بوو! "س.ک.")، فەرمانمدا بە ئەمین سوڵتان و نایبیسەڵتەنە، کۆبوونەوەیەک لە زاناکانی ئاینی و وەزیرەکان پێکبهێنن و، پرسیار بکرێت لێیان، رێککەوتننامەکە بخوێننەوە و، هەر جێیەکی بە پێچەوانەی رێوشوێنی ئاینی ئیسلام دەزانن، ئاماژەی پێبکەن، کە لایبەرین. کۆبوونەوەی یەکەم هەموو ئامادەبوون جگە لە ئێوە کە بیانووتان هێنابووەوە گوایە نەخۆشن. کۆبوونەوەیەک کە بەفەرمانی من پێکبێت و، ئێوە بانگێشت بکرێن بۆ پرسێکی ئەوتۆ و، ئامادەنەبن!! لە مانا وهۆی ئەم کارەتان تێنەگەیشتم. لە کۆبوونەوەی دووەمدا ئامادەبوون، بەڵام ئەو وتانەی دەرتبڕیبوون هیچ پێوەندییەکیان بە بابەتی کۆبوونەوەکەوە نەبوو. بۆوێنە باسی بانک و جادەی شەمەندەفەر و .... هتدت کردبوو. پاشان تکا و داخوازییەکانی ئێوە سەبارەت بە کێشەی رێککەوتننامەی "تووتن" گەیشت، فەرمانمدا بەرێز ئەمین سوڵتان بەڵێنتان پێبدات، ئەو رێککەوتننامەیە هەڵدەوەشێنینەوە. لەنێوخۆی

وڵاتەوە، لە گەورە و بچووکەوە برووسکەی سوپاس و شادییان گەیشتەدەستمان، بەڵام لە تۆوە هیچان پێنەگەیشت. لە هۆی ئەم کارەتان تێنەگەیشتم! کردەوەی راست و یاسایی، کردەوەیەک کە دووربێت لە بێڕوشتی و پیلانگێڕیی، ئەوە بوو، پاش ئاگاداربوونتان لە بڕیاری ئێمە بۆ هەڵوەشاندنەوەی رێککەوتننامەکە، یەکسەر بچوویتایە بۆ مزگەوت و رێز و مێهرەبانی ئێمەت بۆ خەڵک باسبکردایە، بۆچی ئەم کارەت نەکرد؟ لە هۆی ئەم کارەتان تێنەگەیشتم. وەک ئەوە وایە دەوڵەت بۆ راگرتنی رێککەوتننامەکە هیچ هەنگاوێکی هەڵنەگرتبێت. نەدەبوو ئەمەت بکردایە، ئەم پرسە چ پێوەندییەکی بەڕەشەخەڵکەوە هەیە؟ رەنگە کەسێکی ئاژاوەچی ئێوەی خراپ تێگەیاندووە، یان هۆی ئەم کارەتان ئەوەیە، دەتانەوێ بەم ئاژاوەنانەوەیە، پلە و نێوبانگی خۆتان لەنێو خەڵکدا بەرنەسەرێ. لە کۆبوونەوە و کۆڕوکۆمەڵی تایبەت بە خۆتاندا، لەباتی ستایشکردنی دەولەت، دژی دەوڵەت و گەورەکانی ولات قسە دەکەی! مانای ئەم کارانە چین؟ من وامدەزانی ئێوە مەلایەکی دڵپاک و بێئازار و لایەنگری دەوڵەتن، بەڵام ئێستا بە پێچەوانەوە دەبینم تۆ پێڕەوی لە ئایەتۆڵڵای تەورێز و بەڕێز نەجەفی ئەسفەهانی و ... هتد دەکەی. ئایە نازانی چ کەسێک ناتوانێت دژایەتیی دەوڵەت بکات؟ بەکورتی، پێویست بوو بەنهێنیی ئەم شتانەت بۆ بنووسم، ئیدی خۆتدەزانی، ئامۆژگاریکردن جارێک پێوسیتە... چاک خزمەتی نەتەوە و خەڵکت دەکەیت..).

ئایەتۆڵڵا حاجی میرزا حەسەنی ئاشتیانی، پاش خوێندنەوەی ئەم نامە پڕ لە گلەی و هەڕەشە و تانەوتەشەرلێدانەی ناسرەدینشا،

کەلوپەلی نێومالّی پێچایەوە کە تاران بە جێبهێلّێت. بەلاّم لەچەند دەمژمێریکدا هەوالّەکە وەک بوومەلەرزە بەتاراندا بلاّوبووەوە و، بە هەزاران کەس لە پێڕەوان و لایەنگرانی، روویان لە مالّەکەی کرد و داوایان کردلێی بە جێیاننەهێلّێت! ئاژاوە شاری داگرت و بازاڕی تارانیش بەنیشانەی نارەزایەتیی لەگەلّ بڕیارەکەی شا و، پشتیوانیکردن لە ئایەتوّللاّ ئاشتیانی، داخرا. شا داوای لە فەرماندەی هێزی قەزاق **"نایب السلطنه"** کرد، بلاّوە بە ئاپۆرەی خەلّک بکات. هێزی قەزاق رژانە نێو شەقامەکانەوە، بەلاّم شالاّوی خەلّک لە هێزی چەکدار سلّیان نەکرد و، روویانکردە کۆشکی شا. کۆمەلّەخەلّکیکی دیکەش هێرشیانکردە سەر کۆشکی سەرۆکوەزیران و لەلایەن قەزاقەوە تەقەیان لێکرا و، چەندین کەس کوژران و بریندار کران. بۆ یەکەمجار ناسرەدینشا، هەستی بە مەترسیی بۆ سەر حکوومەتەکەی لەلایەن خەلّکەوە کرد. ئەوە بوو لە راگەیەندراوێکدا، بەڕەسمیی **رێککەوتننامەی "تنباکو"** **(تووتن)** ی هەلّوەشاندە و، ئەم بڕیارە لە هەموو شارەکانی ئێراندا بلاّوکرایەوە...

کاتێک **ئایەتوّللاّ ئاشتیانی** بەتەواوەتیی دلّنیابوو، بەنواندنی ئەم هەلّوێستەی، هێندەی دیکە، خۆشەویستی و پێگەی جەماوەریی لەنێو خەلّکدا بەرزتر و بەهێزتر بووە، هەنگاوێکی دیکەی نایە پێشەوە و، داوای لە دەولّەت کرد، هەموو ئەو بەلّگەنامانە بنێرن بۆی کە لەنێوان حکوومەتی قاجاڕ و کۆمپانیاکانی **"ژری"** و **"بانک"** و "رێگەی شەمەندەفەر" ی ولاّتانی ئۆروپاییدا مۆرکراون، چۆنکە دەیەوێت بەتەواوەتیی لەنێوەرۆکی رێککەوتننامەکان ئاگادار بێت. هاوکات، داوای لە جەماوەری راپەڕیوی تارانیش کرد، هێمنی بپارێزن و،

بگەڕێنەوە سەر کار و ژیانی خۆیان. پاشان لە راگەیەندراوێکدا کە لەرێگەی پیڕەوانییەوە لەنێو خەڵکدا بلاویکردەوە، مەرجی بۆ حکوومەت دانا و، رایگەیاند: "ئەگەر بێتوو حکوومەت، هەموو رێککەوتننامەکان لەگەڵ ولاتانی بێگانەدا هەڵنەوەشێنێتەوە، ئەوا ناچاردەبێ داوا لە خەڵک بکات برژێنە نێو شەقامەکانەوە!". هاوکات ئایەتوڵلا شیرازی، نامە و برووسکەی نارد بۆ نێوەندەکانی ئاینی و بۆ مەلاکان و کەسایەتیی کۆمەڵایەتی و قوتابخانەکانی ئاینی و، داوای کردلێیان، لەسەر دژایەتیکردنی رێککەوتننامەی تووتن بەردەوام بن، چۆنکە هێشتا ئەو پەیمانە بەتەواوەتیی هەڵنەوەشێنراوەتەوە. ئەوجا **ئایەتوڵلا ئاشتیانی، داوای لە ئایەتوڵلا شیرازی** کرد، نامەیەک بنووسێت بۆ شا و داوای لێبکات، رێککەوتنی کردنەوەی بانک و سازکردنی رێگەی شەمەندەفەر هەڵبوەشێنێتەوە و، دەسەلاتی بێگانە بەتەواوەتیی لە ئێراندا بنبڕبکات.

کاربەدەستێکی ئینگلیز لەتاران کەنێوی **"لاسلس"** بوو، لە رۆژی (5)ی جۆنی ساڵی 1892ی زایندا راپۆرتێکی نارد بۆ دەوڵەتی بریتانیا و تێیدا نووسی:

(لەگەڵ سەرۆکوەزیرانی ئێران **"ئەمین سوڵتان"** قسەم کرد. بە بەرێزیانم گوت، ئەگەر دەوڵەت بەرێکوپێکی مووچەی مانگانەی لەشکرەکەی بدات، ئەوا بەهاسانی دەتوانرێت هێزی چەکدار لە بەرامبەر مەلاکاندا بەکار بهێنرێت بۆ سەرکوتکردنیان. ئەگەر بژێوی و گوزەرانی سوپای ئێران دابینکرێت، بێگومان دەستکەوتی باشی بۆ حکوومەت بەدواوەدەبێت. دەسەلاتی شا و حکوومەت لە مەترسیدایە.... سەرۆکوەزیران دانی بەوەدا نا کە لەو رووەوە

کەموکورتی زۆرن و، گوتی: "لە تاران هێزێکی 7000 کەسی نێونووس کراون، بەڵام لەکاتی پێویستدا تەنیا 2000 سەربازی ئامادەمان هەیە. زۆربەیان ئامادەنین شەڕ بکەن. ئەفسەر و فەرماندەکان نیوەی مووچەی مانگانەی سەربازەکان بۆ خۆیان هەڵدەگرن...". لەکۆتاییدا ئەمین سوڵتان بەڵینی داپێم، پەژارە و دڵەراوکەی ئێمە (**لاسلس**) سەبارەت بە داهاتووی حکوومەت، بە بەڕێز ناسرەدینشا رابگەیەنێت!).

پاش هەڵوەشاندنەوەی ڕێککەوتننامەی **"تووتن"**، بۆ ماوەی دەساڵ ئاژاوە و پشێویی نەما. ناڕەزایەتیی کۆمەلانی خەڵک بەتایبەتیی چینی جۆتکار و هەژاری وڵات لەدژی ڕێککەوتننامەی تووتن، دەرفەتێکی لەباری بۆ چینی ئاینیی رەخساند، کە بە هاودەنگیکردن لەگەڵ داخوازییەکانی خەڵک و، بەسوودوەرگرتن لە هەست و باوەڕی ئاینیی خەڵک و، بە دانی درۆشم و پرۆپاگەندەی ئاینی و نەتەوەیی بەناوی دەستێوەردانی دەوڵەتەکانی بێدین و کۆلۆنیالیستی بێگانە و، وابەستەیی حکوومەتی قاجارِ بەبێگانە، توانییان سەرۆکایەتیی ئۆپۆزیسیۆنی دژ بەحکوومەت بخەنە ژێر کۆنترۆڵی خۆیانەوە و، لەپێناو بەرژەوەندیی چینایەتی و پتەوکردنی جێپێی خۆیان لەنێو حکوومەت و کۆمەڵگەدا بەکاری بێنن. **لەوە بەدواوە، بەهۆی تێکەڵکردنی ئاین و سیاسەت لەلایەن مەلاکانەوە، چینی ئاینیی بوو بە سەرچاوەی هیوا و ئاواتی ملیۆنان خەڵکی روشوڕووتی وڵات بۆ گەیشتن بە ئازادی و ژیان و گوزەرانێکی باشتر.**

بەفەرمانی ناسرەدینشا شەش وەزارەتخانە دروستکران کە راستەوخۆ لەژێر سەرپەرشتیی شا خۆیدا بوون. یەکێک لەم

وەزارەتخانانە نێوی لێنرا وەزارەتی **"اوقاف"**. ئەوجا لەنیوەی بووجەی ئێران، دوو ملیۆن لیرەی بۆ مەلاکان و، 300 هەزار لیرەی بۆ سەرتاسەری وڵات و. 720 هەزار لێرە بۆ سوپا تەرخانکرا. نیوەکەی دیکەی بووجە و داهاتی وڵات، شا بۆخۆی هەڵیدەگرت.

کاروباری ئابووریی مەلاکان گەشەی سەند. 1200 مەلا و فەقێی دەنگخۆش بۆ خوێندنەوەی بەسەرهاتی ئیمامانی شیعە لە مزگەوتەکان دامەزرێندران. بەفەرمانی ناسرەدینشا، لەمانگی رەمەزاندا هەموو فەرمانبەرەکانی حکوومەت پشوویان بۆ بڕایەوە، بۆ ئەوەی لەو مانگەدا لەنوێژ و ڕۆژوو دوانەکەون و، لە مزگەوتەکاندا بەشداری لە پەرستکاری و ڕێوڕەسمی ئاینیدا بکەن. شا فەرمانیدا، نگارکێشی بەنێوبانگ میرزا عەبدولحەسەنخان، تابلۆیەکی گەورە لە زێڕوزێو، لە ئیمامی عەلی بکێشێت. پاش تەواوکردنی تابلۆکە، هەموو وەزیرەکان و ئایەتوڵڵاکان و ناودارانی وڵات بانگێشتی کۆشکی شا کران و، لە ڕێوڕەسمێکی تایبەتدا، تابلۆکە گوێزرایەوە بۆ نێوکۆشکی شا و، لەوێ دانرا. ڕێوڕەسمی مانگەکانی محرم و عاشورا، گەرموگوڕتر لە سەردەمی سەفەویی، لەنیو گەڕەک و مزگەوتەکاندا دەستپێکرانەوە.

ناسرەدینشا، سەرەنجام لە ساڵی 1896ی زاینیی، لەلایەن کەسێکەوە بەنێوی "میرزاڕەزای کرمانی" یەوە تێرۆرکرا و، دەسەلات و تانج و تەختی پاشایەتیی، بە کۆمەڵێک کێشەی نێوخۆیی و دەرەکییەوە بۆ "مظفرالدين شا" ی کوڕی بە جێهێشت.

پاشایەتیی موزەفەردینشا و،

سەرهەڵدانی "انقلاب مشروطه"، (شۆرشی نوێخوازیی) لە ئێران!

لێکدانەوەی رۆڵی چینی ئاینی لەشۆرشی مەزنی مەشرووتە!

موزەفەردینشا پێنجەمین پاشای قاجار، لەدوای کوژرانی باوکی و، لەپاش دەیانساڵ چاوەروانیی وەک یەکەممیراتگری باوکی، لە تەورێزەوە هاتە تاران و. تانجی پاشایەتیی کردە سەری. لەسەردەمی ناسرەدینشا و کورەکەی (موزەرفەردینشا)، جگە لە دەولەتەکانی رووسیا و ئینگلیز، هەروەها دەولەتی فەرەنساش، توانی خۆی لە حکوومەتی ئیران نێزیک بکاتەوە و، ئەویش لەسووچیکەوە لەو خوان و سفرە رەنگینە بێخاوەنەی ئیران بەشی بەرکەوێ. بۆ نموونە، هەر لەساڵی 1883ی زاینەوە، ناسرەدینشا بەرێگەی باڵوێژی فەرەنسا لەتاران، رازیبوو ئیمتیازی دۆزینەوە و دەرهێنانی ئاسەواری مێژوویی **"شووش"**، بدات بە بازرگانێکی خەڵکی فەرەنسا بەنێوی **"مارسل ئەگۆست دیۆلا فۆوا"**. نێوچەی شووش لە باشووری – رۆژهەلاتی ئیران هەلکەوتووە و، مێژووەکەی دەگەرێتەوە بۆ سەردەمی ئیمپراتۆریی **"ئیلامی"** یەکان. ئەم بازرگانە فەرەنساییە لەگەڵ ژنەکەی و چەندین کۆنینەناسی ولاتەکەی، بۆ ماوەی دووساڵ دەستیانکرد بە هەڵکۆڵین و پشکنینی شوێنەکە و، توانییان کەلوپەلی زۆر و بەنرخی تێدا بدۆزنەوە. کاتێک دەولەتی فەرەنسا بەگرنگیی شوێنەکەی زانی، پاش مردنی ناسرەدینشا، رێککەوتنێکی تازەی بۆ ماوەی نادیار لەگەڵ موزەفەردینشادا

مۆرکرد. دەستەیەکی تازە لە فەرەنساوە بەسەرۆکایەتیی **"کێنت دەمۆرگان"**، چوون بۆ شووش و، لەساڵی 1899 تاکو ساڵی 1902ی ز، **توانییان سەرجەم "پێنجهەزار (5000) دانە ئاسەواری مێژوویی بەنرخ، لە 180 سنووقدا بار بکەن و بیانگوێزنەوە بۆ مۆزەی "لۆور" لە فەرەنسا.**

موزەفەردینشا، بۆ دابینکردنی مەسرەفی سەفەرەکانی بۆ ئۆروپا و مووچەی سوپا و داوودەزگەی حکوومەتیی، بەوێنەی باوکی، هەموو جارێک ناچاردەبوو قەرز لە ئینگلیز و رووسیا وەربگرێت. ئەو دوو وڵاتەش سوودی زۆریان دەخستەسەر قەرزەکانیان. شا کە نەیدەتوانی قەرزەکانیان بداتەوە ناچاردەبوو ملبدات بۆ بەستنی رێککەوتننامەی پڕخێروبێرتر لەگەڵیان. بۆنموونە لەساڵی 1898 دا، هەندازیارێکی رووسی بەنێوی **نیکۆلای کۆرمانۆڤ**، رێککەوتننامەیەکی لەگەڵ شادا مۆرکرد و، بۆ ماوەی (70) ساڵ، هەڵێنجانی کانزاکانی هەموو ئازەربایجان کەوتەدەستی. **بریتانیاش توانی رێککەوتننامەی "دارسی"، لەگەڵ حکوومەتی قاجارڕدا مۆربکات کە بە پێی ئەوە، هەڵێنجانی نەوتی ئێران بۆ ماوەی (60) ساڵ دەکەوتە ئەستۆی کۆمپانیا ئینگلیزییەکەوە. ئەم دیاردەی بەهەرزان و تاڵانفرۆشییەی سامان و بەروبووی ئێران لەنێوان حکوومەتی قاجاڕ و کۆمپانیاکانی بێگانەوە، هەموو سەرچاوەکانی دیکەی ئابووریی وڵات، وەکو گومریک و راوەماسیی لە ئاوی زەریای مازندەران و تووتن وکشتوکاڵ و .... هتدی گرتبووەوە. کۆی ئەو قەرزانەی کە موزەفەردینشا و باوکی، تاساڵی 1904 لە وڵاتانی ئینگلیز و رووسیایان وەرگرتبوو، گەیشتبووە 4188281 لیرە.**

لەسەردەمی موزەفەردینشادا، بیروباوەڕی ئاینی و، ڕێوڕەسمی مانگەکانی **"محرم" و "صفر"**، زیاتر پەرەیان سەند. هەر گەڕەکێک، سەربەخۆ، لە ڕێپێوانی مانگی "محرم"، بە هەڵبەست و دەنگبێژ و شەیپوور و باڵەبانی خۆیەوە بەشداریدەکرد. هەر گەڕەکێکیش کۆمەڵێک پالەوان و چەقۆکێش و شەقاوە و شەڕفرۆش و سەرۆک پاڵەوانی تایبەت بەخۆی هەبوو کە راستەوخۆ فەرمان و ڕێنوێنییان لە مەلا و پێشنوێژی گەڕەکی خۆیان وەردەگرت. کاربەدەستان و گەورەکانی وڵات لە ماڵان کۆدەبوونەوە و، خەڵک و مەلاکانیش لە مزگەوتەکان. هەر گەڕەکێک ئالایەکی بۆخۆی هەڵبژاردبوو. لەکاتی ڕێپێوان و شینگێڕانی ئیمام حسێندا، هێندێک جار شەڕو لێکدان ڕوویدەدا. چۆنکە دەستەی هەر گەڕەکێک دەیویست پێشانیدا، لە دەستەودایرەی گەڕەکەکانی دیکە، ئازاتر و گەورەتر و ڕێکوپێکترە. مەلاکانیش لە مزگەوتەکاندا هەرچییەک خووخدە و رەوشتی چاکە، دەیاندایە پاڵ ئیمامی عەلی و کوڕەکانی و بنەماڵەکەی و، هەرچی رەوشت و کرداری خراپیشە لەدنیادا هەیە، دەیاندایە پاڵ **ئیمامی ئەبووبەکر و عومەر و عوسمانەوە** و، وەک وەشانی تووی دەغڵ و دان، رق و بێزارییان بەرامبەر پێڕەوانی سوننە، لەنێو دڵ و مێشکی پێرەوانی ئاینزای شیعەدا دەچاند. شانۆگەریی سەرشەقام برەوی پەیداکرد و، لەهەموو شارەکاندا، بەڕازاندنەوەی گۆڕەپانی شەری نابەرامبەری ئیمام حسێن، ڕووداوی عاشوورا و تاسووعایان پێشانی خەڵک دەدا. بەرە بەرە زنجیرلێدان و قەمەوەشاندن لە پشت و تەوقیسەر، بوو بە باو و، هەر گەڕەکێک، دەستەیەکی تایبەتی هەڵدەبژارد کە زنجیر و قەمەیان لەخۆ دەدا. مەلایەک کە نێوی

"ئاخوند ئاغای دەربەندی" بوو، لە نەجەفەوە گەڕایەوە ئێران و، پەرتۆکی **روضەخوانی (خوێندنەوەی هۆنراوە و پەخشانی ئاینیی بەدەنگی بەرز)** ی لەگەڵ خۆی هێنا و، بەهەموو ئێراندا بڵاوکرایەوە. ئەم مەلایە لەو پەرتۆکەیدا نووسیبووی: **"رۆژی عاشوورا وەکو رۆژەکانی دیکە نەبوو کە 24 دەمژمێرە، بەڵکو 72 دەمژمێر بوو".** سالانی سال مەلاکان لە مانگی **"محرم"** دا ئەم وتەی مەلائاغای دەربەندییان دووپاتدەکردەوە و، خەڵکیش بەهۆی باوەڕیان بە پیرۆزی و گەورەیی کارەساتی عاشوورا، بە وتەیەکی راست و ئاسایی وەریاندەگرت.

تەرخانکردنی بەشێکی زۆر لە بووجەی وڵات لەلایەن حکوومەتەوە بۆ چینی ئاینی و، بڕینەوەی مووچەی مانگانە بۆیان، بۆ ماوەی چەند ساڵێک مەلاکانی بێدەنگ کرد، بەڵام گرانی و هەژاری و برسێتیی خەڵکی هەژار رۆژ لەگەڵ رۆژ زیاتر پەرەی دەسەند. دەوڵەتەکانی رووسیا و ئینگلیز بەمۆرکردنی گەلێک رێککەوتننامەی نوێ، داهات و سامانی ئێرانیان بە ئاشکرا تالان دەکرد. لەماوەی پێنج ساڵدا پتر لە نیوملوێن ئێرانی بەناچاری وڵاتیان بەجێهێشت و بۆ پەیداکردنی کار بەرەو وڵاتانی رووسیا و عوسمانی کۆچیان کرد. تێکەڵاوبوونی ئەم هەزاران کرێکارە لەرووسیا لەگەڵ کرێکارانی رووسی و نەتەوەکانی دیکە و ئاشنابوونیان بەبیری **سۆسیالدیمۆکراتی رووسیا** لەلایەن کۆمۆنیستەکانەوە، کاریکردە سەر بڵاوبوونەوەی هۆشیاری سیاسی و رۆشنبیریی لەنێو کرێکارانی ئێرانیدا. هەروەها توێژێکی رۆشنبیری دیکە لە دەرەوەی ئێران پێگەیشتن کە سەر بە چینی دەسەلاتدار و دەستڕۆیشتووەکانی

ئێران بوون و، بۆ کاری بازرگانی و سەیران، یان کوڕەکانیان بۆ خوێندن دەناردە فەرەنسا و ئینگلیز و وڵاتانی دیکەی ئۆروپا. هەروەها توێژێکی خوێندەوار و ڕۆشنبیری دیکە لەنێوخۆی ئێران بەتایبەتیی لە تاران بەبیری سیاسی و ئازادی و دیمۆکراسیی هاوچەرخ ئاشنابوون. قوتابخانەی **"انجمن معارف"** لە تاران، نووسینەکانی رەخنەگرانەی **میرزا فەتحعەلی ئاخوندزادە و، ئاقاخانی کرمانی** و، پەرتۆکی **"سیاحت نامە ابراهیم بەیگ" لەلایەن زەینەلعابدینی مەراغەیی و. رۆژنامەی "اختر" لە ئەستەمۆڵ و "قانون" لە لەندەن و، "سورەیا" لە قاهیرە** و.... هتد، لە هۆشیارکردنی چینی خوێندەواردا رۆڵی بەرچاویان دەگێڕا. رۆشنبیران و خوێندەوارانی نێوخۆی وڵات، بەلاساییکردنەوە لە شێوازی خەباتی سیاسی و رۆشنبیریی شۆرشگێڕانی شۆرشی فەرەنسا، رۆژنامەیان دەنووسی و شەوانە دەیانخستە نێوماڵانەوە. لەکاتی میوانی، یان بەسازکردنی کۆڕوکۆمەڵی نهێنیی وتاری سیاسییان بۆ خەڵک دەخوێندەوە. لەنێو گەڕەک وشەقام و گۆڕەپانی شارەکاندا، سەبارەت بە بارودۆخی وڵات و وابەستەیی رژێمی قاجار بە وڵاتانی زلهێزەوە قسەیان بۆ خەڵک دەکرد. **تێکشکانی سوپای رووسیا لە بەرامبەر سوپای ژاپۆن لەساڵی 1904- 1905 و، سەرهەڵدانی راپەڕینی چینەکانی بندەستی رووسیا لەدژی دیکتاتۆریی نیکۆلای دووەم و حکوومەتەکەی، نێوبانگ وترس و سامی رووسیای لەنێو خەڵکی ئیراندا شکاند و، ئەو هومێد و گەشبینییەی دا بە خەڵک، کە لە ولاتی خۆیاندا دەتوانن لەدژی دەسەڵات و سوپای بێگانە راپەڕن.**

لەڕاستیدا هەر لەسەرەتای ساڵی 1900ی زاینەوە، بزاڤی جەماوەریی لە شارە گەورەکان بە تایبەتی لە تاران سەریانهەڵدا، کە ڕۆشنبیران رۆڵی گەورەیان لە ڕێکخستن و خستنەڕووی درۆشم و داخوازییەکانی خەڵکدا دەگێڕا. کاتێک چینی ئاینیی ئاگاداری سەرلەنوێی شەپۆلی نارەزایەتیی خەڵک بوون، هەوڵیاندا ئەمجارەش سەرپەرشتیی نارەزایەتیی خەڵک بخەنە ژێر کۆنترۆڵی خۆیانەوە.

هەنارده و هاوردەکردنی بەروبووی وڵات و کاروباری گومرکی وڵات، لەلایەن شاوە درابوو بە وڵاتی بەلژیکا و، کاربەدەستێکی ئەو وڵاتە بەنێوی "**مسیۆ نووز**" سەرۆکی گومرکی ئێران بوو. سەرۆکوەزیرانی ئێران نیزامولسەڵتەنە و، مەلاکان دژی ئەم ڕێککەوتنەی نێوان شا و بەلژیک بوون، چۆنکە دەیانویست داهاتی گومرک بۆ خۆیان بێت. ئەوە بوو مەلاکان بەرە بەرە لە مزگەوتەکاندا دەستیانکرد بە دژایەتیکردن لە گەڵ مسیۆ نووز و ڕێککەوتننامەی گومرکیان بەزیان بۆ خەڵکی ئێران دایەقەڵەم. لە وەرزی بەهاری ساڵی 1903 دا، دژایەتیکردنی مسیۆ نووز زیاتر پەرەی سەند.

لەیەکێک لەشەوەکانی مانگی عاشووورای ساڵی 1903دا، مەلایەک بەنێوی ئایەتوڵلا سەید عەبدوڵلا بێهبەهانی لە مزگەوتێکی تاران قسەی کرد و، گوتی: "**تێکڕای زانایان و مەلاکان کە لێرەن جەختدەکەن کە من فەرمانی کوشتنی ئەم بێژییە (حەرامزادەیە) دەربکەم. ئەم ملعوونە (مسیۆ نووز) سووکایەتیی بە پێغەمبەری ئیسلام کردووە. پێویست ناکات من فەرمانی کوشتنی بدەم، بەڵکو ئەمە ئەرکی هەموو موسڵمانانە کە لەبەرامبەر سووکایەتیی بە پێغەمبەری گەورەیاندا بێدەنگ نەبن**". ساڵێک دواتر، (1904)

بازرگانەکانی تاران لەکۆبوونەوەیەکدا لەگەڵ **سەعدولدەولە وەزیری حکوومەت و مسیۆ نووز،** ناڕەزایەتیی خۆیانیان بەرامبەر ڕێککەوتنی گومرک دەربڕی، لەوەرامیاندا مسیۆ نووز سووکایەتیپێکردن، ئەوانیش، مەلاکان و بازرگانەکانی تارانیان لەهەڵوێستی مسیو نووز ئاگادار کرد. لەوەوە بازاڕی تاران داخرا و، خەڵکیش بۆ بیستنی فەرمان وفتوای مەلاکان روویان لە مزگەوتەکان کرد. لەم کاتەدا موزەفەردینشا کە بە سەردان چووبوو بۆ ئۆروپا، پاش چوارمانگ لە سەفەر گەڕایەوە و، بەسەر ئەم رووداوەدا کەوت.

کێشەی مسیۆنووز و مووچەخۆرەکانی بەلژیکا لە کومرک تەواو نەبوو، مەلاکان کێشەیەکی دیکەشیان لەبەرامبەر حکوومەتدا قوتکردەوە. بانکی رووسیا لە تاران، قوتابخانەیەکی وێران و، گۆڕستانێکی کۆنی کڕیبوو کە لە پشتی بازاڕی کەوشدرووەکانەوە هەڵکەوتبوو. نوێنەری بانکی رووسیا پێش کڕینی ئەم دوو شوێنە، دەچێتە لای **ئایەتوڵلا سەید تەباتەبایی** کە ئیزنی لێوەربگرێ، بەڵام تەباتەبایی قبوڵی ناکات. نوێنەری بانک دەچێتە لای ئایەتوڵلایەکی دیکە بەنێوی **شێخ فەزلوڵلا نووری** و، **حەوسەتوپەنجا تمەنی دەداتێ و، رازیدەکات. شێخ فەزلوڵلا قەباڵەیەک دەنووسێ و، نێو ومۆری خۆی لەسەری دەنەخشێنێ و، دەیدات بە کابرای رووس.** بانکی رووسیا چەندین خانووی دیکەش لە دەوروبەری گۆڕستان و، قوتابخانەکەوە دەکڕێ و، هەمووی وێراندەکا و، دەستدەکات بە سازکردنی بینای بانک و باڵەخانە. ئایەتوڵلا تەباتەبایی وژمارەیەک لە مەلاکان دەچنە لای وەزیری نێوخۆ و ناڕەزایەتیی خۆیان لەمەڕ وێرانکردنی گۆڕستانی موسڵمانان لەلایەن رووسیاوە دەردەبڕن،

وەزیری نێوخۆ پاش لێکۆڵینەوە، قەباڵەکەیان پێشاندەدات کە لەلایەن شێخ فەزلۆڵلا نوورییەوە مۆرکراوە.

لەکۆتایی وەرزی پاییزیساڵی 1905 ی زاین، مەلاکان خەڵکێکی زۆر لە گەڕەک و مزگەوتی پشت بازاڕ کۆدەکەنەوە و، مەلایەک کە نێوی **حاجی سەید محەممەد** دەبێ، قسە بۆ خەڵک دەکا و، دەڵێ: **"ئەی موسڵمانان، مردووەکانی ئێوە گۆڕبەگۆڕ دەکرێن، وەرن با هەموو پێکەوە بۆ دواجار بچینە سەر گۆڕەکانیان و دوافاتیحایان بۆ داخەین"**.

خەڵکەکە روو لە گۆڕستان دەکەن. نێزیکەی دووسەت کرێکار کە لە گۆڕستانەکەدا سەرقاڵی کارکردن دەبن، لەگەڵ بینینی لێشاوی خەڵک، رادەکەن و، کارەکەیان جێدێڵن. خەڵکەکە دارودیواری تازەسازکراو دەڕووخێنن و، بە درۆشمدان شوێنەکە بەجێدێڵن. دەوڵەتی رووسیا داوای قەرەبووی بیست هەزار تمەن زیان دەکا، موزەفەردینشاش دەستبەجێ بیستهەزار تمەنەکەیان دەداتێ و، دەمی رووسیا دەبەستێت، هاوکات داوا لە کاربەدەستانی حکوومەتەکەشی دەکات، قەرەی مەلاکان مەکەون و، مەیانئاڵۆزێنن. لەم سەروبەندەدا پشێویی شاری کرمان دەگرێتەوە و، چەند مەلایەک بۆ دەرهێنانی مزگەوتەکانی شار لەدەستی **شێخەکانی بنەماڵەی کەریمخانی زەند،** کۆمەڵێک خەڵک لەدژی **کریمخانیان** هاندەدەن و، لەوەوە دەبێتە شەڕولێکدانی قورس و خوێناوی و بەدەیان کەس لەلایەنگرانی هەردوولا دەکوژرێن و، بریندار دەکرێن. لە تارانیش بەفەرمانی عەینولدەولەی سەرۆکوەزیران، سووکایەتیی بە بازرگانەکان دەکەن و، کەسایەتییەکی نێوبازاڕ بەنێوی **حاجی سەید هاشم** و کوڕەکانی

لەپێش چاوی خەڵک فەلاقە دەکرێن، گوایە نرخی قەند و شتومەکیان بەگران فرۆشتووە، بەڵام ئەم لێدان وفەلاقەکردنە لەڕاستیدا بۆ ترساندنی بازاڕییەکان دەبێ کە شوێن فتوا و بڕیاری مەلاکان نەکەون. رووداوەکە بەزیان بۆ دەولەت دەشکێتەوە و، بازاڕی تاران ئەم سووکایەتیپێکردنەی پێ قبوڵ ناکری و رۆژێک دواتر، بازار بەتەواوەتیی دادەخەن و، لە **"مزگەوتی شا"** ماندەگرن. ژمارەیەک لە ئایەتوڵڵاکان و، مەلاناسراوەکان و خەڵکێکی زۆر بۆ پێشاندانی پشتیوانییان لە بازرگانەکان لە مزگەوتی شادا کۆدەبنەوە. حکوومەت بە یارمەتیی پێشنوێژی مزگەوتی شا و **شێخ فەزلوڵڵا نووری** و ژمارەیەک لە مەلاکانی لایەنگری حکوومەت پیلانێک لەدژی مانگرتووەکانی مزگەوتی شا دەگێڕن و، ئێوارەی رۆژی 21ی مانگی سەرماوەز بەسەدان گۆپاڵبەدەست و قەزاق هێرش دەکەنە سەریان و، دەستدەکەن بە لێدان و، دارکاریکردن و بریندارکردنی خەڵکەکە، بۆ ئەوەی کۆتایی بە مانگرتنەکەیان بهێنن. بەڵام بۆ رۆژی دوایی مەلاکان بڕیاردەدەن شوێنی مانگرتنەکەیان بگوێزنەوە بۆ مەزاری **"حەزرەتی شاعەبدولعەزیم"** لەنێزیکی تاران. **(بە باوەڕی پێڕەوانی شیعە، شاعەبدولعەزیم برای ئیمام رەزایە کە مەزارەکەی لە شاری مەشهەد لە خۆراساندایە)** ژمارەیەک لە ئایەتوڵڵاکان و، کەسایەتییە ناسراوەکانی ئاینیی لەوانە **سەید عەبدوڵڵا بێبەهانی، سەید محەممەد تەباتەبایی، حاجی شێخ میرزا، سەدرعولەما، سەید جەمالەدین ئەفجەیی، میرزامستەفا، شێخ محەممەد کاشانی، سەیدمحەممەدرەزا قۆمی،** ژن و منداڵی خۆیان هەڵدەگرن و، بەرەو مەزاری **شاعەبدولعەزیم** دەکەونەڕێ و، دوو هەزارکەسێک لە خەڵکی ئاسای

و فەقێ ولایەنگرانیان لەگەڵیان دەڕۆن. لە تارانیش دوکاندار و بازرگانەکان بەردەوام دەبن لە داخستنی بازاڕ و، نەکردنەوەی دوکانەکانیان.

سەرۆکوەزیران عەینولدەولە بەپاسەوانەکانی فەرماندەدا هەر دوکاندارێک دوکانەکەی نەکردەوە، دەرکی دوکانی بشکێنن و، کەلوپەلی نێو دوکانەکەی تالان بکەن! پاسەوانەکان بەزۆر دوکانەکان بە خاوەکانیان دەکەنەوە. عەینولدەولە هەروەها داهاتی چەندین مزگەوت و قوتابخانەی ئاینیی کە پێشتر بەنێوی ئایەتوڵڵا مانگرتووەکانەوە بوو، دەکات بەنێوی **ئیمام جومعەی تاران و، ئایەتوڵڵا شێخ فەزلوڵڵا نوورییەوە. پاشان کچی موزەفەردینشا لە ئیمام جومعە مارە دەکات.**

سەرۆکوەزیران بەشێوازی جۆراوجۆرەوە تێدەکۆشێ کۆتایی بەمانگرتنی مەلاکان بهێنێت، بەڵام لە هەوڵەکانیدا سەرناکەوێ. سەرەنجام داوا لە حاجی میرزا نەسروڵڵا ناسراو بە "ملک المتکلیمن" (1) دەکات یارمەتی بدا بۆ ئەوەی بتوانێت کێشەکە چارەسەر بکات. حاجی میرزا نەسروڵڵاش کەسایەتییەکی ئاینی و کۆمەلایەتیی بەنێوی حاجی میرزا دەوڵەتئابادی دەنێرێت بۆلای شەمسەدین بەگ باڵوێژی عوسمانی لە تاران کە داوای لێبکات، ببێت بەکۆتری ئاشتی لە نێوان حکوومەت و مەلاکاندا. باڵوێژی تورک لە وەرامی حاجی میرزادا دەڵێ، ئەگەر داخوازیی مەلاکان بەجێ بن ئامادەیە نێوبژیی بکات، بەڵام ئەگەر داخوازییەکانیان پێوەندیی بەخۆیانەوە بێت، دەبێ لێی ببوورن. حاجی میرزا یەحیا، باڵوێژی تورک دڵنیا دەکات، داخوازیی مەلاکان شیاو و بەجێن و، پێوەندییان بە پرس و

گیروگرۆکانی وڵاتەوە هەیە و، دەڵێ لە دیداری داهاتووماندا، بەڕێزتان لەنێوەرۆکی داخوازییەکانی مەلاکان ئاگادار دەکەم.

حاجی میرزا یەحیا، پاش تەواوبوونی قسەکانی لەگەڵ باڵوێژی تورک، دێتە دەرەوە و چەند کەسێک دەنێرێت بۆ شاعەبدولعەزیم و، داوا لە ئایەتوڵلاکان دەکات ریزی بۆچوون و پێشنیازەکانی خۆیان سەبارەت بە هۆی مانگرتنەکەیان بنووسن، بۆ ئەوەی باڵوێژی عوسمانی لەتاران بیانبینێ!

مەلا گەورەکان بۆچوون و پێشنیازەکانیان لە (7) خاڵدا دەنووسن و، دەینێرن بۆ حاجی میرزا یەحیا دەوڵەتئابادی کە بیدات بە شەمسەدین بەگی باڵوێژ. ریزی داخوازیی مەلاکان بەمجۆرە دەبێ:

1- **لابردنی عەلائۆلدەولە دارۆغەی تاران.**

2- **لابردنی مسیۆ نووز لە سەرۆکایەتیی کومرکی ئێران.**

3- **پاش گەڕانەوەی مانگرتووەکان بۆ تاران کێشەیان بۆ سازنەکرێت.**

4- **داهات و سەرۆکایەتیی قوتابخانەی ئایینیی "خان مروی" بگێڕدرێتەوە بۆ کوڕەکانی حاجی میرزا حەسەنی ئاشتیانی.**

5- **سەبازی درۆشکەوانی رێگەی قوم – تاران سزا بدرێ لەبەر سووکایەتیکردنی بە چەند کەسایەتییەکی ئایینی.**

6- **رێز لە حاجی مەلا محەممەد رەزا بگیرێ کە لە شاری کرمان، لەلایەن حاکمی شارەوە سووکایەتیی پێکرابوو.**

7- **لابردنی نرخی پوول (تەمر) ی دەوڵەتی لە مووچەی مانگانەی مەلاکان.**

حاجی میرزا یەحیا دەوڵەتئابادی کە ڕووداوەکانی ئەو سەردەمەی لە پەرتۆکێکدا کۆکردووەتەوە و، ناوی **"بیرەوەریی یەحیا"** ی لەسەر داناوە، دەڵێ: (**خوێندنەوەی داخوازییەکانی مەلایانی بەڕێز، مرۆڤ**

سەرسام دەکات. لەلایەک بیر لە رادەی کورتبینییان دەکەمەوە، لەلایەکی دیکەشەوە، لەوە بیر دەکەمەوە چۆن ئەو داخوازییانە بۆ باڵوێژی عوسمانی بخوێنمەوە کە پێشتر گوتوومە پێی، داخوازیی ئایەتۆڵڵاکان و، زانایای ئاینیی کە بۆ جێبەجێکردنی مانیانگرتووە، پێوەندییان بە کێشە و ئاستەنگەکانی وڵات و کۆمەڵگەوە هەیە!؟ لەبەر ئەوە، بۆ ئەوەی حەیای خۆشم لەلای باڵوێژی تورک نەچێ، ناچار مام هێندێک گۆڕان لە داخوازیی مەلاکاندا بکەم ئەوجا پێشانی باڵوێژی بدەم. بۆ وێنە لەزمانی ئەوانەوە نووسیم: لەزەمانی دامەزرانی حکوومەتی قاجارەوە کە سەت و چەند ساڵێک تێدەپەڕێ، بە چەندین سەرۆکوەزیران و وەزیرمان هەبوون و ئیستاش هەن، کە پێش دامەزرانیان سامانێکی کەمیان هەبووە، یان هیچیان نەبووە، بەڵام پاش ماوەیەک بوونەتە خاوەنی سامانی زۆر! دەبی بپرسین ئەگەر لە داهات و سامانی خەڵکی هەژار دەولەمەند نەبوون، ئەو سامانە زۆرەیان لە کوێوە هێناوە؟!).

دەقی چاککراوی داخوازییەکانم برد بۆ باڵوێژی تورک و ئەویش پاش خوێندنەوەی، نامەیەکی کورتی نووسی و، لەگەڵ ریزی داخوازیی مەلاکاندا، بە تەتەری تایبەتی باڵوێژخانەدا ناردی بۆ موزەفەردینشا.

تەتەرەکەی شەمسەدین بەگی تورک، گەیشتە خزمەتی شا و، بە ئامادەبوونی سەرۆکوەزیران و ژمارەیەک لە کاربەدەست و وەزیران، نامەکەی باڵوێژی عوسمانی خوێندرایەوە. موزەفەردینشا رایگەیاند کە تاکو ئەمڕۆ ئاگاداری کێشە و داخوازیی مەلاکان نەبووە! پاشان فەرمانی بە سەرۆکوەزیراندا، نامەیەک بۆ باڵوێژی عوسمانی

بنووسێ و دڵنیای بکات داخوازیی بەڕێزانی مانگرتوو پەسندکراوە و، بەڕێزەوە دەهێنرێنەوە بۆ تاران.

لەم سەروبەندەدا، دارۆغەی تاران (عەلائۆلدەولە) لەنێو بازاڕدا بازرگانێکی فەلاقە کرد. لەوەوە دیسان بازاڕی تاران داخرایەوە و، دۆخی شار سەرلەنوێ ئاڵۆز بووەوە. سەرۆکوەزیران پەیامی شای نارد بۆ مەلاکانی مانگرتوو، بەڵام مەلاکان باوەڕیان نەکرد و، داوایان کرد، شا نامەیەکی رەسمی لەبارەی گەڕانەوەیان بۆ تاران و، جێبەجێبوونی داخوازییەکانیان بنووسێت! سەرۆکوەزیران لەوبارەوە شای ئاگادار کرد و، ئەویش نووسی بۆیان، هەموو داخوازییەکانیان پەسندکراوە. پاشان نامەیەکیشی نارد بۆ وەزارەتی داد (عدالتخانە) و، تییدا نووسی:

"بەڕێز ئەشرەف تەتابەکی مەزن، هەروەک بەردەوام ئێوەمان لە مەبەستەکانی خۆمان ئاگادار فەرمووە، دامەزرانی عدالتخانە (پەرلەمان) و، ئامادەکردنی یاسایەک بەپێی دەستوور و رێسای ئاینیی کە بگونجێت لەگەڵ ئاسایش ودابینکردنی ژیانی خەڵک، لەهەموو کار و ئەرکیکی دیکەی ئێستامان پێویستیی زیاتری هەیە. بەم پێیە، بەڕاشکاوییەوە پێتانیرادەگەیەنم بۆ ئەم مەبەستە، یاسایەک بەپێی دەستووری پیرۆزی ئیسلامیی دابڕێژن، کە بریتی بێت لە دیاریکردنی چوارچێوە و دەستوورەکانی پاکی ئیسلامی پیرۆز. ئەم یاسایە پێویستە لەهەموو وڵاتان و سنوورەکانی ژێر دەسەلاتی ئێران، بەشێوەیەک بخرێتە کار کە هیچ جیاوازییەک لەنێوان چینەکانی خەڵکدا دانەنێت. لەبەڕێوەبردنی دادگەری و سیاسەتدا بەو شێوەیەی کە لە نظامنامە (قانون) دا ئاماژەی پێدەکەین، جیاوازی و

هەڵاواردن لەنیو کۆمەڵدا بەتەواوەتیی بەربەست بکرێت. بۆ ئەمەش پێویستە لەنێو یاسادا نێوەرۆکی ئەم بابەتە بەتەواوەتیی شیبکرێتەوە و، پاش ئامادەکردنی بۆ هەموو ئەیالەتەکان و، شارەکانی بنێرن. لەسەر بناخەیەکی راست و دروست ئامادەکاریی بۆ دامەزرانی پەرلەمان بکرێت. ئەم چەشنە لە داخوازیی زانایانی ئاینیی کە بە ئاگاداریی ئێمەیان گەیاندووە، لەلایەن ئێمەوە پەسندکراوە و، پەسنددەکرێت. دانیشتوانی سەرجەم ئەیالەتەکان لە دقی ئەم نووسراوەی ئێمە ئاگادار بکەن. "شهر ذی العقده 1323".

لەڕۆژی 22ی بەفرانباری 1284ی هەتاوی، ژمارەیەک لە کاربەدەستانی حکوومەت و پیاوماقووڵانی تاران بە درۆشکەی تایبەتی کۆشکی پاشایەتیی، لەتارانەوە بەرەو مەزارگەی شاعەبدولعەزیم دەکەونەڕێ و، نامەکەی شا دەبەن بۆ ئایەتوڵڵاکان و بۆ ئەو خەڵکەی کە لەوێ مانیانگرتووە. پێشنیوەڕۆی ئەو رۆژە دەگەنە لایان و، **حاجی شێخ محەممەد واعزی پێشنوێژ**، دەچێتە سەر مینبەر و دەقی نامەکەی موزەفەردینشا دەخوێنێتەوە. لەگەڵ بیستنی نێوەرۆکی نامەکە، بەجارێ دەبێتە سەڵاوەتلێدان و، چەپڵەڕێزان و، **بەوتەی "نازمولئیسلامی کرمانی"** کە پەرتۆکی **"مێژووی هۆشیاریی ئێرانییەکان"**ی نووسیوە، دەڵێ: **لەو رۆژەدا و، لەنێو مەزاری شاعەبدولعەزیمدا، بۆ یەکەم جار درۆشمی "زندەباد ملت ایران" کەوتە سەر زاری خەڵکەوە. ئێوارەی ئەو رۆژە شاری تاران بۆ پێشوازیی لە مەلاکان بە چرا و مافوور و قوماشی رەنگاورەنگ رازایەوە و، بەهەزاران کەس روویانکردە شوێنی حەسانەوەی ئایەتوڵڵا بێبەهانی و ئایەتوڵڵا تەتاتەبایی. پاش چەند رۆژێک بەسەر**

ئەم ڕووداوەدا، چەند کۆبوونەوەیەک لەنێوان شا و هەردوو ئایەتوڵڵادا ئەنجامدران کە بەوتەی نازمولئیسلامی کرمانی، نێوەڕۆکی قسەوباسەکانیان لە کەسانی دەوروبەری خۆیان و، لە جەماوەری خەڵک شاردەوە و، هیچکەس نەیزانی لە کۆبوونەوەکانیاندا چییان باسکردووە و، گەیشتوونەتە چ ئەنجامێک؟

بەپێچەوانەی کورتبینیی چینی ئاینییەوە، چینی تازەپێگەیشتووی ڕۆشنبیر و خوێندەواری وڵات، خاوەنی بەرنامە و ئامانج و ستراتیژێکی ڕۆن و پێشکەوتوو بوون. خوازیاری هەڵوەشاندنەوەی دەوڵەت بوون. خوازیاری دیمۆکراسی و دامەزرانی پەرلەمانێکی هەڵبژاردەی خەڵک بوون. مانگی ڕەشەممەی 1284ی هەتاوی (1905ی زاین)، دەستەیەک لە ڕۆشنبیرانی ئێرانی، ئامانجی خۆیان لە سیپارەیەکدا بڵاوکردەوە و، تێیدا نووسیبوویان: **"تێدەکۆشین لەپێناو گەیشتن بە ئەنجامدانی ڕیفۆرم و چاکسازیی لە یاسای حکوومەت و، چەسپاندنی ئازادیی بیروڕاو ڕاگەیاندن. بۆ پێشکەوتنی وڵات، پێویستە شا بڕیاربدات بۆ جێبەجێکردنی ڕیفۆرم و، دەولەتی عەینولدەولەی سەرۆکوەزیرانی زۆردار وملهۆڕ هەڵوەشێتەوە و، هەموو چەوسێنەران و بەرپرسانی ستەمکار سزابدرێن ...".**

ئەوجا بۆ پێشخستنی ئامانج وبیروباوەڕی خۆیان و پێگەیاندن و ڕۆشنبیرکردنی خەڵک، دەیان کادریان نارد بۆ شارە گەورەکان. جگە لە تاران، توانییان چەندین شانە و کۆمیتە و کۆڕی ڕۆشنبیریی لەشارەکانی **شیراز و یەزد و ئەسفەهان و مەشهەد و تەورێزدا** پێکبهێنن. دواتر، لەکاتی سەرهەڵدانی **بزاڤی "ڕیفۆرمخوازیی" (انقلاب مەشروطە)** دا ئەم کۆمیتانە توانییان ڕۆلی گەورە بگێڕن لە

سەرپەرشتیکردنی جەماوەری راپەڕیو و، بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕ ودرۆشمی پێشکەوتوانە لەنێویاندا.

بەکورتی، شۆرشی 1905ی رووسیا و، بیری ئازادیخوازی و دیمۆکراسی و، پێشکەوتنەکانی کۆمەڵایەتی و پیشەسازیی وڵاتانی رۆژاڤای ئۆروپا، کاریگەرییان لەسەر رۆشنبیران و، چینی خوێندەوار و، تەنانەت لەسەر هێندێک لە شازادە و کوڕەوەزیر و بەگزادەگەورەکانی ئێرانیی دانابوو. بۆ نموونە، **شازادە مەحموودخانی عەلامیر ناسراو بە "احتشام السلطنه" لە ئێلی قاجاڕ،** کە ماوەی چەندین ساڵ لە پلەی باڵوێژ و، کاربەدەست و نێردراوی تایبەتی ناسرەدینشا و موزەفەردینشا، لە رووسیا و وڵاتانی دیکەی ئۆروپادا ژیابوو، لەسەردەمی شۆرشی مەشروتەدا، هاندەر و پشتیوانێکی بەهێز بوو بۆ سەرخستنی ئامانجەکانی شۆرشەکە.

بەپێچەوانەی چینی ئاینیی، کە لە هەموو رووداو و راپەڕینێکی خەڵکی برسی و رەشوڕووت سوودیان دەبینی بۆ چەسپاندنی زیاتری پێگەی سیاسی و کۆمەلایەتیی خۆیان، چینی رۆشنبیر، دەستخستنی ئامانجەکانی لە بردنەسەری ئاستی خوێندەواری و لەپەرەپێدانی هۆشیاری سیاسی ونەتەوەیی و فەرهەرنگیی جەماوەردا دەدیت. **بۆ یەکەمجار سروودی نیشتمانیی ئێران، لەلایەن "مسیۆ لۆمر" موزیسیەنی سوپای فەرەنساوە ئامادەکرا و، لە یەکێک لە سەردانەکانی موزەفەردینشادا بۆ فەرەنسا، لە باڵوێژخانەی ئێران لە پاریس، لەلایەن کۆرێکی ئێرانییەوە خوێندرایەوە.**

مانگەکانی بەفرانبار و رێبەندانی ساڵی 1905 بەبێ کێشە وئالۆزیی تێپەڕبوون. خەڵک، چاوەڕوانی دامەزران و

دەستبەکارکردنی پەرلەمانیان دەکرد. سەرۆکوەزیران، دارۆغەی تاران (عەلائۆلدەولە)ی لەسەرکار لابرد کە خەڵک زۆرلێی بێزار بوون، بەڵام ئێدی داخوازییەکانی دیکەی مەلاکان و خەڵکی پشتگوێخست و، ئامادەنەبوو جێبەجێیان بکات. کاروباری کۆشکی پاشایەتی و حکوومەت بەدەست عەینولدەولەی سەرۆکوەزیرانەوە بوو، چۆنکە موزەفەردینشا ماوەی چەندین ساڵ بوو بەدەست نەخۆشیی **"سیل"**ە وە دەیناڵاند. جگە لەوە شا، مرۆڤێکی شەرمن و، ساکار وساویلکە بوو. لەبڕیارداندا لاواز و رارایی بوو. ئەمانە وایلێکردبوو کە زۆر تێکەڵی کۆڕوکۆمەڵ و کۆبوونەوە نەبێ و، هەموو کارەکان لەڕێی سەرۆکوەزیرانەوە جێبەجێ بکات. لەبەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا کە سەبارەت بە سەردەمی قاجاڕ بلاوکراوەتەوە، نامەیەکی **دوکتۆر "سکات" پزیشکی تایبەتی باڵوێژخانەی بریتانیای** تێدایە کە لەڕیکەوتی 19ی مای 1906 دا چووەتەلای موزەفەردینشا و، باری تەندروستیی شای بۆ باڵوێژخانە نووسیوە و، دەڵێ: **"نەخۆشیی هەموو لەشی پاشای تەنیوە. شا لەڕادەبەدەر چنگزە و زوو هەڵدەچێ و توورە دەبێت. باری دەرونیی زۆر ئاڵۆز و شێواوە. کاتێک یەکێک لە کاربەدەستەکان و وەزیرەکانی خۆی، بۆ وێنە سەرۆکوەزیران دەچنەلای، دەپەشۆکی و، زمانی دەگیرێ و، بەهاسانی ناتوانێ لەگەڵیان بدوێت"**. هەروەها، سەربالوێژی بریتانیا دوو مانگونیو پاش ئەم راپۆرتەی دۆکتۆر سکات، بەبۆنەی ساڵرۆژی لەدایکبوونییەوە دەچێت بۆ دیداری موزەفەردینشا پیرۆزبایی لێبکات و،

چاوپێکەوتنەکەی خۆی لەراپۆرتێکدا دەنێرێ بۆ وەزیری دەرەوەی بریتانیا و، دەنووسێ بۆی:

"جێژنی لەدایکبوونی شا، بەپێی بەرنامەی هەموو ساڵێک، لەرۆژی (5) ی ئەگۆست، بەڕێوەچوو، بەڵام ئەمجارەیان ڕێورەسمەکە تەنیا چەند دەقیقەیەکی خایاند. بەدیتنی روخساری شا، من و هەموو میوانەکان راچڵەکاین. دیار بوو شا ناتوانێ خۆی بەسەرپێوە راگرێت، چۆنکە پاڵی بەمێزێکەوە دابوو. یەکێک لە بەردەستەکانی باوەشێنی دەکرد. بەپێچەوانەی سالآنی پێشوو، میوانەکان بەبەردەمیدا تێپەڕین و، پیرۆزباییان لێکرد، بەڵام شا هێزی قسەکردنیشی نەبوو و، لەژێر لێوەوە وەرامی میوانەکان و دیپلۆماتەکانی دەدایەوە. نەخۆشیی هەموو لەشی شای داگرتووە. یەکێک لەمیوانەکان بەئەسپایی بەمنی گۆت، "لەسەرە مەرگدایە!"، قسەکەشی راستبوو...!".

لەلاپەڕەکانی پێشوودا، باسمان لە کۆمیتەکانی سیاسی و رۆشنبیریی کرد کە بەنهێنیی لەشارەکان پێکدەهاتن. ئەم کۆمیتانە، جگە لە پرۆپاگەندەکردن لەدەوری درۆشمی ئازادی و دیمۆکراسی و دامەزرانی حکوومەتێکی پەرلەمانیی، هەروەها خوازیاری چوونە دەرەوەی هێزەکانی کۆلۆنیالیستی و، بڕینی دەستێوەردانیان بوون لە کاروباری نێوخۆی حکوومەتی ئێراندا. ئەم درۆشم و ئامانج و بیروباوەڕە سیاسییە، لەماوەی ساڵێکدا کەوتبوونە سەرزاری خەڵکەوە و، ببوون بە ویست و داخوازیی جەماوەریی. ئەگەرچی موزەفەردینشا بەناردنی نامەی فەرمی شایانە بەڵێنی دابوو بە ئایەتوڵلاکان و بەخەڵک کە پەرلەمان دادەمەزرینێت، بەڵام

حکوومەتەکانی رووسیا و بریتانیا و، ئەو کۆمەڵە کاربەدەستە ئێرانییەی کە کاروباری سیاسیی وڵاتیان بەدەستبوو، دژی هەر جۆرە ئاڵوگۆڕێکی سیاسی و کۆمەڵایەتیی بوون. ئەوەبوو، کەوتنە پیلانگێڕان و سەرەتا، لەڕێگەی عەینولدەولەی سەرۆکوەزیرانەوە، **وەزیری بازرگانیی (سەعدولدەولە)** لەسەر کارەکەی لابرا و، بێڕێزیی پێکرا و لەتاران دەرکرا، چۆنکە ئەم وەزیری بازرگانییە، پشتیوانیی لە بازاڕییەکان و لە ئایەتوڵڵاکان دەکرد. پاش ئەمە، سەرۆکوەزیران، **ئایەتوڵڵا سەید جەمالەدینی واعزی** لەتاران دەرکرد و، بەزۆر لە شاری قۆم نیشتەجێیکرد. ئەوجا کەوتە پیلانگێڕان لە دژی ئایەتوڵڵا تەباتەبایی و بێبەهانی و، لەمانگی "محرم" دا هەوڵیدا ناکۆکیی بخاتە نێوانیانەوە.

کاتێک رێکخستنەکانی رۆشنبیران ئاگاداری پێشێلکارییەکانی سەرۆکوەزیران بوون، دەستیانکرد بە دەرکردنی دەیان راگەیەندراوە و، لەتاریکیی شەودا بە گەڕەک و ماڵاندا بلاویان کردەوە. لە راگەیەندراوەکاندا جگە لە هێرشکردنە سەر دەولەتی عەینولدەولە و حکوومەتەکانی رووسیا و بریتانیا، هەروەها دەیاننووسی: **"بێدەنگبوونی مەلاکان ئەوە دەگەیەنێ کە لەپێناو بەرژەوەندیی خۆیاندا لەگەڵ حکوومەت رێککەوتوون! کوا داخوازیی مەلاکان بۆ دامەزرانی پەرلەمان؟ دادپەروەریتان چی بەسەرهات؟ ئێوە بۆ گەیشتن بە ئامانجی خۆتان کڵاوتان کردەسەر خەڵکی هەژار و برسیی!".** مەبەستی سەرەکیی رۆشنبیران لە وروووژاندنی ئەم پرسیارانە، جگە لە هۆشیارکردنی خەڵک، هەروەها لەبەر ئەوەش بوو، مەلاکان بهێننەوە مەیدان و، بیاندەنەوە بە گژ رژێمدا. چۆنکە

دەیانزانی ئایەتوڵلاکان خاوەنی پێگەی جەماوەریی بەهێزن و، بەبێ بەشداریکردنی ئەوان ناگەنە ئامانجی خۆیان.

مانگی ڕەشەممە کۆتایی هات و، ساڵی 1285 ی هەتاوی (1906ی زاین)، واتە ساڵی مێژوویی لە ژیانی سیاسیی گەلانی ئێران سەریهەڵدا! مانگی نەورۆز، شازادە مەحموودخانی عەلامیر "ئێحتشامولسەڵتەنە" کە لەسەرەوە نێویمان بەچاکی هێنا، لە ئەڵمانیاوە گەیشتەوە تاران و، لەپێشدا چاوی بە هەردوو ئایەتوڵلا تەباتەبایی و بێبەهانیی کەوت، ئەوجا دیدارێکی ڕێکخست لەنێوان تەباتەبایی وسەرۆکوەزیراندا، بۆ ئەوەی وادە و بەڵێنی شا بەکردەوە بخرێتە بواری جێبەجیکردنەوە. لەو کۆبوونەوەیەدا کە شازادەعەلامیر و چەند کەسێکی دیش بەشدار دەبن، عەینولدەولەی سەرۆکوەزیر، قوڕئانێک دێنێ، دەستی لەسەر دادەنێ و، دەڵێ: **"بەم قورئانە سوێند دەخۆم، هەموو توانای خۆم دەخە کار بۆ ئەوەی بە زوویەکی زوو پەرلەمان دابمەزرێ!"**. ئەمانیش بە سوێندەکە دڵخۆش دەبن و، هەموولایەک لە نێوەرۆکی کۆبوونەوەکە و، بەڵێن و سوێندخواردنی سەرۆکوەزیران، ئاگادار دەکەن.

عەینولدەولە بۆ جێبەجێنەکردنی بەڵێنی شا و سوێندخواردنەکەی خۆی، هەوڵیدا کۆمەڵێک لە وەزیران و کەسایەتییەکانی سەر بە حکوومەت لەگەڵ خۆی هاودەنگ بکات، چۆنکە نەیدەویست چینی ئاینی و خەڵک بەگشتی وابیر بکەنەوە کە بەتەنیا ئەو دژی دامەزراندنی پەرلەمانە. ئەوە بوو لەسەرەتای مانگی گوڵان، کۆبوونەوەیەکی لە باخیشای تاران سازکرد کە شازادەکان و وەزیری تایبەتی کۆشکی پاشایەتی و وەزیرەکان و، چەندین

کەسایەتیی ناسراو تێیدا بەشداربوون. سەرۆکوەزیران روویکردە بەشدارانی کۆبوونەوە و گوتی: "**ئێمە سەرقالی جێبەجێکردنی فەرمانی شای خاوەنشکۆمانین سەبارەت بە ئەرک و پێداویستییەکانی دامەزرانی پەرلەمان و، خەریکی پێداچوونەوەین بەسەر یاسای وڵاتدا، بەڵام مەلایانی بەڕێز، پەیتاپەیتا نامە دەنووسن بۆم و پرسیارملێدەکەن، دامەزرانی پەرلەمان چی بەسەرهات!؟ خەڵکیش بەردەوامن لە نووسین و بلاوکردنەوەی راگەیەندراوی سیاسیی لەدژی حکوومەت. من وای بەباشدەزانم گوێ بەداخوازییەکانیان نەدەین و، لەبەرامبەریاندا راوەستین. تەنانەت ئەگەر پێویستیشی کرد، چەک و هێز لەبەرامبەریاندا بەکار بهێنین! ئێستا لە ئێوە دەپرسم، رای ئێوە چییە؟**". هەموو بێدەنگ بوون و، ج کەسێکیان ورتەی لێوەنەهات. عەینولدەولە سەرلەنوێ پرسیارەکەی دووپاتکردەوە، ئەوجارەیان **ئێحتشامولسەڵتەنە** هاتە دەنگ لێی و، گوتی: "**بەرژەوەندیی دەولەت و ولات لەوەدایە کە دەستنووسەکەی شا پێرەوبکرێ. ئەگەر بێتوو بڕیارەکەی شا جێبەجێنەکرێت، گەل باوەڕی بە وتەی شا و دەولەت نامێنێ و، ئەمەش دەبێتە مایەی ئاوڕووچوون، کە خەڵک سەرۆک و گەورەکانی وڵات بە درۆزن بزانێت. جەماوەری خەڵک، گەورەکانیان، چینی ئاینیی هەر هەموویان داوای دامەزرانی پەرلەمان دەکەن. پێکهێنانی پەرلەمان بەشێوەی راست و دروست، هیچ زیانێک بە حکوومەت ناگەیەنێت.....**".

وەزیری کۆشک (ئەمیر بەهادۆر)، هاتە قسە و گوتی، **بەرژەوەندیی حکوومەت لە جێبەجێنەکردنی فەرمانی شادایە. ئەگەر پەرلەمان دامەزرێ، ئەوکاتە کوڕی شا و کوڕی دوکاندارێک وەکیەک**

چاویان لێدەکرێت، ئەوکات هیچ حاکمێک ناتوانێ فەرمان بەسەر خەلکدا بدات. ئەوکات کەس ئامادەنابێ باج بە حکوومەت بدات... باسەکەیان درێژەی کێشا. لەنێویاندا تەنیا ئێحتشامولسەڵتەنە بوو کە پشتگیریی داخوازییەکانی خەڵکی دەکرد و، ئەوانی دیکە سوور بوون لەسەر بەکارهێنانی توندوتیژی و پشتگوێخستنی داخوازییەکانی خەڵک. **پاش چەند رۆژێک، بەفەرمانی شا و، بەبیانووی سەرهەڵدانی کوردان لە نێوچە سنوورییەکان، ئێحتشامولسەڵتەنە نێردرا بۆ کوردستان و لەتاران دوورخرایەوە.**

لەماوەی شەورۆژێکدا، سەرجەم قسەوباسی کۆبوونەوەی "باخیشا" گەیشتە دەرەوەی کۆشک و، هەزاران راگەیەندراوە لەبارەی وتەکانی ئێحتشامولسەڵتەنە لەنێو خەڵکدا بلاوکرانەوە. خەڵک گوشاریان دەخستە سەر ئایەتوڵلاکان و، ئاگاداریان دەکردنەوە، کە حکوومەت سەرلەنوێ دەستیکردووە بە هێرشکردن بۆ ترساندن و رووخاندنی ورەی خەڵک. ئایەتوڵلا تەباتەبایی نامەیەکی توندی نارد بۆ سەرۆکوەزیر و، تێیدا پاش ئاماژەکردن بە راستدەرنەچوونی بەڵێنەکانی سەرۆکوەزیران، ئاگاداری کردەوە، چارەسەرکردنی هەموو کێشەکان، پێوەندە بە دامەزرانی "مجلس" (پەرلەمان) و یەکێتیی نەتەوە و حکوومەت و یەکێتیی نێوان کاربەدەستانی حکوومەت و زانایانی ئاینیی.... بەڵام سەرۆکوەزیر وەرامی نامەکەی نەدایەوە. ئەوجا هەردوو ئایەتوڵلا بێبەهانی و تەباتەبایی، شەش نامەیان نووسی بۆ موزەفەردینشا و بە شەش رێگەی جیاوازدا ناردیان بۆی، چۆنکە دەیانزانی سەرۆکوەزیر عەینولدەولە جگە لەخۆی رێگەنادات چ کەسێکی دیکە شا ببینێت.

بەڵام نامەکان هیچیان نەگەیشتنە دەستی شا. سەرۆکوەزیر لەزمانی شاوە نامەیەکی نووسی بۆیان و، داوای لێکردن، ئامۆژگاریی ئاژاوەچییەکان بکەن کە واز لە پشێویی بهێنن و، بگەڕێنەوە ماڵەکانیان و، کارێکی وا نەکەن، تووڕەبوونی ئێمە هەموو لایەنێک بگرێتەوە! پاش خوێندنەوەی نامەکە، مەلاکان دڵنیابوون کە ئەو نامەیە عەینولدەولە خۆی نووسیویەتی و نامەکانیان نەگەیوەتە دەستی شا.

بەکورتی، شا بەنێو شا بوو، لەباتی شا، عەینولدەولە فەرمانڕەوا و حاکمی وڵات بوو. عەینولدەولە بۆ ئەوەی تەواوی کاروباری ولات بخاتە ژێردەستی خۆیەوە، بەبیانووی پارێزگاریی لە تەندروستی شاوە، پێوەندیی شای بە کۆمەڵگە و دنیای دەرەوە بڕیبوو. موزەفەردینشاش لەبەر نەخۆشی و لاوازیی کەسایەتیی خۆی، ڕێگەی بۆ سەرۆکوەزیر خۆشکردبوو کاروباری حکوومەت بسپێرێ بە خزم و دەستەودایرەی خۆی و کەسانی گوێڕایەڵ و بێڕۆمەت و دژ بە خەڵکەوە.

عەینولدەولە دەکەوێتە خولیای ئەوەوە لەدوای مردنی موزەفەردینشا، دەسەلات و شانوشکۆی خۆی و بنەماڵەکەی وەک خۆی بمێنێت، بۆ ئەم مەبەستە، دەچێتە بنکلێشەی یەکێک لە کوڕەکانی موزەفەردینشاوە کە جگە لە مێبازی و رابواردن، چ پیشە و هونەر و زانستێک نازانێت، پێیدەڵێ: **"ئەز مرۆڤێکی خاوەنئەزموونم و دنیام دیتووە و، لەسیاسەتدەزانم و، شارەزایی تەواوم هەیە لە ناسینی مرۆڤی زیرەک و لێهاتوودا، زۆر بەپەرۆشی داهاتووی ولاتەکەمانم. باوکی مەزنت نەخۆشە و، پاش مردنی شای گەورەمان، دەبێ کەسێکی شایستە و لێزان**

جێیبگرێتەوە. من براگەورەکەت (محەممەد عەلیشا) بە میراتگرێکی شیاو نازانم و، جێنشینیی باوکت تەنیا شیاوی تۆیە و پاشایەتیی هەر لەتۆ دەوەشێتەوە! من لەم بارەوە لەگەڵ خاوەنشکۆ - خوابیپارێزێ، قسەدەکەم. ئەتۆش دەبێ خۆت ئامادەبکەی کە لە داهاتوویەکی نێزیکدا ببێت بە شای ئێران..!".

بەڵام محەممەد عەلیشا کە کوڕی گەورەی موزەفەردینشا بوو، بەپێی یاسا و داونەرێتی وڵات، لەپاش مردنی شا، دەبوو میراتگر و شای ئێران. زۆری پێنەچوو بەم پیلان و فرتوفێڵەی سەرۆکوەزیرانی زانی و، لەوە بەدواوە بوو بەدوژمنێکی سوێندخواردوو لەگەڵی و، بەپەلە نامەیەکی نارد بۆ مەلا بێبەهانی و مەلا تەباتەبایی و، پشتیوانیی تەواوی خۆی لە داخوازییەکانی خەڵک و، دژایەتیکردنی عەینولدەولە دەربڕی.

هەر دوو ئایەتوڵڵا، کە سەرۆکایەتیی ئۆپۆزسیۆنیان دەکرد، لەمانگی ئاپریلی 1906ی زاینیدا، بڕیاریاندا هەموو شەوێک بە نۆرە لە یەکێک لە مزگەوتەکاندا قسە بۆ خەڵک بکەن. پاش چەند شەوێک، لەنێو خەڵکدا قاو بڵاوبووەوە، گوایە تەباتەبایی و بێبەهانیی، بەتەمان فتوای جیهاد دەربکەن! ئەم دەنگۆیە گەیشتەگوێی عەینولدەولە و باوەڕی کرد و، فەرمانیدا بە تیپەسەربازییەکانی دەرەوەی تاران، کە لە ئامادەباشیی تەواودا بن. ئەوجا لەنێو شاریشدا فەرمانیدا لە (9)ی شەو بەولاوە هاتوچۆ قەدەخە بکرێت! ماوەی حەفتەیەک ئەم فەرمانە لەلایەن جارچییەکانەوە بە کۆڵان وشەقامی شاردا بڵاوکرایەوە.

هەر لە مانگی پووشپەڕدا و، لەساڵڕۆژی کۆچیدوایی "فاطمە" (هاوسەری ئیمام عەلی)، کە لە مزگەوتەکاندا بۆ ماوەی سێ رۆژ

ڕێوڕەسمی شینگێڕانی بۆ دەگیرێ. ئایەتوڵڵا تەباتەبایی لەیەکێک لە مزگەوتەکاندا چووە سەر مینبەر. هێندێک بەشانوباهۆی شادا هەڵیدا و، گوتی: "ئێمە دەزانین شای خاوەنشکۆمان دڵسۆزی گەلی خۆیەتی، بەڵام بەهۆی نەخۆشییەوە دەنگوباسەکانی ولات و، داخوازییەکانی ئێمەی پێڕاناگات. دەڵێن ئێمە شامان ناوێت، دەڵێن ئێمە نوێخواز و کۆماریخوازین! بەم وتانە دەیانەوێت دڵی شا لە ئێمە بڕەنجێنن. بەڵام ئێمە تەنیا داوای دامەزرانی "مجلس" (پەرلەمان) مان کردووە کە تێیدا کێشەی خەڵکی هەژار چارەسەر بکرێت. ئەگەر دەساڵی دیکەش بخایەنێت، ئێمە لە داخوازیی رەوای خۆمان پاشگەزنابینەوە! ئێمە پەرلەمانمان دەوێت! ئێمە خوازیاری جێبەجێکردنی دەستوورەکانی ئاینی ئیسلامین. ئێمە پەرلەمانێکمان دەوێت کە تێیدا شا و سواڵکەر خاوەنی مافی یەکسان بن...!".

مانگێک دواتر - لەمانگی جۆزەرداندا، لە تاران، **حاجی شێخ محەممەدی بانگبێژ** کە لەڕووخاندنی بیناکەی بانکی رووسدا رۆڵی سەرەکیی گێڕابوو، بەسواری گوێدرێژەکەیەوە بەرەو ماڵی خۆی دەڕوات، دەستەیەک قەزاق گەمارۆی دەدەن و دەیگرن. کاتێک دەگەنە بەر دەرکەی **مزگەوتی حاجی عەبدولحەسەنی مێعمار**، کۆمەڵێک لەفەقێیەکانی مزگەوتەکە و دوکاندار و خەڵکی گەڕەک پێشیان پێدەگرن. فەرماندەی دەستەی قەزاق کە نێوی **ئەحمەدخانی یاوەر** بوو، بۆ ئەوەی کێشەیەک روونەدات، حاجی شێخ محەممەد دەباتە نێو کێشکچیخانەی گەڕەکەوە. خەڵک گەمارۆی شوێنەکە دەدەن. هەواڵەکە دەگاتە گوێی ئایەتوڵلا سەیدبێبەهانی و، ئەویش کوڕەکەی خۆی دەنێرێت کە شێخ لەدەستی چەکداری قەزاق

رزگاربکات. حەشاماتەکە بەدیتنی کوڕەکەی بێبەهانی هێندەی دیکە ورەیان بەرزدەبێ و، هێرش دەکەنە سەر بیناکە و، تێکیدەدەن و، شێخ محەممەد رزگاردەکەن و دەبێت بە سەلاوەتلێدان و درۆشمدان لەدژی حکوومەت. ئەحمەدخانی یاوەر فەرمانی تەقەدەدا و، یەکێک لە قوتابییەکان بریندار دەبێت. فەقێیەکی دیکە بەنێوی **سەید عەبدولحەمید**، خۆی پێراناگیری و، لەبەردەم فەرماندەی قەزاقەکاندا قوتدەبێتەوە و، جنێوی پێدەدات. ئەحمەدخانی فەرماندەش گوللەیەک دەنیت بە سینگییەوە و دەیکوژێت. خەڵکەکە لاشەی عەبدولحەمید هەڵدەگرن و، حاجی شێخ محەممەد کە تاوێک لەوە پێش لەدەستی قەزاق رزگارکراوە، خوێنی سەید عەبدولحەمید دەساوێ بە دەست و رورومەتی خۆیدا و، دەکەوێتە پێش خەڵکەکەوە و، بەشین و رۆڕۆوە بەرەو مزگەوت دەڕۆن. هەواڵەکە بەنێو شاردا بڵاودەبێتەوە و بازاڕی تاران بەنیشانەی نارەزایەتیی دادەخرێت. تەباتەبایی و بێبەهانیش هەریەکەیان سەدان کەس لە پێڕەوان و لایەنگرانیان شوێن خۆیان دەخەن و، بەرەو مزگەوتی حاجی عەبدولحەسەنی مێعمار دەکەونەڕێ. حەشاماتێکی گەورە لە مزگەوت و دەوروبەریدا کۆدەبێتەوە. پاش چەند سەعاتێک **شێخ فەزلوڵڵای نووری** لەگەڵ ژمارەیەک لە لایەنگرانی دەگەنە مزگەوت. ئایەتوڵڵاکان لەوێ کۆبوونەوەیەک دەگرن و، بڕیاردەدەن لەپێناو دامەزرانی **"مجلس"** دا مان بگرن. تەرمی عەبدولحەمیدی کوژراو دەشۆن و، لەنێو مزگەوتدا دایدەنێن و، دەنگبێژ دەستدەکات بە چڕینی سترانی ئاینی و، دەبێت بە ، سینگکوتان (سینەزنی). دەولەت لەترسی راپەڕینی خەڵک، لەشکر دەڕژێنێتە نێو شەقام و کۆڵان و گۆڕەپانەکانی پێتەخت و،

شەو تاکو بەیانی، جارچییەکان بەشاردا دەگەڕێن و، دەڵێن: **"سبەینێ هەر کەسێک دوکانەکەی نەکاتەوە، تالاْن دەکرێ و خاوەنەکەشی سزا دەدرێ!"**. ڕۆژی دوایی لەگەڵ ڕۆناکی دادێ، خەلک دەبینن شار پڕی بووە لە چەکداری حکوومەت. سەرۆکوەزیر پەیامێک دەنێرێت بۆ مەلاکان کە واز لە مانگرتنەکەیان بهێنن و، بگەڕێنەوە ماڵەکانی خۆیان. و، بەڵێندەدا داخوازییەکانیان جیبەجێدەکات.

مەلاکان لەوەرامیدا دەنووسن بۆی: **"مەبەستی ئێمە دامەزرانی پەرلەمانێکی دادپەروەرانەیە کە چ کەسێک نەتوانێ کەسێکی دی بچەوسێنیتەوە. عەینولدەولە بۆخۆی بووە بە پەرلەمان و خۆی بڕیار دەدات و گوێ بە بڕیار و واژۆی شای وڵاتیش نادات. لەبەر ئەوە، ئێمە داوا دەکەین سەرۆکوەزیر لەسەر دەسەڵات لاببرێت!"**.

ڕۆژی پێنج شەممە یانزەی جولای، سەرەڕای هەڕەشە و گوڕەشەی حکوومەت، جگە لە نانەواخانەکان، چ دوکاندارێک دوکانەکەی نەکردەوە. بازاڕ بەتەواوەتیی داخرابوو. خەڵکیکی زیاتر بەرەو مزگەوتی حاجی حەسەنی مێعمار دەکەونە ڕێ. نێومزگەوت و حەوشە وکۆلان و سەربانەکانی دەوروبەری مزگەوت لە خەڵک جمەی دێت. دوو فەقێ، کراسە خوێناوییەکەی عەبدولحەمیدی کوژراو دەدڕێنن و، دوو ئالاّی لێدروست دەکەن و، دەکەونە پێشی خەڵکەوە. لە هاتنە دەرەوەدا دەبن بە دوو کەرتی چەندین هەزار کەسییەوە، کەرتێک بەرەو نێو بازاڕ ملی ڕێ دەگرێتەبەر و. کاتێک دەگاتە گۆڕەپانیکی نێزیک بازاڕ، سەربازەکان تەقەیان لیدەکەن. بەدەیان کەس بریندار دەبن و، چەندین کەسیش دەمودەست دەکوژرێن. حکوومەت لە ڕاگەیاندنی تایبەتدا ژمارەی کوژراوەکان

بە دوانزەکەس مەزەندە دەکا و، خەڵکیش دەڵێن سەدکەسیان لێکوژراوە. پاش ئەم ڕووداوە، حکوومەت پەنجا تۆپچی دەنێرێتە نێو شار و. دەستەیەک چەکدار کە ژمارەیان سەت سەرباز دەبێت، لە سەر بینای **"شمس العمارە"** بەرامبەر بە مزگەوتی حاجی حەسەنی مێعمار دادەمەزرێنێت. بەفەرمانی سەرۆکوەزیر عەینولدەولە، ئاوی ئەو جۆگەیە دەبڕن کە بەرەو مزگەوت دەڕوات. سەربازەکان دەوروبەری مزگەوت گەمارۆ دەدەن و، ڕێگە نادەن خواردەمەنی و ئاویان بۆ بچێت. ئایەتوڵلا تەباتەبایی و بێبەهانیی داوا لە خەڵک دەکەن مزگەوت چۆڵ بکەن و، بگەڕێنەوەماڵەکانی خۆیان. چۆنکە دەزانن لە ئەگەری هێرشی سەربازەکان بۆ نێو مزگەوت، خەڵکێکی زۆر دەکوژرێن. لەبەر ئەوە، جگە لە ئایەتوڵڵاکان و ژمارەیەک لە مەلاکان و، ئەندامانی بنەماڵەیان، باقی خەڵکەکە مزگەوت بەجێدەهێڵن. دوو ڕۆژ دواتر دوکان و بازاڕ دەکرێنەوە.

عەینولدەولە کە هەستدەکات توانیویەتی بزووتنەوەکە دامرکێنێت، پەیامێک دەنێرێ بۆ مەلاکان کە واز لە مانگرتنەکەیان بهێنن و وەکو خەڵکەکە بگەڕێنەوە بۆ ماڵەکانیان. مەلاکان لەوەرامیدا ئەم سێ پێشنیازەی خوارەوە دەنێرن بۆی و، داوا لە سەرۆکوەزیران دەکەن، لەم سێ پێشنیازە یەکیان قبوڵ بکات:

1- **دەوڵەت وەک پێشتر بەڵێنیداوە، دەبێ پەرلەمان دامەزرێنێ!**
2- **ئێمە (مەلاکان) بکوژن و کارتان بەسەر خەڵکەوە نەبێ!**
3- **ڕێگەمان پێبدرێت شار بەجێ بهێڵین!**

سەرۆکوەزیران لەهەر سێ پێشنیازەکە رادەمێنێ و ڕێگەی سێیەم پەسند دەکا. دیارە مەلاکانیش مەبەستیان هەر ئەمە دەبێ کە بەبێ

کێشە ڕێگەبدرێن لە مزگەوت بچنەدەرەوە و لە شار دەرکەون، پێشنیازکردنی ئەو دوو خاڵەی سەرەوە، بۆ دڵخۆشکردنی خەڵک بوو، کە پێشانیدەن، لەپێناو ئامانجەکانی خەڵکدا ئامادەن بکوژرێن و، بەردەوامن لە سەر داخوازییەکانیان.

لەڕۆژی 14ی مانگی جولای (26جۆزەردان)، هەردوو ئایەتوڵڵا لەگەڵ شێخ فەزلوڵڵا نووری و کۆمەڵێک لە مەلا و فەقێ و ئەندامانی بنەماڵەی مەلاکان کە ژمارەیان دەگەیشتە هەزار کەسێک، لە تارانەوە بەرەو شاری قۆم کەوتنەڕێ و، پاش چوار ڕۆژ گەیشتنە قۆم و لەلایەن خەڵک و، مەلاکانی نیشتەجێی شارەکەوە پێشوازیی کران. هێزی چەکداری حکوومەت لە کۆڵان و شەقامی تاران مابوونەوەە و، فەرمانی ڕێبەندکردنی هاتوچۆی شەوانە هەر بەردەوامبوو. ڕوخساری شار وای پێشاندەدا کە ڕاپەڕینەکە بنەبڕکراوە، لێ، بارودۆخەکە لەڕاستیدا بەوێنەی پشکۆی بن خۆڵەمێش بوو. لەلایەن شانەنهێنییەکانی ئازادیخوازانەوە، دروشمی **"مەشروطە" (حکوومەتی یاسا)** کەوتبوونە سەرزاری خەڵکەوە. لەکۆتایی مانگی جۆزەرداندا، چەند کەسێک لە بازرگان و دەولەمەندەکانی تاران وەکو **حاجی محەممەد تەقی بنکدار و حاجی حسێنی برای**، کە لایەنگری مەلاکان بوون و، لەتاران مابوونەوە، لەترسی عەینولدەولەی سەرۆکوەزیر، پەنایان بردە بەر باڵوێژخانەی ئینگلیز و، داوایان کرد سەفارەتی ئینگلیز پەنایان بدات. سەرباڵوێژی ئینگلیز داواکەیانی قبوڵ کرد. ڕۆژێک دواتر چل کەس لە بازرگان و، مەلاکان و ڕۆناکبیرانی تاران بەرەو باڵوێژخانەی ئینگلیز ڕۆیشتن و، لە حەوشەکەیدا مانیان گرت. لەماوەی حەفتەیەکدا، بەسەدان کەسی دیکە بۆ پێشاندانی

پشتیوانیکردنیان لە مانگرتووەکان، روویان لە باڵوێژخانە کرد و، لە نێو حەوشە و کۆڵانەکانی دەوروبەریدا خێوەتیان هەڵدا. چێشخانەیەکی گەورە لە لایەن مانگرتووەکانەوە رێکخرا و، لەلایەن خەڵک و بازاڕییەکانەوە خواردەمەنیی دەبرا بۆیان. دەوڵەتی عەینولدەولە کە رێی بەخەڵک نەدەدا هاتوچۆی مزگەوتی حاجی حەسەنی مێعمار بکەن، کەچی بەرگریی لەو خەڵکە نەدەکرد کە دەیانویست بەرەو باڵویێژخانەی ئینگلیز بڕۆن و، لەوی مانبگرن!؟

هۆی هەڵبژاردنی باڵوێژخانەی بەریتانیا بۆ مانگرتن ئەوە بوو، وڵاتی بریتانیا لەو سەردەمەدا بە وڵاتێکی ئازاد دەناسراو لەنێوخۆی بریتانیادا ئازادییەکانی تاک وکۆمەڵ لەیاسادا چەسپابوون و پێڕەودەکران و، هەڵبژاردنی پەرلەمانیی لەو وڵاتەدا لەئازادیی تەواودا بەڕێوەدەچوون. لەکاتێکدا لە ولاتی رووسیادا، رۆشنبیران و ئازادیخوازان لەلایەن حکوومەت و هێزەکانییەوە سەرکوتدەکران و، شکەنجە و لەسێدارەدەدران. رەنگە مەبەستێکی نهێنیش لەپشت ئەم هەڵوێستەی رۆشنبیرانی ئێرانی لە دەستنیشانکردنی باڵوێژخانەی بەریتانیادا بووبێ و، ویستبێتیان ناکۆکیی بخەنە نێوان هەردوو ئیمپراتۆریی تێزاری رووسیا و بەریتانیاوە. چۆنکە ئەم دوو زلهێزە، وەکیەک لەئێراندا خاوەندەسەلات بوون. بێگومان، بەریتانیاش هەولێداوە بەتیرێک دوو نیشان بپێکێ، لەلایەک، خۆی لەلای خەڵکی ئێران بە لایەنگری ئازادی و دیمۆکراسی پێشانبدا و، سەرپەرشتیی بزاڤی جەماوەریی ئێران بخاتە ژێردەستی خۆیەوە، لەلایەکی دیکەشەوە، رووی خۆپیشاندانەکانی خەڵک، بەرەهەندی دژایەتیکردنی رووسیا و، لاوازکردنی دەسەلاتی رووسیا لە ئێراندا ببات.

لەماوەی نێزیک بە سێ هەفتەدا ژمارەی مانگرتووەکانی باڵوێژخانەی ئینگلیز گەیشتە سیانزەهەزارکەس و، ژمارەی خێوەتەکانیش گەیشتە پێنجسەت خێوەت. رۆشنبیران دەرفەتەکەیان قۆستەوە و، لەنێویاندا دەستیانکرد بە پڕۆپاگەندەی سیاسی و پەروەردەکردنی مانگرتووەکان و، ئاشناکردنیان بە بیروباوەڕی مۆدێرن و هاوچەرخانە. حەیدەرخانی عەموو ئۆغڵی و سەنیعولدەولە و چەندین رۆناکبیری دیکە، کارگێڕ و داڕێژەری سەرەکیی بوون لە پێگەیاندن و هۆشیارکردنی خەڵک. رۆشنبیرەکان لەنێو مانگرتووەکاندا دادەنیشتن و، یاسای وڵاتی فەرەنسایان دەخوێندەوە بۆیان. ئەو خوێندەوار و رۆشنبیرانەی لە رۆژاقای ئۆروپا خوێندبوویان و گەڕابوونەوە بۆ ئێران، باسیان لە ئازادی و دێمۆکراسی و مافی مرۆڤ و پێشکەوتنەکانی ئۆروپا دەکرد. لە هەفتەی سێیەمدا، داخوازینامەیەکیان نووسی و بەڕێگەی سەربالوێژی بەریتانیاوە ئاراستەی سەرۆکوەزیریان کرد. لە نامەکەدا داوای لابردنی شکەنجە و رزگارکردنی زیندانیی سیاسی و، گەڕانەوەی مەلاکان لە قۆمەوە بۆ تاران و دامەزرانی پەرلەمانیان کردبوو.

لێرەدا، جیاوازیی داخوازیی نێوان مەلاکان و، رۆشنبیرانی لایەنگرانی **"سیکۆلاریزم"** مان بۆ دەردەکەوێ. چۆنکە مەلاکان رێکەوتی 1906/7/22 ی زایینی، نامەیەک دەنێرن بۆ عەینولدەولەی سەرۆکوەزیر و، داوا دەکەن: **"یاسای ئیسلامی محەممەدی کە لەسەرووی هەموو یاساکانی جیهانەوەیە، پێڕەوبکرێت، بۆئەوەی وڵاتی ئیران ببێت بە سەرچاوەی ئاوەدانی و پێشکەوتن و**

خۆشگوزەرانیی، بەڕادەیەک وڵاتانی جیهان ئێرەی (حسود)ی بە وڵاتی ئێران بەرن!".

سەربالۆیژی بریتانیا راستەوخۆ نامەی مەلاکان دەداتە دەستی موزەفەردینشا و، شای ئێران لە بارودۆخی وڵات تێدەگەیەنێت. موزەفەردینشا بانگێشتی سەرۆکوەزیر دەکا و داوا دەکات لێی کۆبوونەوەیەک بەبەشداریی وەزیری دەرەوە و، وەزیرانی دیکەی وڵات رێبخات. لەم کاتەدا، میراتگری یەکەم (محەممەدعەلیشا)، کە لە شاری تەوریز نیشتەجێ بوو، داوا لە مەلاکان و کەسایەتییەکانی ئاینیی لە تەورێز و شارەکانی دیکەی ئازەربایجان دەکات، دەیان نامە و برووسکە بنێرن بۆ مەزەفەردینشا و پشتگیریی خۆیان بۆ مانگرتنی مەلاکان و، دژایەتیکردنیان لەگەڵ عەینولدەولە دەرببڕن. محەممەد عەلیشا، بۆخۆشی نامەیەک دەنێرێت بۆ باوکی و، دەنووسێ: **"سەرچاوەی هەموو کێشەکان لە سەرۆکوەزیرانەوەیە و، بەهۆی ملهۆڕی ئەوەوە، خەڵکی ئێران لە حکوومەت و شای خاوەنشکۆمان بێزار و تووڕەن!"**

موزەفەردینشا پاش خوێندنەوەی نامەی کوڕەکەی، عەینولدەولە لەدەسەلات لادەبا. لەوەرامی نامەی کوڕەکەشیدا دەنووسێ:، **"فەرمانیداوە بە وەزیری دەرەوە (موشیردەولە)، بچێ سەردانی مەلاکانی مانگرتوو بکات لە قۆم و، ئەوپەڕی رێزیان لێ بنێ و تکایان لێبکات بگەڕێنەوە بۆ تاران".**

موزەفەردینشا لەڕۆژی 27ی مانگی جۆن، **"نەسرۆڵلاخان موشیردەولە"** لەجێی عەینولدەولە دەستنیشانکرد بۆ سەرۆکوەزیرانی ئێران. موشیردەولە، تکای لە **سەرۆکهۆزی قاجار (عضدولملک)** کرد،

بچێت بۆ شاری قۆم و داوا لە مەلاکان بکات بگەڕێنەوە بۆ تاران و، ئاگاداریان بکات کە شای گەورەمان خوابیپاریزیێ! هەموو داخوازییەکانیانی پەسند کردووە.

موزەفەردینشا مانگی گەلاوێژی ساڵی 1285ی هەتاوی **(ئەگۆستی 1906ی زاین)، "بڕیارنامەی مشروطیت" (دیمۆکراسی)**ی ڕاگەیاند. ڕاگەیاندنی بڕیارنامەی مەشروتە هاوکات بوو لەگەڵ ڕۆژی لەدایکبوونی شا. خەڵک جێژنەکەیان کردە دوو جێژن و دوکان و بازاڕ و شەقام ڕازانەوە و، دەستکرا بە شایی و لۆغان. بەڵام پاش ئاگاداربوونی خەڵک لە نێوەڕۆکی ڕاگەیەندراوەکەی شا کە هیچ نێویکی لە داخوازیی خەڵک نەهێناوە و، نێوی نەتەوە **(ملت)** یشی نەهێناوە. لەبەر ئەوە دەستکرا بە دڕاندنی بڕیارنامەکەی شا کە بە دیواری مزگەوت و شوێنە گشتییەکانەوە هەڵواسرابوون. حکوومەت هەست بە گرژیی بارودۆخەکە دەکات و، لەشەوی 16 ی گەلاوێژدا، سەرۆکوەزیران لەگەڵ ڕێبەرانی ئاینیدا کۆدەبێتەوە و، ڕێکدەکەون کە شا بڕیارنامەیەکی دیکە بڵاوبکاتەوە و بەڕۆنی و بە ئاشکرا نێوی نەتەوە و داخوازییەکانیان بهێنرێت.

شا، لەڕۆژی 22ی گەلاویژ، بڕیارنامەیەکی تازەی نووسی کە دەقەکەی بەمجۆرەیە:

(بۆ بەڕێز سەرۆکوەزیران!

لە ئەنجامی چاککردنی دەستنووسی ڕابوردوومان‌دا کە فەرمانمان دابوو بە دامەزراندنی پەرلەمانی هەڵبژاردەی خەڵک، بۆ ئەوەی تێکڕای خەڵک و هەموو تاکێکی نەتەوەکەمان لە دلسۆزی و پشتیوانیی پاشایان دڵنیابن، ئەمڕۆ رایدەگەیەنین، وەک پێشتر بڕیارمان دابوو، پەرلەمان بەو شێوەیە دابمەزرێ کە

لە دەستنووسی پێشوودا ئاماژەمان پێکرد. پاش هەڵبژاردنی ئەندامانی پەرلەمان، دەستوور و پێڕەو و بەندەکانی سیستەمی پەرلەمانی شۆرای ئیسلامیی لەلایەن ئەندامانی پەرلەمانەوە ئامادەبکرێت، بە چەشنێک لەگەڵ بەرژەوەندیی نەتەوە و نیشتمان و یاساکانی ئیسلامی پیرۆزدا رێک بێت. ئەوجا پاش ئامادەکردنی، بینێرنە خزمەتمان کە پەسندی بکەین و، واژۆی پاشایەتیمان لەسەر دەقی یاسای پەرلەمان تۆمار بکەین، بۆ ئەوەی ئەم مەبەستە پیرۆزە، جێبەجێ بکرێت).

خەڵک ئەم راگەیاندنەیان پەسندکرد و، دیسان جێژن و شایی بۆ ماوەی سێ شەو و سێ رۆژ وڵاتی گرتەوە. مانگرتووەکانی حەوشەی باڵوێژخانەی ئینگلیز کۆتاییان بە مانگرتنەکەیان هێنا و، هاتنەدەرەوە. هاوکات، ئایەتوڵڵاکان، چ ئەوانەیان کە لە شاعەبدولعەزیم مانیان گرتبوو و، چ ئەوانەی دیکە چووبوونە شاری قۆم، بەرەو تاران کەوتنەڕێ و، لەڕۆژی 23ی گەلاوێژدا بە سواریی درۆشکەی حکوومەت، گەیشتنە نێو شاری تارانەوە.

هەروەک پێشتریش ئاماژەمان کردپێی، ئامانج و داخوازییەکانی چینی ئاینیی لەگەڵ رۆشنبیران و جەماوەری برسی و رەشوڕووت جیاواز بوو. لەنێو تێکڕای چینی ئاینیدا، تەنیا کەسێکیان لایەنگریی لە شۆرشی مشروطە دەکرد، **زانا میرزا محەممەد حسێنی نائینی غەروی** بوو. ئەم مەلایە، رۆڵێکی گەورەی لە رۆشنبیرکردنی خەڵکدا گێڕا و، بیروباوەڕی پێشکەتووانەی خۆی لە پەرتۆکێک بەنێوی **"تنبیە الامە و تنزیە الملە"** دا بڵاوکردەوە. محەممەد نائینی لەو پەرتۆکەیدا ئاماژە بە **سەروەریی یاسا و دەسەڵاتی خەڵک بەڕێگەی پەرلەمانێکی ئازاد و هەڵبژاردەی خەڵک دەکات و، دەڵێ، شا و بنەماڵەکەی و**

دەستوپێوەندەکانی دەسەلاتی سیاسییان لێبسەندرێتەوە و، سیستەمێکی دیمۆکراتی جێنشینی سیستەمی دیکتاتۆریی قاجار بکرێت.. .

لەرۆژی 26ی گەلاوێژ (ئەگۆستی 1906ی زاین)، پەرلەمانێکی کاتیی بە بەشداریی هەزار کەس لە سەرۆکهۆزەکان و بازرگانەگەورەکان و ئایەتۆڵلاکان دامەزرا. مەلاکان دەیانەوێت لەبۆنەی کردنەوەی پەرلەمانی کاتیدا دەستپێشخەری بکەن و، ئەم سەرکەوتنە بەنێوی خۆیانەوە بلاوبکەنەوە و ئایەتۆڵلا بێبەهانیی رادەسپێرن بەنێوی هەموویانەوە پەیامێکی تایبەت پشێکێش بکات، بەڵام سەرۆکوەزیران بە نەخشەکەیانی دەزانێ و، بەپەلە هەڵدەستێ و، بەنوێنەرێتیی شا و حکوومەتەوە قسە دەکا و، بیری دامەزرانی پەرلەمان و بیری نوێخوازیی دەباتەوە سەر بیروباوەڕی شا و دەوڵەت و حکوومەتی قاجار.

لەسەردەمی حکوومەتی ناسرەدینشا و موزەفەردینشادا، بیری نەتەوەپەرستیی لەنێو رۆشنبیران و چینی خوێندەواری ئێرانیدا پەرەی سەند. لەیەکێک لە سەفەرەکانی موزەفەردینشا بۆ شاری پاریس پێتەختی فەرەنسا، بۆ یەکەمجار سروودێک لە لایەن دەستەیەک لە ئێرانییەکانەوە پێشکێشی شا کرا، کە تێیدا نێو لە نیشتمانی ئێران و نەتەوەکانی ئێران دەبات، بە رەنگ و رەگەزی جیاوە لەژێر یەک نێو و یەک ئاڵادا.

بەربەرەکانێی دژوار لەنێوان حکوومەتی قاجاڕ و،
پێرەوانی شۆرشی مەشرووتە و،
سەرهەڵدانی ناکۆکیی لەنێوان رۆشنبیران و مەلاکاندا!

پاش دامەزراندنی پەرلەمانی کاتیی، دەستەیەک هەڵبژێردرا بۆ ئەوەی یاسای هەڵبژاردن ئامادە بکەن. ئەندامانی ئەم دەستەیە بریتیبوون لە: **"مورتەزاقولی سەنیعولدەولە، حەسەن ئەسفەندیاری، حەسەن پیرنیا، حوسێن پیرنیا و حاجی مەهدیقولی هەدایەت.** ئەم کەسانە خوێندنی بەرزیان لە وڵاتانی **ئەڵمانیا و فەرەنسادا** تەواو کردبوو. جگە لەم چەند کەسە، هەروەها **محەممەدخان سدیق سەرۆکی قوتابخانەی زانستی سیاسی لە تاران، راوێژکار و یارمەتیدەریان بوو".** (هەر ئەم دەستەیە **پێڕەوی نێوخۆیی پەرلەمانیان ئامادەکرد).**

یاسای بنچینەیی وڵات لە رۆژی 21ی خەرماناندا ئامادەکرا و، بۆ ئاگاداریی کەسایەتی و بازرگان و جەماوەری خەڵک لە تاران و شارەکاندا بڵاوکرایەوە و، هەموو کەسێک دەیتوانی راوبۆچوونی خۆی لەسەری دەرببڕێت. پاش دوو هەفتە لەپەرلەماندا دەقی پێشنیازدەستوورەکە بۆ وەرگرتنی دەنگ لەسەری خوێندرایەوە. یەکەم کەس ئایەتۆڵلا بێبەهانی هەستایە سەرپێ و، دژی نێوەرۆکی دەستوورەکە لێدوانیدا. رۆشنبیران و بازرگانەکان و کەسایەتییەکانی نائاینیی، بەرپەرچی وتەکانی مەلابێبەهانییان دایەوە. لەوەوە، ناکۆکیی نێوانیان کە تاکو ئەوکات، سەرپلێنرابووەوە، ئاشکرا بوو. لەو رۆژەوە، دوو دەستەی نەیار لەنێو پەرلەماندا پێکهاتن. خەڵکێکی زۆر چوون بۆ بەردەم ماڵی ئایەتۆڵلا بێبەهانی و چی قسەی تاڵ و

جنێو و قسەی ناشیرینە هەڵیانڕشت و، پاش بەتاڵکردنی مێشکیان بڵاوەیان کردلێی. ئایەتوڵڵا تەباتەبایی کە ئەم ڕێزلێنانەی بەرامبەر هاوشان و هاوپەیمانەکەی بینیی، زانی بەرگەی تانە و جنێوی خەڵک ناگرێ، یەکودووی لێنەکرد و، پشتیوانیی خۆی بۆ یاساپێشنیازکراوەکە دەربڕی. مەلا بێبەهانیش کە زانی بە تەنێ ماوەتەوە، ناچار ملیدا و، یاساکەی پەسندکرد. **پاش ڕازیبوونی مەلاکان، موزەفەردینشاش لەکۆتایی مانگی خەرماناندا واژۆ و مۆری خۆی لەسەر یاسای پەسندکراوی پەرلەمان تۆمارکرد.**

لە یاسای نوێدا، تێکڕای دانیشتوانی ئێران بەسەر 6 چینی شازادەکان و قاجارەکان، زانایانی ئاینی و فەقێ و قوتابییەکانی ئاینیی، بازرگانەکان، فیۆدالەکان، جۆتکارەکان و بازاڕییەکان دا دابەشکرابوون. پەرلەمان بریتیبوو لە 156 کورسی، شەست کورسی بۆ تاران و، ئەوانی دیش بۆ شار و مەڵبەندەکان. کورسییەکانی تاران بەم شێوەیە دابەشکرابوون: شازادەکان و قاجارەکان 4 نوێنەر، زانایانی ئاینی 4 نوێنەر، بازرگانەکان 10 نوێنەر، فیۆدالەکان و جۆتکارەکان 10 نوێنەر، سەندیکاکان 22 نوێنەر.

بەو شێوەیە زۆرینەی کورسییەکانی پەرلەمان بەر ڕۆشنبیران و بازاڕییەکان و بازرگانەکان دەکەوت. نوێنەری هێندێک لە سەندیکاکانیش هەر لەلایەن ڕۆشنبیرانەوە دیاریکرابوون، چۆنکە جێباوەڕ و متمانەی خەڵک بوون. ئایەتوڵڵاکان تەنیا دەبوونە خاوەنی چوار کورسیی. لەماوەی بیست ڕۆژدا، زۆرینەی نوێنەرەکانی تاران هەڵبژێردران. ئایەتوڵڵاکان ویستیان ڕۆژی لەدایکبوونی یەکێک لە ئیمامەکان، لەگەڵ ڕۆژی کردنەوەی پەرلەمان ڕێکبخەن، بەڵام ڕۆشنبیرەکان ڕازینەبوون و گوتیان، بۆنەی ئاینی و نەتەوەیی نابێت

تێکەڵ بەیەک بکرێن. ئەوە بوو سێ رۆژ دواتر و لەڕۆژی یەکشەممە 1285/7/14ی هەتاوی (6/9/1906)، موزەفەردینشا کە بەهۆی تووشبوونی بە نەخۆشییەکی کوشندەوە، نەیدەوانی قسە بکا و بەسەر پێوە خۆی پێڕانەدەگیرا، هێنرایە نێو هۆڵی پەرلەمان و، پەیامی خۆی دایە دەستی سەرۆکوەزیران کە لەباتی وی بیخوێنێتەوە.

لەم کاتەدا، کوڕێ گەورەی موزەفەردینشا (محەممەد عەلیمیرزا)، لەگەڵ سەرۆکوەزیران کەوتنە پیلانگێڕان و، داوایان لە پەرلەمان کرد، کە پەسندی بکات، پەرلەمانێکی دیکە بەنێوی "مجلس سنا" دابمەزرێت. پاش لێدوان و دەمەقاڵە و باسێکی زۆر، بڕیاردرا پەرلەمانی سەنا بێتە دامەزراندن و شەست ئەندامی هەبێت، نیوەی خەڵک هەڵیبژێرێ و، نیوەکەی دیکەشی شا هەڵیانبژێرێت!

سەرەنجام یاسای بنچینەیی ئێران لەلایەن سەرۆکوەزیرانەوە لە رێکەوتی 1285/10/8 (مانگی دێسەمبەری 1907ی زایینی)، لەنێو چەپڵەڕێزان وشایی و سەمای هەزاران رۆناکبیر و ئازادیخواز، کە لەبەردەم پەرلەماندا کۆببوونەوە، گەیشتە نێو هۆڵی پەرلەمان.

دە رۆژ پاش ئەم رووداوە، موزەفەردینشا کۆچیدوایی کرد و، محەممەد عەلیمیرزای کوڕی هاتەجێی. محەممەدشایقاجاڕ هەر لەیەکەم رۆژەوە دەستیکرد بە گێچەڵ و فرتوفێڵ و پیلانگێڕیی بەنیازی لاوازکردنی دەستکەوتەکانی خەلک و جێبەجێنەکردنی ئەو بەڵێنانەی وا باوکی دابووی بە خەڵک.

محەممەد عەلیشا، لەکاتی بەڕێوەچوونی رێوڕەسمی دەستپێکردنی پاشایەتییەکەیدا هیچ نوێنەرێکی لە پەرلەمانەوە بانگێشت نەکرد.

سەرۆکوەزیر و وەزیرەکانی حکوومەتیشی ئاگادارکردبوو، بڕیار و داواکارییەکانی پەرلەمان پشتگوێبخەن. ئەوە بوو، هەرکات پەرلەمان داوای لە وەزیرەکان دەکرد لە پەرلەماندا ئامادەبن و وەرامی پرسیاری ئەندامەکان بدەنەوە، وەزیرەکان بەبیانووی نەبوونی یاساوە، نەدەچوون بۆ پەرلەمان. لەمانگی ڕێبەنداندا، دەنگوباسی ناکۆکیی نێوان دەوڵەت و پەرلەمان، گەیشتە تەورێز و، خەڵکی ئەو شارە دەستیان بە مانگرتن کرد و، بەسەتان برووسکەی ناڕەزایەتیی بۆ تارانی پێتەخت بەڕێکران. هەموو ڕۆژێک بەهەزاران کەس بەنیشانەی پشتیوانیی لە ئەندامانی پەرلەمان، لەدەوروبەری پەرلەمان لە تاران کۆدەبوونەوە و، چاوەڕێی بارودۆخەکەیان دەکرد. پاش ئەنجامدانی چەندین دیدار و کۆبوونەوە لەنێوان شاندی پەرلەمان و حکوومەت، کەسێک بەنێوی **"حاجی موخبرولسەڵتەنە"** کە نوێنەری شا بوو، دواقسەی محەممەدشای بە شاندی پەرلەمان ڕاگەیاند و، گوتی: **"شای گەورەمان دەفەرموون، من لەگەڵ مەشرووتە ڕازی نیم، لەبری ئەوە مەشرووعەم لاپەسندە"**. مەلاکان کە گوێیان لەم وتەیە بوو، گوتیان ئەمە باشترین چارەسەرە و، پشتیوانیی خۆیان لە بۆچوونەکەی شا دربڕی. **ئاشکرایە، بیروباوەڕی مەشرووتە، کۆمەڵگەی بەرەو سیستەمێکی عیلمانی و مۆدێرن دەبرد و، مەشرووعەش وڵاتەکەی بەپێی داونەریت و یاساوڕێسای ئیسلام دەبرد بەڕێوە.** پاش خوێندنەوەی نامەکەی شا، بۆ چەند چرکەیەک بێدەنگیی نێو هۆڵی پەرلەمانی داگرت، لەنەکاو یەکێک لە ئەندامەکانی بەرەی ڕۆشنبیران کە نێوی **مەشهەدی باقر** بوو، بەدەنگی بەرز هاواری کرد: **"بەقوربانی باپیرتان بم! ئێمە خەڵکی بازاڕ و دەستوپێ**

قەڵەشاو و زەحمەتكێش، سەر لەم وشە عەرەبییانەی ئێوە دەرناكەین. خوێنێكی زۆرمان لێڕژا و قوربانییەكی زۆرماندا تاكو بزووتنەوەی مەشرووتەمان بەم ڕۆژە گەیاند. ئامادەین هەزار هێندەی دیكە خوێن لەپێناویدا بدەین، بۆ ئەوەی شۆڕشەكەمان لەدەست نەچێت! لەبەر ئەوە داواتان لێدەكەم، واز لەم وشەی "مەشرووعەیە بهێنن و، لەسەری مەڕۆن!".

ئەندامانی بەرەی نوێخوازیی بەتێكڕا پشتی قسەكانی مەشهەدی باقریان گرت. مەلاكانیش ئیدی بێدەنگ بوون. بەم شێوەیە، لەو یەكەم ڕووبەڕوو بوونەوەیەدا، نوێنەرەكانی خەڵك، بەسەر شا و دەولەت و مەلاكاندا سەركەوتن.

ململانێی نێوان لایەنەکانی دژبەری نێو پەرلەمان سەبارەت بە جۆری داڕشتنی یاسای بنچینەیی وڵات!

بۆ مەبەستی دیاریکردنی چوارچێوەی دەسەلاتی شا و وەزیرەکان و چەندین خاڵی گرنگ و چارەنووسسازی دیکە، کومیسیۆنێک لە یاساناس و مامۆستایانی بواری زانستی سیاسی و کۆمەڵایەتیی پێکهات. ئامانجی ئەندامانی کۆمیسیۆنەکە، داڕشتنی یاسای سیستەمێکی پەرلەمانی دیمۆکراتی بوو. بۆ ئەم مەبەستەش، لەیاسای وڵاتی بەلژیکا کەڵکیانوەرگرتبوو. هەروەها، جاڕنامەی مافی مرۆڤ و یاسای فەرەنسایان لەبەردەستدابوو. کۆمیتەیەک وەرگێڕ کە ژمارەیان پانزە کەس بوو، زمانی فەرەنسی و ئینگلیزی و بەلژیکییان بەباشیدەزانی، لەبەدەستیاندا بوو. ماوەی شەش مانگ کاری ئامادەکردن و داڕشتنەوەی سەرلەنوێی یاسا درێژەی کێشا. سەرەنجام پاش زیادکردنی ئەم خاڵانەی خوارەوە، کۆمیسیۆن یاسای نوێی بۆ پەسندکردن و بڕیاردان لەسەری، نارد بۆ پەرلەمان.
خاڵە گرنگەکانیش ئەمانە بوون:

1- (**بەندی8**)- **بەپێی یاسای بنچینەیی وڵات، تێکڕای دانیشتوانی ئێران، سەر بە هەر ئاین و چین و رەگەز و بیروباوەڕیک بن، لەبەرامبەر یاسادا خاوەنی مافی یەکسانن.**

2- (**بەندی20**) - **ئازادییە گشتییەکان وەک ئازادیی راگەیاندن، ئازادیی سازکردنی پارتی و رێکخراوەی سیاسی و سەندیکا، هەروەها ئازادیی تاک بەڕەسمیی رادەگەیەنرێ و، یاسا پشتیوانییان لێدەکات.**

3- هێز و توانای حکوومەت لە گەلەوە سەرچاوە دەگرێ و، نێوەندەکانی بڕیاردانیشی بریتین لە: دەزگەی یاسادانان، دەزگەی دادوەریی و دەزگەی بڕیاردان.

4- بە پێی ئەم یاسایە، مافی بڕیاردان و دادوەریی لەچینی ئاینیی دەسەندرێتەوە و، لەبری ئەوە، دەزگەی دادوەریی وڵات ئەو ئەرکە بەڕیوەدەبات. چۆنکە دادوەریی سەربەخۆ، یەکێکە لە کۆڵەکە سەرەکییەکانی سیستەمی دێمۆکراسیی. دادوەرەکان لەکاری خۆیاندا سەربەخۆن و، دەولەت مافی دەستێوەردانی نییە لە کاروباری ئەم نێوەندەدا.

5- بە پێی یاسا، فەرمان و بڕیاری شا کاتێک جێبەجێدەکریت، کە وەزیرێکی پێوەندیدار بە بابەتەکەوە ئاگادار بێ و، واژۆی وەزیری لەسەر تۆمار بکرێت.

6- پەرلەمان، مافی لێپرسینەوە و لێکۆڵینەوەی هەیە لە کارو ئەرکی پێسپێردراوی وەزیرەکاندا!

7- (بەندی 19) - خوێندن لە پۆلی یەکەمی سەرەتاییەوە تاکو پۆلی شەشەم، لەسەرتاسەری وڵات بەتەوزیمی (اجباری) دەکرێت.

پاش خوێندنەوەی ئەم بەندانە لە نێو هۆڵی پەرلەمان، ئەوجا مەلاکان بەتەواوەتیی لەنێوەرۆکی شۆرشی مەشرووتە و بیروباوەڕی نوێخوازیی رۆشنبیران تێگەیشتن و، زانییان جێبەجێبوونی ئەم یاسایە، چەندە بەزیانی بەرژەوەندیی سیاسی و کۆمەڵایەتییان تەواو دەبێت. لەبەر ئەوە، دەستیانکرد بە دژایەتی لەگەڵی و، لەنێو هۆڵی پەرلەمان، بوو بە هەراوزەنا و دەمەقرەی توند. پاش چەند رۆژێک، مەلاکان بۆچوون و پێشنیازی تایبەت بە خۆیان لەم چەند خاڵەی خوارەوەدا گەڵاڵە کرد و، لەنێو پەرلەماندا خوێندیانەوە:

1- بەندی (8) کە دەڵێ، هەموو تاکێکی کۆمەڵ لەبەرامبەر یاسادا یەکسانن، بە پێچەوانەی ئاینی ئیسلامە و، دەبێت لاببرێت!

2- لەبەندی (20) دا هاتووە: "دەبێت راگەیاندن ئازاد بێت". ئەمە راست نییە و هەڵەیە و، پێویستە راگەیاندن، راستەوخۆ لەژێر چاودێریی زانایانی ئاینیدا بێت.

3- بەندی (19) – هەڵەیە و، خوێندەوارکردنی خەڵک بەزۆرەملێ، بە پێچەوانەی دەستوری ئیسلامە.

4- یاسای سەرەکیی ئێمە خەڵکی ئیران، قورئانە و، دەبێت پێرەویی لە دەستوورەکانی قورئان بکەین.

5- پێویستە شاندێکی پێنج کەسی لەزانایانی ئاینیی، لەنێو پەرلەماندا چاودێریی بڕیارەکانی پەرلەمان بکەن، بۆ ئەوەی هەر بڕیارێک بە پێچەوانەی ئاینی ئیسلامەوە بوو، بتوانن ڤیتۆی بکەن. (ئەم پێشنیازە لەلایەن ئایەتوڵڵا شێخ فەزلۆڵلا نوورییەوە ئاراستەی پەرلەمان کرابوو!).

بەم شێوەیە، مەلاکان کە تا ئەوکات لەگەڵ پێشکەوتنخوازەکاندا لە سەنگەر و بەرەیەکدا بوون، کەوتنەسەنگەری دژایەتیکردنیان و، بەرە بەرە لەگەڵ حکوومەتدا چوونە سەنگەرێکەوە. شا و حکوومەتەکەشی کە لە هەلورۆژێکی وا دەگەڕان، دەستیانکرد بە دنەدان و تیژکردنی مەلاکان لەدژی لایەنگرانی مەشرووتەخواز. لەنێو مەلاکاندا بەتایبەتیی **شێخ فەزلۆڵلا نووریی**، هەموو شەوێک لە مینبەری مزگەوتەوە لەدژی ئازادیخوازان وتاری دەدا و، بە کافر و بێدین نێوی دەبردن.

جگە لە شا و بنەماڵەکەی و کاربەدەستانی حکوومەتەکەی و، مەلاکان، هەروەها حکوومەتەکانی بریتانیا و رووسیاش بەرە بەرە دژایەتیی خۆیانیان لەگەڵ ئازادیخوازان و ئامانجەکانیان ئاشکرا دەکرد. هۆکەشی ئەوە بوو، ئازادیخوازان کە لەنێو پەرلەماندا زۆرینە بوون، داوای هەڵوەشاندنەوەی تەواوی ئەو رێککەوتننامانەیان کرد، کە لەنێوان شا و دەڵەتەکەی و رووسیا و ئینگلیزدا مۆرکرابوون و، دەیانگوت ئەو دوو زلهێزە نابێ چیدیکە دەست لەکاروباری نێوخۆی ئێران وەربدەن. لەبەر ئەوە ئازادیخوازان کاتێکیانزانی، لەهەموو لایەکەوە لەلایەن نەیارانی نێوخۆ و دوژمنانی دەرەکییەوە گەمارۆدراون.

شێخ فەزلۆڵڵا نووری کە پێشتر یاسایەکی ئیسلامیی نووسیبوو، دۆخەکەی بە هەلزانی و، بۆ پەسندکردنی ناردی بۆ پەرلەمان، بەڵام رۆشنبیران رێگەیاننەدا بخوێندرێتەوە، چۆنکە دەیانزانی خوێندنەوەی، هێندەی دیکە بارودۆخەکەیان لێ ئاڵۆزتر دەکات.

لەم سەروبەندەدا، ئازادیخوازانی تەورێز، هەڵیانکوتایە سەر لەشکرگەی حکوومەت و هەرچی چەکوچۆڵ و جبەخانەی تێدابوو تالآنیان کرد. حەمەعەلیشاش بۆ ترساندنی خەڵکی تەورێز، هێزێکی نارد کە سەرکوتیان بکات. چەکدارەکانی حکوومەت ژمارەیەک لە نوێنەر و لایەنگرانی مەشرووتەیان گرت و گوللەبارانیان کردن. لەوەوە پشێوی و ئاڵۆزیی لەشاردا سەریهەڵدا. خەلکی تاران بەنیشانەی نارەزایەتیی دوکان و بازاڕیان داخست و، چەندین هەزار کەس لە بەردەرکی پەرلەمان مانیان گرت. هاوکات لە تەورێزیش هەزاران کەس مانیان گرت و داوای جێبەجێبوونی یاسای

مەشرووتەیان دەکرد. بەڵام حەمەعەلیشا کە بارودۆخەکەی لە سوودی خۆیدا دەبینی، بەردەوام بوو لەبەکارهێنانی زۆروزەنگ و پیلانگێڕان.

ئازادیخوازان، بۆ کەمکردنەوەی گۆشاری نەیاران لەسەر خۆیان، لەڕووی ناچارییەوە ملیان بۆ ئەو داخوازییەی مەلاکان دانەواند کە داوایان کردبوو، **"لەنێو کەسایەتی و زانایانی ئاینیی، پێنج کەس دەستنیشان بکەن، بۆ ئەوەی هەموو بڕیار و یاساکانی پەرلەمان لەگەڵ یاسا و دەستوورەکانی ئیسلامدا بەراورد بکەن".**

بەڵام، سەرەڕای ئەم پاشەکشەکردنەی پەرلەمان لەبەرامبەر مەلاکاندا، کەچی **شێخ فەزلۆڵلا نووری** وازی لە پڕۆپاگەندەکردن لە دژی رۆشنبیران نەدەهێنا. خەڵک و لایەنگرانی مەشرووتە، هەڕەشەی کوشتیان کردلێی. ئەویش لە تاران خۆی پێڕانەگیرا و هەڵات بۆ مەزاری شاعەبدولعەزیم لە نێزیکی تاران. پاش چەند رۆژێک بەسەدان مەلا و فەقێ ڕوویان لەو شوێنە کرد و، ئەوێیان کردە بنکەی دژایەتیکردنی پەرلەمان و بەرەی پێشکەوتنخوازەکان.

یەکەمین جێژنی ساڵڕۆژی شۆرشی مەشرووتە!

لایەنگرانی شۆرشی نوێخوازیی، لەساڵڕۆژی سەرکەوتنیاندا، بڕیاریاندا بۆنە و جێژنێکی شکۆدار بەڕێوەبەرن. بۆ ئەم مەبەستە، ماوەی چەند رۆژ لە تاران و شارە گەورەکاندا خەڵک کردیان بە جێژن و شایی. لەساڵڕۆژی کردنەوەی پەرلەماندا، باڵوێزی وڵاتانی بیانی و وەزیرەکانی حکوومەت و کەسایەتی و نێودارانی تاران بانگێشتکرابوون. لە گۆڕەپانی **"بەهارستان"** دا، هەزاران چرا هەڵکرابوون و، شەربەت و شیرینی و ساردەمەنیی بەنێو خەڵک و بەشداراندا بڵاودەکرایەوە. پتر لە نیوملیۆن حەشامەتی بەشدار لە گۆڕەپانەکەدا، پەیتاپەیتا و بەیەکدەنگ، درۆشمی **"زندەباد مشروطە" (بژی مەشرووتە)** یان دووپاتدەکردەوە. بەهۆی بەشداربوونی ژمارەیەک لە ئایەتوڵلاکان لە ڕێوڕەسمەکە، مووسیقا و گۆرانی بڵاونەکرایەوە، بەڵام بەردەوام چەپڵەرێزان و، هاواری بژی مەشرووتە بوو.

لەولاوە، ئایەتوڵلاکان و لایەنگرانیان، کە لەگەڵ پەرلەمان کەوتبوونە ناکۆکییەوە، ژمارەیەکی کەمیان لە رێوڕەسمەکەدا بەشدارییان کرد و، زۆربەیان چووبوون لە مەزاری شاعەبدولعەزیم مانیانگرتبوو.

شێخ فەزلۆڵلا نووری هەموو رۆژێک دەچووە سەر مینبەر و لەدژی لایەنگرانی مەشرووتە قسەی دەکرد و، دەیگوت، ئەمانە دین و ئیمانیان نییە و بەتەمان ئێران بکەن بە کۆمۆنیست و بێڕەوشتی بهێننە نێو وڵاتەوە. دەیانەوێ نێروبەرانی لەوڵاتدا بکەن بە باو، کەس خاوەنی ژن و کچی خۆی نەبێت...

دیاره شێخ فەزلۆڵلا لەلایەن حەمەعەلیشا و سەرۆکوەزیران **(ئەتابەک)** ەوە هاندەرا و، پشتیوانیدەکرا. ئەتابەک تێدەکۆشی مەلاکان - بەتایبەتیی کەسایەتییەکانی ناوداری ئاینیی لەگەڵ خۆی بخا و، بەرەی پێشکەوتنخوازان لاواز بکا، تارادەیەکی زۆر لە هەوڵەکانیدا سەرکەوت و توانی جگە لە شێخ فەزلۆڵلا و دارودەستەکەی، هەروەها کەسایەتیی بەناوبانگ **"ئایەتۆڵلا بێبەهانی"** یش، بکات بە نەیاری پێشکەوتنخوازان. رۆژ لەگەڵ رۆژ، ناکۆکیی نێوان پەرلەمان و سەرۆکوەزیران پەرەی دەسەند. دەنگوباسی ناکۆکیی نێوان پەرلەمان و دەوڵەت لەنێو خەڵکدا بڵاوببووەوە و، خەڵکیش ئەتابەک و دەوڵەتیان بەوە تاوانبار دەکرد کە نایەوێ مل بۆ داخوازییەکان دانەوێنێ و، بەردەوام پیلان دەگێڕێت لەم کاتەدا لە تەورێز دیسان خەڵک راپەڕین و، بزووتنەوەیەکیان لەدژی سەرۆکوەزیر و کاربەدەستانی حکوومەت خستەڕێ و، داوایان دەکرد ئەتابەک لە دەسەڵات بکشێتەوە. **رۆژی 8ی خەرمانانی 1286، (31/8/1907)، کاتێک سەرۆکوەزیران لەگەڵ ئایەتۆڵلا بێبەهانی لەپەرلەمان دەهاتنە دەرەوە، لاوێک کە نێوی عەباس ئاغا بوو، بەدەمانچە هەڵیکوتایە سەریان و سێ گوللەی نا بە سەرۆکوەزیرانەوە و، لەجێدا کوشتی.**

تێرۆرکردنی ئەتابەکی سەرۆکوەزیر، بوو بەهۆی ترساندنی شازادەکان و، کاربەدەستانی حکوومەت و، تەنانەت مەلاکانیش ترسیان لێنیشت و، وازیان لەدژایەتیکردنی ئاشکرای پێشکەوتنخوازان هێنا. شێخ فەزلۆڵلا نووری کە لەنێو مەلاکاندا بەدوژمنی ژمارە یەکی پێشکەوتنخوازەکان دەژمێردرا، لەگەڵ

مەلاکانی هاوڕێی، پاش بیستنی تیرۆری سەرۆکوەزیر، وازیان لە مانگرتن هێنا و گەڕانەوە ماڵەکانی خۆیان.

لەم کاتەدا، پەرلەمان، بڕیاریدا چەند بەندێک بخاتە سەر یاسای بنچینەیی ولاتەوە. بەندەکان بریتیبوون لە: 1- ئازادیی ئاین. 2- جیاکردنەوەی ئاین لەسیاسەت و دەوڵەت. 3- سەربەخۆبوونی وەزارەتی داد. 4- چەسپاندنی مافی یەکسان بۆ هاووڵاتیانی ئێران. 5- لەنێو مەلاکاندا ئەو کەسانەیان وا شیاوی کارکردنن لە وەزارەتی داد، وەک فەرمانبەری ڕەسمی وەربگیرێن و مووچەی مانگانەیان بۆ ببڕدرێتەوە. 6- دەسەڵاتی سیاسیی وڵات، لەبری شا، دەبێ لەدەستی سەرۆکوەزیراندا بێ، کە ئەویش لەلایەن پەرلەمانەوە هەڵدەبژێردرێت. 7- کابینەی دەوڵەت پاش دەنگی زۆرینەی پەرلەمان دەتوانێ دەست بەکار بکات. 8- پەرلەمان مافی هەیە لێکۆڵینەوە لە کارنامەی وەزیرەکان بکا و بانگێشتی پەرلەمانیان بکات.

هەروەک لە لاپەڕەکانی پێشوودا ئاماژەم کردپێی، زۆربەی مادە و بەندەکانی یاسای نوێ - بەهێندێک گۆڕانی کەمەوە، لە یاسای وڵاتی بەلژیکاوە وەرگیرابوو، کە ئەو سەردەمە و ئێستاشی لەگەڵ بێ، یەکێکە لە پێشکەوتووترین یاسای وڵاتان لە جیهان.

پەسندکردن و جێبەجێبوونی ئەم هەشت بەندەی سەرەوە لەلایەن پێشکەوتنخوازەکانەوە، لەلایەک دەبووە هۆی تەسککردنی دەسەلاتی شا و شازادەکان و سەرکۆوەزیران، لەلایەکی دیکەشەوە چینی ئاینیی بەتەواوەتیی لەکاروباری سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووریی وڵاتدا وەلا دەنا. لەبەر ئەوە، ئەمدوو چینە دەسەڵاتدارە دیسانەوە کەوتنە دژایەتییەکی قووڵ و بنەڕەتیی لەگەڵ پەرلەمان. لەنێو

پەرلەماندا، ڕێزگرتن و فەرموو قوربان و تەوقە و چاکوچۆنیی حەفتەکانی پێشوو، جێی خۆیاندا بە جنێو و هەڕەشەوگوڕەشەی ئاشکرا لەیەکدیی. ئایەتۆڵڵا بێبەهانی بەتووڕەییەوە هۆڵی پەرلەمانی جێهێڵا و ئامادەنەبوو لە کۆبوونەوەکانی پەرلەماندا بەشداریبکات. بەڵام پێشکەوتنخوازەکان کە لەپێشدا بەژیری و هۆشیارییەوە بارودۆخەکەیان هەڵسەنگاندبوو، بۆ کۆنترۆڵکردنی شاری تاران لەدەستی خۆیاندا، پێتەختیان بە سەد و چلوچوار گەڕەک گەڕەک دابەشکردبوو، لەهەر گەڕەکێکدا شۆرایەک لەلایەن خەڵکەوە هەڵبژێردرابوون و ئەم شۆرایانە سەرپەرشتی کاروباری کۆمەڵایەتی و سیاسیی گەڕەکی خۆیان بەدەستبوو. پاش تەشەنەسەندنی ناکۆکیی نێوان پێشکەوتنخوازەکان و مەلاکان، سەرۆکی هەموو شۆراکانی پێتەخت، چوونە پەرلەمان و مانیانگرت و، داوای پەسندکردنی ئەو بەندانەیان کرد کە پەرلەمان پێشنیازی کردبوون. لەدەرەوەی پەرلەمانیش دەیانهەزار لەلایەنگرانی پێشکەوتنخوازەکان کە لەلایەن شۆراکانەوە سەرپەرشتیدەکران، کۆبوونەوە و داوای پەسندکردنی بەندەکانی پێشنیازکراویان دەکرد. سەرۆکی پەرلەمان (مەحموودخانی ئێحتشامولسەڵتەنە) کابرایەکی ڕۆشنبیر و بوێر و ئازا بوو، لەنێو پەرلەماندا بەدەنگێکی بەرز گوتی: **"جگە لە وەزارەتی داد، ڕێنادەین لایەنێکی دی دەستوەرداتە کاروباری مەحکەمە و کێشە و پرسە کۆمەڵایەتییەکانەوە (دیارە مەبەستی لەلایەنی دی – مەلاکان بوون). ئەو مەلایانەش لەخۆیان رادەبینن لەوەزارەتی داد کار بکەن، دەبێ بەفەرمی**

نێونووسکرێن و، لەبری کارێک کە دەیکەن، مووچەیان پێبدرێت. ئەم دەستووره هەموو ئایەتۆڵلاکان - لەوانە ئایەتۆڵلا بێبەهانیش دەگرێتەوە!".

لەبەردەوامیی ناکۆکیی نێوان پەرلەمان و مەلاکاندا، سەرۆکی پەرلەمان هێرشیکردە سەر مەلا بێبەهانی و پێیگوت: "سەیدئاغای سووخۆر، خەڵک دەڕووتێنێتەوە و، رێگەنادات کاروباری ولات بەپێی یاسا بڕوات بەڕێوە!".

سەرەنجام بەهۆی پێداگریی پەرلەمان و پشتیوانیی جەماوەری خەڵکەوە، حکوومەت و مەلاکان، ناچارمان پاشەکشە بکەن و، لەڕۆژی 15ی رەزبەری 1286ی هەتاوی (مانگی سێپتەمبەری 1907)، تێکڕای بەندەکانی نوێی یاسای بنچینەیی وڵات، لەلایەن محەممەدعەلیشاوە ئیمزاکرا.

فەرمانی حەمەعەلیشا بۆ داگیرکردنی پەرلەمان و، دەستپێکردنی شەڕی مان و، نەمان لەنێوان هێزی حکوومەت و لایەنگرانی شۆرشی مەشرووتەدا!

شەڕی نێوخۆیی تاران و شارە گەورەکان دەگرێتەوە!

دوومانگ پاش واژۆکردنی بەندەکانی نوێی یاسا لەلایەن حەمەعەلیشاوە، پەرلەمان پەسندکردنی کابینەی نوێی دەوڵەتی خستەدەنگەوە و، زۆرینەی پەرلەمان دەنگی لەسەر کابینەی نوێ دا و **ناسرلمولکی** بۆ سەرۆکوەزیران هەڵبژارد. پاش ئەم سەرکەوتنە یەک لەدواییەکانەی کە پەرلەمان دەستیخستبوو، ئەوجا هەنگاوێکی دیکەی بۆ پێشەوە نا و، بڕیاریدا بووجەی سالانە و دارایی وڵات ڕێکوپێک بکات. بۆ ئەم مەبەستە، شاندێکی پێکهێنا بە سەرۆکایەتیی **وسووقولدەولە** و، ئەم شاندە ماوەی شەش مانگ لێکۆڵینەوەی ورد و تەواوی سەبارەت بەرێژەی داهاتی وڵات و، مەسرەفی کۆشکی پاشایەتی و داوودەزگەکانی سەر بە حکوومەتەوە ئەنجامدا و، راپۆرتەکەیان دا بە پەرلەمان کە بیخوێننەوە و بڕیاری لەسەر بدەن. لە راپۆرتەکەدا نووسرابوو، **داهاتی ئێران (8) ملیۆن تمەنە، بەڵام رادەی مەسرەفی کۆشک و داوودەزگەکانی حکوومەت، (10/5)ملیۆن تمەنە. قەرزی دەرەوەش (30) ملیۆن تمەنە.** کۆمیسیۆنی دارایی هەروەها پێشنیازپڕۆژەیەکی ئابوورییان دایە پەرلەمان بۆ چاککردنی باری ئابووریی وڵات و، کەمکردنەوەی قەرزی دەرەوە و، داوایان کردبوو پەرلەمان (4) ملیۆن تمەن لە 10/5ملیۆن مەسرەفی حکوومەت کەمبکاتەوە. بۆ نموونە، داواکرابوو سێسەد هەزار تمەن مەسرەفی کۆشکی پاشایەتیی کەمبکرێتەوە.

هەروەها هەشتسەد هەزار تمەن مووچەی مانگانەی پێشووی حەمەعەلیشا ببڕدرێ، چۆنکە ئەو مووچەیە هی ئەوکاتە بوو کە حەمەعەلیشا لە تەورێز دەژیا و جێگری باوکی بوو، هێشتا نەببوو بەشا. لەبەر ئەوە ئێدی پێویست ناکات ئەو پارەیە وەربگرێت. دووسەتوچل هەزار تمەنی دیکە بۆ موزەفەردینشا بڕابووەوە، لەکاتێکدا ئەو مردبوو. جگە لەمانە شەست هەزارتمەنی دیکە لەبووجەی کۆشک دەبوو کەمبکرێتەوە، کە بۆ بەخشینی خەڵات دیاریکرابوو. پاش راپۆرتەکەی شاندی دارایی، پەرلەمان بۆی ئاشکرابوو کە شا و بنەماڵەکەی، چلۆن بە شێوازی جۆراوجۆرەوە پارەی وڵاتیان هەڵلووشیوە و، وڵاتەکەیان تووشی هەژاری و برسێتیکردووە و، لەپێناو خۆشگوزەرانیی خۆیاندا ملیۆنان تمەنی دیکەشیان لە وڵاتانی ئینگلیز و رووسیا قەرزکردووە.

کۆمیسیۆن پێشنیازیکردبوو، مووچەی شا لە مانگدا ببێت بە سی هەزار تمەن، مووچەی مانگانەی شازادەکان لە 115 هەزار تمەنەوە بکرێت بە 12 هەزار تمەن.

پرۆژەی پێشنیازیی کۆمیسیۆنی دارایی، رۆژی 8ی مانگی نۆڤەمبەری 1907، بەبێ هیچ گۆڕان و دەستێوەردانێک لەلایەن پەرلەمانەوە پەسندکرا.

لەم کاتەدا، جگە لە شا و شازادەکان و کاربەدەستانی حکوومەت و مەلاکان، کاربەدەستی رووسیا (شاپشاڵ مامۆستا و راوێژکاری تایبەتی شا) و کاربەدەستی ئینگلیز (مارلینگ) لە تاران، ئەمانیش رێیان پێشانی حەمەعەلیشا دەدا کە چۆن و بە چ رێگە و شێوازێک بتوانێت پەرلەمان و بەرەی پێشکەوتنخوازان تێکبشکێنێت.

حەمەعەلیشا سەرلەنوێ هێزی خۆی لەبەرامبەر پێشکەوتنخوازاندا تاقیکردەوە و، لەرۆژی پانزەی سەرماوەزی هەر ئەو ساڵەدا، ژمارەیەک لە ئەندامانی پەرلەمانی بۆ کۆشکی خۆی بانگێشت کرد و، پێیڕاگەیاندن، کاری پەرلەمان دیاریکردنی مادە و بەندەکانی یاسایە، بەڵام ئێوە (پەرلەمان) کاروباری بەڕێوەبردن و سەرۆکایەتیی وڵاتیشتان خستووەتە دەستی خۆتانەوە، لەکاتێکدا ئەمە خۆی پێچەوانەی یاسایە. هەروەها من سوێندم خواردووە کە رێز لە یاسا بگرم و ئێوە و ولات بپارێزم، ئیدی چ پێویستدەکات شۆرای گەڕەکەکان بمێنن؟ لەبەر ئەوە داوای ئێمە ئەوەیە شۆرای گەڕەکەکان هەڵوەشیننەوە؟!

رۆژی دوایی پەرلەمان کۆبوونەوەی بەست و، پاش هەڵسەنگاندنی لێدوانەکەی شا، نامەیەکیان نووسی بۆی، کە پەرلەمان لەسنووری دەسەلاتی خۆی لاینەداوە و، بەپێی یاسا، بوونی ئەنجومەن و شۆرا و سەندیکا رەوایە، لەبەر ئەوە شۆرای گەرەکان وەک خۆیان دەمێننەوە!

شا، پاش خوێندنەوەی نامەی پەرلەمان، خەون و خواردنی لێهەڵگیرا و رق و بێزارییەکی بێسنوور مێشک و بیری داگرت و بڕیاریدا هەموو هەوڵوتوانای بخاتەگەڕ بۆ لەنێوبردنی پەرلەمان. **لەڕۆژی 1286/9/23ی هەتاوی (15ی دێسەمبەری 1907)، سەدان شەقاوە و لات و چەقۆوەشین و سەرسەری و باجسێنی گەڕەکەکانی "سنگلج" و "چالەمیدان" ی تاران بەسەرۆکایەتیی موقتەدر نیزام و سەنیع حەزرەت، بە دارو گورز و قەمە و چەقۆ و خەنجەرەوە بەرەو پەرلەمان و قوتابخانەی "سپاسالار" کەوتنەڕێ.**

ناسرمولکی سەرۆکوەزیر کەزانی دۆخەکە بەرەو پشێویی دەچێ، خۆی کشاندەوە و، چوو لەماڵی خۆی دانیشت. تیپەکانی شەقاوە و لات، کاتێ گەیشتنە بەردەرگای پەرلەمان، دەستیانکرد بە جێنودان بە ژن و منداڵ وکچی ئەندامانی پەرلەمان و، بەردبارانکردنی حەوشە و دەرگە و پەنجەرەی پەرلەمان. پاسەوانەکانی پەرلەمان کە لەنێو دڵسۆزان و لایەنگرانی پێشکەوتنخوازەکاندا هەڵبژێردرابوون، دەرگەی پەرلەمانیان داخست و، لەسەربانی پەرلەمانەوە تەقەیان لە دەستەی لاتەکانی سەر بەحەمەعەلیشا کرد. شەقاوەکان لەگەڵ بیستنی دەنگی تەقە، بەرەو گۆڕەیانی **"تۆپخانە"** هەڵاتن.

لە گۆڕەپانی "تۆپخانە" کە لەنێوەڕاستی شاری تاراندا هەڵکەوتووە، لەلایەن سوپاوە دەیان خێوەت هەڵدرابوو، سوپاسالار و کۆمەڵێک لە ئەفسەرەکانی سوپاش چووبوونە ئەوێ بۆ سەرپەرشتیکردنی پلانی رووخاندنی پەرلەمان. بۆ راکێشانی زیاتری خەڵک بۆ نێو گۆڕەپانەکە و ڕێکخستنیان بۆ هێرشکردنە سەر پەرلەمان، دەیان مەنجەڵی گەورە گەورەی برنج و گۆشت و شلە و شۆرباو سەر ئاور نرابوون و، هەواڵ و مزگێنی خواردنی خۆڕایی، کۆڵان بەکۆڵان و ماڵ بەماڵ دەگەڕا. لەرۆژی دووەمدا گۆڕەپانەکە لە حەشامات جمەی دەهات و بەهەزاران چەکداری لێکۆببووەوە. لەم نێوەدا کۆمەڵێک لە مەلاکانیش خۆیانگەیاندە تۆپخانە و، پاش خواردنی نیوەڕۆخوانی چەوری شاهانە، چوونە سەر مینبەر و، پاش گێڕانەوەی بەسەرهاتی سامناکی ئیمام حسێن لە کەربەلا، گوتیان، لایەنگرانی مەشرووتە، لایەنگری بکوژانی ئیمام حسێن و بنەماڵەکەین و، دژ بە ئاینی پیرۆزی ئیسلام و گەورەکانی ئیسلامن

و، دەیانەوێ وڵاتەکەمان بکەن بە کافرستان. لەبەر ئەوە کوشتنیان حەڵاڵە!!

هێژای گۆتنە، کۆمەڵێک لە مەلاکان کە ئایەتۆڵڵا تەباتەبای و بێبەهانیی نوێنەرایەتییان دەکردن، لە ململانێ و کێشمەکێشی نێوان شا و پەرلەماندا، سیاسەت و هەڵوێستیان بەجۆرێ بوو، کە لە ناکۆکیی هەردوولا سوودیان وەردەگرت بۆ دەستخستنی دەستکەوتی سیاسی و ئاینیی خۆیان و، چەسپاندنی باوەڕەکانی ئاینیی لەنێو یاسا و بەڕێوەبەریتیی کۆمەڵدا. لەلایەک دژی ئەوەبوون، شا بەتەواوەتیی دەسەڵات بگریتەدەست و دیکتاتۆریی بەسەر وڵاتدا بسەپێنێ و، حیساب بۆ چینی ئاینیی نەکا و، رووسیا و ئینگلیز سیاسەتی ئێران بگێڕن، لەلایەکی دیکەشەوە، دژی ئەوەبوون، پێشکەوتنخوازەکان لەوڵاتدا باڵادەست بن و، جێ پێ بە چینی ئاینی و بەرژەوەندییان لێژ بکەن. وەک دواتر لەرەوتی رووداوەکانی شۆرشی نوێخوازیدا دەیبینین، بەرادەیەکی زۆریش لەجێبەجیکردنی ئەم سیاسەتەیاندا سەرکەوتنیان بەدەستهێنا.

سەرۆکی پەرلەمان (ئێحتشامولسەڵتەنە)، بەنیازی هێورکردنەوەی بارودۆخەکە، براکانی خۆی **عەلائۆلدەولە و موعینولدەولە**ی دەنێرێت کە چاویان بە شا بکەوێ و، گلەوگازندەی پەرلەمان لەهێرشی لاتوبەرەڵلاکانی تاران بە ئاگاداریی شا بگەیەنن و، داوای لێبکەن پێش بەو رووداوانە بگرێت. کاتێ ئەم دووکەسە دەگەنە لای شا کە پەیامی سەرۆکی پەرلەمانی پێڕابگەیەنن، حەمەعەلیشا ئامادەنابێت گوێ لەقسەکانیان بگرێ، جنێوبارانیان دەکا و، فەرماندەدات بە پاسەوانەکانی بیانبەستنەوە و فەلاقەیان بکەن. پاش لێدان و

دارکاریکردنیان بەدەستوپێبەستراویی، بۆ ناوچەی مازندەران دووریاندەخاتەوە. بۆ رۆژی دوایی، چەند وەزیرێک بە راسپاردەی پەرلەمان، دەچن بۆلای شا و، داوایلێدەکەن براکانی سەرۆکی پەرلەمان ئازاد بکات. بەلآم حەمەعەلیشا نەتەنێ ئەوانیش لە جنێو و وشەی دزێو و ناشیرین بێبەشناکا، بەڵکو هەڕەشەی کوشتنی سەرۆکوەزیرانیش دەکات. هەڵسوکەوتی شا لەگەڵ وەزیرەکان و براکانی سەرۆکی پەرلەمان، لە شەوڕۆژێکدا لەشاری تاراندا بڵاودەبێتەوە. **شۆرشگێڕان و ئازادیخوازان کە لە مەبەستی شا تێگەیشتبوون، بەرەو پەرلەمان دەچن، بۆ ئەوەی لەبەرامبەر هێرشی سوپا و گۆپاڵبەدەستەکانی شادا بیپارێزن. ژمارەی ئازادیخوازان لە دەوروبەری پەرلەمان دەگاتە بیست هەزار کەس. شۆرای سەرپەرشتیکردنی بەرگریی هەڵبژێردرێ و، بەهەزاران کەس بەسەرە، بەشەو و بە رۆژ کێشک دەدەن. ئەم حەشامەتە زۆرە شۆرشگێڕە تەنیا بیست دانە چەکیان پێدەبێ. شۆرای گەڕەکەکان بۆ پەیداکردنی چەکی زیاتر ئاگاداردەکرێن و، لەڕۆژی 25ی بەفرانباردا دووهەزار و حەوتسەت چەکی جۆربەجۆر دەگاتەدەستی شۆرشگێرەکانەوە.**

لەم کاتەدا، حکوومەت بۆ بزواندنی هەستی ئاینیی خەڵکەکە، **شێخ فەزلۆڵلا نووریی** دەهێنن بۆ مەیدانی تۆپخانە و، ئەویش دەستدەکات بە هاوار و گریان و پاڕانەوە لە خودێ، کە **ئێرانی شیعە و وڵاتی ئیمام حسێن لەبەرامبەر "مەشرووتەخوازەکانی بێدین" دا بپارێزێت.**

لە گۆڕەپانی تۆپخانەدا، کوڕێکی لاو لەلایەن گۆپاڵبەدەستەکانی لایەنگری شاوە، بەتۆمەتی سیخوڕی و کۆکردنەوەی زانیاریی بۆ

ئازادیخوازان دەستبەسەردەکرێت. بەدەیان کەس لە لات و شەقاوەکان و لایەنگرانی شێخ فەزلۆڵلا نووری پەلاماریدەدەن و، پاش لێدان وبریندارکردنی، کوڕی **مەلا سەید نەقیب**، ملی لاوی داماو لەدواوە دەگرێ و، هاوار دەکا: **"ئەی موسڵمانان، من یەکەم کەسێکم چاوی مەشرووتەخوازەکان دەردێنم، لەڕۆژی قیامەتدا لەلای باپیرە گەورەم شاهیدیم بۆ بدەن!". ئەوجا بە خەنجەر هەردوو چاوی کوڕەکە دەردێنێ و دڵ و ورگی ئەنجن ئەنجدەکات.** پاشان دەیان کەس دێنە سەری و لەکاتێکدا هێشتا گیانی تێداماوە، ئەندامەکانی لەشی بە قەمە و چەقۆ لەیەکدیی جیادەکەنەوە و، بە دارەوە هەڵیدەواسن.

بارودۆخەکە ئاڵۆز و هەستیار دەبێ، پەرلەمان بەهیچ شێوەیەک ئامادەنابێت لەبەرامبەر حەمەعەلیشادا پاشەکشە بکات. ئەم هەڵوێستەش دەبێتەهۆی دڵگەرمیی زیاتری خەڵک و، لایەنگرانی مەشرووتەخوازیی. لە ئازەربایجانەوە، بەسەدان بروسکەی پشتیوانی لە پەرلەمان دەگاتە تاران. ئازادیخوازانی شاری تەوریز، لە برووسکەیەکدا داوا لە حەمەعەلیشا دەکەن لەدەسەلات بکشێتەوە - چونکە یاسای وڵاتی پێشێلکردووە و، سوێندی بەدرۆ خواردووە. پەیتا پەیتا لە شارەگەورەکانی ئێرانەوە برووسکەی پشتیوانیی لە پەرلەمان، دەگاتە تاران. شاندێکی شەشکەسی لەپەرلەمانەوە بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان دەچێت بۆ کۆشکی شا و، پاش لێدوانی زۆر و پێداگریی لەسەر داخوازییەکانیان، سەرەنجام شا و حکوومەتەکەی پاشەکشە دەکەن و، رازیدەبن بەوەی کە داوا لە سوپا و دارودەستەی مەلاکان و دەستەکانی چاوبرسی و هەڵمەتەکاسە و شڕەخۆر و قەمەوەشێنەکانی تاران بکەن کە

گۆڕەپانەکە چۆڵبکەن و بڕۆنەوە بۆ مۆڵگە و شوێن و ماڵی خۆیان. جێبەجێکردنی فەرمانی شا، لەلایەک شکستێکی سیاسیی گەورە بوو بۆ شا و، هێندەی دیکە ڕێز و کەسایەتیی شای لەنێو خەڵکدا هێنایەخوارەوە، لەلایەکی دیکەشەوە، شکستێکی گەورە بوو بۆ مەلاکان، کە لەپێناو بەرژەوەندیی خۆیاندا، ریزی خۆیان لە خەڵک جیاکردەوە و، چوونە پاڵ شا و حکوومەتە زۆردار و وابەستەکەیەوە.

شاندی پەرلەمان، جگە لە ناچارکردنی شا بۆ چۆڵکردنی گۆڕەپانی تۆپخانە بە هێزەکانی، هەروەها لەڕۆژی 30ی بەفرانبار (23ی دێسەمبەری 1907)، حەمەعەلیشای ناچارکرد کە بەخەتی خۆی، لە پشتی بەرگی قورئانێکدا بنووسێ: **"بەم قورئانە سوێند دەخۆم، کە ڕێز لە بناخەکانی شۆرشی نوێخوازیی بگرم و، پارێزگاریی لە یاسای بنچینەیی ئێران بکەم!"، پاشان ژێر نووسینەکەی خۆی واژۆ بکات.**

لەم کاتەدا، چەند رۆژنامەیەک پەیدابوون کە بابەتی جۆراوجۆریان بڵاودەکردەوە، گرنگترینی ئەم رۆژنامانە، یەکیان رۆژنامەی **"مجلس" (پەرلەمان)** بوو کە لەلایەن **ئایەتوڵلا سەید محەممەد تەباتەباییەوە** دەردەکرا و، جیا لە خستنەڕووی روانگەی ئاینیی، هەروەها وتاری ئازادیخوازیشی تێدا بڵاودەکرایەوە. دووەمیان رۆژنامەی **"صور اسرافیل"** بوو کە لەلایەن چەند سەرکردەیەکی شۆرشی نوێخوازییەوە دەردەکرا و، بە وتەی **عبداله مستوفی** کە لە پەرتۆکی **"شرح زندگی من، یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه" دا** ئاماژەی پێکردووە، دەڵێ، **"حەفتەنامەی "صور اسرافیل" خوێنەری زۆر بوو، چاپی هێندێک لە ژمارەکانی دەگەیشتە 24000 دانە"**. رۆژنامەکانی

دیکەی ئەو سەردەمە، بریتیبوون لە **"مساوات"، "روح القدس" ، "حبل المتین". بوونی ئەم رۆژنامانە، بەتایبەتی رۆژنامەی "صور اسرافیل" لە هۆشیارکردنی خەڵک و خستنەڕووی پیلانەکانی شا و رووداوەکانی ئێران رۆڵی کاریگەریان دەگێڕا.**

دەستپێکردنی ساڵی 1287ی هەتاوی، (1908)، هاوکات بوو لەگەڵ سەرهەڵدانی پشێوی و ئاڵۆزیی سیاسی و کۆمەڵایەتیی لەسەرتاسەری وڵات. چەتە و ریگر لەزۆربەی هەرێم و ستانەکان پەیدابوون. لەهێندێک لە گەڕەکەکانی تارانیش، سەردەستەی شەقاوەی هەر گەڕەکێک، بەوێنەی دارۆغەی شار باجیان لە دانیشتوانی شەقام و کۆڵانەکانی سنووری خۆیان دەسەند. سەرۆکوەزیر نزامولسەلسەڵتەنە کاتێک زانی توانای چاککردنی دۆخەکەی نییە، وازیهێنا و خۆی خانەنشین کرد. شازادەکان و تێکڕای گەورەکانی هۆزی قاجاڕ مەترسییان لێنیشت و بۆ چارەسەرکردنی کێشەی وڵات، لەرۆژی 30 مای 1908 دا چوون بۆلای **"عضدالملک"** (**سەرۆکی هۆزی قاجاڕ**)، کە راوبۆچوونی وی بزانن و، پێکەوە چارەیەکی ئەو بارە نالەبارە بکەن.

چەند رۆژ دواتر، باڵوێژی رووسیا و کارگێڕی سەرەکیی بریتانیا لە تاران، پاش وتوویژ و راگۆڕینەوە لەگەڵ یەک، چوون بۆلای حەمەعەلیشا و، گوتیان پێی: "بیروئامانجی رێبەرانی شۆرا و ئەنجومەنەکانی تاران ئەوەیە، شا لە پاشایەتیی بخەن و، حکوومەتێکی دیمۆکراتیک بهێننەسەرکار. گوتیشیان، ئەگەر شتێکی وا رووبدات، ئێمە (رووسیا و بریتانیا) پشتیوانیی لە بەڕێزتان و لە مانەوەی پاشایەتیی قاجاڕ دەکەین!".

پاش ئەم دیدارە گرنگە، سەرۆکوەزیری نوێ (موشیرولدەولە)، بەپەلە نێردرا بۆ پەرلەمان، بۆ ئەوەی راپۆرتی تەواوی کۆبوونەوە سێقۆڵییەکەی حەمەعەلیشا و باڵوێژی بریتانیا و رووسیا بدات بەگوێی پەرلەماندا و ترس خاتە دڵیانەوە. رۆژێک دواتر، حەمەعەلیشا بەسواری درۆشکە لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە دەستوپێوەند و پاسەوانەکانی، لە کۆشکی "گوڵستان" هاتە دەر و، بەرەو "کۆشکی باخیشا"، رۆیشت کە لە نێوەڕاستی تاراندا هەڵکەوتووە، بۆ ئەوەی راستەوخۆ پیلانی رووخاندنی پەرلەمان سەرپەرشتی بکات.

لە بەیانیی رۆژی پێنج شەممەدا، نەخشەی پەلاماردانی پەرلەمان کەوتە بواری جیبەجیکردنەوە. لەپێشدا، تیپێکی سەرباز رژانە نێو شارەوە و، دەستیانکرد بە هاوار و هەڕەشەکردن لە خەڵکی نێوشەقامەکان کە لە هاتوچۆدابوون، بە قۆناخە تفەنگ و دارو مستەکۆڵە بەربوونە لێدان و بڕینی گیرفانی خەڵک و پەیتاپەیتا تەقەیان بە ئاسماندا دەکرد. هاوکات دوو دەستە سواری چەکدار بەرەو پەرلەمان رێکەوتن و، تیپێکی دیکەش بەرەو مەیدانی تۆپخانە کەوتەڕێ. قیڕە و هەراوزەناو هاوارو قیژەی خەڵک و سەربازەکان، شاری تارانی بەجارێک شڵەژاند، دوکان و بازاڕ و قوتابخانەکان داخران و، خەڵک بەپەلە بەرەو ماڵانی خۆیان هەڵدەهاتن. جاڕی رەشبگیریی دەرکرا و، لەرۆژی هەینیدا سەربازەکان هەرکەسیان دەدیت، بەداروقۆناخە تفەنگ دایاندەپڵۆسی. **محەممەد عەلیشا** بەیانێکی بڵاوکردەوە و لە بەشێکیدا نووسیبووی: (**بەرژەوەندیی گەل لەلایەن کۆمەڵێک خۆفرۆشەوە یارییپێدەکرێت، دەوڵەتی ئێران لەریزی**

ولاتانی "خاوەن کۆنستیتۆسیۆن" ە و، هەموو ئەوانە لەنێو دەبەین کە خۆفرۆش و بێڕەوشتن).

پەرلەمان، کەوتەخۆ و، لەڕێگەی بروسکەوە شارەکانی ئێرانی لە پیلانی هاوبەشی حەمەعەلیشا و رووسیا ئاگادارکردەوە. ئایەتۆڵلا تەباتەبایی و بێبەهانیش بروسکەیان نارد بۆ ناوەندەکانی ئاینیی لە شارە گەورەکان و داوایان کرد لەبەرامبەر پیلانی حەمەعەلیشادا بێدەنگ نەبن. لەڕۆژی 12ی جۆنی 1908 دا، حەمەعەلیشا پەیامێکی نارد بۆ پەرلەمان و داوایلێکردن دەبێ چوار کەس تەسلیم بکەن، یان لە ئێران بڕۆنە دەرەوە! ئەم چوارکەسە بریتیبوون لە: **1- میرزا جەهانگیرخانی شیرازی سەرنووسەری رۆژنامەی "صوراسرافیل". 2- سەید محەممەد رەزا مساوات سەرنووسەری رۆژنامەی "مساوات. 3- ئایەتۆڵلا مەلک المتکلمین. 4- مەلا جەمالەدین واعظ.**

پەرلەمان وەرامی داخوازییەکەی شای نەدایەوە و، ئامادەنەبوو ئەو چوار کەسە تەسلیمی شا بکات کە داوایان دەکات. حەمەعەلیشا لە تۆڵەی پشتگوێخستنی فەرمانەکەی، دەستەیەک قەزاقی نارد و، لە شەویخوێنێکدا هەڵیانکوتایە سەرماڵی **سلێمانخانی مەیکەدە،** کە یەکێک بوو لەسەرکردەکانی ئازادیخوازان، لە ماڵەکەیدا خۆیدا گرتیان و دەستوپێیان بە زنجیر و قوفڵ بەستەوە و بردیان بۆ باخیشا. پاش گیرانی سلێمانخان، سەرکردە و کەسایەتییەکانی ناوداری شۆرش، بۆ پاراستنی گیانیان و، بۆ ئەوەی بتوانن لەو بارودۆخە هەستیارەدا بە بەشداریی زۆرینە بڕیاربدەن، وایان بەباشزانی هەموویان لە پەرلەمان کۆببنەوە.

پاش ئەوەی سەرۆکایەتیی ئەنجومەنی ئەیالەتیی تەوریز لە پیلانی حەمەعەلیشا ئاگاداربوو، بەناوی ئەنجومەنی سەرۆکایەتی و تێکرای دانیشتوانی تەورێزەوە، راگەیەندراوەیەکیان دەرکرد و، لەڕێگەی بێتەلەوە ناردیان بۆ تاران و بۆ شارە گەورەکان. لەنامەکەدا داوایان لە حەمەعەلیشا کردبوو، بۆ کۆتاییهێنان بە کێشە و ئاڵۆزیی وڵات، واز لەدەسەڵات بهێنێت!

لەڕۆژی شەممە 3ی جۆنی 1908، سەدان چەکداری لایەنگری مەشرووتە لە تارانی پێتەخت خۆیانگەیاندە دەوروبەری پەرلەمان. هاوکات داوای یارمەتیی لە تەوریز کرا، بەڵام ئازادیخوازانی تەورێز، رۆژێک پێشتر، لەگەڵ هێزی چەکداری حکوومەت و چەکدارەکانی ئەنجومەنی ئیسلامی و لاتوشەقاوەکانی گەڕەکی "دۆچی" دا تووشی جەنگێکی گران و خوێناویی هاتبوون.

حەمەعەلیشا راگەیەندراوێکی دیکەی نووسی و لەڕێگەی بێتەلەوە لە تاران و هەموو شارەکاندا بلاوکرایەوە. لە کۆپلەیەکی بروسکەکەدا نووسیبووی: **"ئەم پەرلەمانە، دژ بە نوێخوازییە! لەمڕۆ بەدواوە هەر کەسێک لە فەرموودەی ئێمە لابدات، بە توندترین شێوە سزا دەدرێت!"**. دوو رۆژ دوای ئەم رووداوانە، هێزەکانی قەزاق بەرەو پەرلەمان رێکەوتن و **پەرلەمانیان گەمارۆدا. هەشت تۆپی گەورەشیان هێنا لەبەرامبەر پەرلەماندا دایانمەزراند.**

دوو رۆژ دواتر و لەرۆژی سێشەممە، لەگەڵ هەڵهاتنی هەتاو، شەڕێکی گران و خوێناویی دەستپێکرد. ئازادیخوازان توانییان چەند هێرشێکی لەسەریەکی هێزی قەزاق تێکبشکێنن، بەڵام بەهۆی تۆپبارانی پەرلەمان و سەنگەرەکانی ئازادیخوازان لەلایەن هێزی

قەزاق بە فەرماندەیەتیی "لیاخۆف" ی رووسییەوە، توانای بەرگریکردنیان نەما و، پاش کوژرانی 1200 ئازادیخواز و، کوژران وبریندار‌بوونی 250 چەکداری حکوومەت و، دوای چوار سەعات نەبەردی خوێناویی، هێزەکانی حکوومەت شانبەشانی ژمارەیەک لە چەکدارە موسڵمانەکان و سەدان شەقاوە و شڕەخۆری تاران، وەک لەشکری کوللە، رژانە نێو پەرلەمانەوە، لە کەلوپەلی نێو پەرلەمان لە مافوور و تابلۆ و شتی بەنرخی نێو ژوورەکانەوە تاکو بڕینی گیرفانی کوژراوەکان و دەرهێنانی پارە و سەعات و ئەنگوستیلەی دەستیان، هەتا دەرهێنان و رفاندنی کورسی و دەرگا و پەنجێرەی ژوورەکان، هەرچییەک بەرلەپیان کەوت، خڕیانکردەوە و، لەگەڵ خۆیان بردیان. ئەوەشیان کە بۆ نەبرا وێرانیان کرد و، لەو پەرلەمانە رازاوەی رۆژی پێشوو، کلاوەیەکیان لەپاش خۆیان جێهێڵا.

ژمارەیەک لە رێبەرانی شۆرش کە توانیبوویان بەیارمەتیی هێندێک لە ئازادیخوازان، لە پەرلەمان رابکەن و، خۆیان لە حەوشەیماڵی ئەمینولدەولەدا بشارنەوە، بەهۆی ئاشکراکردنیان لەلایەن خانەخوێکەیانەوە، بەشوێنەکەیان زانرا و، هەموویان دەستبەسەرکران. ئەم کەسانە بریتیبوون لە: **ئایەتوڵڵا بێبەهانی، ئایەتوڵڵا تەباتەبایی، مەلک ئەلمتکلمین، حەکیم ئەلمولک، سەرۆکی پەرلەمان مومتاز ئەلدەولە، میرزا جەهانگیرخان و میرزا قاسمخانی سەوور** بوون.

هێزەکەی حکوومەت، رێبەرانی شۆرش و ژمارەیەک لە گیراوانی دیکەی بە دەستوپێبەستراویی گواستەوە بۆ باخیشا. لەوێ، پاش شکەنجە و دارکاریکردنیان، ئەوجا دەستوپێ و ملیان لە زنجیرەوە

دەئالێنن و دەیانبەن بۆ لای شا. کاتێک مەلک ئەلمتکلمین ومیرزا جەهانگیرخان بەدەستوپێبەستراوی و سەرولەشی خوێناوییەوە چاویان بە حەمەعەلیشا دەکەوێ، بەدەنگی بەرز قسەی سووکی پێدەڵێن و، شا بەهۆکاری ئاژاوەی وڵات و دەستێوەردانی بێگانە نێودەبەن. شا فەرمانی کوشتنیان دەدا و، هەر لەو ڕۆژەدا بە گوریس ئەم دوو کەسایەتییە ئازادیخوازە لە باخیشادا دەخنکێنن.

بۆ رۆژی دوایی، راگەیەندراوەیەکی سەربازیی لەلایەن سەرهەنگ لیاخۆفەوە لەتاران بڵاودەکرێتەوە و، فەرمانی قەدەخەبوونی هاتوچۆ رادەگەیەندرێت. لەراگەیەندراوەکەدا هەروەها نووسرابوو، **"لەبەر ئەوەی ئەندامانی پەرلەمان کە پێکهاتەیەک بوون لە بێڕەوشتەکان و، لەبەرامبەر هێزی حکوومەتدا وەستان و شەڕیانکرد، سزا دەدرێن، پەرلەمانیش بۆ ماوەی سێ مانگ دادەخرێ و، لەجێی ئەوانی پێشوو، کەسانی دیکە بۆ ئەندامەتیی پەرلەمانی نوێ هەڵدەبژێردرێن".**

ئەگەرچی حکوومەت لەبەیانێکی فەرمیدا لێبوردنی گشتیی دەرکردبوو، بەڵام راوەدوونان و گرتن و لەسێدارەدانی ئازادیخوازان هەر بەردەوامبوو. کەسایەتییەکی ئازادیخوازی دیکە نێوی **سوڵتان عولەمای خۆراسانی سەرنووسەری "روح القدس"** بوو، پاش گیران وشکەنجەدانی دڕندانەی، ئەویشیان لە باخیشادا بە گوریس خنکاند. دادگەی سەربازیی لە باخیشا بەسەرۆکایەتیی **شازادە مۆئەید سەڵتەنە و، سەید موحسین**، لەماوەی چەند رۆژێکدا سەدان ئازادیخوازیان لەسێدارەدا. ئایەتوڵلا بێبەهانی و تەباتەبایی لەتاران دوورخرانەوە و ژمارەیەکی دیکەش لە ئازادیخوازان کە ڕێی هەڵاتنیان نەبوو، پەنایان بردە بەر باڵوێژخانەی ئینگلیز. بەکورتی،

ئازادیخوازان بەرەورووی دۆخێکی گەلێک دژوار و سامناک هاتبوون.

ئەنجومەنی سەرۆکایەتیی هەرێمی تەورێز، پاش ئەوەی لە کودەتاکەی حەمەعەلیشا و داگیرکردنی پەرلەمان و کوژرانی ژمارەیەک لە رێبەرانی شۆرش ئاگاداربوون، بریاریاندا لە بەرامبەر شادا بوەستن و، بەربەرەکانێی بکەن. شاری تەورێز ببوو بە دوو کەرتەوە، نیوەی شار لەدەستی ئازادیخوازاندا بوو کە لەلایەن سەتارخان و باقرخانەوە دەبرا بەرێوە. نیوەکەی دیکەشی لەدەستی هێزی هاوبەشی حکوومەت و "انجمن اسلامیە" بەسەرۆکایەتیی میرسەید هاشم و حاجی میرزا حەسەنی پێشنوێژدا بوو، کۆنسولخانەی رووسیاش لە تەورێز پشتیوانیلێدەکردن و، رێوشوێنی پێشاندەدان.

لەماوەی چەند رۆژێکدا کە شەڕ و لێکدان لە تەورێز درێژەیکێشا، سەرکۆنسولی رووسیا پەیتاپەیتا پەیامی دەنارد بۆ ئازادیخوازان و، شکستی پەرلەمان و سەرکەوتنی حەمەعەلیشای لە تاران دەدایەوە بە گوێیاندا و، داوای لێدەکردن، لەخۆڕا خۆیان و خەڵک بە کوشتن مەدەن، مەلاکانی ئەنجومەنی ئیسلامییەش، فتوایەکیان دەرکرد و، گوتیان: **"هەر کەسێک لەبەرەی مەشرووتەدا بێت، خزمەتی بابی و ناموسڵمان و دوژمنانی ئیسلام دەکات. ئەو کەسانەی وا لەگەڵ مەشرووتەدا نین، یان لە هاوکاریکردن لەگەڵ مەشرووتەخوازە دوژمن بەدینەکان وازدەهێنن، پێویستە ئالای سپی لەسەر ماڵەکانیان هەڵدەن، بۆ ئەوەی هێرش نەکرێتە سەرماڵەکانیان".**

ئەم بانگەشە و پرۆپاگەندانە کاریانکردە سەر بەشێکی زۆر لەلایەنگران و ئەندامانی ئازادیخوازان و خۆیان کشاندەوە و ئالای سپییان هەڵدا، بەڵام سەتارخان و باقرخان بەوورەی بەرزەوە هانی شۆرشگێرانیان دەدا کە فریوی ئەو درۆودەلەسانە مەخۆن و بەردەوام بن لەسەر وەرگرتنی داخوازییەکانیان.

لە تەورێز، شەڕ پێینایە حەفتەی دووەمەوە و هێزی حکوومەت سەرەڕای زۆریی چەک و ژمارەی چەکداری، نەیتوانی سەرکەوتن دەستخات. سەرکۆنسولی رووسیا راستەوخۆ چووە دیداری سەتارخان و داوایلێکرد پەنا بباتە بەر کۆنسولخانە رووسیا و گیانی دەپارێزرێت، بەڵام سەتارخان داواکەی دایە دواوە. مەبەستی سەرۆکی کۆنسولخانەی رووسیا، خافڵاندنی سەتارخان و هێزەکەی بوو، چۆنکە هێزێکی گەورەتری حکوومەت لە تارانەوە بۆ تەورێز بەرێوە بوو، لەبەر ئەوە حکوومەت، نیازی وتووێژی نەبوو، بەڵکو پێویستی بەکات بوو بۆ بنەبڕکردنی خۆڕاگریی ئازادیخوازانی تەورێز.

سەرکوتی بێبەزەییانەی ئازادیخوازان و، لایەنگرانیان لەلایەن هێزی چەکداری حکوومەت بە سەرپەرشتیی ئەفسەرەکانی رووسیاوە، هێندەی دیکە رقوبێزاریی هەموو چین و توێژێکی بەرامبەر حەمەعەلیشا و حکوومەتی رووسیا زیاد کرد. لەسەر داوای ئایەتوڵڵا تەباتەبایی و بێبەهانی و کۆمەڵێک لە ئایەتوڵڵا و مەلاناسراوەکانی ناوخۆی ئێران، **ئایەتوڵڵاکانی گەورەی شیعە کە لە نەجەف و کەربەلا دادەنیشتن، لە فتوایەکدا رایانگەیاند، هێرشکردنی سەربازیی بۆ سەر دانیشتوانی شاری تەورێز، بەوێنەی هێرشکردنە**

بۆ سەر ئیمامی زەمان و، نابێ هیچ موسڵمانێک هاوکاری رووسیا و هێزی حکوومەت بکا لەدژی دانیشتوانی موسلمانی شاری تەوریز.

ئازادکردنی شاری تاران لەلایەن هێزەکانی کوردی بەختیاری و، شۆرشگێڕانی گێلان و، هەڵاتنی حەمەعەلیشا!

لەم کاتەدا، حەمەعەلیشا بەیارمەتیی شێخ فەزڵۆڵلا نووری بۆ چەواشەکردنی خەڵک، شانۆگەرییەکیان خستەڕێ. لەپێشدا شا رایگەیاند، وایبەباشدەزانێت لەمانگی گەلارێزاندا هەڵبژاردنی پەرلەمانیی ئەنجامبدرێت! ئەوجا شێخ فەزڵۆڵلا نووریش لەنێو خەڵکدا دەستدەکات بە کۆکردنەوەی ئیمزا، کە مەشرووتەمان ناوێ و، داوا لە شا دەکەین واز لە پەسندکردنی مەشرووتە بهێنێت! پاشان لەبۆنەیەکی تایبەتدا کە شا بۆخۆشی تێیدا بەشداربوو، تۆماری ناوەکانیان دایەدەستی شا کە واژۆی بکا و، بەنووسین داواکە پەسندبکات! حەمەعەلیشاش نووسی: **"لەسەر داوای تێکڕای دانیشتوانی موسڵمانی ئێران، واز لەدامەزراندنەوەی پەرلەمان دەهێنم!"**. پاشان نەخشەی خۆی لە دامەزرانی "ئەنجومەنی بەرزی حکوومەتیی" ئاشکراکرد و، گوتی، نوێنەرەکانی ئەم ئەنجومەنە، لە پەنجاکەس پێکدەهێنرێ، کە دەستنیشانکراوی خۆم دەبن و، مانگی دوو جار بۆ پێڕاگەیشتن بە کێشە و پێداویستییەکانی خەڵک کۆدەبنەوە!

حەمەعەلیشا بەسەرکەوتنی لە تاران سەرخۆشبوو، سەرقاڵی چەسپاندنی زیاتری دەسەڵاتی سیاسیی خۆیبوو، لەناکاو هەواڵی پێگەیشت کە ئازادیخوازان لە تەورێز، هێزی حکوومەت و مەلاکان و لایەنگرانی ئەنجومەنی ئیسلامی و شەقاوەکانی تەورێزیان تێکشکاندووە و، شاری تەورێز بەتەواوەتیی کەوتووەتە دەستی ئازادیخوازانەوە.

بڵاوبوونەوەی هەواڵی ئازادکرانی تەوریز، وورەیەکی تازەی بە ئازادیخوازانی تاران و شارەکانی ئێران و خەڵک بەخشی. لە هەرێمی گێلان لە باکووری ئێران، "کۆمیتەی سەتار" پێکهێنرا و، بەیارمەتیی کۆمۆنیستەکانی رووسیا، لە قەفقازەوە کەوتنە هەوڵی کۆکردنەوەی چەک و چەکدارکردنی شۆرشگێڕانی نێوچەکە. تیپێکی چەکدار بە هاوبەشی لەگەڵ شۆرشگێڕانی ئەرمەن پێکهێنرا و، لەڕێکەوتی 19ی رێبەندانی ساڵی 1287ی هەتاوی (8/2/1909)، هێرشیانکردە سەر شاری رەشت کە نێوەندی " هەرێمی گێلان" ە و، پاش کوشتنی حاکمی شار و ژمارەیەک لە چەکدارەکانی حکوومەت، شارەکەیان گرت و، لەماوەی چەند رۆژێکیشدا هەرێمەکەیان بەتەواوەتیی ئازاد کرد. ئەم سەرکەوتنە، نەتەنیا لە ئێران، بەڵکو لە میدیای وڵاتانی ئۆروپادا دەنگیدایەوە و، ترس و پەژارەی زۆریشی خستەدڵی حەمەعەلیشا و کاربەدەستان و دەستەودایرەی حکوومەتەکەیەوە. ئازادیخوازان و شۆرشگێڕانی تاران، بەمەبەستی بەربەرەکانێی حکوومەت لە پێتەخت، سەرلەنوێ کەوتنەوە رێکخستنەوەی خۆیان.

لەمانگی بەفرانباردا، هۆزی کوردەکانی بەختیاریی بەسەرۆکایەتیی سەردار ئەسعەد، شاری ئەسفەهانیان لەدەستی هێزەکانی ئێران دەرهێنا و، ئەو شارەگەورەیان خستەدەستی خۆیانەوە کە لەو سەردەمەدا گەورەترین شاری ئێران بوو. شاندێک لە ئازادیخوازان چوون بۆ ئەسفەهان بۆ دیداری سەردار ئەسعەد و، پێیانڕاگەیاند، زۆرینەی دانیشتوانی تاران پشتیوانیی لە شۆرش دەکەن و، دەیان شانە و رێکخستنی نهێنیی چەکداریی لە گەڕەکەکان پێکهێنراون. بێگومان مەبەست و ئامانجی شاندی سەرۆکایەتیی شۆرش بۆلای

سەردار ئەسعەد لەبەرئەوە بوو، ئازادیخوازان لەبەرامبەر هێزی چەکداری حکوومەت لە تاراندا، پێوستیان بە سوپا و هێزی چەکدار هەبوو. بەو قسانەیان هانی سەردار ئەسعەدیان داوە کە بەرەو تاران لەشکر بکێشێ و، دڵنیاشیان کردووە کە لە هێرشەکەیدا بەتەنێ نابێ و، زۆربەی خەڵکی تاران پشتگیریی لێدەکەن.

ئەو هێزەی لەتارانەوە لەمانگی رەشەممەدا بەرەو تەورێز نێردرابوو، لە سەرەتای مانگی نەورۆزدا گەیشتە تەورێز و، شەڕێکی گەورە و خوێناویی سەرلەنوێ هەڵگیرسایەوە. هێزەکانی حکوومەت هەموو رێگەکانی هاتوچۆ و خواردنیان بۆ نێو شار گرت. پاش تێپەڕبوونی چەند حەفتەیەک، برسێتی و کەمیی خواردەمەنیی لەشاردا سەریهەڵدا. باڵوێژی بریتانیا و ئینگلیز داوایان لە حەمەعەلیشا کرد، شەش رۆژ ئاگربڕ رابگەیەنێت، بۆ ئەوەی خواردەمەنیی بگاتە نێو شار و، ئەوان بتوانن لەنێزیکەوە لەگەڵ سەرکردەکانی شۆرش لە تەورێز، سەبارەت بە کۆتاییهێنان بە کێشەکە گفتوگۆ بکەن. شا سەرەڕای پەسندکردنی داواکەیان، هیچ هەنگاوێکی بۆ لابردنی گەمارۆدانی شار هەڵنەگرت، ئەوە بوو دەوڵەتی رووسیا بڕیاریدا راستەوخۆ هێزێکی خۆی بنێرێتە تەورێز و داگیری بکات. **دوور نییە، ئەم داگیرکارییە، بەپێی نەخشەیەکی نهێنیی لەنێوان حەمەعەلیشا و رووسیا و بریتانیا ئەنجامدرابێت، بۆ ئەوەی پاش چەکداماڵینی ئازادیخوازان لەلایەن سوپای رووسیاوە، دواتر شارەکە بدەنەوە دەستی حکوومەتی تاران.** ئازادیخوازانیش کە هەستیان بەم نەخشەیە کردبوو، نامەیەکیان نارد بۆ سەرکۆنسولی رووسیا و، نووسییان بۆی: **"با هێزی رووسیا نەیەت بۆ تەورێز و، ئێمە**

خۆمان هەوڵدەدەین لە گەڵ شادا ڕێکبکەوین". بەڵام رووسیا بێگوێدانە پێشنیازی ئازادیخوازانی تەورێز، لەڕۆژی 6ی گوڵاندا بەسێ تیپی سوارە و سەرباز و تیپێکی تۆپخانەوە گەیشتە نێو شاری تەورێز و، پاش یانزەمانگ، بەرخۆدانی بێوێنەی شاری تەورێز شکستی پێهێنرا. سەرکردەکانی شۆرش سەتارخان و باقرخان لەگەڵ ژمارەیەکی دیکە، پەنایان بردە بەر کۆنسولخانەی عوسمانی لە تەورێز.

پاش جێبەجێکردنی نەخشەی داگیرکردنی تەورێز، بریتانیا و رووسیا، دوو شاندی رەسمییان ناردەلای سەردار ئەسعەد لە ئەسفەهان و، بۆ لای سپادار **جەهانگیرخانی تەنکابۆنی** فەرماندەی هێزی ئازادیخوازان لە گیلان و، داوایان کردلێیان، "**بگەڕێنەوە شوێنی خۆتان. چۆنکە حەمەعەلیشا بەڵێنی بە هەردوو دەولەتی رووسیا و بریتانیا داوە، لەڕۆژانێکی نێزیکدا پەرلەمانی تازە، بەپێی یاسای بنچینەیی پەسندکراوی پەرلەمانی پێشووەوە دادەمەزرێنێ. لەبەر ئەوە داواتانلێدەکەین، ئێوە چاوەڕوانی کردنەوەی پەرلەمان بکەن!**".

سەردار ئەسعەد لەوەرامیاندا دەڵێ: "**من لەگەڵ چ کەسێکدا کێشە و شەڕم نییە و، جگە لە گێڕانەوەی دەسەلاتی پەرلەمان و جێبەجێبوونی داخوازیی ئازادیخوازان شتێکی دیکەم ناوێت. من دەڕۆم بۆ تاران، چاودێریی دامەزرانی پەرلەمان دەکەم، ئەگەر حەمەعەلیشا بەوادەی خۆی وەفای کرد، ئەوا ئێمەش چەکەکانمان دادەنێین و، بەرەو ولات و مەڵبەندی خۆمان دەگەڕێینەوە!**".

فەرماندەی شۆرشگێڕانی گیلانیش، هەر ئەو هەڵوێستەی سەردار ئەسعەدی دەبێ و، لەوەرامی کاربەدەستانی رووسیا و بریتانیادا دەڵێ: "دەچێت بۆ تاران بۆ چاودێریکردنی دامەزراندنەوەی پەرلەمان!".

کاتێک رووسیا لە بڕیاری سەرکردەکانی شۆرش ئاگاداردەبن، هێزێکی دیکە بەرەو گێڵان دەنێرن و، هەزاران سەرباز لە شار و گوندەکانی گێڵاندا بڵاودەکەنەوە. بەڵام هێزی ئازادیخوازان لەباتی ئەوەی خۆیان بە شەڕی سەربازی رووسیاوە خەریک بکەن، بەرەو شاری قەزوێن هێرش دەبەن کە لەنێزیکی تاران هەڵکەوتووە و، لەئەنجامی شەڕوشۆڕێکی گەورە و گراندا و، لەماوەی 24 دەمژمێردا ئەو شارە دەخەنە ژێردەستی خۆیانەوە. **هاوکات، سەردار ئەسعەدی بەختیاریش بەهەزار سوارەی چەکدارەوە لە هۆزی بەختیاریی، لە ئەسفەهانەوە بەرەو تاران دەکەویتەڕێ و، پاش دوو رۆژ دەگاتە شاری "قۆم" کە بە پێتەختی پێرەوانی ئاینزای شیعە نێوی ڕۆیوە و، هێزەکانی حکوومەت لەو شارەدا رامالْدەدات.**

باڵوێژی بریتانیا و رووسیا، بەپەلە خۆ دەگەیەننە قۆم و دەچنە دیداری سەردار ئەسعەد و، داوایلێدەکەن لەبڕیارەکەی پەژیوان بێتەوە و، بگەڕێتەوە بۆ بەختیاریی، تەنانەت هەڕەشەش دەکەنلێی و، ئاگاداری دەکەنەوە، ئەگەر بێتوو بەرەو تاران بڕوات، ئەوا هەردوولایان ناچار دەبن، سوپای بریتانیا و رووسیا لەدژی بەکاربهێنن. سەردار ئەسعەد بێگوێدانە هەڕەشەوگوڕەشەیان، وتەکەی پێشووی دووپاتدەکاتەوە و،دەڵێ: **"نیازم نییە لەگەڵ شادا شەڕ بکەم، دەڕۆم بۆ تاران و، ئەو سوێند و بەڵێنەی کە شا داویەتی بۆ جێبەجێکردنی یاسای نوێ، وەبیری دەهێنمەوە!".**

بۆ رۆژی دواتر، سەردار ئەسعەد لەگەڵ لەشکرەکەی بەرەو تاران کەوتەڕێ. ئینگلیزەکان پێشتر توانیبوویان یەکێک لە سەرۆکهۆزەکانی نێوچەی **لۆڕستان و بەختیاریی** کەنێوی **"میرمەفخەمی بەختیاری"**

بوو، هەڵفریوێنن و، بە بەخشینی پارە و بەڵێنی کورسی و دەسەڵات پێی، هێزێکی بەکرێگیراوی پێدروست بکەن و، لەدژی ئازادیخوازان بەکاری بهێنن. میرمەفخەم لەگەڵ هێزەکەی رادەسپێرن پێش لەهاتنی لەشکری سەردار ئەسعەد بۆ نێو تاران بگرێت. میرمەفخەمی بەختیاریی، لەنێزیکی تاران و لە شوێنێک بەناوی **"حەسەنئاباد"**، بەهێزی تەیار وپۆشتەوە چەندین تۆپ دادەبەستێ و، چاوەڕوانی هاتنی سەردار ئەسعەد دەکات کە لێیبدات. سەردار ئەسعەد لەنەخشەکەی میرمەفخەم ئاگاداردەبێ و، چەندین پەیامی بۆ دەنێرێ و، داوای لێدەکات لەپێناو بەرژەوەندیی خۆیدا خوێنی براکانی نەڕێژێ و، دژایەتیی ئازادیخوازان نەکات. بەڵام میرمەفخەمی تینووی پارە و دەسەڵات، گوێنادا بە تکا و داواکەی سەردار ئەسعەد و، هەڕەشەیان لێدەکات. سەردار ئەسعەد بۆ ئەوەی تووشی شەڕی براکوژیی نەبێ، ڕێی چوونی خۆی بۆ تاران دەگۆڕێ و، لەشکرەکەی بەرەو **"رباط کریم"** گواستەوە کە لەباشووری تاران هەڵکەوتووە.

لەماوەی چەند رۆژێکدا لەشکری سەردار ئەسعەد لەگەڵ لەشکری **سپادار تەنکابۆنی فەرماندەی ئازادیخوازانی گێلان**، لە شارۆچکەی **کەرەج** گەیشتنەیەک و، لەباکوورەوە بەرەو تاران کەوتنەڕێ. دەروازەکانی تاران لەهەموو لایەکەوە مەتەریز و لەشکر و تۆپی حکوومەتی لێدامەزرابوون. باڵوێز و کاربەدەستانی بریتانیا و رووسیا چەندین دیداریان لەگەڵ **سەردار ئەسعەد و سپادار تەنکابۆنی** دا ئەنجامدا و، داوایان لێدەکردن هێرش نەکەنە سەر تاران. حەمەعەلیشا لەشکرێکی هەشتهەزار کەسیی لەسوپا و

شەقاوەکانی تاران، لەگەڵ دەیان تۆپی بۆ بەرگریکردن لە تاران و، کۆشکەکانی خۆی دامەزراندبوو. **دوای چەندین ڕۆژ نەبەردی دژوار و خوێناویی، سەرەنجام هێزی هاوبەشی کوردەکانی بەختیاری و گیلان، لەڕۆژی 22ی جۆزەردانی ساڵی 1288ی هەتاوی (13/7/1909)، پاش تێکشکاندنی هێزەکانی حکوومەت لە دەروازەی "بهجت ئاباد" ەوە رژانە نێو شار و لەماوی چل و هەشت دەمژمێردا باکووری تاران و، "کۆشکی بەهارستان" یان ئازادکرد.**

هێژای گوتنە، دوو حەفتە بەرلە هێرشی کوردەکانی بەختیاری و چەکدارەکانی گیلانی سەر بە باکووری ئێران بۆ سەر شاری تاران، **یەکێک لەژنە ئازا و قارەمانەکانی هۆزی بەختیاری بەنێوی بی بی مریەمی بەختیاریی**، لەگەڵ دەستەیەک چەکداری پەنجاکەسیی، بەنهێنیی دەچنە نێوشارەوە و، لەماڵی یەکێک لەئازادیخوازان بەناوی **"حسێن سەقەفی"** خۆدەشارنەوە. لەڕۆژی پەلاماردانی هێزەکەی **سەردار ئەسعەدی بەختیاری** و **جەهانگیرخانی تەنکابونی**، ئەوجا **بی بی مریەمی فەرماندە**، لەنێو دڵی تارانەوە، هەڵدەکوتێتە سەر هێزەکانی حکوومەت و دەیانکەسیان لەنێودەبا و، لەگەڵێک شوێنی گرنگ و ستراتژیی رایاندەماڵێ و، لە گرتنی تاراندا رۆڵێکی گەورەدەگێڕێت.

مزگەوتی سپاسالار لەلایەن سەردار ئەسعەدەوە دەکرێتە نێوەند و مەڵبەندی فەرماندەیەتیی جەنگ. لەشەوی سێیەمدا هێرش بۆ سەر لەشکرگە و داوودەزگەی حکوومەت درێژەدەکێشێ و، کوردەکانی

بەختیاریی، بەهۆی دەستوبردی خێرا و ئازایەتیی بێوێنەیانەوە روو لەهەر بەرەیەک دەکەن، بەبەخشینی کەمترین زیانی گیانیی، دوژمن بەچۆکدادێنن و، گەڕەک بەگەڕەک و شەقام بەشەقام یەک لەدواییەک ئازاد دەکەن. لەڕۆژی چوارەمی شەڕەکەدا، حەمەعەلیشا بە پەلەپڕووزە بەرەو باڵوێژخانەی رووسیا هەڵدێ و، لەوێ دەیشارنەوە. بەدوای ویدا، ئەندامانی بنەماڵەی قاجاڕ و وەزیری جەنگ و وەزیرەکانی دیکە و، کاربەدەستانی حکوومەت، هەموویان بەرەو باڵوێژخانەی رووسیا هەڵدێن.

سەردار ئەسعەد بەیانێک بڵاودەکاتەوە و، تێیدا دەنووسێت: ***"حەمەعەلیشا ئیدی شای ئێران نییە، چۆنکە بەدەستی خۆی تانجوتەختی جێهێڵاوە و، هەڵاتووە".*** لەنێو کاربەدەستانی حکوومەتەکەی حەمەعەلیشادا، تەنیا سەرۆکوەزیران ئەمینولدەولە بوو کە خۆی و ئەندامانی بنەماڵەکەی، تەسلیمی سەردارەکانی شۆرش بوون. **"ژنەڕال لیاخۆف"** ی رووسی کە فەرماندەی هێزی چەکداری ئێران بوو، بەنێوبژیوانیکردنی باڵوێژی بریتانیا و رووسیا، لە مزگەوتی سپاسالاردا خۆی تەسلیمی **سەردار ئەسعەد و سپاداری گێڵان** کرد و، لەبەردەمیاندا چۆکیدادا و، شمشێرەکەی تەسلیم کردن.

پاش ئازادکردنی تاران و، هەڵاتنی حەمەعەلیشا و، رووخانی دەوڵەتەکەی، نێوبانگی فەرماندە بی بی مریەم بەهەموو وڵاتدا بڵاوبووەوە و، لەکاتی گەڕانەوەشی بۆ هەرێمی بەختیاریی، لەلایەن دەیانهەزار کەس لە کوردەکانی لوڕ و بەختیاری و هۆزەکانی گۆران و، کەلوڕەوە پێشوازییەکی بێوێنە و مێژوویی لێکرا. دواتر لەلایەن

ئەڵمانەکانەوە بی بی مریەم، پلەی ژنەڕالی شانازیی ئەڵمانیای پێبەخشرا.

ئاڵای ئێران سەرلەنوێ لەسەر کۆشکی رووخاوی پەرلەمان و، نێوەندەکانی حکوومەتدا هەڵدرایەوە. لەچاوترووکانێکدا دەیانهەزار خەڵکی شار رژانە نێو شەقامەکانەوە و هەتا درەنگانێکی شەو، جێژن و سەما و شایی و هەڵپەڕکێ درێژەی کێشا.

(بەنووسینەوەی چۆنێتیی ئازادکردنی تاران، ئەو راستینەیەمان زانی کە ئەو هێزەسەرەکییەی وا توانی حکوومەتی حەمەعەلیشا بڕووخێنێ و، شاری تاران داگیربکا و، دەسەڵات بگێڕێتەوە بۆ نوێنەرەکانی هەڵبژاردەی خەڵک، ئەوە هێزی کوردەکانی بەختیاریی بەسەرۆکایەتیی سەردار ئەسعەد بوو. بەڵام سەرەڕای ئەم خزمەتە گەورەیەی کە کوردی بەختیاری و سەرۆکهۆزەکەی بەرامبەر شۆرشی نوێخوازیی لەئێراندا ئەنجامیاندا، کەچی رۆڵی کوردی بەخیتاریی لەلایەن نووسەران و رۆشنبیران و نەتەوەپەرستەکانی فارسەوە بەگشتیی، زۆر کەمڕەنگ و لاواز خراوەتەڕوو، گەلێک جاریش باسیان لێوەنەکردووە و، بەسەریدا بازیانداوە).

لەڕۆژی 18ی هەر ئەو مانگەدا، نێوەندێکی دەسەلاتدارێتیی لە پێنجسەت کەس پێکهات. ئەندامانی ئەم نێوەندە بریتیبوون لە ئەندامانی پەرلەمانی پێشوو، سەردارەکانی لەشکری ئازادیخوازان، بازرگانەکان و کەسایەتی و نوێنەری چین و توێژەکانی ئاینی و کۆمەڵایەتیی. **نێوەندی بەرزی دەسەلاتدارێتیی، بەپێی بەندی (35) ی یاسای بنچینەیی وڵات، حەمەعەلیشای لەدەسەڵات و لەشایەتیی خست و کۆمیسیۆنێک هەڵبژێردرا بۆ ئەوەی نووسراوەیەک ئامادەبکا و، بەشێوەی فەرمیی حەمەعەلیشا و گەلانی ئێران لەپەسندکردنی**

خستنی شا لەلایەن نێوەندی بەرزی دەسەڵاتدارێتییەوە ئاگاداربکرێنەوە. کۆمیسیۆن نووسراوەیەکی ئامادەکرد، کە بەشێکی بەمجۆرەیە: **"لەبەر ئەوەی کە حەمەعەلیشا تووڕەی و بێزاریی تێکڕای خەڵکی ئێرانی بەرامبەر بەخۆی بەوپەڕی خۆیگەیاندبوو، هەروەها هەڵاتنی بۆ باڵوێژخانەی رووسیا و داواکردنی لە بریتانیا و رووسیا کە گیانی خۆی و بنەماڵەی بپارێزن، بەمانای وازهێنانیەتی لە دەسەلات و پاشایەتیکردنی وڵات. لەبەر ئەوە، بڕیارماندا کوڕی حەمەعەلیشا کە نێوی سوڵتان ئەحمەد میرزایە لە جێی باوکی بکەین بە شای ئێران، هەروەها لەبەر ئەوەی کە سوڵتان ئەحمەدمیرزا تەمەنی بچووکە، رێزدار "عضدالملک" سەرۆکهۆزی قاجار بەنوێنەرێتیی ئەحمەدشا، پاشایەتیی دەکات، تا ئەوکات ئەحمەدمیرزا دەگاتە تەمەنی هەرزەکاری و بتوانێ کاروباری پاشایەتیی ببات بەڕێوە".**

نووسراوەکە، بەپەلە چاپکرا و، نێردرا بۆ باڵوێژخانەی وڵاتان لەتاران و، بۆ ئاگاداریی خەڵکی ئێرانیش، نێردرا بۆ شار وهەرێمەکان. نێوەندی بەرزی دەسەلاتدارێتیی، بۆ ئاساییکردنەوەی بارودۆخی وڵات، **سپادار جەهانگیرخان تەنکابۆنی بۆ وەزیری جەنگ و سەردار ئەسعەد بۆ وەزیری نێوخۆ هەڵبژارد.**

حەفتەیەک پاش ئەم سەرکەوتنە گەورەیە، تێکڕای رێبەرانی شۆرش لەگەڵ دەیانهەزار لایەنگری مەشرووتە چوونە سەرگۆڕی رێبەرانی شەهیدی رێگەی ئازادی (مەلک المتکلمین) و (جەهانگیرخان) و، گۆڕی شەهیدانی دیکە و، رێز لە تێکۆشین و قارەمانەتییان گیرا. بۆ لێکۆڵینەوە لە تاوانی بکوژانی ئازادیخوازان و تاڵانکردنی سامان و داراییان لەلایەن کاربەدەستان و بەکرێگیراوانی حکوومەتی حەمەعەلیشاوە، دادگەی شۆرش پێکهێنرا. لەتاران

مەفاخرەلمولک حاکمی تاران لەگەڵ ئاجودانباشی فەرماندەی پاسەوانەکانی کۆشکی پاشایەتی و سەنیعدەولە لەسێدارە دران. لە تەوریز سەید میرهاشم لەسێدارە درا. رۆژی 31ی جۆزەردان ئایەتۆڵلا شێخ فەزلولڵلا نووری گیرا و پاش خستنەڕووی رۆڵی تێکدەرانەی لەدژایەتیکردنی شۆرش و ئازادیخوازان، بەهۆی پێداگریی سەردار ئەسعەدەوە، حوکمی سێدارەی بۆ بڕایەوە و حوکمەکە لە گۆڕەپانی تۆپخانەدا بەڕێوەچوو. نێوەندی بەرزی دەسەڵاتداریتیی، هەروەها بەتێکڕای دەنگ بڕیاریدا حەمەعەلیشا لە ئێران دەربکرێت، چۆنکە مانەوەی لە ئێران دەبێتە هۆی ئاژاوە و بێڕەوشتیی زیاتر. حوکمەکە لە رۆژی 1288/6/18ی هەتاوی (9/9/1909) دا جێبەجیکرا و، حەمەعەلیشا لەگەڵ چل کەس لە ئەندامانی بنەماڵەکەی لەژێر چاودێریی راستەوخۆی نوێنەرەکانی بریتانیا و رووسیا، بەرەو شاری "ئۆدسا" ی رووسیا رۆی و تانجوتەخت و وڵاتی بۆ هەمیشە جێهێڵا.

نێزیکەی دوومانگ پاش ئەم رووداوانە، لە مانگی گەڵاڕێزاندا پەرلەمانی دووەم دامەزرا و، بەتێکڕای دەنگ **سەرۆکهۆزی قاجار** (**عضد الملک**) ی وەک جێگری ئەحمەوشای هەڵبژارد. پەرلەمان هەروەها پاش هەڵبژاردنی سپادار تەنکابۆنی بۆ سەرۆکوەزیرانی ئێران، داوای لێکرد لەماوەیەکی کورتدا کابینەی خۆی هەڵبژێرێت. سپادار تەنکابۆنی لەماوەی چەند رۆژێکدا کابینەکەی پێکهێنا و، سەردار ئەسعەد وەک جاری پێشوو کرایەوە بە وەزیری نێوخۆ و، چەند کەسێکی دیکەش لە ئازادیخوازان لە بەش و ئۆرگانەکانی دیکەدا کران بە وەزیر. زۆری پێنەچوو ناکۆکی کەوتە نێوان سپادار

تەنگابۆنی و سەردار ئەسعەدەوە، هۆکەشی ئەوە بوو، سپادار و سەرۆکایەتیی شۆرش کە زۆرینەیان فارس بوون، نەیاندەویست لەوە بەدواوە سەردار ئەسعەد کە بەرەگەز کورد و، خاوەنی هۆزێکی گەورە و ئازا و شەرڤان بوو، ناوبانگ و رۆڵی وەک خۆی بمێنێ و دەسەڵاتی سیاسی، یان لەشکریی وڵات بدرێتەدەستی. کاتێک سەردار ئەسعەد ئاگاداری نیازناپاکیی کۆنەهاورێیانی شۆرشگێری بوو، وازی لە کورسی و کێشەی دەسەڵات هێنا و، بەرەو وڵاتی فەرەنسا سەفەری کرد. پاش ساڵێک گەرایەوە بۆ هەرێمی لۆرستان و بەختیاری و، بە یەکجارەکیی وازی لە سیاسەت و دەسەلات هێنا و، تادواهەناسەی ژیانی لەنێو هۆز و گەلی خۆیدا ژیا.

(ئەم بەسەرهاتەی سەردار ئەسعەد ئەوەمان بۆ ڕووندەکاتەوە، کوردەکە هەر لەکۆنەوە بەوە راهاتووە شەڕی دەستخستنی ئازادیی بۆ گەلانی باندەستی بکا و دەوڵەت و حکوومەتیان بۆ دامەزرێنێ و، لەدواییشدا بەشی خۆی دۆشدامان و خەم و حەسرەتخواردن بێت، بۆ رەنج بەخەساری و لەدەستدانی هەلی رەخساوی رۆژانی رابوردووی).

بەدرێژایی دەسەلاتی قاجارەکان لە ئێران، ناکۆکیی نێوان چینی ئاینیی لە گەڵ محەممەدعەلیشا، پتر لە شاکانی دیکەی قاجار پەرەی سەند. هەروەها رقوبێزاریی رۆشنبیران و هەموو چین و توێژەکانی نێو کۆمەڵ بەرامبەر حەمەعەلیشا و حکوومەتەکەی لەهەر کات و زەمانێکی دیکەی دەسەڵاتدارێتیی قاجارەکان زیاتر تەشەنەی سەند، هۆکەشی ئەوە بوو، حەمەعەلیشا لە بەرامبەر ژێردەستەکانی و خەڵکی خۆیدا لەرادەبەدەر ملهۆر و خۆبەزلزان و دیکتاتۆر بوو. هیچ حسێبێکی بۆ کاربەدەستانی حکوومەتەکەی و، بۆ چینی ئاینی و بۆ مەلاکان نەدەکرد. جگە لەمانە، دەستێوەردانی ئاشکرای رووسیا و

بریتانیا لەکاروباری سیاسی و ئابووریی ئێران کە لە سەردەمی فەتحعەلیشاوە سەرچاوەیگرتبوو، لەسەردەمی پاشایەتیی حەمەعەلیشادا زیاتر کەوتبووە ژێردەسەلاتی ئەو دوو دەوڵەتە زلهێزەوە. حەمەعەلیشا هیچ کارێکی بەبێپرس و ئاگاداریی مامۆستا رووسییەکەی نەدەکرد. ئەم هۆکارانە بەتێکڕا کارکردیان لەسەر پەرەگرتنی رقوبێزاریی کۆمەڵانی خەڵک بەرامبەر حکوومەتی قاجاڕ و دەسەڵاتی بێگانە دانابوو. ئەوەش زەوینە و رێخۆشکەر بوون لەبەردەم پەرەسەندنی بیری ئازادیخوازی و دیمۆکراسی و یەکسانیی لە ئێران، کە لەرێگەی چینی رۆشنبیر و خوێندەوارەوە بڵاودەبوونەوە و، لەڕەوتی خۆیدا، بوو بەهۆی پەیدابوونی ئۆپۆزسیۆن و بەرەیەکی فراوانی جەماوەریی لەدژی حەمەعەلیشا و دەسەلاتی بێگانە و، ئەو راپەڕینە شکۆدار و بێوێنەیەی لێهەڵقولا کە لە ئێراندا بە شۆرشی مەشرووتە نێویرۆیی.

ئەورۆکە نێزیکەی 110 ساڵ بەسەر "شۆرشی مەشرووتە" دا تێدەپەڕێت. بێگومان شۆرشی مەشرووتە لەریزی گەورەترین شۆرشەکانی گەلانی ئاسیا و تەنانەت جیهان دەژمێردرێت. نێوەرۆکی بەرنامە و ئامانج و روانگەی سەرۆکایەتیی شۆرشی مەشرووتە لە بەراورد لەگەڵ شۆرشێکی گەورەی وەک شۆرشی کۆمۆنیستیی 17 ی ئۆکتۆبەر بەسەرۆکایەتیی لێنین، گەلێک پێشکەوتووخوازانەتر و ئازادیخوازانەتر بوو. لەبەشەکانی دیکەدا دێینە سەر ئاکامی ئەو شۆرشە مەزنە کە کورد لەسەرخستنیدا رۆڵێکی گەورەی گێڕا، بەڵام با لەپێشدا بچینەوە سەر درێژەی باسەکەمان سەبارەت بە هاتنەکایەی پەرلەمانی دووەم و، دەستپێکردنی **پاشایەتیی ئەحمەدشای قاجاڕ!**

حکوومەتی ئەحمەدشا - دوایین شای قاجاڕ و،
بەسەرهاتی شۆڕشی نوێخوازیی!

وەک لەسەرەوودا ئاماژەم پێدا، بەهۆی ئەوەوە کە ئەحمەدشا منداڵێکی تەمەن (12) ساڵان بوو، پەرلەمان بڕیاریدا تاکو تەمەنی دەگاتە (18)، سەرۆکهۆزی قاجاڕ واتە **عضدالملک** ببێتە جێنشینی و ئەرکی پاشایەتیی ببابەڕێوە. ئەحمەوشا سەردەمی منداڵیی لە تەوریز تێپەڕکرد و، مامۆستاکەی ئەفسەرێکی سوپای رووسیا بوو بەنێوی **"سمیرنۆف"**. لەبەر ئەوە ئەحمەوشا بەوێنەی باوکی بەتەواوەتیی لەژێر کاریگەریی سیاسەتی رووسیادا بوو. لەماوەی ئەو شەش ساڵەدا کە سەرۆکهۆزی قاجاڕ جێنشینی شا بوو، گەلێک رووداوی گەورە لە ئێران و لە نێوچەکە و جیهان روویاندا. ئەحمەوشا لەتەمەنی (18) دا، لەرێورەسمێکی تایبەت، لەتاران تانجی پاشایەتیی لەسەرنا و، بەفەرمی و بەپێی یاسا بوو بەشای وڵات.

مانگی ئەگۆستی ساڵی 1914ی زایینیی، شەڕی دنیاگری یەکەم سەریهەڵدا و، ئاگری شەڕەکە ئێرانیشی گرتەوە، ئینگلیز و رووسیا کە پێشووتر لەرێککەوتنێکی دووقۆڵیی نێوانیان لەساڵی 1906ی زایینیی، وڵاتی ئێرانیان لەنێوان خۆیاندا دابەشکردبوو، لەشکرێکی زۆریان رژاندە نێو خاکی ئێرانەوە. خۆراسان و ئازەربایجان و بەشێک لە خاکی رۆژهەڵاتی کوردستان لەلایەن سوپای رووسیاوە داگیرکران. هەزاران کەس لە تەوریز و خۆراسان و گێلان و کوردستان لەلایەن چەکدارەکانی سوپای رووسیاوە لەنێوبران. لەئالیی دیکەوە سوپای عوسمانلی دەستیگرت بەسەر بەشێک لەخاکی

رۆژهەڵاتی کوردستان. سوپای بریتانیاش کەنداو و باشووری ئێرانی داگیرکرد. ئەم دۆخە نوێیە هاوکات، دەرفەتی هێنایە پێشەوە بۆ سەرهەڵدانی بزاڤی رزگاریخوازیی لەنێو هێندێک لە گەلانی ئێران لەوانە گەلی کورد. سمایل ئاغای شکاک (سمکۆ) لە رۆژهەڵاتی کوردستانەوە بزاڤێکی رزگاریخوازیی دەستپێکرد و، گەلێک مەڵبەند و هەرێمی رۆژهەڵاتی کوردستانی ئازاد کرد. لە گێڵان بزووتنەوەی میرزا کووچکخان سەریهەڵدا.

دەوڵەتی رووسیا لەرۆژی 7ی مانگی سەرماوەزی ساڵی 1290 (29/11/1911) لەنامەیەکی پڕلە هەڕەشەدا، داوای لە حکوومەتی ئێران کرد، بەزوویەکی زوو مۆرگان شۆستێر و یاوەرەکانی لە ئێران دەربکات. مۆرگان شۆستێر کارناس و شارەزای بواری ئابووریی خەڵکی ئەمریکا بوو، کە لەسەر داوای پەرلەمانی ئێران، دەوڵەتی ئەمریکا ناردبووی بۆ ئێران، بۆ ئەوەی دەستەیەک خوێندەوار و بازرگانی ئێرانی بەسیستەمی ئابووریی نوێ ئاشنا بکات. دەوڵەتی رووسیا لەنامەکەیدا هەروەها نووسیبووی، پێویستە لەمەبەدواوە، حکوومەتی ئێران لەبەستنی پێوەندیی دەرەوە و، هێنانی کارناسانی بیانی بۆ وڵاتەکەی، رەزامەندیی تەواوی رووسیا و بریتانیا وەربگرێت.

پەرلەمانی ئێران بەتێکڕای دەنگ بەرپەرچی نامەکەی رووسیایان دایەوە و، لە تاران و تەورێز و رەشت و خۆراسان خۆپێشاندانی ناڕەزایەتیی لەدژی رووسەکان بەرپاکران. بەڵام دەوڵەتی ڕووسیا بەسوودوەرگرتن لە ئاڵۆزیی نێوچەکە بەهۆی شەڕی جیهانییەوە، هێزێکی زیاتری رژاندە نێو ئێرانەوە و، هێزەکانی رووسیا بێسڵکردن

دەستیانکرد بە کوشتن و قەڵاچۆ و دەستدرێژی و تاڵانکردنی سامانی خەڵک. ناسرەلمۆڵک کە جێگری ئەحمەوشا بوو، هاوکات پاش مردنی عضدالملک ببوو بە سەرۆکی هۆزی قاجاڕ. لەلایەن رووسەکانەوە داوایلێکرا بە پشتیوانیی هێزی قەزاق و رووسیا پەرلەمان دابخات. ناسرەلمۆڵک بەزۆر پەرلەمانەکەی داخست و حکوومەتی سەربازیی راگەیاند. لە چەند رۆژێکدا رێکخراوە و سەندیکاکانی هەڵبژاردەی خەڵک و رۆژنامەکان داخران و، رەشەکوژی و شەوەزەنگ بەسەر تاران و شارەگەورەکاندا سەپێندرا. بەم شێوەیە، شۆرشی شکۆداری مەشرووتە، پاش حەوت ساڵ بەپیلانی دەوڵەتانی کۆلۆنیالیستی ئینگلیز و رووسیا و کۆنەپەرستی نێوخۆ و حکوومەتی قاجاڕ هەرەسیپێهێنرا. ئازادیخوازان و پێشکەوتنخوازان، یان لەنێوبران، یان ناچارکران بێدەنگ بن، ژمارەیەک دەرەبەگی زۆردار و بازرگانی هەلپەرست و بێگانەپەرست و خۆبژێن جێیان گرتنەوە. رووسەکان لە تەورێز و قەزوێن و دەرەوەی تاران پرسگەیان دانا و باجیان لەخەڵک وەردەگرت. ئینگلیزەکانیش پاش داگیرکردنی باشووری ئێران، بازرگانی و هەناردەکردنی داهات و بەربووی نێوچەکەیان بەتەواوەتیی خستە دەستی خۆیانەوە.

ئەمە بارودۆخی وڵات بوو، بەڵام ئەحمەدشا بەوێنەی باوکی، حەزی لە سەردان و بینینی وڵاتانی ئۆروپا - بەتایبەت فەرەنسا و پاریس دەکرد، بۆ دابینکردنی مەسرەفی سەفەرەکانیشی قەرزی لە رووسیا و ئینگلیز وەردەگرت. لەبەرئەوە لەبەرامبەر داخوازیی

کاربەدەستانی ئەو دوو دەوڵەتەدا بە مۆرکردنی گرێبەستی گەورەتر و دەستخستنی داهاتی زیاتر لە ئێران، بێدەنگ دەبوو.

ئەگەرچی ئینگلیز و رووسیا، پێکەوە لەسەر دابەشکردنی ئێراندا رێککەوتبوون، بەڵام ئینگلیزەکان لەژێرەوە و بەنهێنیی خەریکی فێڵکردن بوون لە رووسەکان و، لە هەوڵی جێبەجێکردنی نەخشەیەکدا بوون، کە جێ بە رووسەکان لێژ بکەن و، بۆخۆیان ببن بە ئاغا و خاوەنی هەتاهەتایی ئێران. **کۆتایی جەنگی جیهانی و رووخانی ئیمپراتۆریی رووسیا لەلایەن بلشویکەکان بەسەرۆکایەتیی لێنین، خەون و ئاواتی ئینگلیزی هێنایەدی.** چۆنکە حکوومەتی نوێی رووسیا رایگەیاند، هەموو ئەو هێزانەی خۆی بۆ رووسیا دەگێڕێتەوە کە بۆ مەبەستی داگیرکردنی وڵاتانی دیکە نێردراون. ئەمە هەلێکی زێڕین ولەباری بۆ ئینگلیزەکان رەخساند کە ئەو نەخشەی وا بۆ داگیرکردنی هەرێمەکە کێشابوویان و بەتەمابوون **هێندستان و عێراق و ئێران** لێکگرێبدەن، بخەنە بواری جێبەجێکردنەوە. بەڵام بەهۆی لاوازی و نەشارەزایی ئەحمەدشا لەبەڕێوەبردنی ئەرکی پاشایەتی و سەرهەڵدانی چەندین بزووتنەوەی جەماوەری و نەتەوەخوازیی لەکوردستان بەسەرۆکایەتیی سمکۆی شکاک و لەنێو عەرەبەکانی باشووری ئێران بەسەرۆکایەتیی **شێخ خەزعەڵ** و ... هتد، کاربەدەستانی ئینگلیزی هێنایە سەر ئەو بیرەوە کە لەئێراندا، پێویستیان بەحکوومەتێکی سەقامگیرتر و بەهێزتر لەمەی ئێستا هەیە. بەتایبەتیی پاش دامەزراندنی **یەکێتیی سۆڤێت** لەلایەن کۆمۆنیستەکانەوە، ئینگلیز ناچاربوو بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی لەنێوچەکەدا، پلانێکی خێرای گونجاو دابڕێژێت، هەنگاوی یەکەمی

پلانەکەش وەک گوتم، لەهێنانە سەرکاری حکوومەتێکی تازە لەئێران دەستپێدەکرد.

لەکۆبەندی نووسینەوە و، شرۆڤەی سەردەمی دەسەلاتداریێتیی حکوومەتی قاجارەکان، زانیمان، لە حکوومەتی ئاغامحەممەدخان کە دامەزرێنەری حکوومەتی قاجاڕ بوو تا کاتی رووخانی (1925 – 1794)، لەسنووری بندەسەڵاتی قاجارپیدا، حکوومەت بەتەنیا نێوەندی دەسەلاتداریێتی و بڕیاردان نەبووە و، 4 تەیار و بەرەی جیاواز لەبەرێوەبردنی کاروباری سیاسی و کۆمەڵایەتیدا بڕیاردەربوون. ئەم چوار لایەنەش بریتیبوون لە:

1- دەسەڵاتی هۆزی دەسەڵاتدار (شاکانی قاجاڕ). 2- دەسەڵاتی ئیلخان و ئاغا و دەرەبەگە گەورەکان. 3- دەسەڵاتی کەسایەتیی ئاینیی واتە ئایەتوڵڵاکان. 4- دەسەلاتی وڵاتانی زلهێز بەتایبەتیی ئینگلیز و رووسیا.

داگیرکردنی ئێران لەلایەن رووسیا و بریتانیا و، وابەستەیی حکوومەتی قاجاڕ بەو دوو زلهێزەوە، رێی خۆشکرد لەبەردەم سەرهەڵدانی ناکۆکیی لەنێوان بەشێک لە ئایەتوڵڵاکان لەگەڵ شاکانی قاجاڕدا. لەوەوە توێژێک لە ئایەتوڵڵا و مەلاکان بەرەولای سیاسەتکردن هاندران و، بەرە بەرە بیری دەسەڵاتداریێتیی سیاسیی چووە مێشکیانەوە. هاوکات، پەرەسەندنی ناکۆکیی لەنێوان شاکانی قاجاڕ (لە ناسرەدینشا بەملاوە) لەگەڵ چینی ئاینیی، بوو بەهۆی ئەوە کە ئیدی شاکانی قاجاڕ لەلایەن مەلاکانەوە، پشتگیریی نەکرێن و، وەک رابوردوو لەنیو کۆمەڵدا دان بە رەوایەتیی (شرعیت) یاندا نەنێن.

چۆنێتیی بەدەسەڵاتگەیشتنی رەزاخان و، دامەزرانی رژێمی پەهلەویی!

رەزاخان میرپێنج، نێوی تەواوی (رەزا سەواد کوهی) سالی 1256ی هەتاوی لە گوندی **"ئالاشت"**ی سەربە **پارێزگەی مازندەران** هاتووەتە دنیاوە. باوکی (**عەباسعەلی**) ئەفسەری سوپای قەزاق بوو. پاش مردنی باوکی، دایکی لە مازندەران نامێنێ و، رەزا هەڵدەگرێ و، دێتە تاران و، لە گەڕەکی **"سنگلج"** نیشتەجێ دەبن و، ژیانێکی پڕلە هەژاری و مەینەتیی دەبەنەسەر. لەتەمەنی لاوێتیدا دەبێتە سەرباز و لەنیو سوپادا ئازایەتیی دەنوێنێ و، **پاش ماوەیەک دەبیت بە گروبان (عەریف) و، لەشاری مەشهەد، پاراستنی بانکی رووسیای پێدەسپێردرێت. ماوەیەکیش لە تاران پاسەوانی باڵوێژخانەی هۆڵەند دەبێت. لەگەمارۆدانی تەوریزەوە تاکو سەرکوتی راپەڕینی ئەردەوێل و زەنجان، درندەی و بێبەزەیی زۆر لەخۆی پێشاندەدا، کە ئەوەش دەبێتە هۆی بەرزبوونەوەی پلەی سەربازیی لەنێو سوپادا، بە چەشنێ کە لەماوەیەکی کورتدا، لەنێو هێزی قەزاقدا، دەبێت بە فەرماندەیەکی ناسراو و لێهاتوو.**

دەولەتی ئینگلیز لە هەڵسەنگاندنی سەبارەت بە بارودۆخی سیاسیی ئێران و نێوچەکە، دێنە سەر ئەو باوەڕەوە کە پێویستە حکوومەتی ئەحمەدشا بڕووخێنێ و، لەجێی حکوومەتێک بێنێتەسەرکار، کە بتوانێت بۆ ساڵانێکی زۆر پارێزگاریی لە بەرژەوەندییەکانی بکات. بۆ ئەمەش پێویستی بە دوو کەسایەتیی دەبێت، یەکەمیان، کەسێکی سەربازیی پێویستە کە لەنێو سوپادا ئەفسەر و سەربازەکان حسێبی لەسەر بکەن، هاوکات باوەڕپێکرا بێ

و، گوێڕایەڵی فەرمانیان بێ و، سڵ لە کوشتنوبڕین نەکاتەوە. دووهەم، دەبێ کەسایەتییەکی سیاسی و کۆمەڵایەتیی هەڵبژێرن، کە جێی ڕێز و متمانەی خەڵک بێ، بۆ ئەوەی ئەو حکوومەتە نوێیەی دایدەمەزرێنن، لەلایەن خەڵکەوە دژایەتیی نەکرێت. لەنێو ئەفسەرەکانی سوپادا، "ڕەزاخانی میرپێنج" لەهەموویان بەشیاو و گونجاوتر زانرا. لەنێو ئایەتوڵڵاکان و کەسایەتیی سیاسی و کۆمەڵایەتیشدا، پەنجە خرایە سەر نێوی ئایەتوڵڵا تەباتەبایی. ئەوجا سەرپەرشتیکردنی نەخشەی گۆڕینی حکوومەت و ئەنجامدانی کودەتا سپێردرا بە ژنەراڵی ئینگلیزیی (ئێدمۆند ئایرۆنساید) کە لە بەغدا نیشتەجێ بوو.

ئایرۆنساید لە بەغداوە دەچێت بۆ قەزوێن و، ڕۆژی 10ی ڕێبەندانی 1299 (30/1/1921) دا چاوی بە ڕەزاخان و مەلا تەباتەبایی دەکەوێ. هەردوولایان بە نەخشەکەی ئایرۆنساید ڕازیدەبن و، ڕەزاخان بەڵێندەدات، پاش داگیرکردنی تاران، پشتگیریی ئایەتوڵڵا تەباتەبایی بکات، بۆ ئەوەی بەبێ هیچ کێشەیەک ببێت بە سەرۆکوەزیران. تەباتەبایی کە ماوەی چەند ساڵێک لەریزی چالاکانی بزووتنەوەی مەشرووتەدا بوو، کورسیی دەسەڵات سەرخۆشیکرد و، ئامانجەکانی بزووتنەوەکەی لەبیرکرد و، لەپێناو دەسەڵات و بەرژەوەندیی تایبەتی خۆیدا، لەگەڵ ڕەزاخانێک ڕێککەوت کە دواتر بوو بە کۆسپ و لەمپەر لەبەردەم دەسەڵاتی خۆی و چینی ئاینیدا.

ڕەزاخان لەلایەن "ئایرۆنساید" ەوە لەچۆنێتیی تەواوی نەخشەی داگیرکردنی تاران ئاگادارکرا و، داواشی لێکرد بەو شێوەیە کار بکات کە لە نەخشەکەدا گونجاوە. هێزی قەزاق لە لەشکرگەی قەزوێن

کۆکرانەوە و، ڕەزاخان قسەی کردبۆیان و گوتی: "**بەرەو تاران دەکەوینەڕێ و، لەشوێنە گرنگەکانی تاراندا دادەمەزرێین، بۆ ئەوەی پێتەخت لەبەرامبەر ئاژاوە و ناڕێکوپێکیدا بپارێزین. فەرمانتان پێدەدەم، هەر هێزێکی چەکدار هاتەسەرڕێتان لەنێوی بەرن". پاشان فیشەک و چەک و تەقەمەنییان داپێیان و، لەلایەن ئەفسەرەکانی ئینگلیزەوە، یەکی (5) پێنجتمەن پوولیان پێدرا کە لەو سەردەمەدا پارەیەکی کەم نەبوو.**

لەمانگی ڕەشەممەی 1921 دا، شاری تاران لەلایەن هێزی قەزاقەوە داگیرکرا. ئایەتوڵڵا تەباتەبایی بوو بە سەرۆکوەزیران و کابینەیەکی پێکهێنا. بەڵام ئینگلیز نەخشەیەکی دی لەمێشکدا بوو، خوازیاری دامەزراندنی حکوومەتێکی تەواو سەربازیی بوو بەسەرۆکایەتیی ڕەزاخان، چۆنکە تەنیا لەسایی حکوومەتێکی دیکتاتۆریدا دەیتوانی بۆ ماوەیەکی زۆر دەسەڵاتی ئابووری و سیاسیی خۆی لە ئێران ڕابگرێت. بۆ گەیشتن بەم مەبەستە، هەنگاو بەهەنگاو دەچووەپێش. لەپێشدا لەڕێگەی ڕۆژنامەکانی سەر بە ئینگلیزەوە، پرۆپاگەندەی زۆر بۆ ڕەزاخان کرا و، نووسییان، ڕەزاخان تەنیا کەسێکە دەتوانێت سوپایەکی بەهێز پێکبهێنێ و ئاسایش بۆ خەڵک دابین بکا و حکوومەتی یاسا بچەسپێنێت. ئیدی، باس هەر باسی ئازایەتی و لێهاتووی و نیشتمانپەروەریی ڕەزاخان بوو. کاربەدەستانی ئینگلیز و لایەنگرانی ئینگلیز کە لەنێو داوودەزگەی حکوومەتدا بوون، ئەوانیش لەلای ئەحمەدشا، لەبارەی ژیری و زیرەکیی ڕەزاخان و ڕادەی دڵسۆزبوونی بەرامبەر شای شاکان (ئەحمەدشا) قسەیان بۆ دەکرد. تا وایلێهات، بەرە بەرە **جێپێیان بە سەرۆکوەزیران ئایەتوڵڵا تەباتەبایی لێژ کرد و، پاش سێ**

مانگ و دە رۆژ لەکارەکەی لابرا. ئەوجا لەسەر پێشنیازی باڵوێزی ئینگلیز، ئەحمەدشا داوای لە رەزاخان کرد پۆستی سەرۆکوەزیران قبوڵ بکات. رەزاخان، کە لەماوەیەکی کورتدا ببوو بە فەرماندەی هەموو هێزی چەکداری ئێران و، هاوکات ببوو بە سەرۆکوەزیران، تەنیا کۆسپێک لەبەردەمیدا مابوو، ئەحمەدشا بوو. پاش چەند رۆژێک رەزاخان داوای لە ئەحمەدشا کرد بۆ چارەسەرکردنی نەخۆشییەکەی سەردانی ئۆروپا بکات. ئەحمەدشا بەرەو ئۆروپا کەوتەڕێ و، ماوەیەکی باش لە ئۆروپا مایەوە. ئەوجا رەزاخان پەرلەمانی ناچار کرد مادەیەک پەسند بکات کە لەنەبوونی ئەحمەدشادا حکوومەتێکی کاتیی پێکبهێنرێ و، سەرۆکایەتیی حکوومەتەکەش بدەنە دەستی ویی (رەزاخان) ەوە.

رەزاخان لەمانگی بەفرانباردا پەرلەمانێکی دامەزراند کە لەکەسانی دەستنیشانکراوی خۆی بوون و نێوی (مجلس مؤسسان) ی لێنا. ئەو پەرلەمانەش بەتێکڕا دەنگیدا بە رەزاخان کە ببێت بەشای ئێران. رەزاخان لەڕۆژی 4ی گوڵانی 1305ی هەتاوی (25/4/1926) لەبۆنەیەکی تایبەتدا بوو بەشای ئێران و، نازناوی "پەهلەویی" بۆ پاشناو و نێوی بنەماڵەکەی هەڵبژارد. بەم شێوەیە حکوومەتی شپرزە و بێسەروبەری ئەحمەدشا و بنەماڵەی قاجاڕ، بەنەخشەی ئینگلیز و سوپای ئێران و، بەهاوکاریی ئایەتوڵڵا تەباتەبایی کۆتایی پێهێنرا. ئەحمەدشا بۆ فەرەنسا دوورخرایەوە و، دوو ساڵ دواتر بەهۆی نەخۆشییەوە کۆچیدوایی کرد.

ئەمە پوختەی ئەو بەڵگەنامانە بوو کە لەلایەن وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا و نووسەرانی ئێرانییەوە، سەبارەت بە چۆنێتیی

بەدەسەڵاتگەیشتنی ڕەزاشا بڵاویانکردووەتەوە. بەڵام ژنی گەورەی ڕەزاشا واتە "تاج الملوک" لەبیرەوەرییەکانیدا، بەشێوەیەکی دی باس لە بەدەسەڵاتگەیشتنی ڕەزاشا دەکات، کە زۆر لە وانی دی جیاوازن.

"تاجەلملووک (6) " ئاوای دەگێڕێتەوە:

(ڕەزا لەسەرەتاوە، مرۆڤێکی خاوەن بیروباوەڕی ئاینی بوو، بەڵام دوایی باوەڕی سست بوو .... مانگی (محرم) و ڕۆژانی (عاشورا) و (تاسوعا)، هەر گەڕەکێک دەستە و دایرەی زنجیروەشاندن و لەخۆدان و شینگێڕانی تایبەتی هەبوو. گەلێک جار، لەنێو دەستە و تیپەکانی لەخۆدان و شینگێڕانی ئیمام حسێن دا، دەبووە مشتومڕ و دەمەقاڵەیان، کە کام دەستەیان بکەوێتە پێشی دەستەکانی دیکەوە. گەلێک جار، دەمەقاڵە و مشومڕی نێوانیان دەبووە هۆی شەڕ و لێکدان و، بە چەقۆ و دار وبەرد لێکبەردەبوون. لە ڕۆژانی مانگی "محرم" دا، ڕەزا دەستەیەک قەزاقی ڕێکوپێکی تایبەت بەخۆی هەبوو، بە موزیک و باڵەبانەوە ڕێیان دەپێوا. دەستەی قەزاقیش وەک ئەوانی دی، قوڕیان دەساوییە ڕوومەت و لەشیان و، ڕەزا لە پێش هەموویانەوە دەڕۆیشت. باڵای بەرز و لەشی داکوتراو و بەسامی، بەو دەسرە سۆرەوە کە سەرتەوێڵ و نێوچاوانی پێدەبەست، هێندەی دیکە سەرنجی خەڵکەکەی بۆلای ڕەزا و دەستەی قەزاقەکان رادەکێشا. قەزاقەکان درۆشمیان دەدا:

ئەگەر کەربەلا قەزاقی لێ بوایە "حسێن" بەتەنێ نەدەمایەوە

بەڵێ، لەوکات و سەردەمەدا، شێوەی بەڕێوەچوونی (عاشورا و تاسوعا)ی ئیمام حسێن بەو چەشنە بوو. ساڵێکیان، پێش ڕووخانی حکوومەتی قاجارەکان و، بەدەسەڵاتگەیشتنی ڕەزا، ئەحمەدشای قاجار بەسەردان چووبووە پاریس. لەنێوخۆی ئێران، ماوەیەک بوو، بانگەشەی ئەوەدەکرا کە گوایە "وەهابییەکانی

سعوودی، پەلاماری "مەزاری پەیامهێنەری ئیسلام – حەزرەتی محەممەد" یانداوە و، وێرانیانکردووە". لەو ساڵەدا و، لەمانگی (محرم) دا، دەستەکانی شینگێڕان لەهەموو لایەکەوە بەرەو گۆڕەپانی "تۆپخانە" کەوتنەڕێ. لەکاتی لەخۆدان و هاواری "یاحسێن یا حسێن" دا، بەرە بەرە درۆشمەکان گۆڕان و بوون بە "مردن و نەمان بۆ وەهابی!". ئەوجا کۆمەڵێک خەڵک، رەزایان گرتە قەڵادۆشکان و، بەدەنگی بەرز هاواریان دەکرد: "بژی قەزاق، بژی قەزاق". "قەزاق حیجاز رزگار دەکا وەهابی وەدەر دەنێ!!. بەوجۆرە تێکڕای دەستەکانی لەخۆدان، قەزاقەکانیان وەپێش خۆیاندا و، لەکاتێکدا رەزایان نابووە سەرشان و دەستیان، بەرەو پێشەوە دەڕۆیشتن. شینگێڕانی عاشورا، بوو بە خۆپێشاندان لەدژی وەهابییەکانی سعوودییە. لەوسەردەمەدا تەکنیک و پیشەی وێنەگرتن و فیلمهەڵگرتن و کامێرا، وەک ئەورۆکە پێشکەوتوو نەبوو. فیلمێک کە دەگیرا، دەنگی لەسەر تۆمار نەدەکرا، "سامت" (بێدەنگ) بوو. سەرتاننەیەشێنم، لەو رۆژەدا، کەسێک لە باڵوێزخانەی ئینگلیزەوە، هاتوچووی ئەو حەشیمەتە زۆرە لەسەر کامێرا تۆماردەکات. پاشان ئینگلیزەکان فیلمەکە دەبەن بۆ پاریس و پێشانی ئەحمەدشای دەدەن. ئەحمەدشا دەبینێ بەدەیان هەزار خەڵک رژاونەتە سەر جادە و، هاواردەکەن و، بەتووڕەییەوە دەستیان بەرزدەکەنەوە، بەڵام نازانێت دەڵێن چی و، بۆچی رژاونەتە سەر جادە! لە کاربەدەستە ئینگلیزییەکە پرسیار دەکا، ئەو خەڵکە بۆ وادەکەن و، چییاندەوێت، ئەو کەسەیان بۆ کردووەتە قەڵادۆشکان؟!

کابرای ئینگلیزیش دەڵێ: "قوربان ئەو خەڵکە لەدژی ئێوە درۆشم دەدەن و، دەڵێن، ئێمە ئەحمەد شامان ناوێ! ئەو کابرایەش، سەردەستەی بەشێک لە هێزی

قەزاقە و، خۆشتان دەیناسن، نێوی رەزاخانە. خەڵکەکە دەڵێن، ئێمە "رەزا خان" مان دەوێ! ئێمە ئەحمەدشامان ناوێت!!".

بەبینینی فیلمەکە و، بیستنی قسەکانی کاربەدەستە بریتانییەکە، ترس و پەژارە ئەحمەدشا دادەگرێ و، دەپرسێت: "ئێستا چارچییە و، دەبێ چ بکەین؟!". کابراش دەڵێ: "قوربان، بەداخەوە بارودۆخەکە شێواوە، لەبەر ئەوە داواتانلێدەکەین بیری گەڕانەوەی ئێران لە مێشکتان بهێننە دەرەوە. ئێمە دڵنیاین لەگەڕانەوەتاندا، گیانی خاوەن شکۆ دەکەوێتە مەترسییەوە. بەڵام لەبابەت، داراییەکانتان، ژنەکان و کەنیژەکان و، ئەندامانی بنەماڵەتانەوە، ئێوە پەشێو و نگەران مەبن، ئێمە لەوبارەوە کارهاسانیی دەکەین و، یارمەتییان دەکەین تا بتوانن بگەنەلاتان....".

بەوشێوەیە، بەبێ کێشە و شەڕ و خوێنڕشتن "رەزا" بوو بە شای ئێران و، تانجی پاشایەتیی لەسەرنا.. دواتر کە رەزا دەسەلاتی ولاتی بەتەواوەتیی گرتەدەست خۆی، زۆرجار کەهەردووکمان بەتەنیا پێکەوە دەبووین، بە پێکەنین و، کەیفخۆشییەوە، باسی ئەو رووداوەی دەگێڕایەوە کە بە هۆیەوە بوو بە شای ئێران، هەردووکمان پێدەکەنین...!!).

سەبارەت بە کارنامەی شانزەساڵەی حکوومەتی رەزاشا، بیروراکان وەکیەک نین. هەرچی شاپەرستەکان و لایەنگرانی سیستەمی پاشایەتییە، رەزاشا بە پیاوێکی مەزن دەزانن، کە توانیویەتی ئێران لە پشێوی و خانخانی و پاشاگەردانیی رزگاربکا و، کۆی کارە گرنگەکانی رەزاشایان لەم خاڵانەی خوارەوەدا جێکردووەتەوە:

1- پێکهێنانی سوپای ئێران. 2- ناردنی خوێندکار بۆ دەرەوەی وڵات. 3- دانانی بناخەی بانکی نەتەوەیی ئیران. 4- خستنەکاری هێڵی شەمەندەفەری سەرتاسەریی ئێران. 5- هەڵوەشاندنەوەی رێککەوتننامەی کاپیتۆلاسیۆن. 6- فەرمانی لابردنی چارشێو لەسەر ژنان. 7- کردنەوەی دەزگەی هەواڵنێریی فارس. 8- دامەزرانی زانستگەی تاران. 9- سازکردنی کارگەی تواندنەوەی ئاسن. 10- دامەزرانی فەرهەنگستانی ئێران.

بەڵام ئازادیخوازان و، رۆشنبیران، هەروەها چینی ئاینیی، بەجۆرێکیکە دەڕواننە کارنامەی رەزاشا و، بە مرۆڤێکی ملهۆڕ و دیکتاتۆر و خوێنڕێژ و دژ بە ئازادیی نێوی دەبەن. راستییەکەشی هەر ئەمەیە و، رەزاشا لەلایەن ئینگلیزەوە بۆ ئەوە نەکرا بەشای ئێران کە دیمۆکراسی و ئازادیی بۆ دانیشتوانی ئێران دابین بکات، چۆنکە گەلانی ئێران خۆیان لەسایی هەڵگیرسانی بزاڤی مەشرووتەدا توانیبوویان پەرلەمانێک بهێننە سەرکار کە نوێنەری راستینەی چین وتوێژەکانی خەڵک بێت. چەندین رۆژنامەی ئازاد، بەبێ هیچ سانسۆر و رێگرییەک بیروڕای جیاوازیان بڵاودەکردەوە. ئەو کەشە ئازادەش لەڕەوتی خۆیدا ئاستی هۆشیاریی سیاسی و فەرهەنگیی کۆمەڵانی خەڵکی دەگەیاندە ئاستێک، کە بیر لە داهاتوویەکی گەش و مۆدێرن بکاتەوە. لەوەوە بیری ناسیۆناڵیزم و، ئابووریی خۆیی و دەسەلاتداریێتیی سیاسیی خۆیی پەرەی دەسەند. ئەمانە هیچیان لەبەرژەوەندیی ئینگلیزدا نەبوون کە دوای دەرچوونی سوپای رووسیا لە ئێران، ببوو بە تاقەسواری گۆڕەپانەکە.

وڵاتی ئێران، بۆ ئینگلیز نەتەنیا وڵاتێکی پڕخێروبێر و بەپیتوبەرەکەت و ڕەنگین بوو، بەڵکو پاش دامەزرانی یەکێتیی سۆڤێت، گرنگییەکی زیاتری پەیداکردبوو. چۆنکە پەرەسەندنی بیری کۆمۆنیستیی لەئێران، یەکێتیی سۆڤێتی دەگەیاندە لێوارەکانی کەنداو، کە شادەماری بریتانیا بوو. کاتێک ڕەزاشا بەدەسەلات گەیشت، لەساڵی 1933ی زایینی، لەجێی پەیماننامەی نەوتی **"دارسی"، کە لەسەردەمی قاجارەکاندا مۆرکرابوو، پەیماننامەیەکی تازەی لەگەڵ ئینگلیزدا مۆرکرد. ئەم ڕێککەوتنە تازەیە، هەروەک کۆنەکە، مافی تەواوی هەڵێنجان و هەناردەکردنی نەوتی ئێرانی بۆ ماوەی (30) ساڵی دیکە، دەدا بە ئینگلیز.**

ڕەزاشا، پاش ئەوەی دەسەڵاتی بەتەواوەتیی گرتەدەستی خۆی، هیچ ڕۆژنامەیەکی سەربەخۆی نەهێشت و، هەمووی داخست. پۆلیسی ڕەزاشا، دەستیکرد بە گرتن و شکەنجە و گوللەبارانکردنی نەیارانی سیاسیی. هەموو ئەو دەستکەوتانەی خەڵک لەسەردەمی شۆرشی مەشرووتەوە بەدەستیهێنابوو لەنێوبردن. ڕۆناکبیر و ئازادیخوازی گەورە و ناسراو **دوکتۆر تەقی ئەرانی** لەگەڵ 52 کەس لە هاوڕێیانی کە بە **گروپی (53)** کەس نێویان ڕۆیوە، گیران و، جگە لە تەقی ئەرانی، چەندین کەسی دیکەیان لەژێر ئەشکەنجەدا لەنێوبران. **جەعفەرقولیخانی سەردار ئەسعەد، کوڕی گەورەی سەرداری ئەسعەدی مەزن، لەتاران گیرا و، لەزیندانی "قەسر" دا لەسێدارەدرا (کاتێک لەسێدارە درا، تەمەنی 55 ساڵ بوو). شایانی گۆتنە، ڕەزاشا لەسەروبەندی داگیرکردنی تاراندا، بۆ ئەوەی هۆزی بەختیاریی بێلایەن بکات، لەگەڵ ئەم جەعفەرقولیخانە دەبێتە دۆست**

و، لای جەعفەرقولیخان، خۆی بە لایەنگر و سەربازی سەردار ئەسعەد و بیروباوەڕی مەشرووتە دەناسێنێت! (ئەم بەسەرهاتە، لەکۆنەوە بەرامبەر سەرکردە و ناودارانی کورد پێڕەوکراوە و، کورد وانەی لێوەرنەگرتوون!).

"ئایەتوڵلا سەید حەسەنی مودەڕڕس" ئەندامی پەرلەرمانی سەردەمی مەشرووتە و، کەسایەتیی بوێر و ئازادیخوازی سەردەمی رەزاشا، لەریزی گەورەرترین نەیارانی سیاسیی رەزاشادا بوو، کە لەنێو پەرلەمان و لەشەقام و گۆڕەپان و مزگەوت و لەهەموو شوێنێک دژی رەزاشا قسەی دەکرد و، بەدەسکردی بێگانە و مرۆڤێکی خوێنڕێژ نێویدەبرد. مودەڕرس لەلایەن ئاسایشی رەزاشاوە دەگیرێ و، پاش شکەنجە ولێدانی زۆر، ئەوجا **رەزاشا دەچێت بۆ زیندان بۆلای و، لێیدەپرسێت: "سەید، تۆ، چیت لە من دەوێ؟!". سەید مودەڕرس دەڵێ: "دەمەوێت تۆ نەبێت!". ئایەتوڵلا مودەڕڕس پاش 9 ساڵ مانەوە لەزیندان، سەرەنجام بەدەستووری رەزاشا لەنێو زینداندا خنکێندرا. رۆژنامەنووسانی سەربەخۆ و شۆرشگێڕی وەک فەڕۆخی یەزدی و میرزادەی عیشقی، ماوەیەک دوای گیرانیان، لەسێدارەدران. دەیان سەرۆکهۆزی کورد لە لۆڕستان و بەختیارییەوە بیگرە هەتاکو بویەر ئەحمەد و سنە و کرماشان، کوژران، یان گیران و، لەتاران دەستبەسەر کران. راپەڕینی هۆزی بەختیاریی لەنێو بارووت و ئاگر و ئاسندا نوقمی خوێن کرا و، ژنەڕالەکانی رەزاشا، ناوی "قەساوی لۆڕستان" یان بەسەردا بڕا.**

لەنێو زیندانی "قەسر" لەتاران، دوکتۆرێکی لێبووە بەناوی "پزشک ئەحمەدی". ئەم دوکتۆرە، بەفەرمانی سەرۆکی پۆلیس، دەیان گیراوی

سیاسیی لەزیندانەکاندا بە ئامپولی هەوا کوشت. ژمارەی ئەو کەسانەی لەسەردەمی حکوومەتی شانزەساڵەی رەزاشادا لەنێوبراون، بەبیست هەزار کەس مەزەندە دەکرێت. رەزاشا تەنیا بەرامبەر خەڵک و نەیارانی بێبەزەیی نەبوو، بەڵکو بەرامبەر ژێردەست و فەرمانبەر و ژنەڕاڵەکانیشی هەر بەو شێوەیە بوو. نەسرەتولدەولە و ئەمیرتاش و محەممەد حسێنی ئایرەم لە یاوەرەکانی نێزیکی رەزاشا بوون کە خزمەتی زۆریان کردبووپێی، بەڵام هەرسێکیانی لەنیوبرد. لەرۆژهەڵاتی کوردستان، شۆرشی بیست ساڵەی سەرکردەی ناوداری کورد - سمکۆخانی شکاک، کە بەهاوکاریی رووسیا و ئینگلیز و حکوومەتی دەستکردی ئینگلیز لە عێراق و رژێمی رەگەزپەرستی تورکیا و ئێران شکستیپێهێندرا، دواتر لەئەنجامی نەخشەیەکی نامرۆڤانە لەلایەن رژێمی ئێرانەوە، دەکەوێتەداو و، لەڕێکەوتی 21/6/1930 دا، سمکۆی شکاک لەگەڵ خورشیدئاغای هەرکی دەکوژرێن و، خوسرەوی کوڕیشی لە شوێنی رووداوەکە بریندار‌دەبێ و، لەلایەن کەسوکارییەوە دەربازی تورکیا دەکرێت..

سیاسەتی فەرهەنگیی رەزاشا، راستەوخۆ کەوتە خزمەتی ناسیۆناڵیزمی فارس و داسەپاندنی زمانی فارسی و لەنێوبردنی نەتەوەکانی نافارس و زمان و کولتووری ئەو نەتەوانەی کەوتبوونە نێو چوارچێوەی جۆگرافیای سیاسیی ئێرانەوە. لەم پێناوەشدا بۆ ئەوەی بەپێی بەرنامەیەکی رۆشن ئەم پلانە فەرهەنگییەی جێبەجێ بکات، لەساڵی 1313 (1934) سەردانی تورکیای کرد و، لەنێزیکەوە تورکیای نوێی بینی و، پاش ئاشنابوونی بە بیروباوەڕی

ڕەگەزپەرستانەی ئەتاترک و ڕژێمەکەی و وەرگرتنی زانیاریی پێویست، لەگەڕانەوەیدا زمانی فارسیی، کرد بە زمانی فەرمی و، بەکارهێنانی زمان و جلوبەرگی کوردی و نەتەوەکانی دیکە ڕێبەندکرا و، جلی ئۆروپایی و شەپقە بۆ پیاوان و، لابردنی چارشێو لەسەر ژنان کرا بەبڕیاری فەرمیی حکوومەت. پاسەوانەکانی ڕژێم ڕێیانپێدرا لەنێو کۆڵان و سەرجادە و لە بازاڕدا، هەر ژنێک بەچارشێوەوە دەبینن، سووکایەتی پێبکەن و، چارشێوەکە بەزۆر لابەن لەسەری. خۆپێشاندانیکی گەورە بە هاندانی مەلاکان لەدژی ئەم سیاسەتە زۆرەملییە لە ستانی خۆراساندا سازکرا، بەڵام پۆلیس و ژاندارمەی حکوومەت هێرشیان کردەسەریان و سەدان کەسیان کوشت و، بریندارکرد و. دەیان کەس لە ئایەتۆڵلاکان و کەسایەتیی ئاینی و کۆمەڵایەتیی زیندانیکران، یان بۆ ستان و مەڵبەندی دوورتر دوورخرانەوە. بەڕێوەبردنی ڕێوڕەسمی سەدان سالی **مانگی "محرم" و شینگێڕانی پێڕەوانی شیعە لە "عاشورا و تاسوعا" دا ڕێبەند کرا** و، تەنیا ڕێدرا بە ئەنجامدانی ڕێوڕەسمەکە لەرۆژێکدا و لەچەند دەمژمێرێک، ئەویش لەنێو مزگەوتەکاندا. ئیدی ڕێنەدرا وەک رابردوو خەڵک بڕژێنە سەرجادە و خۆیان لە قوڕبگرن و بە قەمە و زنجیر لەخۆبدەن.

پاش تێپەڕبوونی چەند سەدە، دەسەلاتی بەردەوامی سیاسی و کۆمەڵایەتیی چینی ئاینیی، کەوتبووە بەر هێرشێکی گەورە و سیستەماتیکەوە. ئەو مووچە و بووجە تایبەتییانەی سەردەمی قاجاڕ بۆیان تەرخانکرابوو، نەما و بڕدرا. شانبەشانی هەوڵدان بۆ لاوازکردنی دەسەلاتی ئایەتۆڵلاکان، ڕژێم دەستیکرد

بەپڕۆپاگەندەکردن لەبارەی مێژووی پاشایەتیی لەئێران و، زلکردنی ڕۆڵی پاشاکانی ئێران لە ڕابردوودا و، درێژەپێدانی ئەم ڕۆڵە مەزنە لەلایەن ڕەزاشاوە، بۆ مەبەستی پەرەپێدانی بیری شاپەرستیی لەنێو خەڵکدا. **ساڵی 1935 لەسەر داوای ڕەزاشا، کۆمەڵەی نەتەوەکان ناوی "پرشیا"ی گۆڕی بۆ "ئێران". ڕەزاشا بەلابردنی ناوی پرشیا و هەڵبژاردنی ناوی ئێران، نیازیوابوو هەموو نەتەوەنافارسەکان لەنێو زمان و کولتووری فارسدا بتوێنێتەوە و، ئێرانێک دروستبکات کە بەوێنەی تورکیا، خاوەنی یەکزمان و یەک مێژوو و یەک کولتوور بێت، کە ئەویش زمان و مێژوو و کولتووری فارس بێت.**

لەگەڵ هەڵگیرسانی جەنگی جیهانیی دووەم، سوپای ئەڵمانیا توانی لەماوەیەکی کورتدا سوپای چەندین وڵاتی گەورە و بچووک لە ئۆروپادا تێکبشکێنێ و ڕژێمەکانیان بڕووخێنێ و، ڕژێمێکی دەستنیشانکراوی خۆی لەجێیان دانێ و، خاکەکەیان داگیربکات. پەرەسەندنی جەنگ بۆ ئاسیا و ئەفریقیا و کردنەوەی پێوەندیی سیاسیی لەنێوان نازییەکانی ئەڵمانیا لەگەڵ ڕژێمی ئێران، ڕەزاشای هێنایە سەر ئەو باوەڕەوە، کە ئەڵمان دەتوانێت ئینگلیز و ڕووسیاش تێکبشکێنێ، بۆیە وای بەباشزانی ببێت بەهاوپەیمانی ئەڵمانی نازی و لە ئاغای پێشووی – ئینگلیز، پشتهەڵکا، کە بەدەسەلاتی گەیاندبوو.

لەو سەردەمەدا، لەنێو گەلانی ناوچەکە، وەکو کورد و ئێرانی و عەرەب وهێندی و ... هتد، کە بندەستی بریتانیا و فەرەنسا بوون، هیتلەر زۆر خۆشەویست بوو. هیتلەر دەیگوت، ئێرانی و ئەڵمانی لەڕەگەزێکی هاوبەشن و، هەردووکیان لەڕەگەزی "ئاری" ن. پەیمانی دۆستی و هاوکاریی لەنێوان هەردوو ڕژێمی ئەڵمانیا و ئێراندا

مۆرکرا و، ئەڵمانەکان، دەستیانکرد بە سازکردنی هێڵی شەمەندەفەری سەرتاسەری و سازکردنی چەندین وێستگەی ڕاگیرانی پاپۆڕ و ڕێگەوبان و سایلۆ (هەماری گەنم) و دامەزراندنی گارگەی تواندنەوەی ئاسن و، گەلێک کاری خزمەتگوزاریی دیکە لە تاران و لە شارە گەورەکانی ئێراندا.

هیتلەر لەلای خەڵکی ئێران هێندە خۆشەویستبوو، کە لە گۆڕەپانی تۆپخانەی تاران و لە شارەگەورەکاندا ڕۆژی دەمژمێرێک کۆدەبوونەوە و، گوێیان لە وتەکانی پڕلە قیڕە و هاتوهاواری هیتلەر دەگرت، بێئەوەی وشەیەکی لێتێبگەن، دەیانکرد بە چەپڵەڕێزان و هوتافکێشان. مۆدێلی قژی نازییەکانی ئەڵمانیا لەنێو لاوانی ئێرانیدا ببوو بە باو و پیاوانیش سمێڵیان وەک هیتلەر دادەنا. شاژنی ئێران، تاجەلملووک، لەگەڵ شاندێکی فەرمیی، لە ئێرانەوە چوو بۆ دیداری هیتلەر و گەلێک دیاریی بەنرخ لەوانە مافوورێکی دەستکردی تەورێزی پێشکێشکرد کە زۆر وەستایانە وێنەی هیتلەر لەسەری نەخشێنرابوو.

مەبەستی سەرەکیی هیتلەر لە هاوپەیمانێتیکردنی لەگەڵ ڕەزاشای ئێران بۆ ئەوە بوو، لە نەوت و سووتەمەنیی ئێران بۆ دابینکردنی ماشێنی جەنگیی سوپای بەهێز و بەربڵاوی سوودوەربگرێت. لەوەش گرنگتر ئەڵمانیا لە ڕێگەی خاکی ئێرانەوە دەگەیشتە لێوارەکانی کەنداو و، دەیتوانی بەهاسانی دەستبگرێت بەسەر کەنداودا و، بریتانیا لەو نێوچەیە دەرپەڕێنێ و، بۆخۆی ببێت بە خاوەنی چاڵەنەوتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناڤین. هەروەها لەباکووری ئێرانەوە، سوپای ئەڵمانیا گەمارۆی سەر رووسیای توندتر دەکرد. لەبەر ئەم

هۆیانە، هاوپەیمانێتیی نێوان ئەڵمانیا و ئێران، چەندە بۆ ئەڵمانیا گرنگ بوو، هەر بەو رادەیەش ترسی گەورەی خستبووەدڵی ئینگلیز و رووسیاوە.

بۆ رێگەگرتن لە نەخشەی هیتلەر، هێزی هاوپەیمانان (ئەمریکا، بریتانیا و رووسیا)، لەشەوی نەورۆز و، لەرێکەوتی 21/3/1941 رژانە نێو خاکی ئێرانەوە. سوپای بریتانیا و ئەمریکا لە باشوور و سوپای سۆری رووسیاش لە باکوورەوە ئێرانیان داگیرکرد.

بریتانیا لە تاران نامەیەکی کورتی نارد بۆ رەزاشا کە نێوەرۆکی بەم چەشنە بوو:

"داوا لە بەرێزتان دەکەین لە پاشایەتیی بکشێنەوە و تانجوتەختی پاشایەتیی بسپێرن بە کوڕی گەورەتان (محەممەد رەزا). ئێمە بۆچوونمان سەبارەت بە کوڕی گەورەتان باشە و، بەرێزتان دڵنیادەکەین کە لەحکوومەتی وی پشتیوانیی دەکەین و، چ نیاز و ئامانجێکی دیکەمان نییە بۆ داهاتووی رژێمی بنەماڵەتان و بۆ ئێران".

رەزاشا لەژێرچاودێریی هێزەکانی بریتانیادا بۆ بەندەری **"گومبرۆن"، (بندرعباس)** و لەوێوە بە پاپۆڕ برا بۆ **هێند**، پاشان بۆ دورگەی **"موریس"** و، لەوێشەوە بۆ **ئەفریقای باشوور** دوورخرایەوە.

ژنەگەرەکەی رەزاشا، واتە تاجەلملووک، سەبارەت بەلابردنی رەزاشا لەلایەن بریتانیاوە و، راگواستنیان بۆ دەرەوەی ئێران و بەخشینی تەختی پاشایەتیی بە میراتگری یەکەم (حەمەرەزا شا)، ئاوا دەڵێ:

"باید عرض کنم مردم نه تنها ازاستعفای رضا و رفتن او از مملکت ناراحت نشدند و در برابر مداخله متفقین برای مجبورکردن رضا به استعفاء عکس العمل نشان ندادند، بلکه درکمال چشم سفیدی ابراز خوشوقتی وخوشحالی هم کردند و روزنامه ها هم که تا سوم شهریور 1320 دعاگوی رضا بودند شروع به هتاکی وفحاشی نمودند! رضا ازاین تغییرحالت مردم خیلی ناراحت بود. آقای " محمود جم" که پیرمرد سرد و گرم چشیده‌ای بود به رضا گفت که نباید ناراحت باشد این خاصیت عوام است که در ایام قدرت حکام مجیزگوی آنها هستند ودرایام ضعف پنجه به روی آنها می‌کشند! دراین مسافرت "کلارمونت اسکرین" ازکارکنان کنسولگری انگلیس درکرمان که خیلی روان فارسی صحبت می‌کرد همراه ما بود و فوق العاده احترام و تکریم می‌کرد و تمام تلاش وسعی او این بود که رضا احساس راحتی کند. قرارما این بود که به جزیره موریس برویم. آقای کلارمونت اسکرین بعدها کنسول انگلستان درتهران و وزیرمختار انگلستان درتهران شد و از پادشاه انگلستان عنوان پرطمطراق "سر" گرفت. .... واقعا جالب است، یک انگلیسی مثل بچه های جنوب شهرتهران فارسی حرف بزند وبهترازهرایرانی تاریخ مملکت ما را بداند. رضا خیلی ازدامنه اطلاعات اسکرین تعجب کرده بود. یک شب به من گفت بیخود نیست که اینها بردنیا حکومت می‌کنند. اسکرین علاوه برفارسی به زبانهای اردو که مخصوص هندی ها بود وزبان پشتو که مخصوص افاغنه بود وزبان ترکی هم خیلی عالی حرف می‌زد.... چون خیلی با ما خودمانی شده بود. یک شب رضا روی عرشه کشتی ازاو پرسید چرا انگلیسی ها مصرا از او خواستند تا خاک ایران را ترک کند. اسکرین گفت: این کمترین تنبیهی است که لندن برای اعلیحضرت رضا شاه درنظر گرفته است. ما انگلیسی ها خیلی وفادارهستیم. با آنکه اعلیحضرت رضا شاه نسبت به انگلستان کم لطفی کرده و درمیانه راه خود را به آلمان نزدیک کردند معهذا انگلستان

حاضرنشد اعلیحضرت را مجازات جدی کند. امیدوارم درآینده اعلیحضرت محمدرضا ولیعهد جبران مافات کرده و در برابر این گذشت و بزرگواری دولت فخیمه انگلستان خدمتگزارصادق پادشاه انگلستان باشند!

رضا مطابق عادت، صبح ها که ازخواب بلند می‌شد به اندازه یک پشت ناخن تریاک استعمال می‌کرد و ایضا" شب ها هم! .... کاپیتان انگلیسی و یکی دو صاحب منصب عمده هم که با رضا طرح دوستی ریخته بودند به کابین او می‌رفتند و یکی دوبست می‌زدند. فایده این مسافرت یکی هم این بود که چند نفرازخدمه کشتی بندر تا رسیدن ما به مقصد تریاکی شدند!

کوردییەکەی:

(شایانی باسە، کاتێک خەڵکی ئێران ئاگاداربوون ڕەزاشا لەدەسەڵات لابراوە و، لەلایەن ئینگلیزەوە بۆ دەرەوەی ئێران دەبرێت، نەتەنیا زیز و تووڕە نەبوون و، هیچ کاردانەوە و هەڵوێستێکیان دەرنەبڕی، بەڵکو بەوپەڕی رووقایمییەوە، شادمانی خۆیانیان دەردەبڕی و، خۆشحاڵ بوون کە دەیاندیت ڕەزاشا لەدەسەڵات لابراوە. هەروەها، ڕۆژنامەکانی ولات، کە تا ڕۆژی سێی خەرمانانی 1320 (1941ی زاینی)، جگە لە پەسنبێژی و ستایشکردنی ڕەزاشا شتێکی دیکەیان نەدەنووسی، لەگەڵ دەستبەسەرداگرتنی لەلایەن ئینگلیزەوە، دەستیانکرد بە سووکایەتی و جنێودان پێی. ڕەزاشا لەم ڕوووەرگەڕانەی خەڵک لێی، زۆر زیز و تووڕە بوو. بەڕێز "مەحموودی جەم" کە پیرێکی خاوەنئەزموون بوو، تاڵی و سوێری ڕۆژگاری چێشتبوو، بە ڕەزاشای گوت: "نابێ دڵت لە خەڵک بڕەنجێ، "خاصیت عوام" (تایبەتمەندیی خەڵکی نەخوێندەوار هەروایە). کاتێ خۆری دەسەلاتدار لە درەوشانەوەدایە، کڕنۆشی بۆدەبەن و،

ستایشی دەکەن، کاتێکیش گلۆڵەی دەکەویتە لێژیی، بەپلار دایدەگرن. لەو سەفەرەماندا، کاربەدەستێکی ئینگلیزیمان لەگەڵدا بوو، نێوی "کلارمۆنت سکرین" بوو. ئەم کەسە پێشتر لە کۆنسولخانەی بریتانیا لە شاری کرمان کاریدەکرد. سکرین فارسییەکی باشیدەزانی و، زۆر بەتۆرە بوو. زۆر ڕێزی لە رەزاشا دەگرت و، هەوڵێدەدا خەم و پەژارەی لەدەستدانی حکوومەت و، دوورخستنەوەی لە ئێران، لەدڵ برەوێنێ. بەپێی بڕیار، پاپۆڕەکەمان بەرەو دورگەی موریس دەچوو. بەڕێز کلارمۆنت سکرین، دواتر بوو بە سەرکۆنسول و وەزیرموختاری بریتانیا لە ئێران و، نازناو و پلەی "سێر" (بەڕێز)ی لە پاشای ئینگلیز وەرگرت.... بەڕاستی سەرمان سووڕدەما، کاتێ دەماندیت "سکرین"، وەک کەسێکی بەڕەگەز و زمان فارس، کە هەر لە منداڵییەوە لە گەڕەکەکانی باشووری تاران لە دایکبووبێت، ئاوا بە فارسییەکی پاراو قسەی دەکرد و، لەهەر ئێرانییەک، پتر شارەزای مێژووی ئێران بوو. رەزا سەری لە زانیاری و هۆشیاریی سکرین سووڕمابوو. شەوێک گوتی پێم: "لەخۆڕایی نییە ئەمانە حوکمڕانیی دنیا دەکەن!". سکرین جگە لەفارسی، هەروەها زمانی ئۆردوو کە زمانی تایبەتی هێندییەکانە، زمانی پەشتوونەکانی ئەفغان و، هەروەها زمانی ترکیشی زۆر باشدەزانی... پێوەندییەکی دۆستانە لەنێوانماندا دروست ببوو. شەوێک رەزا پرسی لێی: "بۆچی بریتانیا، پێی لەسەر ئەوە داگرت کە ئێران بەجێ بێڵێت!؟".

سکرین لە وەرامی رەزاشادا گوتی:

"ئەمە کەمترین سزایەکە، دەوڵەتی بەریتانیا بۆ خاوەن شکۆ رەزاشا هەڵیبژاردووە. ئێمە خەڵکی ئینگلیز، سۆز و پەیمانی خۆمان بەجێدێنین. لەگەڵ

ئەوەیکە رەزاشا بەرامبەر ئینگلیز ناسوپاسی نواند و، لەنیوەی ڕێدا بەرەولای ئەڵمان بایدایەوە، بەڵام سەرەڕای ئەوەش، دەوڵەتی بریتانیا نەیویست، بەرێزتان سزای توند بدات. هیوادارم لەداهاتوودا، "کوڕە گەورەتان" (اعلیحضرت محمد رضا - ولیعهد) قەرەبووی هەڵەی رابوردووی ئێوە بکاتەوە و، لە بەرامبەر ئەم لێبوردنەی دەولەتی گەورە و شایستە و بەشکۆی بریتانیای مەزندا، خزمەتکارێکی بەئەمەگ بێت بۆ پاشای ئینگلیز!".

رەزا، واڕاهاتبوو، بەیانیان کە لە خەو هەڵدەستا، بەقەد سەرەنینۆکێک تلیاکی دەکێشا. شەوانەش دیسان دەیخوارد.... کاپیتانە ئینگلیزەکە، لەگەڵ یەک – دوو کاربەدەست و خاوەن پلەوپایە کە لەماوەی سەفەرەکەمان لەنێو پاپۆڕەکەدا، لە گەڵ رەزا ببوونە دۆست و، پێوەندییەکی باش لەنێوانیاندا دروستببوو، دەچوونە ژوورەکەیەوە و، لەگەڵی تلیاکیان دەکێشا. سوودی ئەم سەفەرەمان ئەوە بوو، تا گەیشتنمان بە دورگەی مووریس، چەندین فەرمانبەری نێو پاپۆڕەکە بوونە تلیاکی!!!).

رەزاشا، رێکەوتی 4ی گەلاوێژی 1323ی هەتاوی (26/7/1944ی ز)، لەوڵاتی ئەفریقای باشوور بەجەڵتەی دڵ مرد. نێزیکی دوومانگ دوای مردنی رەزاشا، بەرەزامەندی و داوای کارگێڕی بریتانیا لە تاران، حەمەڕەزا کوڕەگەورەکەی رەزاشا چووە سەر تەختی پاشایەتی و، بوو بەشای ئێران.

دەستپێکردنی حکوومەتی حەمەڕەزاشا و، ڕۆڵی کۆلۆنیالیزمی جیهانیی لەپەرەپێدانی ئاین و ئاینزاکاندا!

حەمەڕەزاشا، ڕێکەوتی 16ی سێپتەمبەری 1941ی زاینیی، لەلایەن بریتانیا و ئەمریکاوە لەجێی باوکی دانرا و، بوو بە شای ئێران. جەنگی جیهانیی دووەم کە بەسەرکەوتنی هاوپەیمانان و، ژێرکەوتنی بەرەی نازیتیی کۆتاییهات. جیهانی بەرەو کێبەرکێ و، ململانێیەکی نوێ لەنێوان ڕۆژاڤا و ڕۆژهەڵات ڕاکێشکرد.

سەرکەوتنی سوپای سۆری یەکێتیی سۆڤێت، بەسەر سوپای ئەڵمانی نازی لە جەنگی بەنێوبانگی **"ستالینگراد"**، لە مانگی ڕێبەندانی ساڵی 1321ی هەتاوی (1942ی زاینی) و، پاشان ڕووخانی دەوڵەتی نازیتی لە ئەڵمان، کە گەلانی سۆڤێت و سوپای سۆر، ڕۆڵێکی گرنگ و بەرچاویان تێیدا گێڕا، هەست و ڕێز و خۆشەویستیی گەلانی بندەست و ئازادیخوازان و شۆڕشگێرانی جیهانی بۆلای سۆڤێت و بیروباوەڕی کۆمۆنیستی ڕاکێشا و، ڕەوتی گەشە و پەرەسەندنی بیروباوەڕی کۆمۆنیستیی لە جیهان، خێراتر کرد.

وەک پێشووتریش ئاماژەم پێدا، گرنگیی هەڵکەوتوویی ئێران لە باری ژیۆپۆلیتیکەوە، ترسی خستەدڵی دەوڵەتانی ڕۆژاڤا، بەتایبەتی بریتانیای مەزنەوە، کە لەو سەردەمەدا گەورەترین دەوڵەتی کۆلۆنیالیستی جیهان بوو، هۆی ترسەکەشیان لەوەوە سەرچاوەی دەگرت، کە پەرەسەندنی بیری کۆمۆنیستیی، دەبوو بەهۆی گۆڕینی سیستەمی سیاسی و، هاتنەسەرکاری ڕژێمێکی کۆمۆنیستیی لایەنگری سۆڤێت لە ئێران. بێگومان، ئەوەش کارەساتی دروستدەکرد

بۆیان و، بەرژەوەندییەکانیان لە کەنداو و لەنێوچەکە بەگشتیی، تووشی مەترسی دەبوو. **حیزبی توودەی ئێران کە پێڕەوەیی لە ڕێبازی کۆمۆنیستی دەکرد و، جێبەجێکەری سیاسەتەکانی ڕژێمی سۆڤێت بوو لە ئێران،** پاش دامەزرانی، دەستیکرد بە بڵاوکردنەوەی بیری یەکسانی و ئازادیخوازی و، دروشمی نۆژەنکردنی وڵات و چاککردنی باری گوزەران و بژێوی و ئاسایشی خەڵک و، دەیگوت، جێبەجێکردنی ئەم داخوازی و ئامانجانە، بە نەهێڵانی ئیمپریالیزم و بڕینی دەستی ڕژێمی وابەستە و کۆنەپەرستی نێوخۆ، مسۆگەر دەکرێن. بەرنامە و دروشمەکانی حیزبی توودە، ئەندام و لایەنگرێکی زۆری لێکۆکردەوە و لەماوەیەکی کەمدا بوو بەگەورەترین ڕێکخراوەی سیاسی و جەماوەریی لە ئێران. ئەو ئاڵوگۆڕانە، کاربەدەستانی بریتانیای ناچار کرد تا خێراتر بکەونە هەوڵ، بۆ پێشگرتن لە تەشەنەسەندنی زیاتری بیروباوەڕی کۆمۆنیستیی لە ئێران.

بەماوەی مانگێک پاش شکستپێهێنانی سوپای نازیزم لە شاری ستالینگراد، باڵوێژی ئەوسەردەمەی بریتانیا لە ئێران بەنێوی **بۆلارد** Bolard، لەگەڵ نامەیەکدا، گەڵاڵەی بەرنامەیەکی پێشنیازکراوی دا بە **عەلی سوهەیلی سەرۆکوەزیرانی ئەوکاتی ئێران.** بەرنامەکە لەلایەن دەوڵەتی بریتانیاوە ئامادە کرابوو و، تێیدا نووسیبوویان: **"بەمەبەستی پێشگرتن و پووچەڵکردنەوەی دروشمەکانی چاکسازی (ڕیفۆرم)ی حیزبی توودەی ئێران، بەپێویستی دەزانین کە دەوڵەتی ئێران، هێندێک ڕیفۆرم لەنێوخۆی ولاتدا ئەنجامبدات".**

بابەتێکی گرنگ کە لە بەرنامەکەی حکوومەتی ئینگلیزدا جەختی کرابووەسەر، ئەوە بوو، داوا لە حکوومەتی ئێران کرابوو تا "**ئاین**" وەک چەکێکی گرنگ و کاریگەر، بەرامبەر گەشەکردنی بیری کۆمۆنیستی بەکاربهێنریت.

بەم شێوەیە بۆمان دەردەکەوێ، جەنگی درێژخایەنی بەنێو "جەنگی سارد" لەنێوان بلۆکی رۆژهەڵات و رۆژاقادا، هەر لە ساڵانی کۆتایی جەنگی دووەمی جیهانییەوە بناخەکەی داڕێژراوە.

"**بۆلارد**"، هەروەها لە ڕێکەوتی 27ی رەشەممەی ساڵی 1321ی هەتاوی (**1942زاینی**)، راپۆرتێک لەبارەی بارودۆخی ئێرانەوە دەنێرێ بۆ سەرۆکوەزیرانی بریتانیا و، تێیدا دەنووسێت:

"حیزبی توودەی ئێران، لەهەڵبژاردنەکانی خولی چواردەی پەرلەمانیدا، پێشانیدا خاوەنی رێکخستن و پێگەی جەماوەریی یەکجار گەورەیە و، بەرادەیەکی زۆر توانیویەتی هەست و بیروباوەڕی چین و توێژەکانی خوارەوەی کۆمەڵ بورووژێنێت و، دەنگی نارەزایەتییان لەدژی حکوومەت و دەسەڵاتدارانی ئێران، یەکبخات..".

شایانی باسکردنە، لەسەردەمی جەنگی یەکەمی جیهانیشدا، لە ئاینی ئیسلام، بۆمەبەستی هاندان و کۆکردنەوەی کۆمەڵانی موسڵمان و بەشداریکردنیان لە بەرەکانی جەنگ، کەڵکوەرگیرابوو. بۆنموونە **حکوومەتەکانی یەکگرتوو (ئەڵمان و عوسمانی)**، هەست و بیروباوەڕی ئاینیی موسڵمانانیان لەدژی **حکوومەتەکانی هاوپەیمان (بەریتانیا و ئینگلیز و فەرەنسا و رووس)**، بەکاردەهێنا و، بەنێوی **جەنگی بەرەی ئیسلام لەدژی کافران**، لای خەڵکی رەشورووتی ولاتانی ئیسلامی، رواڵەتێکی پیرۆز و رەوایان بە جەنگەکەیان

دەبەخشی. لەلایەن دەولەتی ئەڵمانەوە ڕێکخراوەیەکی ئیسلامیی دامەزرابوو بەنێوی **"یەکێتیی ئیسلام"**، بووجە و داراییەکەشی لەلایەن دەولەتی ئەڵمانەوە دابیندەکرا. کاری ئەم ڕێکخراوەیە ئەوە بوو گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناڤین، کە زۆرینەی موسڵمانن، لەدژی بریتانیا و ڕژێمەکانی هاوپەیمانی هانبدات. هەر لەو پێوەندەدا گۆڤاری **"کاوە"** بە سەرپەرشتیکردنی **حەسەن تەقیزادە** و، گۆڤاری مانگانەی **"جیهانی ئیسلام"** لەمانگی نۆڤەمبەری ساڵی 1916ی زاینی، بەسەرپەرشتیکردنی **شێخ عەبدولعەزیز چاویش میسری و عەبدولمەلیک حەمزە لە شاری بەرلین بە عەرەبی و ترکی و فارسی دەستیان بەوەشان کرد.**

حەسەن تەقیزادە سەرنووسەر و بەرپرسیاری گۆڤاری "کاوە" سەبارەت بە نێوەرۆکی پرۆژەکە دەڵێ:

(گۆڤاری کاوە، بەو مەبەستە دەنووسرا و بڵاودەکرایەوە تا ببێت بە گۆڤارێکی سیاسی لەدژی دوژمنەکانی ئەڵمان و، پرۆپاگەندەی بۆ سەربەخۆیی ئێران دەکرد و بیری هاوپەیمانێتی و، هاوڕەگەزیی ئێرانی و ئەڵمانی، بڵاودەکردەوە. دیارە دەولەتی ئەڵمان بەزمانەکانی دیکەی ڕۆژهەلاتی ناڤینیش ڕۆژنامە و گۆڤاری بڵاودەکردەوە و بووجەی هەمووشیان دەولەتی ئەڵمان دابینیدەکرد).

ئەم کۆپلەیەی خوارەوە لە هەموو ژمارەکانی گۆڤاری **"کاوە"** دا دەنووسرا:

"پێویستە ئێرانییەکان ئەم ڕاستییە بزانن، خودێ گەورە بەدەستی پیرۆزی خۆی، لە "غیب" (پێوار) دوە، پشتیوان و هاریکاری سوپای عوسمانییە لە جەنگیدا بەرامبەر کافران. سوپای عوسمانی برای موسڵمانی ئێرانییەکانن. تێکڕای ئەندامانی سوپای عوسمانی لە فریشتە و مرۆڤچاکانی خودێ و، لە

پەری و مەلایکە پێکهاتوون و، بۆ یارمەتی و رزگارکردنی براموسڵمانەکانیان لە ئێران، شەڕی کوفر و دوژمنی ئیسلام و خودا دەکەن. خوێنی سەربازی عوسمانی کە لەداوێنی چیاکانی ئەڵوەند و بێستوون دەڕژێنە سەرزەوین، خوێنی پاکی نەتەوەیەکی بەڕێز و پاگژ و نەجیب و خانەدانە کە لەپێناو ئازادکردنی برایانی موسڵمانی خۆیان و، رزگارکردنیان لەبندەستیی ئەنجامدەدرێت....".

هەروەها دەولەتی ئینگلیزیش، پاش سەرکەوتنی شۆرشی کۆمۆنیستی 17ی ئۆکتۆبەری ساڵی 1917 ی زاینی و، هەڵگیرسانی شەڕی نێوخۆیی لە رووسیا، ژمارەیەکی زۆر لەمەلاکان و موسڵمانانی دژ بە بیری کۆمۆنیستییان لە نێوچەی **"ترکمەنستان"** کۆکردەوە بۆ تێکدانی بارودۆخی نێوخۆی رووسیا و، دژایەتیکردنی کۆمۆنیستەکان کە تازە دەسەڵاتیان گرتبووەدەست. لەبەر ئەوە، ئینگلیز پێشتر ئەو تاقیکردنەوە و ئەزموونەی هەبوو و، دەیزانی لەنێو وڵاتانی ئیسلامیدا، کاریگەرترین چەک لەبەرامبەر گەشەی بیری کۆمۆنیستی، تەنێ چەکی ئاینە. ئەوە بوو، پڕۆژەیەکیان لە ئێران دارشت، کە دواتر پرۆژەکە بە **"پشتوێنی کەسک"** نێوبانگی دەرکرد.

لەمانگی خەرمانانی ساڵی 1944ی زاینی، فەرمانبەرێکی دەزگەی سیخوڕیی بریتانیا بەنێوی **"رابین زینر"** لە پلەی ئەندامی جێگری راگەیاندنی باڵوێژخانەی ئینگلیز، گەیشتە تاران. دوو حەفتە پاش هاتنی رابین بۆ تاران، دوو کەسایەتیی ناسرا و بەنێوبانگی ئاینیی، (**سید ضیاالدین طباطبایی و آایت اله قمی**) کە لە عێراق و فەلەستین دەژیان، لەلایەن ئینگلیزەوە هێنرانەوە بۆ ئێران.

سەیدزیائەدینی تەباتەبایی، کە لەسەردەمی دەسەلاتی رەزاشادا ماوەیەک هاوکاریی رەزاشا کردبوو، دوای ئەوەی رەزاشا کەوتە دژایەتیکردنی مەلاکان و، ویژەی نەیارانی، لەلایەن ئینگلیزەوە نێردرا بۆ فەلەستین. بەڵام پاش دامەزرانی حکوومەتەکەی حەمەڕەزاشا، ئینگلیز لە فەلەستینەوە هێنایەوە بۆ ئێران و، ئەویش بەپێی ئەرکێک سپێردرابووپێی، هاوکات لەگەڵ هاتنەوەی، دەستیکرد بە بانگەشە و بڵاوکردنەوەی درۆشمی ئاینی و نەتەوەیی و، حەشیمەتێکی زۆر لە موسڵمان و نەتەوەپەرستی لەخۆی کۆکردەوە. ئەوجا لەهەڵبژاردنی پەرلەمانی، کە لەڕیکەوتی 16ی مانگی رەشەممەی ساڵی 1322ی هەتاوی (1944زاینی) دا بەڕێوەچوو، بەنوێنەرێتی دانیشتووانی شاری **"یەزد"**، بوو بە ئەندام پەرلەمان. لەنێو **"مجلس"** **(پەرلەمانی ئێران)** یشدا، بەزۆرینەی دەنگ هەڵبژێردرا بۆ **"سەرۆکی بەرەی ئیسلامیی". بەوەش، هەر دوو بەرەی "جبهه ملی ایران" (بەرەی نیشتمانیی ئێران - بەسەرۆکایەتی دوکتۆر محەمەد موسەدق کە سیکۆلار بوون) و ، "حیزبی توودەی ئێران" ی سەر بە سۆڤێت کە تا پێش هاتنەوەی سەید زیائەدین و ئایەتوڵڵا قۆمی، زۆرینەی خەڵکیان لە پشت بوو، کەوتنە کەمایەتی و، ئۆپۆزسیۆن لە نێو پەرلەمان.**

ژۆرژ لنچافسکی" کە لە ساڵانی نێوان 1320- 1322ی هەتاوی (1942- 1944 زاینی)، **لەتاران ئەندامی بەشی راگەیاندنی باڵوێژخانەی کۆماری کۆمۆنیستی لهستان (پۆلۆنیا) بوو**، لەساڵەکانی پاش جەنگی دووەمی جیهانیی، لەلایەن وەزارەتی دەرەوەی وڵاتەکەیەوە، کرا بە بەرپرسی لێکۆڵینەوە و چاودێریکردنی جموجوڵ

و چالاکی سیاسی و دیپلۆماسیی ئەمریکا و رۆژاڤا لە ئێران. ژۆرژ لنچافسکی لەراپۆرتێکیدا سەبارەت بە گەرانەوەی **"سەید زیائەدینی تەباتەبایی"** بۆ ئێران، نووسیبووی:

"سەید زیائەدین، کارتی براوە و، جۆکەری دەستی ئینگلیزەکانە لەدژی کۆمۆنیستەکان. سەید زیائەدین پێش گەڕانەوەی بۆ ئێران، لە شاری "حەیفا" ی فەلەستین دەژیا، کە ئەوکات کۆلۆنی ئینگلیز بوو. ئینگلیزەکان لەوێوە هێنایانەوە بۆ ئێران و، بە ماوەیەکی کەم، حیزبی "وطن" (وڵات)ی دامەزراند. پاشان بەنوێنەرێتی شارەکەیان (یەزد)، بوو بە ئەندام پەرلەمان و، نێوی حیزبەکەی گۆڕی و، نێوی نا "اراده ملی" (ڤینی نەتەوەیی). بەرنامەی حیزبەکەی بریتیبوو لە: پارێزگاریکردن لەئیسلام و، پەرەپیدانی ئاینی ئیسلام و، پێرەویکردن لە یاسا و دەستووری ئیسلامی لەنێو کۆمەڵ و، کردنەوەی قوتابخانەی ئاینی.

هاوکات، **ئایەتۆڵلا قۆمی، کە ئینگلیزەکان لە تاراوگە، لە (نەجەف)** وە هێنایانەوە بۆ ئێران، ئەویش، پشتیوانیی خۆی لە بەرنامە و درۆشمەکانی سەید زیائەدین تەباتەباییەوە دەربڕی و، رایگەیاند:

"دەنگی خۆم دەخەمە پاڵ دەنگی زانای گەورەی ئیسلام سەید زیائەدین و، دەبێ دەستوور و داونەریتی ئیسلامی بەتەواوەتیی لەنێو کۆمەڵدا بەڕیوەبچن".

شایانی باسە ئایەتۆڵلا قۆمی، لەسەردەمی رژێمی رەزاشادا لە ئێران دوور خرابووەوە، هۆکەشی ئەوە بوو، ئایەتۆڵلا قۆمی دژایەتی ئەو یاسایەی کردبوو کە رەزاشا دەریکردبوو کە : **"دەبوو هەموو پیاوێک کڵاو وجلوبەرگی ئوروپایی لەبەر بکا و، ژنانیش چارشێو و رووبەندیان لابەرن!".**

پشتیوانیکردنی هاوبەشی ئینگلیز و حکوومەتی دەستکردی حەمەڕەزاشا لە چینی مەلاکان، سەرلەنوێ بارودۆخێکی زۆر گونجاو و لەباری رەخساندەوە بۆیان. **ئایەتوڵڵا قۆمی** لە شاری **"مەشهەد"** ەوە، نامەیەکی نارد بۆ **سەرۆکوەزیران (عەلی سوهەیلی)** و، تێیدا چەند خاڵی دەستنیشانکردبوو و، داوای کردبوو کە پێویستە دەولەت جێبەجێیان بکات. پاشان کۆمەڵێک لە مەلاکانی شاری **"خومەین"**، لەمانگی خەرمانانی ساڵی 1944ی زاینیدا، نامەیەکی دیکەیان نارد بۆ **سەرۆکوەزیران عەلی سوهەیلی** و، تێیدا نووسییان:

"ئێمە هەموومان، کە پێرەوی لە ئاینی پیرۆزی ئیسلام دەکەین، خوازیاری ئەوەین تا وتە و فەرموودەکانی پێشڕەوان و زانایانی گەورەی ئیسلام، لەنێو یاسای بنچینەیی ئێراندا بگونجێ و، داوونەریت و فەرهەنگ و رێبازی ئیسلامی لە کۆمەڵگەدا بچێت بەڕێوە. ئێمە خوازیاری ئەوەین تا چارشێو و رووبەند، بەسەر ژناندا "تەوزیمی" (اجباری) بکرێت....".

لەنێو ئەو مەلایانەی کە ژێری نامەکەیان ئیمزاکردبوو، نێوی **"سید مرتضی پسندیده" (برا گەورەکەی رۆح الە خومەینی)** تێدابوو.

کابینەکەی سەرۆکوەزیران (عەلی سوهەیلی)، پاش وەرگرتنی پێشنیاز و داخوازییەکانی ئایەتوڵڵا قۆمی و مەلاکانی دیکەی ئێران، کۆبووەوە و، بڕیاریدا پەروەردەی ئاینیی، ببێت بە بەشێک لە وانەی قوتابخانە و خوێندنگەکانی سەرتاسەری وڵات و، بەشێوەی فەرمی بچێت بەڕیوە و، بخرێتە بواری جێبەجێکردنەوە. ئەوجا عەلی سوهەیلی، بۆ دڵنیاکردنی ئائەتوڵڵا قۆمی، دەقی بڕیارەکانی کۆبوونەوەی دەوڵەتی ناردبۆی کە بەمجۆرە بوو:

تصويبنامه هيئت وزيران

بتاريخ 12 –6- 22 **حضرت آيت الله قمى**

---------- ---------------

شماره 11326

در جواب تلگرافيه كه از مشهد مقدس مخابره فرموده بوديد، محترما زحمت ميدهد

تلگراف در هيئت وزيران مطرح و تصويب دولت بشرح زير اشعار مى شود

1- **آنچه راجع به حجاب زنان تذكر فرموده‌اند دولت عملا اين نظريه را تامين نموده است و دەستور داده شده كه متعرض نشوند.**

2- **در موضوع ارجاع موقوفات خاصه اوقاف مدارس دينيه به‌مصارف مقرره آن از چند ماه قبل دولت تصميم گرفته است كه بر طبق قانون اوقاف و مفادها عمل نمايد و ترتيب اين كار هم داده‌شده و اين تصميم دولت تعقيب خواهد شد.**

3- **در باب تدريس شرعيات و علم به آداب دينى، برنامه‌هاى آموزشى با نظر اشخاص مجتهد و جامع الشرايط چنانچه در قانون شوراى عالى فرهنگ قيد شده منظور خواهد شد و راجع به مدارسى كه عنوان مختلط دارند در اول ازمنه امكان پسران و دختران از يكديگر تفكيك خواهند شد.**

4- **در باب تعمير بقاع مطهره بقيع به وزارت امور خارجه دستور مؤكد داده‌شده كه اقدامات خودشان را تعقيب و نتيجه را بعدا باطلاع خاطر شريف خواهد رسيد.**

5- **در باب اصلاح ارزاق عمومى كشور دولت مشغول اقدام است كه از هر حيث آسايش عامه تامين شود.**

نخست وزير: على سهيلى

كوردييه‌كەی:

(بڕیارنامەی دەستەی وەزیران"

نامەی ژمارە:(11326)

ڕێکەوتی: 1322/6/12ی هەتاوی (1944ی زاینی)

حەزرەتی ئایەتوڵڵا قومی

لەوەرامی بروسکەی بەڕێزتان کە ئەرکتان کێشابوو، لە شاری "مەشهەد" ی پیرۆزەوە ناردبووتان، لەمبارەیەوە بەڕێزتان ئاگادار دەکەین، بروسکەکەتان لە کابینەی وەزیران خوێندرایەوە و، بەتێکڕای دەنگ پەسند کرا و، بڕیارماندا:

1- ئەوەی کە بەڕێزتان سەبارەت بە بەکارهێنانی چارشێو و رووبەند بۆ ژنان پێشنیازتان کردبوو، پێشنیاز و فەرموودەکەتان پەسندکرا و، دەستوور دراوە پێش بە هەر جۆرە نارەزایەتی دەربڕینێک بگیرێت.

2- هەموو موڵک و داهاتی مەزاری ئیمامەکان و ئەسحابەکان، بەتایبەتیی بووجە و پێداویستیی قوتابخانە ئاینییەکان، لە چەند مانگی رابوردوودا، دەوڵەت بڕیاری لەبارەیانەوە داوە و، بەپێی یاسا، دەوڵەت دابینی دەکات. هەروەها داهات و بووجەی ئەو نێوەندانە، لەلایەن زانایانی ئاینی خۆیانەوە کۆنترۆڵ و سەرپەرشتی بکرێن.

3- هەر بەو جۆرەی لەیاسای کۆمیسیۆنی بەرزی فەرهەنگیی وڵاتدا هاتووە، پاش راوێژکردن و بیروراوەرگرتن لە گەڵ زانایانی ئاینیی کە مەرج و پێوانەکانی زانابوونیان تێدابێت، خوێندنی دەستوور و رێسای ئاینیی، لە قوتابخانەکاندا بەڕێوە دەچن. سەبارەت بە تێکەڵاویی کوڕان وکچان لە

قوتابخانەکاندا،بڕیارماندا بەزووترین کات، قوتابخانەکانی کوڕان و کچان لەیەکدی جیا بکرێنەوە.

4- سەبارەت بە ئاوەدانکردنەوە و نۆژەنکردنەوەی ئاسەوار و مەزاری ئیمامان و ئەسحابە و شوێنە پیرۆزەکان لەسەرتاسەری ولات و، لەدەرەوە، بە وەزارەتی دەرەوەمان راگەیاند، تا پاش لێکۆڵینەوەی هورد لەسەریان، بووجە و ژمارەیان بەراورد بکات و، راپۆرتەکەشی پێشکێشی بەرێزتان بکەن.

5- لەبارەی چاککردنی باری ژیان و گوزەران و ئاسایشی دانیشتووانی وڵات و،جێبەجێکردنی خواردەمەنی وپێداویستییەکانی تێکڕای خەڵکی ئێرانەوە، دەولەت سەرقاڵی جێبەجێکردنیانە.

سەرۆکوەزیران: عەلی سوهەیلی).

کاتێک ئایەتوڵڵا قومی، لە نەجەف و کەربەلاوە گەڕایەوە بۆ ئێران، دەستبەجێ درۆشمی دژەکۆمۆنیستیی بەرز کردەوە و، رایگەیاند:

"دژی هەبوونی حیزبی توودەی ئێران و، بیروباوەڕەکەیەتی، چۆنکە ئەو حیزبە لەگەڵ دەستوور و یاسای ئیسلام دژایەتی دەکا و، لە ئیسلامەوە زۆر دوورە....".

ئایەتوڵڵا قومی، ماوەی دووساڵ و نیو لە ئێران مایەوە و، پاش دڵنیابوون لە ئەنجامی سەرکەوتووانەی کار و ئەرکەکانی، گەڕایەوە بۆ نەجەف و کەربەلا لە عێراق.

بەڵام حیزبی توودە، بەپێچەوانەی هەڵوێست و دژایەتیی توندی ئایەتوڵڵا قومی لەگەڵی، لە راگەیاندنەکانیدا، بەشان و باهۆ و رۆناکی و کەرامەتی قومی و تەباتەباییدا هەڵیدەدا. سەرکردەیەتیی حیزبی توودەی ئێران، کە هەر لەسەرەتای دامەزرانییەوە، وەک حیزبێکی

چەپی ئێرانی - سەربەخۆ کاری نەدەکرد و، گرێدراو و پاشکۆی سیاسەتەکانی یەکێتیی سۆڤێت بوو لە ئێران، ئەو بوێری و سەربەخۆییەشی لە بڕیارداندا تێدا نەبوو کە بەرامبەر ئەو دیاردانە هەڵوێستی ڕۆن و ئاشکرا بنوێنێ، کە دەبوونە هۆی پاشخستنی کۆمەڵگەی ئێران. حیزبی توودە، لە ڕۆژنامەکەیدا بەناوی **(رهبر)**، پیرۆزبایی گەرمی ئاراستەی هاتنەوەی ئایەتۆڵڵا قۆمی و تەباتەبایی دەکرد. جگە لەوەش، هەلپەرستانە، بۆ فریودان و ڕاکێشانی خەڵک بەلای حیزبی توودەدا، هەوڵیدەدا، خۆی لەگەڵ دروشمەکانی ئایەتۆڵڵا قۆمی و بیروباوەڕی ئاینیی خەڵکەکەدا ڕێکبخا و خۆی بگونجێنیت.

بۆ نموونە: ڕۆژنامەی **"رهبر یزد" (ارگان کمیته ولایتی حزب توده ایران – یزد، سال اول شماره 30، مورخ1322) (1944ی زاینی)، لە ساڵڕۆژی کوشتنی ئیمامی عەلی، (ئیمامی یەکەمی شیعەکان)**، وتارێکی نووسی کە بەشێکی بەمجۆرە بوو:

"هزار و سیصد و بیست و دو سال پیش، روز بیست و یکم ماه رمضان یک ضایعه عظیمی در جهان اسلام اتفاق افتاد و علی پیشوای مسلمین، راد مرد بزرگ راه آزادی بشر پس از 63 سال عمر که همه آن را در راه آزادی و نجات مردم صرف کرده بود، در مسجد کوفه ...... شهید شد....نه فقط علی بلکه همه پیشوایان مذهب مقدس اسلام در تمام مدت عمر مشقت و زحمت تحمل نمودند....

لەم نێوەدا هێندێک لەڕۆشنبیران و ئازادیخوازانی ئێرانی بەچەپ و ڕاستیانەوە دژی ئەم هاوکارییە (سێ سێچوکڵە)ی نێوان بریتانیا و شا و مەلاکان بوون. لەسەروویانەوە قانوونناس، مێژوونووس و لێکۆڵەوەری ئێرانی بەنێوی **(ئەحمەد کەسرەوی 2)** بوو کە لە نێزیکەوە ئاگاداری بارودۆخ و ڕووداوە سیاسییەکانی ئەودەمی ئێران

بوو، بۆچوونەکانی خۆی لەرۆژنامەی **"پرچم" (ئالآ)** دا دەخستەڕوو کە خۆی سەرپەرشتییدەکرد. ئەحمەد کەسرەوی لە "پرچم" دا سەبارەت بە هاتنەوەی ئایەتۆڵلا قۆمی ئەم دێڕانەی نووسی و، بڵاویکردەوە:

"وەک بڵێی ئەم بەڕێزە (ئایەتۆڵلا حسێنی قۆمی) قارەمانی جەنگی ستالینگرادە و، بە سەرکەوتوویی لەشەڕ گەڕاوەتەوە کە رادیۆی ئێران بەم چەشنە بەشان و باهۆیدا هەڵدەڵێ و زلیدەکاتەوە و ڕێی بۆ خۆشدەکات. کەسێک نەیپرسی، ڕۆیشتن و هاتنەوەی "ئاخوندێک" (مەلایەک) چ نرخ و سوودێکی بۆ خەڵک هەیە کە رادیۆی ئێران هێندەی لەسەر دەڕوات؟!؟ ئەرێ! هاتنەوەی مەلایەک لەوانەیە سوودی هەبێت! ئەویش ئەوەیە، حاجییە دەوڵەمەندە بەڕێز و پیرۆزەکان و مەشهەدییە نوێژخوێنەکانی نێوبازاڕ، کە لەم چەند ساڵەی رابوردوودا توانیویانە دانەوێڵە و پێداویستی و خواردەمەنیی لە هەمارەکانیان بشارنەوە و، پاشان بەنرخی گرانتر بیانفرۆشنەوە بە خەڵکی رەشوڕووت و کەمدەرامەت و، لەو رێگەوە بە هەزاران بنەماڵەی هەژار و رەبەن و برسی، لەبەریەک هەڵوەشێنن و، لەبن دیواری کۆڵاناندا بکەونە سواڵکردن لێیان، بۆ خۆشیان ملیۆنان تمەن پووڵ پاشەکەوت بکەن و، بڕۆن بۆ خزمەتی ئاغایان کە ئەم ئایەتۆڵلا قۆمییەیە و، بە بەخشینی هێندێ پووڵ و یارمەتی بە سنووقی "ئیمام"، خۆیان لە تاوان و ناپاکی، بشۆنەوە و، ئیدی هیچ جۆرە پەژارە و هەستی شەرمەزارییەک لەدڵیاندا نەمێنێت!! ئەوە بوو دیتمان، ئایەتۆڵلا قومی پێینایە هەر شارێکەوە، ئەم توێژە دەوڵەمەندە گیرفانبڕە - ماڵی هەژارخورە، چوونە پێشوازی و، چەک و دەستەی "ئەسکەناس" (پارەی کاغەز) یان پێشکێش کرد و، دڵ و ویژدانی خۆیانیان ئاسوودە کرد...".

ئەحمەد کەسرەوی هەروەها رەخنەی توندی ئاراستەی حیزبی توودەی ئێران کرد و، لە رۆژنامەی (پرچم) دا، نووسی:

"ئێمە ئەوەمان لەبیر نەچووەتەوە، کاتێ "ئایەتۆڵلا قۆمی"یان بەوشێوە تایبەتییە، بۆ بەهێزترکردنی کۆنەپەرستی دەهێنایەوە بۆ ئێران، ئێوە (حیزبی توودە) لە رۆژنامەکەتاندا زۆرتان بە باڵای بێ شان و شکۆی ئایەتۆڵلا قۆمیدا هەڵگوت و، بە یەکەمین و گەورەترین زانا و کەسایەتیی ئاینیی نێوتان هێنا... ئایە ئەمە بەهێزکردنی کۆنەپەرستی نییە؟! ئەگەر ئێوە بەم هەڵوێستە هەڵە و نابەجێیەی خۆتاندا نەچنەوە و رەخنە لەخۆتان نەگرن، ئەوکات ناچار دەبم پێتان بڵێم، ئێوە لە مانا و نێوەرۆکی کۆنەپەرستی تێنەگەیشتوون..!".

بەرە بەرە، مەلاکان، لە نێو مزگەوت و قوتابخانە ئاینییەکاندا، دەستیانکرد بە پرۆپاگەندەکردن دژی ئازادیخوازان و، رۆشنبیران و دژایەتیکردن سەبارەت بەخوێندنی کچان لە قوتابخانە و، خوتبەدان لە مزگەوتەکان دژی کارکردنی ژنان لە کارگە و، نێوەندەکانی خزمەتگوزاری و، هەروەها دژایەتیکردن لەگەڵ کردنەوەی سینەما و مۆسیقا و شانۆگەری و.. هتد. ئەوەش بوو بە هەوێنی نووسینی پەرتۆکێک لەلایەن، **ئەحمەد کەسرەوی**، بەنێوی **"شیعەگەرێتی"** و تێیدا، سیاسەتی مەلاکانی بۆ بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات و هێشتنەوەی کۆمەڵگەی ئێران لەنێو پاشکەوتووی و نەزانی و نەخوێندەواریدا، دایە بەر رەخنەی توند. لێرەدا کۆپلەیەک لە پەرتۆکی **"شیعەگەرێتیی"** وەک نموونە دەنووسینەوە:

"...ئایا ئێوە مەلا ناناسن؟! ئەوانە خەڵکانێکن لەنێو ئەو ولاتەدا بێکار و بەتاڵ، دەخۆن و دەنوون و، توانای ئەنجامدانی هیچ کارێکیان نییە. هەموو بیر و توانایەکیان لەو پێناوەدا دەخەنەگەڕ تا پێش بە زانست و پێشکەوتنی

کۆمەڵگە بگرن. هەر هەنگاوێک کۆمەڵگە بۆ پێشکەوتنی خۆی هەڵیدەگرێ، خێڵی مەلا بەربەرەکانێی دەکەن... ئایا لەبیرمان دەچێتەوە کە لەگەڵ "انقلاب مشروطە" دا چییان کرد و، چەندەیان خوێن رشت؟! ئەمانە ساڵانێکی زۆر لەدژی چوونی کچان و کوڕان بوون بۆ قوتابخانە و، مێشک و بیری خەڵکیان دەشۆردەوە و، دەیانگوت: "منداڵەکانتان مەنێرن بۆ قوتابخانە، با فێری وانەی بێدینی نەبن!" بەڵام ئێستا دەبینین کچ و کوڕەکانی خۆیان دەنێرن بۆ قوتابخانە!! ئەگەر بەهوردی لەهۆی بیری خەڵکئازاردانی چینی مەلا بکۆڵینەوە، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە هۆکەی ئەوەیە، مەلا هیچ کار و پیشەیەکی ناسراو و رەوا پێدراوی لەنێو کۆمەڵدا نییە. نەتوانای دروون و رستنی هەیە، نەتوانای کڕین وفرۆشتن و کاسپی کردن. نەدەتوانێ لە کارگەیەک کاربکات، نەدەتوانی شتێک بێنێتەبەرهەم. قانوونی وڵاتیش هیچ جێگەیەکی لەنێوکۆمەڵدا بۆ دیاری نەکردوون و، لێی رانەدیون کاریان پێبسپێرێ. لەخۆیان دەپرسیی، دەڵێن: "ئێمەی مەلا، پێشڕەو و رێپیێشاندەری خەڵکین و، رێی ئاین و خودیناسی فێری گەل دەکەین!". بەڵام ئەوەشیان درۆیە!".

ئەحمەد کەسرەوی، پەرتۆکی **"شیعەگەریێتیی"** لە مانگی رێبەندانی ساڵی 1943ی زاینیدا بلاوکردەوە، بەلام کاربەدەستانی ئێران پێشیان لەبڵاوبوونەوەی پەرتۆکەکە گرت. کەسرەویش لەو پێوەندەدا، وتارێکی رەخنەگرانەی ئاراستەی دەوڵەت کرد و، پەرتۆکێکی تازەی بەنێوی (**بەهاییگەری، شیعەگەری، سۆفیگەریی**)، لەچاپدا و، لە پێشەکییەکەیدا نووسی:

"... ئەگەر حکوومەت، حکوومەتێکی خێرخواز و دڵسۆزی خەڵک بوایە، پێشی لەبڵاوبوونەوەی ئەم پەرتۆکە نەدەگرت و، لەگەڵ مەلاکاندا بۆ دژایەتیکردنی من کۆبوونەوەی سازنەدەکرد، چۆنکە من لەو پەرتۆکەمدا لەگیروگرۆ و چارەڕەشیی

کۆمەڵانی ڕەشوڕووتی ئێران دواوم. ئەم پەرتۆکەی من پڕە لە وشەی بەپێز و بەنرخ و، تێیدا ڕێگەی ڕاست و ڕۆناکم پێشانی خەڵکی چەوساوەی ئێران داوە. ئەم پەرتۆکەم لەوە دەدوێ کە چلۆن خەڵکی ئێران بەتێنەگەیشتوویی و بەنەزانی، کەوتوونەتە داوی کۆمەڵێک بیرچەوت و فێڵزانەوە. تا زەمانێکیش ئەم دواکەوتووییە لەنیو کۆمەڵدا ریشەکێش نەکرێن، بارودۆخی کۆمەڵگەی ئێران، لەوە باشتر نابێ و، بگرە خراپتریش دەبێ".

لەو سەروبەندەدا، مەلایەک بەنێوی **ڕۆحوڵڵا خومەینی**، کە لە قوتابخانەی پەروەردەی ئاینی لە شاری قوم، مامۆستای فەلسەفە بوو، لەمانگی گوڵانی 1323ی هەتاوی (1944ی زاینی)، نامیلکەیەکی بەنێوی **"بخوان و بەکار ببند"، (بیخوێننەوە و، بیبەن بەڕێوە!)** نووسی و، لەنیو فەقێ و خوێندکارەکانی قوتابخانە ئاینییەکاندا بڵاویکردەوە. ڕۆحوڵڵاخومەینی، لەنووسراوەکەیدا فتوای کوشتنی ئەحمەد کەسرەوی دەرکرد و، بە **"مفسد فی الارض"** نێویبرد. داواشی لە دەولەتی ئێران کرد، پێش لەبڵاوبوونەوەی پەرتۆکی دژ بە ئاین بگرێ و، نووسەرەکانیان لەسێدارە بدات. **لێرەدا دوو کۆپلە لە سیپارەکەی ڕۆح اله خۆمەینی بەنموونە دەهێنینەوە:**

"... هەمووتان بینیتان کە چۆن تەورێزییەکی بەرەڵلا و سەرسەریی لە پەرتۆکەکانیدا ئەو هەمووە جنێوەی داوە بە ئێوە و، سووکایەتی بەرامبەر جیهانی شیعە و ئیمامانی شیعە کردووە و، بە ئاشکرا گاڵتەی بەهەموو بەهاپیرۆزەکانمان کردووە، بەڵام ئێوە مەلاکان، متەقتان لەخۆتان بڕیوە و، بێدەنگ ماون! ئێوە سستی و بێباوەڕی و بێدەرەتانی بەسەرتاندا زاڵبووە. کۆمەڵێک سەرلێشێواوی بێشەرم، لە چوارقوڕنەی وڵاتدا کەوتوونەتە دژایەتیکردنی ئاینی پیرۆزی ئیسلام و، بیری بێدینیی بڵاودەکەنەوە. ئەم

بێدەنگییەی ئێوە مەلاکان، بارودۆخێک سازدەکا کە حاڵ و گوزەرانمان لەسەردەمی حکوومەتی رەزاخان خراپتری بەسەردێت و، سەرلێشێواوی بەسەرماندا زاڵ دەبێت و، بێدەرەتان دەمێنینەوە.... پێویستە کارێکی وابکرێت، ئەگەر لەهەر شار و گوند و قوژبنێکی ئەم وڵاتە، بێڕێزی و سووکایەتییەک بەرامبەر ئاین کرا، چینی مەلاکان یەکدڵ و یەکدەنگ، بەنێوی پارێزگاریکردن لە نیشتمان، لەدژی راپەڕن..... دەبی رابین! بزووتن و رابوون لەپێناوی خودێ و دەستووری خودێ، دەبێتە بزاڤێکی خودایی (قیام الە). تەنیا ئەم وشەی "قیام الله" یە کە جیهان بەرەو رێگەی راست و رزگاریی دەبات....

داوا لە دەوڵەتی ئێران دەکەین، رێگە لەبڵاوبوونەوەی پەرتۆک و بڵاوکراوەی دژ بە ئاین بگرێت. ئێمە چاوەڕوانین کە حکوومەتی ئیسلام لەگەڵ ئەو کەسانەی کە لە پەرتۆک و گۆڤار و نووسراوەکانیاندا دژایەتیی ئیسلام دەکەن، بەپێێ دەستوور و بڕیارەکانی ئاینی ئیسلام لەگەڵیاندا هەڵسوکەوت بکات. ئەو کەسانەی نووسینی ژەهراوی بڵاودەکەنەوە، لەپێش چاوی موسڵمانان لەسێدارەیان بدات. پێویستە ئەم ئاژاوەگێڕانە کە بێرەوشتترین مرۆڤی سەرڕووی زەوین، لەسەر گۆی زەویی پاک بکرێنەوە و، لەنێوببرێن، بۆئەوەی پیلانگێڕان نەتوانن ئاگری ئاژاوە و چەندبەرەکی بڵاوبکەنەوە و، نەوێرن دەستی خیانەتکارانەیان بەرەو دیاردە و نێوەپیرۆزەکانی ئیسلام درێژبکەن.... والسلام... رۆح الە خومەینی".

بەڵام کەسرەوی، سەرباری فتوا و هەڕەشەی کوشتن لێی، بەردەوامبوو لەسەر نووسینەکانی و، رەخنەی توندی ئاراستەی کاربەدەستانی دەولەت و، چینی ئاینی و، دەستێوەردانی بریتانیا و رووسیا لە کاروباری نێوخۆی ئێراندا دەکرد. ئەوەش شەپۆلێکی

ناڕەزایەتی توندی لەنێو مەلاکان و ئایەتوڵڵاکان و، کاربەدەستانی ئێران لەدژی کەسرەوی پێکهێنا. **مەلاکان، لەهەموو لایەکەوە کەوتنە وروووژاندن و، بزواندنی هەستی ئاینیی خەڵکەکە و، گوتیان، کەسرەوی قورئانی سووتاندووە!** ئەوجا گوشاریشیان خستەسەر حکوومەت، تا پێش لەبڵاوبوونەوەی زیاتری پەرتۆکەکانی بگرێ و، لەبەرامبەریدا بێدەنگ نەبێت.

موحسین سەدر - سەرۆکوەزیرانی ئێران، کە لە سەردەمی **"انقلاب مشروطیت"، (شۆرشی نوێخوازیی)** بەهۆی کوشتنوبڕینی ئازادیخوازانەوە بە قەساوی **"باخیشا"** نێوبانگی دەرکردبوو، لەرۆژی 23ی جۆزەردانی ساڵی 1324ی هەتاوی (1945ی زاینی)، نامەیەکی نارد بۆ وەزیری دادی ئێران و، داوای گرتنی ئەحمەد کەسرەوی کرد. رۆژی دوایی (24/3/1324 ی هەتاوی)، **محەمەد سادق تەباتەبایی سەرۆکی پەرلەمانی ئێران** نامەیەکی نووسی بۆ وەزیری داد. لە نامەکەیدا نووسیبووی **پێویستە ئەحمەد کەسرەوی بگیرێت و، بدرێتە دادگە، چۆنکە بێڕێزی بە ئیسلام و زانایانی ئیسلام و پێشڕەوانی ئیسلام دەکات.** هاوکات، کۆمیتەی بازاڕ و بازرگانەکانی شاری تاران، ناڕازینامەیەکیان سەبارەت بە نووسراوەکانی ئەحمەد کەسرەوی نارد بۆ وەزارەتی داد. رۆژنامەکانی حکوومەتی و سەر بە حیزب و کەسایەتییەکان، بەردەوام ئاڵوگۆڕکردنی نامەی نێوان مەلاپایەبەرزەکان و کاربەدەستان و، بیروڕای لایەنگرانی هەردوولایان بڵاودەکردەوە. کەسرەویش لە رۆژنامەی **"پرچم"** و، بەنووسینی پەرتۆک و وتار، بەرپەرچی دەدانەوە، کە بەنێوبانگترینیان **"بخوانند و داوری کنند"**.

وایلێهات، دژایەتی نێوان کەسرەوی و، مەلاکان، بوو بە گەرمترین باسی نێو کۆڕ وکۆمەڵی سیاسی و رۆشنبیری و ئاینیی. لەئەنجامدا، مەلاکان کە دەست و پشتیوانێکی بەهێزیان لەنێو حکوومەت و کۆمەڵانی خەڵکدا هەبوو، گوشاریان خستەسەر دەوڵەت و، **موحسین سەدر - سەرۆکوەزیران فەرمانیدا، هەموو پەرتۆکەکانی ئەحمەد کەسرەوی کە ژمارەیان 13 پەرتۆک بوون، کۆبکرێنەوە و، بسووتێندرێن. پەرتۆکی "شیعەگەریێتیی" لەریزی ئەو 13 پەرتۆکەدا بوو. دوابەدوای ئەوەش لەلایەن دادگەوە بانگێشت کرا بۆ لێپرسینەوە لەگەڵی.**

پاش ئەم هەراوهۆریایە، ژمارەیەک لە زانایانی ئاینی و ئایەتۆڵلا ناسراوەکانی شیعە، لەشاری نەجەف پلانی تیرۆرکردنی ئەحمەد کەسرەویی دادەڕێژن کە چۆنێتییەکەی بەمجۆرە دەبێت:

رۆژێک لە شاری نەجەف، کۆمەڵێک لە مەلاکان و چەند فەقێیەک، لەوانە **نەواب سەفەوی (3)** دەچنەلای ئایەتۆڵلا شێخ عەبدولحسێنی ئەمینیی، لەوێ سەبارەت بە نووسینەکانی ئەحمەد کەسرەوی قسە دەکەن... **ئایۆتۆڵلا شێخ عەبدولحسێنی ئەمینی (4)**، دەڵێ:

"پیاوێک نییە، ئەم دومەڵە شێرپەنجەیە لەنێو ببات کە هەموو رۆژێک سووکایەتیی بە ئیمامەکان و گەورەکانی ئیسلام دەکات؟!".

نەواب سەفەوی، دەڵێ، من ئامادەم، ئەم فتوای ئێوە جێبەجێ بکەم!. مەلاکان دەیدوێنن و هەڵیدەسەنگێنن و، کاتێ لە بڕیاردانەکەی نەواب دڵنیادەبن، پووڵی رێگەی بۆ کۆدەکەنەوە و رێنوێنیی پێویستی دەکەن. **ئایەتۆڵلا مەدەنی (13) دینار، ئایەتۆڵلا حاجی سەید عەبدولقاسمی خۆیی (2) دینار و، "ئایەتۆڵلا ئەمینی" ش (50)**

دیناری پێدەدەن، تا سەرفی گەڕانەوە و، پێداویستییەکانی ئەنجامدانی تێرۆرکردنی کەسرەوی بکات. "نەواب سەفەوی" ش بە وەرگرتنی فتوای رەسمی، بەرەو تاران دەگەڕێتەوە.

نەواب سەفەویی، لەسەروبەندی گەڕانەوەی بۆ ئێران، لەرێکەوتی 10ی رەشەممەی ساڵی 1324ی هەتاوی، بەدەرکردنی راگەیاندراوەیەک لەژێر **نێوی ''دین وانتقام'' (ئاین و تۆڵە)**، پیکهێنانی **"رێکخراوەی فیداییەکانی ئیسلام"** رادەگەیەنێت.

لەرۆژی 20ی رەشەممەی 1324ی هەتاوی (1945ی ز)، ئەحمەد کەسرەویی، لەگەڵ هاوڕێیەکی نووسەری بەنێوی "حەدادپوور"، پێشنیوەڕۆ دەگەنە نێو هۆڵی دادگەوە. **لەکاتی دەستپێکردنی لێپرسینەوەدا، نەواب سەفەوی و برایانی ئیمامی و چەندین حیزبوڵڵایی دیکە، بە چەک و خەنجەر و قەمەوە دەڕژێنە نێو ژووری دادگە و، کەسرەوی و هاوڕێکەی (حەدادپوور) دەدەنە بەردەسرێژی گوللە و دەیانکوژن. بەوەش وازیان لێناهێنن و، سنگ و لەشیان بە قەمە و چەقۆ لەتوکوت دەکەن... پۆلیسی تاران، بکوژانی کەسرەوی و، حەدادپوور دەگرێت، بەڵام پاش ماوەیەکی کورت، لەسەر داوای ئایەتۆڵلاکان، لەزیندان ئازاد دەکرێن.**

دوو مانگ پێش رووداوی تێرۆرکردنی کەسرەوی، سەرۆکوەزیرانی ئێران گۆڕا و، **"قوام السلطنه"** هاتەجێی موحسین سەدر کە ئەمیش هەر جێی باوەر و دەستنیشانکراوی بریتانیا بوو. قەوامولسەڵتەنە، لە گەلاوێژی ساڵی 1946ی زاینی، ئالوگۆڕی لە کابینەکەیدا کرد و، **سەرۆکی حیزبی توودەی ئیران (ئیرەج ئەسکەندەری)** و، دوو ئەندامی دیکەی کۆمیتەی سەرۆکایەتیی ئەو

حیزبەی، بەنێوی **دوکتۆر فەرەیدوون کەشاوەرز و دوکتۆر مورتەزا یەزدی** لەنێو کابینەکەیدا جێکردەوە و، ئیرەج ئەسکەندەری کرا بە وەزیری "پیشە و هونەر". **قەوامولسەڵتەنە، پاش ئەوی بە نەخشەی ئینگلیز، توانی لە ئەنجامی رێککەوتنێکی ساختە، ستالین – دیکتاتۆری یەکێتیی سۆڤێت بخڵەتێنێ و، کۆماری سەربەخۆی کوردستان و، ئازەربایجان لەبەریەک هەڵوەشێنێتەوە و، دەسەلاتی حکوومەت و سوپای ئێران، بەسەر نێوخۆی ئێران و سنوورەکانیدا دابسەپێنیت، ئەوجا کەوتە هەوڵی لاوازکردنی حیزبی توودە و، پاش چەند مانگێک، کابینەکەی هەڵوەشاندەوە و وەزیرەکانی حیزبی توودە و، ئەندامێکی حیزبی ئێران – بەنێوی "ئەڵلایار ساڵح" ی لەکابینەکەی وەلانا و کەسانی دیکەی هێنایەجێیان، کە لەهێڵی سیاسی و ئامانج و بەرژەوەندیی بەریتانیا و مەلاکانەوە نێزیک بوون.**

وەلانانی سەرۆکایەتیی حیزبی توودەی ئێران لە کابینەی قەوامولسەڵتەنە و، لێسەندنەوەی دەسەڵاتی سیاسیی لێیان، پێشزەوینەی هێرش و پیلانێکی گەورەتر بوو لەدژی ئەو حیزبە. لەرۆژی 15ی رێبەندانی سالی 1327ی هەتاوی، (1949ی ز)، کەسێک بەنێوی **"ناسر فەخر ئارائیی" لەنێو زانستگەی تاران**، بە دەمانچە هەڵیکوتایە سەر شا و، لەنێزیکەوە شەش گوللەی نا بە شاوە، بەڵام بەوپەڕی سەرسوورمانەوە شای نەپێکا و، تەنانەت برینداریشی نەکرد. ساواک و پاسەوانەکانی شا، دەستبەجێ **"ناسرفەخرئارایی"** یان کوشت. **ساواک** و میدیای رژێم رایانگەیاند، تێرۆریستەکە، ئەندامی حیزبی توودەی ئێران بووە و، حیزبی توودە نەخشەی کوشتنی شای دارشتووە. بەدوای بڵاوبوونەوەی ئەو

هەواڵەدا، شاڵاوی گرتن و ئەشکەنجە و لەسێدارەدانی ئەندامانی حیزبی توودە دەستپێکرا و، ڕێی چالاکی سیاسیشیان لێگیرا. **(شایانی باسە، پاش ڕووخانی ڕژێمی شا، ئاشکرابوو کە ناسر فەخرئارایی نەتەنیا پێوەندیی بە حیزبی توودەوە نەبووە، بەڵکو زۆر دژی حیزبی توودە و، بیروباوەڕی کۆمۆنیستیی بووە. حیزبی توودەش، نە ئەو کات و، نە دواتریش پێوەندیی حیزبەکەی بەو ڕووداوەوە نەگرتووەتە ئەستۆ).** بەلای ئینگلیز و هاودەستەکانییەوە کە لەنێو ئۆرگانەکانی دەسەڵاتداریێتیی ئێراندا بوون، گرنگ ئەوەبوو، ئۆپۆزسیۆنێکی بەهێزی وەک حیزبی توودە لەنێو ببرێ و، مەترسیی یەکێتیی سۆڤێت لەسەر ئێران لاواز بکرێت.

لەنێوەرۆکی ئەو نامە و راپۆرتانەی کە باڵوێژ و فەرمانبەرەکانی بەریتانیا لە تاران لەو سەردەمەدا، ناردوویانە بۆ وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا، نێوی چەندین سەرۆکوەزیرانی ئێران، لەوانە **(عەلی سوهەیلی)** و **(موحسین سەدر)** و **(قەوامولسەڵتەنە)** یان هێناوە و، وەک کاربەدەستانی باوەڕپێکراو و پاسەوانی بەرژەوەندییەکانی بریتانیای مەزن لەقەڵەمیان داون. حەمەڕەزاشای ئێرانیش، کە تازە هێنابوویانە سەردەسەلات و، هەمووی یەک – دووساڵێک بوو بەریتانیا، باوکی حەمەڕەزاشا (ڕەزاشا) ی بەتاوانی هاوکاری و پشتیوانیکردن لە هیتلەر و ئەڵمانی نازی، بۆ **دورگەی موریس** لە باشووری ئەفریقا، دوورخستبووەوە، هێندە بێدەسەڵات و لاواز بوو کە تەنێ چاودێری ڕەوتی ڕووداوەکان و سیاسەتەکانی بەریتانیا بوو لەئێران.

تیرۆری کەسرەوی و لەسێدرەدانی ئەندامانی حیزبی توودە و ناردنی هەزاران ئەندامیان بۆ گرتووخانەکان و، داخستنی رۆژنامە و چاپەمەنیی ئازاد وسەربەخۆ، چەند لەقازانجی بریتانیا و رژێمی شا بوون، هێندەش لەسوود و بەرژەوەندیی چینی ئاینیدا بوون. کۆسپ و گیروگرۆی سەردەمی رەزاشا لەسەر چینی مەلاکان لابران و، جارێکی دیکە، بەفەرمیی رێگەدرا تا موسڵمانانی شیعە، بەئاشکرا، رێورەسمی مانگی (محرم) و شینگێرانی "عاشورا" و "تاسوعا" لەنێو مزگەوت و شەقام و، گۆڕەپانی شارەکاندا ببەن بەرێوە. ساڵی **1947**، کۆمیتەیەکی دە کەسی لە کەسایەتیی ئاینی و ئایەتوڵلاکان و، نوێنەرانی حکوومەت پێکهاتن بۆ دارشتنی بەرنامەیەکی ئاینی لەنێو قوتابخانە و، خوێندنگەکان، کە بەپێی یاسا و نەرێت و دەستووری ئیسلامیی – شیعە ببرێت بەرێوە.

چینی مەلاکان، کاتێ لە پشتیوانی سیاسی و دارایی بریتانیای مەزن و دەوڵەتی ئێران، بەتەواوەتیی دڵنیابوون، ئەوجا بەشێوەیەکی ئاشکرا و بەربلاوتر پەرەیان بە چالاکییەکانیان دا و، لەساڵی **1947**ی زاینی، **"مرکز تبلیغات اسلامی"، (نێوەندی پرۆپاگەندەی ئیسلامیی)** لەشاری **تاران** دامەزرا و، چەندین لقی دیکەشیان لە شارەکانی دیکەی ئێران کردەوە. ئەم نێوەندە یانزە پەرتۆکی سەبارەت بە ئایدۆلۆژیی ئیسلامیی لە شەست هەزار دانەدا بڵاوکردەوە. دوابەدوای ئەوە، دەستکرا بە وەشاندنی گۆڤارێکی حەفتانە بەنێوی **"نور دانش"، (تیشکی زانست).** هەرلەو ساڵەدا، بەهۆی پشتیوانیکردنی زیاتری دەوڵەت لە نێوەندەکانی ئیسلامیی، حەفتەنامەیەکی دیکە بەناوی **"ئیسلام"** بڵاوکرایەوە. لەمانگی گوڵاندا،

ڕۆژنامەیەکی دیکە بەناوی **"وظیفه" (ئەرک)** دەستی بەوەشانکرد. بابەتەکانی نێو ئەم ڕۆژنامانە تایبەت بوون بە وتاری ئاینی و لێکدانەوەی کێشەکانی کۆمەڵگە و ناساندنی رەوشت و یاسا و داوونەریتی ئیسلامیی بە خەڵک.

بەم شێوەیە، پرۆژەی دەولەتی بریتانیا، کە بریتیبوو لە ڕێنوێنیکردنی دەوڵەتی ئێران و، بەکارهێنانی مەلاکان لەدژایەتیکردنی کۆمۆنیستەکان و، ڕێگرتن لە بیروباوەڕی کۆمۆنیستیی، سەرکەوتووانە بەڕێوەچوو. ئەم دۆخە تازەیە، دەرەتان و، کەشێکی گونجاوتر و لەبارتریشی بۆ توێژێک لە مەلاکان رەخساند، بۆ ئەوەی بتوانن بەدوور لەچاوی **"ساواک"**، پرۆپاگەندە بۆ بیری بنچینەگرانەی ئیسلامیی بکەن.

دەتوانین بڵێین، هەر لەسەرەتای ساڵی 1941ی زایینییەوە کە حکوومەتی ئێران بەهاندان و پێشنیازی بریتانیا و، لەڕێگەی مەلاکانەوە، پلانی دارشت بۆ بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی ئیسلامی و، پەرەپێدانی کولتووری ئیسلامیی لەنێو کۆمەڵگەدا، لەنێو مەلاکان و نێوەندە ئاینییەکان لە ئێران و لەشارەکانی شیعەنشینی عێراق وەک **نەجەف و کەربەلا**، بەرە بەرە، توێژێک لایەنگری بیری بنچینەگریی ئیسلامیی پێگەیشتن، کە بەشێوەیەکی بنەڕەتیی بیریان لە بەرژەوەندیی سیاسی و کۆمەڵایەتیی درێژخایەنی چین و ڕێبازەکەیان دەکردەوە و، هاتبوونە سەر ئەو باوەڕەوە کە، ئەگەر دەیانەوێ، خەڵک گیرۆدەی دیاردەکانی فەرهەنگ و ژیانی رۆژاڤایی نەبن و، لە ئیسلام دوور نەکەونەوە، دەبێ تێبکۆشن بۆ هێشتنەوەیان لەنێو بیروباوەڕ و فەرهەنگی ئیسلامیدا. هاوکات بەخشکەیی و

بەنهێنیی، کاربکەن بۆ لاوازکردنی پشتگیریی خەڵک لە حکوومەتی نێوەندی و، بەهێزترکردنی پێگەی کۆمەڵایەتیی خۆیان لەنێو جەماوەردا، بۆ ئەوەی لەکاتی پێویست و لەبارودۆخی گونجاودا، پشتیوانیی خەڵک بۆگەیشتن بە ئامانجی سیاسی و کۆمەڵایەتییان بەکاربێنن.

بەڕێوەبەرێتیی پۆلیسی تاران لەساڵی **1947، دا** راپۆرتێک دەنێرێت بۆ سەرۆکایەتیی پۆلیس و، بۆ **دەزگەی سیخوڕیی ئێران (ساواک)** و، تێیدا دەنووسێت:

"بەپێی ئەو زانیارییانەی دەستمانکەوتوون، هێندێک لە مەلاکان لەم دواییانەدا لە (بین النهرین) ەوە پەڕیونەتەوە بۆ باشووری ئێران و، بەرەو ستانی فارس (مەبەست ستانی شیرازە – نووسەر) هاتوون و، لەمزگەوتی شارەکان و گوندەکان قسەیان بۆ خەڵک کردووە و گوتوویانە: دەبێ وڵاتەکەمان بەپێی یاسا و رێسای ئیسلامیی بچێت بەڕێوە. هەروەها نابێ ژنان بەبێ رووبەند و چارشێو لەماڵ بچنەدەرەوە. لەنێو خەڵکدا قسەیەکی وا بڵاوبووەتەوە، گوایە مەلاکان دەیانەوێ نامەیەک بۆ "شاهنشاه" (شای شاکان) بنووسن و داوای لێبکەن، تا ئەو ساڵ، لەباتی بەخشینی جەژنانە و نەورۆزانەی سەری ساڵ بەمەلاکان، باشترین جەژنانە ئەوەیە بۆیان، "شا فەرمان بدات، دەرگەی قوتابخانە و خوێندنگەکانی کچان و سینەماکان و شانۆگەرییەکان دابخرێن".
هەروەها لەنێو خەڵکدا قاو بڵاوبووەتەوە و دەڵێن: **"ئایەتوڵڵا و مەلاکان و زانایانی ئاینیی، لە دەوڵەت و کاربەدەستان زیز و توورەن، چۆنکە دەبێژن، لەباوەڕی ئیسلامی و لێوەشاوەیی**

کاربەدەستان، کەوتوونەتە دڵەڕاوکە و گومانەوە و، لەوباوەڕەدان، دەوڵەت ناتوانێ و، نایەوێت، دەستوور و فەرهەنگی ئیسلامیی بەسەر ولاتدا بچەسپێنێ".

لەنێو تێکڕای کاربەدەستانی حکوومەتی ئێران، لە ساڵانی 1941 – 1953، واتە بۆ ماوەی 12 ساڵ، تاکەکەسێک، لەبەرامبەر ئیسلامیستەدەمارگرژەکان – بەتایبەتیی لایەنگرانی ڕێکخراوەی "**فیداییەکانی ئیسلام**" و نەهێشتنی دەسەلاتی ئینگلیز بەسەر ئێراندا، هەڵوێستی نواند و دژایەتییکردن، تەنێ **دوکتۆر محەممەدی موسەدق** بوو.

بزافی دوکتۆر محەمەدی موسەدق
و دەرکردنی ئینگلیز لەئێران!

دوکتۆر محەممەدی موسەدق، خوێندنی لەبواری مافناسی لەوڵاتی فەرەنسا تەواوکردبوو. ساڵی 1915ی زاینی لەسەردەمی رژێمی قاجاریدا، بوو بە ئەندام پەرلەمانی ئێران. ساڵی 1924 کرا بە وەزیری دەرەوەی ئێران. ساڵی 1944ی ز، جارێکی دیکە بووەوە بە ئەندام پەرلەمان. لەنێو پەرلەماندا، سەرۆکایەتیی کۆمیسیۆنی نەوتی گرتەدەست و، داوای هەڵوەشاندنەوەی رێککەوتننامەی **"کۆمپانیای نەوتی ئینگلیز – ئێران"** (**بریتیش پێترۆلیۆم کۆمپانی**) کرد و رایگەیاند: **داهاتی ئێران لەلایەن ئینگیزەوە بەتاڵان دەبرێ. پێویستە داهات و سامانی ئێران سەرفی ئاوەدانکردنی وڵات بکرێ و، دەسەڵاتی بێگانەی بەسەرەوە نەمێنێت.** پاشان کۆمەڵێک لە رۆشنبیران و، تێکنۆکراتەکانی نەتەوەپەرستی ئیرانی لەدەوری یەک کۆکردەوە و رێکخراوەیەکی دامەزراند بەنێوی **"جبهه ملی ایران"** (**بەرەی ناسیۆناڵی ئێران**). ساڵی 1329ی هەتاوی (1950ی ز)، سەرۆکوەزیران **"رەزم ئارا"** تێرۆرکرا و، بەهۆی پشتیوانیی گەرموگوڕی خەڵک لە دوکتۆر موسەدق، حەمەڕەزاشا بەناچاری و نابەدڵییەوە، **"دوکتۆر موسەدق"** ی بۆ سەرۆکوەزیرانی ئێران دەستنیشانکرد.

دەسەڵاتداری سەرەکیی لە ئێران، دەوڵەتی بریتانیا بوو، کە دەستی بەسەر هەڵینجان و داهاتی نەوت و سامانی ئێراندا گرتبوو بریتانیا وڵات و سامانی ئیرانی بەموڵکی خۆیدەزانی. بۆنموونە،

سەرۆکوەزیرانی ئەوکاتی بەریتانیا (وینستۆن چرچیل)، گوتبووی، سووتەمەنیی پاپۆڕەکانی جەنگیی بەریتانیا لەئاستی هەموو جیهان، دەبێ لە نەوتی ئێران دابین بکرێن.

دوکتۆر موسەدق راپەڕینێکی جەماوەریی لەدژی دەسەڵاتی ئینگلیزەکان لە ئێران بەرپاکرد و، پاش **"بە ناسیۆناڵکردنی نەوتی ئێران"**، لەژێر گوشاری سیاسیی دەوڵەتی موسەدق، و خۆپێشاندانی جەماوەریی خەڵک، ئینگلیزەکان لەئێران چوونەدەرەوە. دەولەتی ئینگلیز بۆ گوشار خستنەسەر موسەدق، چەندین پاپۆڕی جەنگیی هێنایە کەنداو و، رێی لەبەردەم فرۆشی نەوت و کەلوپەلی هاوردە و هەناردەی وڵات گرت، کە ئەوەش زیانی گەورەی لە ئابووریی ئێران گەیاند. بەڵام پشتیوانیی کۆمەڵانی خەڵک، لە موسەدق، کەشوهەوایەکی تەواو دژەکۆلۆنیالیستیی پێکهێنابوو. **وینستۆن چرچیل** داوای هاوکاریی لە **ترۆمەن - سەرکۆماری ئەمریکا** کرد، **بەڵام ترۆمەن بەهۆی بیری ئازادیخوازی و، پشتیوانیکردنی لە گەلانی بندەست، بەرپەرچی ئینگلیزی دایەوە.** دەوڵەتی ئینگلیز یەکلایەنە دەستی بە پیلانگێڕان کرد. موسەدق پاش ئاگاداربوون لە نەخشە و پیلانی ئینگلیز بۆ تێکدانی دەوڵەتەکەی، لەساڵی 1953دا باڵوێژخانەی ئینگلیزی لە تاران داخست. لەو نێوەدا، حەمەڕەزاشا کە بە یارمەتیی ئینگلیز، لەسەر تەختی پاشایەتیی دانیشتبوو، لەو راستینەیە ئاگاداربوو کە نەمانی دەسەڵاتی ئینگلیز لە ئێران، هاوکات دەبێت لەگەڵ نەمانی خۆی و رژێمەکەی. لەبەر ئەوە، هاودەنگی و، هاوکاریی لەگەڵ سیاسەتی سەربەخۆییخوازانەی موسەدق دا نەکرد

و، لەژێر گوشار و دروشم و، جنێوی کۆمەڵانی خەڵکی خۆپێشاندەردا، لە ئێران رایکرد و، هەڵات بۆ **بەغدا** و، پەنای بۆ **فەیسەڵ مەلیکی عێراق** برد، کە ئەویش لەترسی هەڵگیرسانی ئاژاوەی نێوخۆ، بەهانایەوە نەهات.

هەڵبەستڤان و نیشتمانپەروەری گەورەی کورد "مامۆستا هێمن" یش، ، لەکاتی هەڵاتنی شا بۆ بەغدا، هۆنراوەیەکی هۆنیوەتەوە و دەڵێ:

کەی سێبەری خودا بووی، ئەی سێبەری نەهاتی
لەسایەی تۆدا دیمان شەڕ و گرانی و قاتی
لەخزمەت باوکی خۆتدا لە پیاوکوشتن ڕاهاتی
هەر کە خەڵک لێت ڕاسا، بۆی دەرچووی و هەڵاتی
دەبڕۆ ئەی شاهی خاین، بەغدا نیوەی ڕێیەت بێ

لەسەروبەندی سەرهەڵدانی ناکۆکیی نێوان دەوڵەتی دوکتۆر موسەدق و بەریتانیادا، لەسەرەتاوە دەوڵەتی ئەمریکا، لایەنی دوکتۆر موسەدقی گرت و، پشتیوانیکردلێی و، چەکوچۆڵی جەنگیشی فرۆشت پێی. دوکتۆر موسەدق لە ساڵی 1951 دا، سەردانی واشنتۆنی کرد. **سەرۆکی ئەمریکا (ترۆمەن) لە نامەیەکدا، بەفەرمی داوای لە ئینگلیز کرد، دەستدرێژی و هێرشی سەربازیی نەکاتەسەر ئێران.** بەڵام تەواوبوونی خولی سەرکۆماریێتیی ترۆمەن، هاوکات بوو لەگەڵ گۆڕینی سیاسەتی ئەمریکا سەبارەت بە ئێران. رۆژی 20/7/1953 **ئایزنهاور**، بەرەسمیی خولی یەکەمی چوارساڵی سەرکۆماریێتیی دەستپێکرد. ئایزنهاور، سیاسەتی دەرەوەی، تەواو بەپێچەوانەی

سایسەتی ترۆمەنەوە دارشت و، هەر لە لەیەکەم مانگی دەستپێکردنی سەرکۆمارێتییەکەیدا، لەئینگلیز نێزیک بووەوە. **"کریستۆفەر مۆنتاگ وودهاوس"** (**بەرپەرسیاری دەزگەی سیخورپیی بریتانیا**) سەردانی ئەمریکای کرد و، لەگەڵ دوو دیپلۆماتی ئەمریکایی بەنێوی **"جان فاستر دالاس"** (**وەزیری دەرەوە**) و **"ئالێن دالاس"** (**سەرۆکی CIA**)، کە هەردووکیان برا بوون، دیداری کرد. سیاسەتی دەوڵەتی نوێی ئەمریکا، لایەنگریکردن بوو لە **"جەنگی سارد"** و، لەوباوەڕەدابوون: **"ئەوی لەنێو بەرە و بلۆکی ئەواندا نەبێت، بە دوژمنی ئەمریکا لەقەڵەم دەدرێت!"**. ئەم بۆچوونەی رۆژاڤا، دەوڵەتی دوکتۆر موسەدقیشی دەگرتەوە و، موسەدق لەئێرانیکدا ئالای سەربەخۆیی هەڵگرتبوو، کە لەسەر زەریای زێڕی ڕەش هەڵکەوتووە و، بەسەدان کیلۆمێتر سنوور و خاکی هاوبەشی لەگەڵ یەکێتیی سۆڤێتدا هەبوو، مانەوەی دەوڵەتی سەربەخۆ و دژبە ئیمپریالیستیی دوکتۆر موسەدق، مەترسیی گەورەی بۆ سەر بلۆکی رۆژاڤا لەنێوچەکەدا دروستدەکرد. لەبەر ئەوە، ئەمریکاییەکان سەرەتا، داوایان لە موسەدق کرد، **سەرەتی (ئیمتیازی)** چاڵەنەوتەکانی ئێران، بەنێوی کۆمپانیاکانی ئەمریکاوە مۆربکات. دوکتۆر موسەدق بەرپەرچی داواکەیانیدایەوە، هۆکەشی ئەوە بوو، دوکتۆر موسەدق دەیویست سیاسەتێکی سەربەخۆ لەبەرامبەر دنیای دەرەوەدا بگرێتەبەر و، نیازی نەبوو جێگۆڕکێ بەو دوو دەسەلاتە جیهانییە لەئێراندا بکات. لەبەر ئەوە ئەمریکاییەکانیش لە موسەدق هەڵگەڕانەوە و، لەگەڵ دەوڵەتی ئینگلیزدا نەخشەی رووخانی دەولەتەکەیان دارشت. بۆ ئەو

مەبەستەش، نێوی رەمزی و نهێنیی **"تی پی ئاژاکس"** (**TPAJAX**) یان بۆ نەخشەکەیان هەڵبژارد.

لەنێوخۆی ئێراندا، کۆمەڵێک لە کەسایەتی و مەلا پایەبەرزەکان، کە سەرەتا پشتیوانییان لە موسەدق دەکرد و، تێکەڵ بە بزووتنەوەی **"جبهە ملی ایران"** ببوون، کاتێک ئاگاداری یەکگرتنی نێوان ئەمریکا و ئینگلیز لەدژی موسەدق بوون، هەر زوو لە بزووتنەوەکە کشانەوە و، پشتیان لە موسەدق کرد. لەو چاخ و رۆژانەدا، لەنێو کۆڕوکۆمەڵی ئاینی و جەماوەریدا، مەلایەک کەنێوی **ئایەتوڵڵا کاشانی** بوو، نێوبانگ و رێز و پێگەی تایبەتیی هەبوو. ئایەتوڵڵا کاشانی، لەگەڵ ژمارەیەک لە ئایەتوڵڵاکانی دیکە، تا ساڵی 1952 هاوپەیمانی موسەدق بوون، هەروەها لە **"جبهە ملی ایران"** یشدا راستەوخۆ بەشداربوون، بەڵام پاش ئاگاداربوون لە دژایەتیی هاوبەشی ئەمریکا و ئینگلیز لەدژی موسەدق، لە بەرەکە هاتنەدەرەوە و، چوونەنێو بەرەی دژ بە "موسەدق" ەوە.

پیلان و نەخشەی سێ کوچکەی
(بریتانیا - ئەمریکا - مەلاکان)،
بۆ رووخاندنی دەولەتی دوکتۆر محەممەد موسەدق!

لەنێوان سالانی 1953 - 1952 ی ز، هەردوو رێکخراوەی **سیخوڕیی ئەمریکا و بریتانیا (CIA) و (M16)، لە ئایەتوڵلا کاشانی و ژمارەیەکی دیکە لە ئایەتوڵلا و مەلاکان، لەوانە ئایەتوڵلا بروجردی و بێهبەهانی و... هتد، نێزیک بوونەوە.** ئەمریکا کاربەدەستێکی خۆی بۆ کێشەی ئێران دیاریکرد کەنێوی **"والێر"** بوو. ئینگلیز لەنێو داوودەزگەی حکوومەتی و لەشکری و، کۆڕوکۆمەڵی ئاینی و عەشایری و، کەسایەتیی شارەکاندا رێکخستن و دۆست و لایەنگری زۆر بوون، ئەمریکاییەکانیش بەڕێگەی والێر، پتر لە کاشانی نێزیکبوونەوە و، پلان و نەخشەی ئەوەیان بەدەستەوە بوو تا حکوومەتی موسەدق بڕووخێنن. **نەخشەکە لەسەرەتاوە، بریتیبوو لە، بەشداریکردنی راستەوخۆی مەلاکان لەڕێگەی مزگەوتەکانەوە بۆ هاندانی خەڵک لەدژی حیزبی توودەی ئێران و دوکتۆر موسەدق. پرۆپاگەندە لەدژی ئەو دوو لایەنە بکەن و، بڵێن، حیزبی توودە و بەرەی ناسیۆناڵی ئێران بە سەرۆکایەتیی دوکتۆر موسەدق، پێکەوە دەیانەوێ، کۆمەڵگەی ئێران بەرەو بێدینی و بێڕەوشتیی بەرن.** ئەوجا بەڕێگەی **ژنەراڵ فەزلوڵلا زاهدی**، دیداریان لەگەڵ کۆمەڵێک لەژنەراڵ و ئەفسەرانی سوپای ئێران ئەنجامدا و، رازییانکردن تا پشتیوانیی لەنەخشەی کودەتا دژی **دەوڵەتی موسەدق و حیزبی توودەی ئێران** بکەن، چۆنکە دەیانەوێ ئێران بخەنە ژێردەستی رژێمی کۆمۆنیستیی روسیاوە. لەلایەکی دیکەشەوە، چاویان بە پاڵەوانی زۆرخانە و

چەقۆکێشی بەنێوبانگ و سەردەستەی سەرسەری و باجسێن و دەستوەشینەکانی تاران - **بەنێوی "شعبان جعفری"** کەوت، کە لەنێو جەماوەردا **بە "شعبان بی مخ" (شەعبان بێمێشک)**، بەنێوبانگ بوو. بەدانی پارە و بەرتیل، شەعبان بێمێشک و، داروودەستەکەیان رازی کرد، تا لەرۆژی دیاریکراودا، بەداروبەرد و چەقۆوە، پەلامار بەرنەسەر کۆمۆنیستەکان و لایەنگرانی موسەدق.

بەوتەی والیر، ئایەتۆڵلا کاشانی پووڵ و بووجەی پێویستی پێدرا تا بۆ جێبەجێکردنی نەخشەی پێسپێردراوی، بەنێو مەلاکان و دەستوپێوەندەکانیدا بڵاویبکاتەوە. **ئایەتۆڵلا بێهبەهانی** کە ئەویش لەلایەن ئەمریکاییەکانەوە پشتیوانیی دارایی کرابوو، راگەیاندراوەیەکی ساختەی بەنێوی حیزبی توودەی ئێرانەوە نووسی و، لەنێو شاری تاران بڵاویکردەوە. بۆ دڵنیاکردنی رەشەخەڵکەکەش کە باوەڕ بێنن نووسینەکە هی حیزبی توودەیە و لەلایەن حیزبی توودەوە نووسراوە، راگەیەندراوەکەی بەبەقەڵەمی سۆر نووسیبوو کە رەنگی سۆر نیشانەی بیری کۆمۆنیستییە. ئایەتۆڵلا بێهبەهانی لە راگەیەندراوەکەدا، بەنێوی حیزبی توودەوە، هێرشی توندی کردبووەسەر چینی مەلا و، سووکایەتی زۆری بە ئاینی ئیسلام کردبوو، هەروەها نووسیبووی، **دەبێ هەموو ئایەتۆڵلاکان لەسێدارە بدرێن! ئاشکرایە ئەو کارە بەمەبەستی چەواشەکردن و شۆردنەوەی مێشکی خەڵک کرابوو، کە پێشانیدەن، دوکتۆر موسەدق و کۆمۆنیستەکان، دەیانەوێ زانایانی ئاینیی لەنێوببەن و، بیری بێخوایی بڵاوبکەنەوە.** ئەمریکا و ئینگلیز، لەپلانێکی دیکەدا، **حیزبێکی ساختەیان بەنێوی حیزبی توودەی ئێران سازکرد و، کۆمەڵێک**

خەڵکیان بەنیوی توودەیی و کۆمۆنیست راهێنا و، بەڕێگەی مەلاکانەوە، پەنجا هەزار دۆلار کە لەو زمانەدا پووڵێکی زۆر بوو، دراپێیان و، ئامۆژگارییان کردن، تا بڕژێنە سەر گۆڕەپان و شەقامەکانی تاران و، بەدەنگی بەرز هاوار بکەن و درۆشم بدەن و، خۆیان بە لایەنگرانی بەرەی ناسیۆناڵی ئێران و، حیزبی توودەی ئێران بدەنە قەلەم و، جنێو و قسەی سووک بە زانایانی ئیسلامی بدەن و، درۆشمی بژی موسەدق و بژی کۆمۆنیست بدەن و، بەدار و بەرد پەلامار بەرنەسەر مزگەوتەکان و، شووشە و دەرگەی مزگەوتەکان بشکێنن.

ئاشکرایە ئەنجامدانی ئەم کارانە بۆ شکاندنی کەسایەتی و نێوبانگ و خۆشەویستیی دوکتۆر موسەدق بوو لەنێو خەڵکدا، هەروەها دەیانویست خەڵکی ئاسای و رەشوڕووتیش کە لایەنگیری حیزبی توودە بوون، لەو حیزبە دووربخەنەوە. بۆئەوەی لەکاتی دەستپێکردنی نەخشەی کودەتادا، خەڵک بێلان بوەستن، یان پشتیوانیی لە کودەتاچییەکان بکەن.

حیزبی توودەی ئێران کە لەنیو سوپا و داوودەزگەکانی حکوومەتیدا خاوەنی رێکخستنێکی بەهێزبوو، بەتەواوەتیی ئاگاداری ئەو چالاکی و جموجووڵانە بوو، کە لە لایەن ئەمریکا و ئینگلیز و مەلاکانەوە ئەنجامدەدران. ئەوە بوو ئەمیش پلانی دژە کودەتای، بە ئەنجامدانی کودەتایەکی کۆمۆنیستیی دارشت، کە رژێمی حەمەڕەزاشا بە یەکجاریی نەهێڵێت و، رژێمێکی کۆمۆنیستیی لە ئێران دابمەزرێنێت کە پشتیوان ولایەنگری یەکێتیی سۆڤێت بێت.

ئەمریکاییەکان بە نەخشەکەی حیزبی توودەیان زانی و، "دوکتۆر موسەدق" یان ئاگادار کردەوە کە حیزبی توودە نیازێکی وای هەیە و، هاوکاری نەکات لەگەڵیان! هاوکات، حیزبی توودەش لەگەڵ دوکتۆر موسەدق پێوەندییان گرت و، داوایان لێکرد، پشتیوانییان بکات بۆ رووخانی رژێمی حەمەڕەزاشا، بەڵام موسەدق رازینەبوو لەگەڵ توودەییەکاندا هاوکاریی بکات، چۆنکە دامەزراندنی رژێمی کۆمۆنیستیی، لەگەڵ بۆچوون و بیروباوەڕی موسەدق و حیزبەکەی **"بەرەی ناسیۆناڵی ئێران" (جبهه ملی ایران**) دا نەدەگونجا. موسەدق، وەک فارسێکی نەتەوەپەرستی تێکنۆکرات بیریدەکردەوە، دژی بوونی رژێمی پاشایەتیی نەبوو، بەڵکو دەیویست، بەوێنەی سیستەمی سیاسیی لە بریتانیا و وڵاتانی رۆژاڤایی، شای ئێرانیش خۆی لەکاروباری سیاسییەوە وەرنەدا و، سیستەمێکی پەرلەمانی لەوڵات دامەزرێ و کاروباری وڵات لەدەستی سەرۆکوەزیران و، دەولەت و پەرلەماندا بێت. لەبەر ئەوە نەچووە ژێرباری داواکەی حیزبی توودە و، هاوکارییانی نەکرد!

چەند رۆژێک پێش ئەنجامدانی کودەتای هاوبەشی ئەمریکا و بریتانیا و، لایەنگرانی رژێمی پاشایەتیی، کۆبوونەوەیەکی نهێنیی لەلایەن ئەفسەرانی ئەمریکا و ئینگلیز و **ژنەراڵ فەزلوڵلا زاهدی** و کۆمەڵێک لە ئەفسەرانی لایەنگری شا، لە باکووری تاران، لە ماڵی کەسایەتییەکی ئەو سەردەمە بەناوی **"مۆئتەمەنەلمولک"** ئەنجامدەدرێ. حیزبی توودە، لەڕێگەی رێکخستنییەوە کە لەنیو سوپادا هەیبوو، ئاگاداری نەخشەکە دەبێ و، شوێن و ژمارەی بەشدارانی کۆبوونەوەکە، بەنێو و پلەی سەربازیشیانەوە، بە دوکتۆر

موسەدق رادەگەیەنێ. موسەدق، سەرزارەکی، بەڵێنی لێکۆڵینەوە و، گرتنیان دەدات، بەڵام بەکردەوە هیچ بڕیارێک لە بارەیانەوە نادات...

نەخشەی کودەتا، لەرۆژی دیاریکراودا، لە 19ی گەلاوێژی 1953ی ز، (28 مرداد 1332 شمسی)، لەلایەن ئەمریکا و ئینگلیز، بەڕێگەی سوپای ئێران بە فەرماندەیەتیی **ژنەراڵ زاهدی** و، پشتیوانیی چینی مەلاکان و، دارودەستەی سەرسەری و شەلاتییەکانی تاران، لەدژی دەوڵەتەکەی موسەدق بەئەنجام گەیشت. پاش چەند رۆژ کە کودەتاچییەکان کۆنترۆڵی وڵاتیان گرتەدەست، **حەمەرەزاشا لە وڵاتی ئیتالیاوە، گەڕایەوە بۆ ئێران و، لەنێو ئاپۆرەی دەیان هەزار کەسی و، پێشوازی و چەپڵەڕێزان و فرمێسکی شادیی هەر ئەو خەڵکەی ساڵێک پێش لەوە، بە جنێو و قسەی سووک لە ئێران دەریانپەڕاندبوو، بەرەو کۆشکی پاشایەتیی "گوڵستان" بەڕێکرا.**

چەند هەفتەیەک پاش کودەتا، (600) شەشسەت ئەفسەر و مامۆستای زانستگە و خوێندکاری زانسستگەکان کە لایەنگری دوکتۆر موسەدق بوون، لەلایەن هێزەکانی حەمەڕەزاشاوە گیران. لەنێویاندا (60) کەسیان گوللەبارانکران. لەنێو وەزیرەکانی کابینەی دوکتۆر موسەدق، **وەزیری دەرەوە بەنێوی دوکتۆر حسێنی فاتمی** بەفەرمانی شا گوللەبارانکرا. فاتمی زۆر دژی شا و بنەماڵەکەی بوو، لەکاتی هەڵاتنی شا بۆ بەغدا، فاتمی قسەی کرد و گوتی: **"ئەو ترسنۆکەی بەرەو بەغدا هەڵاتووە، بەردەستێکی پیس و چڵکاوخۆری ئینگلیزە، کۆشکی بۆگەنی حەمەڕەزاشا و بنەماڵەکەی، ئێرانیان وێران کردووە و، کۆمەڵانی خەڵکیان تووشی هەژاری و برسێتی کردووە. ئەم شا بێدەمار و خۆفرۆشە،**

ئێرانی به بێگانه فرۆشت. دەبێ بهێندرێتەوە بۆ ئێران و، لەلایەن خەڵکەوە بەتاوانی خیانەتی بە ئێران، لەسێدارە بدرێت!".

ئەوە بوو حەمەڕەزاشا، هەر لە یەکەم رۆژی گەڕانەوەی بۆ ئێران، داوای گرتنی دوکتۆر فاتمی و، لەسێدارەدانی کرد. (**لەبەشێکی دیکەی ئەم پەرتۆکە و لەجیی خۆیدا رووداوەکانی پاش کودەتا پتر شیدەکەمەوە!**).

پاش سەرکەوتنی کودەتا، ئەمریکا بوو بە شەریکی سەرەکی و، 40% (لەسەتا چل) ی نەوتی ئێران بەبالاًی پێنج کۆمپانیای ئەمریکایی برا. هۆکەشی ئەوە بوو، ئەمریکا بە تەرخانکردنی پووڵ و بووجەیەکی تایبەتیی بۆ سەرخستنی کودەتا، توانی زۆربەی ژنەڕاڵەکان و، ئایەتۆڵڵا گەورەکان بە پووڵ بکڕێت و، بەلای خۆیدا رایانبکێشێت. شیرکەتی نەوتی ئێران – ئینگلیز، پاش کودەتا نێوەکەی گۆڕی و بوو بە شیرکەتی نەوتی ئینگلیز، کە ئەمیش 40%ی داهاتی بەرکەوت. ئەوجا کۆنسرسیۆمێکی نێودەولەتیی لەلایەن شیرکەتەکانی هۆڵەندی و فەرەنساییەوە دامەزرا و، 60 بیلیۆن دۆلاریان دا بە ئینگلیز تا 60%ی رێککەوتننامەی نەوت بەنێویانەوە مۆربکات. ئەوجا کۆنسرسیۆم لەگەڵ ئێراندا رێککەوتن کە 50%ی داهاتی بدات بە دەولەتی ئێران، بەڵام هەتا رژێمی شا مابوو، کۆنسرسیۆم رێی بە ئێرانییەکان نەدەدا چاویان بە دەفتەر ودەستەک و حسێب و کتێبی کۆنسرسیۆم بکەوێ. لەبەر ئەوە کۆنسرسیۆم لەگۆترە و، کورد گوتەنی : (**خوا وەکیلی**)، لەگەڵ ئێران حسێبی دەکرد.

ئەنجامی کودەتا، بۆ وڵاتانی گەورەی رۆژاڤا سوودی گەورەی بەدواوە بوو، لەنێوخۆی ئێرانیش، براوەی سەرەکیی، مەلاکان بوون

کە بەهۆی بەشداریی راستەوخۆیان لە جێبەجێکردنی نەخشەی کودەتادا، پێگەی خۆیان لەنێو داودەزگەی حکوومەتی و، کۆمەڵایەتیدا پتر قایم کرد. ئەمریکا و ئینگلیز، لەدوای لەنێوبردنی دەوڵەتی موسەدق و، خانەنشینکردنی موسەدق و، لێدانوگرتن و زیندانیکردنی ئەندامانی حیزبی توودە و، بەرەی ناسیۆنالی ئێران و، لەسێدارەدانی ژمارەیەکیان لە داداگەکانی سەربازیی رژێم، ئیدی سەبارەت بە نێوخۆی ئێران دڵنیابوون کە هیچ مەترسییەک لەبەردەم رژێمی حەمەڕەزاشا و، بەرژەوەندییەکانی ئەوان، لەئێراندا نییە و نەماوە. لەبەر ئەوە کاری دەزگەکانی سیخوڕیی ئەو دوو وڵاتە لەئاستی نێوخۆی ئێران، بەرادەیەکی زۆر کەم بووەوە. ئەوەش دەرفەتێکی گونجاو و لەباری رەخساند بۆ مەلاکان تا دەسەڵاتی سیاسی و ئابوورییان لەنێو حکوومەت و کۆمەلدا پتر بچەسپێنن.

هاوکات، ئەو کەش و هەوایە، زەوینەیەکی باشی پێکهێنا بۆ ئەو بەشە لە مەلا و فەقێ و خوێندکارانی ئاینیی کە بیری سیاسی و بنچینەگرایانەیان هەبوو - لەوانە وەک **رۆحوڵڵا خومەینی** و، پاشماوەی ئەندامانی فیداییەکانی ئیسلام و ... هتد، تا بەسەربەستیی زیاترەوە، لەگەڵ یەکدی و، لەگەڵ موسڵمانانی هاوبیرباوەڕیان، بەشێوەی رێکخراو و لەسەر بناخەیەکی ئایدۆلۆژیی سیاسیی – ئیسلامیی بۆ پەرەپێدانی بیروباوەڕەکەیان تێبکۆشن.

هۆکاری دژایەتیی
چینی ئاینیی (مەلاکان)
لەگەڵ
پرۆژەی "شۆرشی سپی" کە حەمەڕەزاشا دایهێنا!

تاکو سەرەتای شەستەکانی سەدەی رابردووی زایینیی، کۆمەڵگەی ئێران هێشتا لەنێو چوارچێوەی فەرهەنگی دواکەوتووانە و داخراوی فیۆدالیدا مابووەوە. سیستەمی سیاسی و کۆمەڵایەتیی، سیستەمێکی نیوە فیۆدال – نیوە سەرمایەداری سوننەتی بوو. **لەساڵانی پەنجاکان و سەرەتای شەستەکانی سەدەی رابردوودا، خان و فیۆدالەکان بەشی سەرەکیی حکوومەت و دەسەڵاتدارانی وڵاتیان پێکدەهێنا و، پتر لە 60% ی زەویوزار وکێڵگەکانی ئێرانیان بەدەستەوە بوو. بەشێک لە ئایەتوڵڵاکان و مەلاگەورەکان، لەریزی چینی فیۆدال بەحیساب دەهاتن و، مانەوەی سیستەمی دەرەبەگایەتیش، راستەوخۆ لەگەڵ بەرژەوەندیی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییاندا گرێدرابوو.** حکوومەتی بریتانیا وەک رابرردوو، بەرێگەی نوێنەر و ئاڵقەلەگوێکانییەوە، لەنێو حکوومەت و مەلاکاندا، رۆڵێکی کارا و گرنگی لە هەڵسووڕانی سیاسەتی ئێراندا دەگێڕا. لایەنێکی دیکە، کە لەوسەردەمەدا دژی گۆڕان و گەشەی سیستەمی سەرمایەداریی مۆدێڕن و هاوچەرخ بوون، بریتیبوون لەو چینە پیشەکارە کە خاوەنی کارگەی بچووک و دەستی وسوننەتی (**مانۆفاکتۆر**) بوون و، گەشەکردنی پیشەسازیی رۆژاڤایی لەئێران، زیانی بەبژێوی و داهاتیان دەگەیاند. ئەم مەترسییەشیان لەجێی خۆیدا بوو، چۆنکە پاش جێبەجێکردنی پرۆژەی **"شۆرشی سپی"** و، بەماوەی چەند

ساڵێک، زیانێکی گەورە لەچینی پیشەسازی سوننەتیی درا. بەپێی ڕاپۆرتی وەزارەتی ئابووری و دارایی ئێران کە لەساڵی **1355**ی هەتاوی (1976 ی ز) بڵاوکرایەوە، سەرجەم **219000** کارگەی دەستی (مانۆفاکتۆر) لە ئێراندا کاریاندەکرد، بەڵام تەنیا 24% ی پێویستییەکانی کۆمەڵگەیان بۆ دابیندەکرا، لەکاتێکدا **6626** کارگەی مۆدێرنی پیشەیی، **76%** ی بەرهەمی پیشەییان بازاڕی ئێرانی داگیرکرد. لایەنی دیکە لەسەرەوە ئاماژەمان کردپێی، بنەماڵەی فیۆداڵە گەورەکان بوون کە هەر لەکۆنەوە، موڵک و زەوینێکی زۆریان داگیرکردبوو. ئەمانە لە شارەکان و لەگوندەکان خاوەنی سەرمایە و داهاتێکی زۆر بوون و، لەرووی سیاسیشەوە بەهێز و خاوەندەسەڵات بوون. لەبەر ئەوە، هەر گۆڕانێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی و پیشەیی، ڕاستەوخۆ بەمانای زیانگەیاندن بوو لە بەرژەوەندیی ئەم سێ چینە کە نێومان بردن.

حەمەرەزاشا، کەوتبووە خولیای ئەوەوە، لەلایەک لەدەسەڵاتی ئینگلیز و مەلاکان و فیۆداڵەکان کەم بکاتەوە، لەلایەکی دیکەشەوە، بە ئەنجامدانی هێندێک ڕیفۆرم، سیمایەکی مۆدێرن و پێشکەوتووانە بدات بە وڵاتەکەی. پیشەسازییەکی هاوچەرخ، جێنشینی پیشەسازی کلاسیک و مانۆفاکتۆر بکات. ڕێژەی نەخوێندەواریی لەوڵاتدا کەم بکاتەوە، کە زۆرینەی دانیشتوانی ئێرانیان پێکدێنا. هەروەها هێندێک مافی سیاسی و کۆمەڵایەتیی بۆ ژنان دابین بکات و، مافی دەنگدان و خۆهەڵبژاردنیان پێبدات. زەویوزاری فیۆداڵ و دەرەبەگەکان بەسەر جۆتکار و، خەڵکی کەمدەرامەت و ڕەشایی گوندەکاندا دابەشبکات. سنوور و چوارچێوەیەکی دیاریکراو بۆ دەسەڵاتی سیاسی و

کۆمەڵایەتی و سەروەت و سامانی زۆر و زەوەندی ئایەتوڵلاکانیش دابنێت و، بیانخاتە ژێر کۆنترۆڵ و چاودێرییەوە.

شا، ئەم بیرۆکەیەی لە پەرتۆکێکدا بڵاوکردەوە و، نێوی لێنا **"انقلاب سفید"، (شۆرشی سپی)، یان (انقلاب شاه و ملت).**

پرۆژەی "شۆرشی سپی"، سەرەتا لەم شەش مادەیە پێکهاتبوو:

– ڕێفۆرمی زەوی و، دابەشکردنی زەویی گوندەکان و کێڵگەی دەوروبەری شارەکان لەنێوان ئەو کەسانەی کاری لەسەر دەکەن.

– بە ناسیۆناڵکردنی (ملی کردن) دارسانەکان و، لەوەڕگەکانی وڵات

– گۆڕینی یاسای کارگەکانی وڵات، لە دەوڵەتییەوە بۆ شەریکە و، فرۆشتنی بەش (سهم) و (دانگ) ی کارگەکان بە کەسانی پارەدار و خاوەنسەرمایە، کە ببێت بە پشتیوانییەکی دارایی بۆ ڕیفۆرمی ئابووریی.

– بەشداریکردنی کرێکارانی ولات لە سوودی کارگەکان.

– چاککردنی یاسای هەڵبژاردن. بەشداریی گشتیی کۆمەڵ لە هەڵبژاردن
– بەتایبەتیی مافی دەنگدان بۆ ژنان لە هەڵبژاردن.

پێکهێنانی سوپای زانست. ئەم سوپایە لە خوێندکاری قوتابخانەکان پێکدەهات کە پاش تەواوکردنی پۆلی شەشی نێوەندیی (بەکالۆریا)، لەبری دووساڵ چوون بۆ سەربازیی، لە قوتابخانەی گوندەکاندا ئەرکی مامۆستایەتییان دەبرد بەڕێوە.

دواتر چەندین مادە و، تێبینیی پێ زیاد کرا. ئەوجا بۆ ئاگاداریی خەڵکی ئێران و، دنیای دەرەوە، پرۆژەکەی شا، لەمیدیا بڵاوکرایەوە و، پرۆپاگەندەی زۆریشی لەبارەوەکرا. بەپێی قانوونی دابەشکردنی زەوی، فیۆدالەکان تەنیا گوندێکیان بۆ بەجێ دەما و ، دەبوو هەموو موڵک و زەوینەکانی دیکەیان لەنێو جۆتکارەکاندا دابەشبکرێت.

پرۆژەی دابەشکردنی زەوین، لەسێ قۆناخ، واتە لەسالانی نێوان **1341** تاکو **1350ی** هەتاوی (1971 – 1962) ئەنجامدرا. بەشێک لە ئەندامانی بنەماڵەی شا و وەزیر و، کەسانی نێزیک و دەستوپێوەندەکانی شا، ئەم یاسایە نەیگرتنەوە. هێندێکیان زەوی و زارێکی زۆریان داگیرکرد، بەشیکی دیکەشیان موڵک و سامانەکەیان پارێزرا و دەستی لێنەدرا.

ئەو چین و لایەنانەی بەرژەوەندییان لەگەڵ پرۆژەکەی شادا نەدەگونجا، کەوتنە جموجوڵ و دەربڕینی ناڕەزایەتیی. لەلایەن مەلاکانەوە، **ئایەتوڵڵا محەممەد تەقی خوانساری، کە یەکێک بوو لەپێشەوایانی بەنێوبانگی شیعە، داوای لە مەلارۆحوڵڵا خومەینی کرد، تا نامەیەک بنووسێت بۆ شا، بەڵام نێوەرۆکی نامەکە زۆر توندنەبێ و، ئەم داواکارییانەی خوارەوەی تێدا بگونجێت. لە نامەکەدا شا ئامۆژگاری بکە و بنووسەبۆی:**

"ئەم کردەوەی ئێوە، واتە دابەشکردنی زەوی و، مافی دەنگدان بۆ ژنان، بەپێچەوانەی قورئانە. بەرژەوەندیی ئیسلام و ئێران لەوەدایە کە ئەم بڕیارانە هەڵوەشێنیتەوە، چۆنکە هەروەک گوترا بە پێچەوانەی دەستووری قورئانن. پێویستە شا، کەسایەتی و زانایانی ئاینیی لەدەستی خۆیدا رابگرێ، ولات بەبێ رێبەر و پێشرەوی ئاینی بەرێوەناچێت. ئەگەر پێشڕەوانی ئاین نەبن، ئەوا بیری کۆمۆنیستی بەسەر وڵاتی ئێمەدا زاڵ دەبێت، کە بناخەی وڵاتەکەمان لەسەر رێبازی پیرۆزی "شیعە اثنی اعشری" (شیعەی دوانزە ئیمامی) دامەزراوە. جا لەبەر ئەوە ئەرکی شا و حکوومەت ئەوەیە، ئاسایش و هێمنی وڵات بپارێزن و، رێگەنەدەن ولاتەکەمان بکەوێتەدەستی بێگانەوە کە بێن و حکوومەت بکەن بەسەرماندا. ئەوە پێشەوایانی ئاینی و چینی مەلاکان بوون کە لە رابردوودا

سنگیان کردبووە قەڵخان بۆ پێشگرتن لە کۆمۆنیزم و، پاریزگاریکردن لە وڵات، بێگومان لەداهاتووشدا هەروا دەکەن...!".

لێرەدا، ئایەتۆڵڵا خوانساری بەڕێگەی ناردنی ئەو نامەیە بە پێنووس و دەسخەتی خومەینیی، وەبیری حەمەڕەزاشای دێنێتەوە، ڕووداوەکانی سەردەمی سەرۆکوەزیران دوکتۆر موسەدق و، کودەتای (28 ی مرداد 32)، لەبیر خۆینەباتەوە و، لەبیرینەچێ کە ئەوە مەلاکان بوون، هێنایانەوە سەرتەختی پاشایەتیی! هاوکات هەڕەشەی ئەوەشی لێدەکات و، دەڵێ: "هەروەک چۆن لە رابردوودا، لە بەرامبەر کۆمۆنیزم، سنگی خۆمان کردە قەڵخان، بێگومان لەگەڵ تۆشدا هەروا دەکەین و، بەربەرەکانێت دەکەین!".

لەمانگی رەشەممەی 1341ی هەتاویدا، ژمارەیەک لە مەلاکان لەگەڵ مەلارۆحوڵڵا خومەینی کۆبوونەوە و، بڕیاریاندا، بەنیشانەی ناڕەزایەتیدەربڕین لەگەڵ سیاسەتەکانی شادا، داوا لەخەڵک بکەن نەورۆزی ئەوساڵ جێژن نەگرن و، ماتەمینیی گشتیی رابگەیەنن. دوای دەرکردنی ئەم بڕیارە، بەهەزاران راگەیەندراوە چاپکرا و، لەڕێگەی فەقێ و لایەنگرانی ئاینییەوە لەنێوخەڵکدا بڵاوکرایەوە. مەلاکان ئەوەیاندەزانی، بەبێ پشتیوانیی جەماوەر، ناتوانن دژایەتیی شابکەن. لەبەر ئەوە لەکۆڕ و کۆبوونەوەکاندا پێداگرییان لەسەر سازکردنی رێکخستنی جەماوەریی دەکرد. ماوەی نێزیک بەسێ مانگ خەباتێکی نهێنی چڕوپڕکرا بۆ رێکخستنی قوتابخانە ئاینییەکان و، لایەنگرانی ئاینیی. مانگەکانی گوڵان و، جۆزەردان دەیانهەزار خۆپێشاندەر لەشارەکانی ئێران رژانە سەر جادەکان و، پشتیوانییان لە هەڵوێستی ئایەتۆڵڵاکان کرد. **لەڕۆژی 13ی جۆزەردانی 1342،**

(3/6/1962) مەلارۆحوڵڵا خومەینیی، لە قوتابخانەی فەیزییەی قۆم، لەدژی شا قسەی کرد و، بەئاشکرا رەخنەی توندی ئاراستەی رژێمی شا و، دەسەلاتی ئەمریکا و وڵاتانی رۆژاڤا لەئێران کرد. لەپاش رووخانی حکوومەتەکەی دوکتۆر موسەدق، ئەمە یەکەمجار بوو کەسێک بوێرێت بەئاشکرا سووکایەتیی بە شا و رژێمەکەی بکا و، بە دەستکردنی ئەمریکا و رۆژاڤا بیانداتەقەڵەم.

حەمەڕەزاشا، فەرمانیدا بە **ژنەڕاڵ ئۆوەیسی** راپەڕینەکە سەرکوت بکات. هێزەکانی سوپا و ساواک و پۆلیس، هێرشیانکردە سەر خۆپیێشاندەران و، لەقۆم و، مەشهەد و لەتاران هەزاران کەس کوژران و، برینداركران و، ژمارەیەكی زۆرتریش گیران و، رەوانەی زیندانەکان کران.

لەئەنجامی لێکۆڵینەوە و، شکەنجەکانی ساواک لەسەر گیراواندا، توانییان حیزبێکی نهێنی و توندڕەوی ئاینیی بدۆزنەوە. ئەم حیزبە نێوی **"حزب ملل اسلامی"، (حیزبی گەلانی ئیسلامی)** بوو کە لەساڵی 1962 دا لەلایەن چەندین مەلا و کەسایەتیی ئاینیی وەک **سەید محەممەد کازم مووسەوی برووجردی و عەبدولقاسمی سەرحەدیزادە و محەممەد جەوادحوجەتی کرمانی و ... هتد** دامەزرابوو. ئەم حیزبە بڕوای بەرێبازی چەكداری و رووخانی رژێمی پاشایەتی و دامەزراندنی حکوومەتێکی ئیسلامیی بوو. پێوەندیی نێزیکیشیان لەگەڵ خومەینی و ئەو مەلایانەدا هەبوو کە حکوومەتی شا نەیتوانیبوو بیانکرێت. پاش گیرانی سەرۆکایەتی وئەندامەکانیان، حیزبی گەلانی ئیسلامیی هەڵوەشایەوە و، دواتر رێکخراوێکی تازەیان بەنێوی **"رێکخراوەی حیزبوڵڵا"**

دروستکرد.**ئایەتۆڵڵا رۆحولڵا خومەینی و، ئایەتۆڵڵا قۆمی لە مەشهەد و ئایەتۆڵڵا محەلاتی لەشیراز**، گیران و زیندانیکران. ساڵی 1964ی ز، لەسەر بڕیاری شا، ئایەتۆڵڵا خومەینیی لەئێران دەرکرا. سەرەتا نێردرا بۆ ترکیا و، پاشان لەعێراق گیرسایەوە و، ماوەی نێزیک بە 13 ساڵ لەعێراق ژیا.

ڕوانگەی سیاسی و کۆمەڵایەتیی ئایەتۆڵڵا ڕۆحوڵڵا خومەینیی، لەسەردەمی ڕەزاشا و حەمەڕەزاشادا!

سەید ڕۆحوڵڵا خومەینیی، لە ڕۆژی 21ی سێپیەمبەری ساڵی 1902ی زایینی لەشاری "**خومەین**" سەر بە پارێزگەی "**ئەراک**" لەبنەماڵەیەکی ئایینیدا لەدایکبووە. باپیری نێوی **سەید محەممەد** بووە و، لەشاری "**نیشابور**" ی خۆراسان ژیاوە. پاشان چووە بۆ وڵاتی **هێندستان** و چەند ساڵێک لەوێ ژیاوە و، گەڕاوەتەوە بۆ ئێران و، لە شاری "**خومەین**"، نیشتەجێ بووە. هەر لەبەر ئەمەشە هێندێک جار نازناوی"**هێندی**" یان لکاندووە بە پاشناوی بنەماڵەکەیانەوە. بۆ وێنە یەکێک لە براکانی کە ناوی **نوورەدین** بوو، تاکاتی مردنی بە "**سەید نوورەدین هێندی**" بانگکراوە. ڕۆحوڵڵا خومەینیی دوو برا و دوو خوشکی هەبووە و، براگەورەکەی نێوی **ئایەتوڵڵا سەید مورتەزا پەسەندیدە** بووە.

شاری خومەین، مێژوویەکی چەندین هەزارسالەی هەیە و لەمێژووی کۆندا نێوی "**میدیا**" بووە و، لەلایەن یۆنانییەکانەوە بە "**میدیا**" نێوبراوە و سەرجەم دانیشتوانەکەی کورد بوون. لەسەردەمی دەسەڵاتدارێتیی ئیسلامی و لەجۆگرافیای ئیسلامیدا، بەچەندین نێوی وەک "**جبال**" و "**جبل**" و "**قهستان**" و "**عراق عجم**" نێوی هاتووە.

پاش نووسینی ئەم چەند دێڕە سەبارەت بەبنەماڵە و زیدی ڕۆحوڵڵاخومەینیی، دێمە سەرباسی جۆری بیرکردنەوەی و خەباتی سیاسیی لەسەردەمی ڕژێمی پەهلەویدا!

ڕۆحوڵڵا خومەینیی، لەسالآنی نێوان 1940 – 1950 دا دوو پەرتۆکی بەناوی "**کشف الاسرار**" و "**توضیح المسائل**" بڵاوکردەوە.

لەم دوو پەرتۆکەدا، خومەینیی روانگە و بۆچوونەکانی خۆی سەبارەت بە دیاردەکانی داونەریتی کۆمەڵایەتی و ژیانی رۆژانەی کۆمەڵگەی لەبەر رۆناکایی یاسا و دەستوورەکانی سەرەتاکانی ئیسلامەوە دارشت. ئەم دوو پەرتۆکە، تاکاتی رووخانی رژێمی حەمەرەزاشا لەساڵی 1979، چاپنەکرا، بەڵام بەنێوی خوازراوەوە، لەلایەن قوتابی و فەقێیەکانییەوە لە نامیلکەی جیا جیا و لە چەند بەشێکدا لەنێو قوتابخانەکانی ئاینی و موسڵمانانی باوەڕپێکراودا بلاوکرانەوە. خومەینیی نێزیکی (30) ساڵ، بەشێوەی نهێنیی کاری بۆ بڵاوکردنەوەی بیری بنچینەگرانەی خۆیکرد. لەکات و سەردەمێکدا کە هێشتا مەلایەکی نەناسراو بوو، نەگەیشتبووە پلەی ئایەتۆڵڵا و **"مرجع تقلید"**، بەنووسینی نامیلکەیەک بەنێوی **(بخوان و بەکار ببند) "بیخوێنەوە و بەکاری بێنا"، فتوای کوشتنی ئەحمەد کەسرەوی دەرکرد.** کە ئەوەش بەپێچەوانەی دەستووری ئاینی شیعەوە بوو، چۆنکە مەلایەک نەگەیشتبێتە پلەی ئایەتۆڵڵا و "مرجع تقلید"، ناتوانێ فتوای کوشتنی کەسێک دەربکات!

سالانی نێوان 1941 – 1951، بۆ خومەینی، ساڵانێکی گرنگ و پڕبەها بوون و، لە پێگەیاندن و، دەولەمەندکردنی ئەزموون و بیروباوەڕیدا کارکردی زۆریان هەبوو. خومەینی لەو سالانەدا، بیروباوەڕی لە **ئایەتۆڵڵا کاشانی و "فیداییەکانی ئیسلام"**، کە ئیسلامی رادیکاڵ بوون، زۆر نێزیک بوو. **ئایەتۆڵڵا کاشانی** کارکردی زۆری لەسەر روانگە و بیروباوەڕی خومەینی داناوە و خومەینیی، ئەوی وەک مامۆستای خۆی تەماشای کردووە. **پاش گەڕانەوەی نەواب سەفەوی لە عێراقەوە بۆ ئێران، ئایەتۆڵڵاکاشانی، رەزامەندیی**

خۆی بۆ دامەزراندنی ڕێکخراوەی فیداییەکانی ئیسلام پێشاندابوو. لەنێوان ئەو ساڵانەدا، بەوتەی ژنەکەی نەواب سەفەویی، ڕۆحوڵلاخومەینی زۆر جار چووەتە ماڵیان و، لەگەڵ نەواب سەفەویدا بە چەندین سەعات پێکەوە دواون و قسەیان کردووە.

ویکچوون و پێوەندیی توندوتۆڵی نێوان خومەینی و دامەزرێنەرانی ڕێکخراوەی فداییەکانی ئیسلام، لەناوەرۆکی "کشف الاسرار"ی خومەینی و، پێرەوپرۆگرامی ڕێکخراوەی فیداییەکانی ئیسلام "راهنمای حقایق" دا دەردەکەوێ، کە لەنووسراوەکەی خومەینیی، وەک سەرچاوەیەک بۆنووسینی پرۆگرامی ڕێکخراوەکەیان کەڵکیان وەرگرتووە. "فدائیان اسلام" بەسەرۆکایەتیی (نواب صفوی) لە مانگی گەلاڕێزانی ساڵی 1329ی هەتاوی (1950ی ز) دامەزرا و، بیروباوەڕی خۆیان لەناملیکەیەکی 90 لاپەڕەییدا بۆ ئاگاداریی پێڕەوانی ئاینزای شیعە بڵاوکردەوە.

لێرەدا، دوو کۆپلە لە هەردوو پەرتۆکی "کشف الاسرار" و راهنمای حقایق" دەخەینەڕوو!

لە کشف الاسرار ، سەبارەت بە نووسینی قانوونی بنچینەیی ولات و، کۆمەڵگە دەڵێت:

"هیچ کەسێک، جگە لە خودا مافی یاسادانانی نییە. تاکە یاسایەک کە مرۆڤ لەبەرامبەریدا دەبێ ملکەچ بێ و پێڕەویی لێ بکات و ڕێزی لێبگرێت، ئەو یاسایەیە کە لە "شرع" ەوە هاتبێت. هەموو ئەو قانوونانەی مرۆڤ دایڕشتوون، پووچ و بێکەڵکن. ئاینی ئیسلام، هەموو ئەو قانوونانەی کە لەدنیا، لەلایەن دەستەیەک مرۆڤی مێشکڕزیو و نەزانەوە نووسراون، دەیانخاتە ژێرپێ و ڕەتیاندەکاتەوە و، هیچ یاسایەک لە جیهان بەیاسا دانانێت، جگە لە یاسای

ئیسلام نەبێت، کە خودێ ناردوویەتی بۆ کۆمەڵی مرۆڤ. یاسای ئیسلام، بۆ ئێستا و داهاتوو و بۆ هەموو سەردەمەکان هاتووە. ئەگەر رۆژێک لە رۆژان، لەم وڵاتە بچکۆلەی ئێمە (ئێران)، قانوونی ئیسلام بچێت بەڕێوە، رۆناکاییەکەی سەرتاسەری وڵات دادەگرێت و، ئێران دەبێتە سەرکاروانی پێشکەوتن و، پێشڕەوی شارستانێتیی لە هەموو جیهان..!".

لە راهنمای حقایق، سەبارەت بە قانوون دەڵێ:

"مافی یاسادارشتن تەنیا لە ئەستۆی خوا دایە. یاسایەک کە لە مێشکی رزیو و بۆگەنی مرۆڤەوە سەرچاوە بگرێت، دژایەتی تەواوی دەبێت لەگەڵ زانست و هزر و بەها و بناخە پیرۆزەکانی ئاینی پیرۆزی ئیسلام. لەبەر ئەوە نووسینی یاسا لەلایەن مرۆڤەوە، بەهیچ شێوەیەک "شرعیت" (رەوایەتیی) نییە. ئەگەر لە وڵاتی ئێراندا دەستووری ئیسلام بەڕێوە دەچوو، بەدڵنیاییەوە کۆمەڵگەی ئێران هەر لەیەکەم رۆژی دروستبوونییەوە، تاکو دوارۆژەکانی کۆتایی جیهان، نوقمی تیشک و رۆناکی دەبوو....

لە کشف الاسرار، سەبارەت بە دەوڵەت و پەرلەمان بەم شێوەیە نووسراوە:

"شێوەی دامەزران و بەڕێوەچوونی دەوڵەت و "مجلس" (پەرلەمان)، لەڕۆژی ئەمڕۆدا، بەم شێوەیە، کە ئەم دەزگە دەسەلاتدارێتییانە، لەلایەن کۆمەڵێک مرۆڤی بیرنەخۆش و، بێدینەوە دادەمەزرێن. کۆپی یاسای وڵاتانی ئۆروپایی دەگرن و، بەلاساییکردنەوە لە وڵاتانی ئۆروپا، دەیانەوێت لە ئێران یاسای وڵاتانی ئۆروپایی ببەن بەڕێوە، یان کەسانێک هەڵدەستن و، لەخۆیانەوە یاسا دادەتاشن. ئەوجا ئێوەش چاوتان دەبەستن و، ئەو یاسایە دەپەرستن، کە بەهیچ شێوەیەک بارودۆخی وڵاتی ئێمە، لەگەڵ ئەو یاسایانەدا یەک ناگرێتەوە...

بەڵام ئەگەر پەرلەمان لەلایەن زانایانی ئاینی و خاوەن ئیمانەوە پێکبێت، کە دادپەروەربن، لە پیسی و خراپەکارییەکانی ئەم دنیایە بێوەری بن، جگە لە خزمەتکردنی کۆمەڵ، بیر لە ئامانج و بەرژەوەندیی خۆیان نەکەنەوە، ئەوجا، پاشای ولات و سوڵتانێک بۆ رێبەری وڵات هەڵبژێرن کە لەیاسای خودا لانەدات و، خۆی دوور بگرێت لە ستەم و چەوساندنەوەی خەڵک، ئایا دامەزرانی پەرلەمانێکی وا چ زەرەرێکی هەیە؟! "

هەروەها سەبارەت بە وەزارەتی داد و، دادپرسی لە "کشف الاسرار" دا هاتووە:

"... ئەگەر تەنیا بۆ ماوەی یەک ساڵ، قانوونی (قصاص و دیات) و دەستووری ئیسلامیی لەوڵاتدا بچن بەڕێوە، تۆوی بێڕەوشتی و دزی و لەشفرۆشیی ژنان وکردەوەی دزێو و ماڵوێرانکەر لە وڵاتدا نامینن و، بنبڕدەکرێن. کەسێک دزی دەکات، دەبێ دەستی ببڕدرێت. ژیانی مرۆڤ و کۆمەڵ بە "قصاص" (سزادانی تاوانکار) دەپارێزرێت. ئەگەر ژن و پیاوێک بێناموسی دەکەن، بە قامچی بدرێ لێیان، ئیدی لەوڵاتدا هێندە نەخۆشی "جنسی" (سێکسی) نامێنێت. رۆحم و بەزەیی منداڵانە، نابێت لەنێو قانووندا جێی بۆ بکرێتەوە. بڕینی دەستی دز و تاوانکار، لەلایەک خزمەت بە چاککردنی هەست و رەوانی کەسە دەستبڕاوەکە دەکات، لەلایەکی دیکەشەوە خراپەکاری و بێڕەوشتی لەنێو وڵاتدا بنبڕدەکات".

دادپرس (قاضی) ئیسلامیی، دەبێ ئەم مەرجانەی تێدابێت:

1- کەسێکی خاوەن هۆش بێ و، تەمەنی هەرزەکاریی تێپەڕ کردبێت.

2- بڕوا و باوەڕی تەواوی بە ئاینی ئیسلام هەبێت.

3- زۆڵ (حەرامزادە) نەبێت.

4- دەبێ پیاو بێت، واتە ژنان مافی ئەوەیان نییە ببن بە دادپرس و دادستان.

5- دادپەروەر بێ و، لە یاسا لانەدا و، لەو یاسایانەی خودا دایناون، سەرپێچی نەکات.

6- دەبێ زانا بێ و، یاسای تایبەت بە دادپرسی و یاساکانی ئیسلام بزانێت.

7- پێویستە توانای وەرگرتن و لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی هەبێت.

وەک لێرەدا دەبینین، لەروانگەی خومەینییەوە، کە دواتر بوو بە ئایەتوڵڵا (5) و ئیمام، ژن و زۆڵ و ناموسڵمان، ناتوانن ببن بە دادپرس!!.

لە "کشف الاسرار"، سەبارەت بە "منکرات" (ئەو دیاردانەی دزێو و ناپەسندن)، و لەنێو کۆمەڵدا دەبێت رێ لە بڵاوبوونەوەیان بگیرێت، بریتین لە:

"ژنان، بێ رووبەند و چارشێو نەبن و، دەبێ خۆیان داپۆشن. کارکردنی ژنان لەدەرەوە و، لەنێو دەزگەکانی خزمەتگوزاری و هتد،موسیقی، شانۆگەریی، سینەما، سەمای بالە، هەڵپەرکێ و خواردنەوە و، کرین و فرۆشتنی خواردەمەنیی ئەلکۆلی، هەروەها هێندێ لە رۆمانەکان، شیعری گۆرانی و گۆرانی خوێندن، ئەمانە "حەرام" ن و، دەبێ پێش لەبڵاوبوونەوەیان بگیرێت".

هەروەها سەبارەت بە کارکردنی ژنان، لە **"کشف الاسرار"** دا هاتووە:

"ژنان دەتوانن لەنێو کۆمەڵ و، لەنێو کارگە، یان لە نێوەندەکانی خزمەتگوزاری کاربکەن، بەمەرجێک سەرۆک و بەڕێوەبەر و، هەموو فەرمانبەرەکانی شوێنەکە، ژن بن و، پیاویان تێدا نەبێت. هەروەها نێوەندەکانی پەروەردە و قوتابخانە و خوێندنگەکانی کچان و ژنان، پێویستە مامۆستا و

بەڕێوەبەرەکانیان هەموویان ژن بن. بەشداریکردنی ژن لە قوتابخانەی کوڕان و، لەگەڵ پیاوانی دیکەدا، کارێکی زۆر هەڵەیە. مەلاکان دەیانەوێ پێش بە ئارەزوو و حەزی شەیتانیی ئێوە بگرن. ئەو ژنە جوانانەی کە لە پشتی کورسی فەرمانگەکانەوەن، ئەوە مەلاکانن کە دەزانن ئەو شوێنانە سەرچاوە و بنکەی بێڕەوشتین، لەبەر ئەوە دەیانەوێ پێشی لێبگرن...".

لەبارەی تەمەنی بەشوودانی کچ، نووسراوە: "کچ لەتەمەنی نۆ سالدا دەتوانێ مێرد بکات. کوڕیش لە تەمەنی چواردەساڵ و شەش مانگیدا دەتوانێت ژن بهێنێت..".

سەبارەت بە موزیک دەڵێ:

"ڕێگە بە کاری سینەما و مووسیقی دەدرێ، بەمەرجێک، پێوانە و پرنسیپەکانی ئیسلامی تێدا ڕەچاو بکرێت. دوو جۆرە مووسیقی هەن. جۆرێکیان مووسیقی "مشروع" (ڕێپێدراو) ە و، جۆرەکەی دیکەشیان، مووسیقای "غیرمشروع" (ڕێپێنەدراو) ە.

- مووسیقای "غیرمشروع"، مێشک و دەمار و هێزوتوانای ڕۆح و ڕەوانی مرۆڤ سست و بێهێز دەکا و، لەو ڕێگەوە زیانێکی گەورە لە مرۆڤ و لە کۆمەڵگە دەدات. ئەوانەی گوێ لە مووسیقای نامشروع دەگرن، یان لەوبوارەدا کاردەکەن، ئەندامەکانی لەشیان، وەک ئەندامەکانی لەشی ژنان ناسک و لووس و لاواز دەبێت. لەبەر ئەوەیە کە زۆربەی هەرەزۆری پسپۆڕان و مووسیقاناسانی گەورەی دنیا، زۆر لاواز و ناسک و ترسنۆکن و، مێشکێکی ئاڵۆزیان هەیە و، دەچنە ڕیزی ترسنۆکترین ژنانەوە و مێشکیان لە سەرچاوەی زانستی و بەکەڵک بەتاڵ دەبێت. لەبەر ئەوە پێویستە ڕوو بکرێتە مووسیقای "مشروع".

- مووسیقای (مشروع) بریتییە لە: "خوێندنەوەی وشەکانی شیرین و "فضیلت پرور" (زانست و هۆشپەروەر) ی قورئان. گوێگرتن لە بانگی نوێژ و، بانگ و سەڵاو و لاڵانەوە و سکاڵای ئاینی بەدەنگی بەرز، ئەمانە پەرە بە زانست دەدەن و، راستییەکان فێری مرۆڤ دەکەن و، لەگەڵ رەوانی کۆمەڵگەشدا دەگونجێ و هاودەنگیی دەبێت لەگەڵی...".

ئێستا سەرنجتان بۆ خوێندنەوەی چەند کۆپلەیەک لە "توضیح المسائل" رادەکێشم:

"مساله 2392: انسان نمی تواند بدون اجازه زن خود، با خواهرزاده و برادرزاده او ازدواج کند. ولی اگر بدون اجازه زنش آنان را عقد نماید و بعد به زن بگوید به آن عقد راضی هستم اشکالی ندارد".

(مرۆڤ ناتوانێ بەبێ ئیزنی ژنەکەی خۆی، خوشکەزا و برازاکانی ژنەکەی لەخۆی مارەبکات. بەڵام گەر هاتوو بێ ئیزنی ژنەکەی، ئەوانی لەخۆی مارەکرد و، پاشان بە ژنەکەی گوت کە بەمارەکردنە رازیم، کارەکەی رەوایە.

"مساله 2394: اگر انسان پیش از آنکه دختر عمه یا دختر خاله خود را بگیرد با مادر آنان زنا کند دیگر نمی تواند با آنان ازدواج کند".

(اگر مرۆڤ، بەرلەوەی لەگەڵ پوورزا و مەتییەزا (میمکەزا) خۆی ببێت بەهاوسەر، لەگەڵ دایکیان گانی کردبێت، ئیدی ناتوانێ بیانخوازێت).

"مساله 2395: اگر انسان با دختر عمه یا دختر خاله خود ازدواج نماید و پیش از آن که با آنان نزدیکی کند با مادرشان زنا نماید عقد آنان اشکال ندارد".

(ئەگەر مرۆڤ پوورزا و مەتییەزای خۆی کردبێ بەهاوسەری خۆی، پاشان لەگەڵ دایکیان گان بکات، پەیمانی ژنومێردێتیی وەک خۆی دەمێنێ و، هەڵناوەشێتەوە).

"**مساله** 2410: **اگر کسی دختر نابالغی را برای خود عقد کند و پیش از آن که** 9 **سال دختر تمام شود با او نزدیکی و دخول کند، چنانچه او را افضا نماید، هیچ وقت نباید با او نزدیکی کند.**

(ئەگەر کەسێک، کچێکی پێنەگەیشتوو لەخۆی مارەبکا و، بەرلەوەی تەمەنی کچەکە بگات بە 9 ساڵ، گەر بێتوو لەگەڵی بخەوێ و لەپاش و پێشەوە بیگێت، ئیدی نابێ لێی نێزیک بێتەوە).

"**مساله** 2412: **زنی که عقد دائمی شده‌باشد، نباید بدون اجازه شوهر از خانه بیرون رود و باید خود را بر هر لذتی که شوهرش می خواهد، تسلیم نماید و بدون عذر شرعی از نزدیکی کردن او جلوگیری نکند و اگر در این ها از شوهر خود اطاعت کند، تهیه غذا و لباس و منزل او و لوازم دیگری که در کتب ذکر شده بر شوهر واجب است و اگر تهیه نکند چه توانایی داشته‌باشد، یا نداشته‌باشد، مدیون زن است".**

(ژنێک کە مارەکراوی هەمیشەییە، نابێ بەبێ ئیزنی مێردەکەی لەماڵ بچێتەدەرەوە. و، دەبێ بەتەواوەتیی ملکەچی حەز و ئارەزووەکانی مێردەکەی بێت. ئەگەر کێشەیەکی ژنانەی نەبوو، دەبێ لەگەڵ ئامادەی نێزیکایەتیکردن بێت. ئەگەر داخوازیی مێردەکەی بەجێگەیاند، ئەوا دابینکردنی خواردەمەنی و جلوبەرگ و خانوو، لەگەڵ ئەو پێداویستییانەی کە لە پەرتۆکەکاندا ئاماژەیان پێکراوە، لەئەستۆی مێردەکەی دەبێت. ئەگەر مێردەکەی، دابینی

نەکات بۆی، لەڕووی داراییەوە دارابێ، یان نەدار، ئەوا قەرزداری ژنەکەی دەبێت).

"مساله 2413: **اگر زن در کارهایی که در مساله پیش گفته شد اطاعت شوهر را نکند، گناهکار است وحق غذا و لباس و منزل و همخوابی ندارد، ولی مهر او از بین نمی رود".**

(ئەگەر ژن لەو بابەتانەی لەسەرەوە لەسەری دواین، ئەرکی خۆی و فەرمانی مێردەکەی بەجێنەهێنا، ئەوا تاوانبارە و، دەبێ لەخواردەمەنی و جلوبەرگ و شوێنی ژیان و نووستن لەگەڵ مێردەکەی، بێبەش بکرێت، بەڵام مارەییەکەی نافەوتێت!).

"مساله 2421: **صیغه کردن زن اگرچه برای لذت بردن هم نباشد، صحیح است"**

(مزیارکردنی ژن، تەنانەت ئەگەر بۆ چێژوەرگرتنیش نەبێ، راست و رەوایە).

"مساله 2423: **زنی که صیغه می شود اگر در عقد شرط کند که شوهر با او نزدیکی نکند، عقد و شرط او صحیح است و شوهر می تواند لذت های دیگری از او ببرد. ولی اگر بعدا به نزدیکی راضی شود، شوهر می تواند با او نزدیکی کند".**

(ژنێک کە صیغە دەکرێ، ئەگەر لەمارەکردنەکەیدا مەرجی ئەوەبێ، کە نابێ مێردەکەی لەگەڵی بخەوێ، ئەوا مەرج و مارەییەکەی دروستە و، مێردەکەی دەتوانێ چێژ و خۆشیی دیکەی لێوەربگرێت. بەڵام ئەگەر دواتر ژنە رازی بوو، مێرد دەتوانێ لەگەڵی جووت بێت).

"مساله 2424**: زنی که صیغه شده، اگر چه آبستن شود حق خرجی ندارد".**

(ژنی صیغەکراو، تەنانەت ئەگەر زگیشی پڕبکرێ، مەسرەف و خەرجی نادرێتێ).

"مساله 2459**: مستحق است در شوهردادن دختری که بالغه است یعنی مکلف شده عجله کنند. حضرت صادق علیه‌السلام فرمودند: یکی از سعادتهای مرد آن است که دخترش در خانه او حیض نبیند".**

(پێویستە لە بەمێرددانی کچی عازەودا پەلە بکرێت. حەزرەتی ئیمام سادق فەرموویان: یەکێک لە بەختەوەرییەکانی پیاو ئەوەیە، کچەکەی بدات بەشوو، بەرلەوەی لەماڵی باوکیدا تووشی عادەتی مانگانە بێت).

"مساله 2731**: اگر وارث میت یک دختر و یک پسر باشد، مال را سه قسمت می کنند، دو قسمت را پسر و یک قسمت را دختر می برد و اگر چند پسر و چند دختر باشند، مال را طوری تقسیم می کنند که هر پسری دو برابر دختر ببرد".**

(ئەگەر وەرەسەی مردوو کوڕێک و کچێک بێ، داراییەکەی دەکرێ بە سێ بەشەوە، دوو بەش بۆ کوڕەکە و، بەشێکیش دەدرێ بە کچەکە. ئەگەر چەند کور و چەند کچ بن، داراییەکەی بەشێوەیەک بەشدەکرێت، کە هەر کوڕێک دوو بەرامبەری کچی بەرکەوێت).

بەکورتی، ئەمە بەشێک بوو لەروانین و بۆچوونەکانی ئایەتۆڵڵا خومەینیی، کە دەیان ساڵ بەر لەبەدەسەڵاتگەیشتنی لە قەتابخانە ئاینییەکاندا بڵاویکردووەتەوە و، وەک دەستوور و رێسای ئیسلامیی لەلایەن پێڕەوانییەوە پێڕەوکراوە.

پاش ئەوەی کە نەواب سەفەوی و ژمارەیەک لە ئەندامەکانی ڕێکخراوەی فیدائییەکانی ئیسلام، بەهۆی تیرۆر و کوشتنی دوو کەس لە سەرۆکوەزیرانی ئێران "عەبدولحسێن هەژیر" و "رەزم ئارا"، گیران و، لەلایەن پۆلیسی شاوە لە سێدارەدران، ڕۆحوڵڵا خومەینیی هێنایەسەر ئەو باوەڕەوە، کە بە تیرۆرکردنی چەند وەزیر و کاربەدەستێکی ڕژێم، لەلایەن چەند موسڵمانێکی خۆبەخش و گیانفیداوە، ئالوگۆڕ پێکنایە و، ڕێگەچارە ئەوەیە، لەنێو قوتابخانە و نێوەندەکانی ئاینی و موسڵمانانی خاوەن بڕوای ئاینیدا، بەشێوەی نهێنیی، خەبات بکات بۆ سازکردنی ڕێکخستنی ئیسلامیی.

شا پەرە بەتوانای سەربازیی دەدا و،

ئێران دەبێتە ژاندارمی نێوچەکە!

دارشتنی رامیاریی نوێی رۆژاڤا سەبارەت بەنێوچەی رۆژهەڵاتی ناڤین لەسەرەتای سالانی هەفتاکانی زاینیدا، لەپلانی بەرزبوونەوەی نرخی نەوت بەشێوەیەکی چاوەڕواننەکراوەوە دەستیپێکرد و، زەوینەی خۆشکرد لەبەردەم جێبەجێبوونی سیاسەتی فرۆشتنی چەکوچۆڵی جەنگیی لەلایەن ئەمریکاوە بەوڵاتانی کەنداو - بەتایبەتیی بە ئێران. هەر لەکۆتایی جەنگی جیهانیی دووەمەوە و، لەسەردەمی **سەرکۆماریی ژنەڕاڵ ئایزنهاور دا**، بەهۆی گرنگیی خاکی ئێران بۆ ئەمریکا، سیاسەتی پەروەردەکردن و پڕچەککردنی سوپای ئێران لەبەرامبەر لەشکری سوری سۆڤیێتدا، لەلایەن پسپۆڕانی لەشکریی ئەمریکاوە نەخشەی بۆ دارێژرابوو، بەڵام لەساڵی 70 وە لەبەر چەند هۆکارێک کە دواتر باسیدەکەم، پڕچەککرنی ئێران، کەوتە رۆژەوی پێنتاگۆن و دەوڵەتی ئەوکاتی ئەمریکاوە..

لەڕۆژانی 30 و 31ی مانگی مای 1972 دا، سەرکۆماری ئەمریکا ریچارد نیکسۆن لەگەڵ هێنری کیسینگەر وەزیری دەرەوەی ئەمریکا، پاش گەڕانەوەیان لە سەردانی رۆژهەڵاتی دوور، چوون بۆ تاران و لەگەڵ حەمەڕەزاشادا سەبارەت بە پڕۆژەی کڕینی چەک لە ئەمریکا و پەروەردە و تەیار و پۆشتەکردنی سوپای ئێران لەلایەن ئەمریکاوە، گفتوگۆیەکی چڕوپڕیان ئەنجامدا. سەرۆکی ئەمریکا لەو دیدارەیدا جەختی لەسەر پێویستیی هاوکاریی سەربازیی نێوان ئەمریکا و ئێران کرد و، بەڵێنی دا بە شا، جگە لە کەلوپەل و

کەرستەی چەکی ئەتۆم، ئەمریکا ئامادەیە هەموو جۆرە چەکێکی مۆدێڕن و پێشکەوتوو بە شا بفرۆشێت.

لەساڵی 1970 وە، کاروانی پاپۆڕی چەک و کەرستەی جەنگیی ئەمریکا بۆ ئێران دەکەویتەڕێ و، ساڵ لەدوای ساڵ ڕێژەی ناردنی چەک بۆ ئێران پەرەدەستێنێت. ساڵی 1970 (88 ملیۆن دۆلار)، ساڵی 1971 (1/065 ملیۆن دۆلار)، ساڵی 1972 (1/375 ملیۆن دۆلار)، ساڵی 1973 (1/525 ملیۆن دۆلار)، ساڵی 1974 (3/68 ملیۆن دۆلار)، لەساڵی 1975 دا ئەم ڕێژەیە گەیشتە 6 ملیارد و 325 ملیۆن دۆلار. بووجەی ساڵانەی ئێران کە لەساڵی 1970دا 17% ی بۆ کڕینی چەکوچۆڵ دیاریکرابوو، لەساڵی 1975 دا، ئەم ڕێژەیە گەیشتە 41%.

سوپای ئێران، لە سێ بەشی ئاسمانی و زەریایی و زەوینیدا دامەزرا. سوپای زەوینیی لە 250000 کەس پێکهات و، بەسەر چوار لەشکری تانک و زرێپۆش، چوار لەشکری ئاسایی، چوارتیپی سەربەخۆ و هێزی تایبەتدا دابەشکران . هێزی زەوینیی بوو بە خاوەنی سەرجەم 1900 تانک. 800 تانکی چیفتنی ئینگلیزی، 600 تانکی M60 و 400 تانکی M47 و 250 تانکی سکۆربیۆن کە بەتایبەتیی بۆ ناوچەی کوێستانی و شەڕی پارتیزانی سازکراوە. هەروەها هەزاران ڕاکێتی دژەتانک و سەدان هەلیکۆپتەری OH 50، UH1، VH17 ی کۆبرا و CH47 شنۆک لەگەڵ سازکردنی چەندین پێگەی مۆدێڕن و گەورەی "هوانیروز" لە ئەسفەهان و کرماشان و مزگەوتی سلێمان و کرمان کە هاوتای پێگەکانی ئەمریکا و چەند وڵاتێکی گەورەی ئۆروپا بوون. هەروەها هاتنی چەند هەزارێک

پسپۆڕ و تێکنسییەنی ئەمریکا بۆ ئێران لەگەڵ کڕینی دەیان ملیۆن کەلوپەلی یەدەکی فڕۆکەی جەنگی و هەلیکۆپتەر و تۆپ و تانک و ئۆتۆمۆبیل و ... هتد، بەشێک بوون لە پڕۆژەی نۆژەنکردنی سوپای ئێران.

لەپێوەندیی لەگەڵ هێزی زەرییاییدا، پێگەیەکی گەورە و مۆدێرن لە بەشی خوارووی رۆژهەڵاتی ئێران و، لەسەر لێواری زەریای عوممان لە **"کنارک چاه بهار"** سازکرا کە لەو سەردەمەدا پتر لە 800 ملیۆن دۆلاری تێچوو. ئەم پێگەزەرییاییەی ئێران، لەدوای پێگەی "دیگۆگارسیا" لە ئۆقیانووسی هێند، گەورەترین و پێشکەوتووترین پێگەی زەریایی بوو لە ئاسیا. پتر لە بیست هەزار سەرباز و ئەفسەر و فەرمانبەر لەبەشی هێزی زەرییاییدا دامەزران. ژمارەیەک پاپۆڕی مۆدێرنی جەنگیی وەکو پاپۆڕی راکێتهاوێژی **"ئارتمیس"** کە هەڵگری راکێتی "سام" بوو، چوار پاپۆڕی راکێتهاوێژی MK2، و SSM و SAM و بیست پاپۆڕی 20 تۆنیی هێرشبەری خێرا، هەزاران راکێتی "هاریۆن" و 12 فڕۆکەی F27-4، لەگەڵ 50 هەلیکۆپتەر، چەندین پاپۆڕی کۆکردنەوەی "ماین"، لەگەڵ 20 پاپۆڕی ئاوی – زەوینیی، بەشێک بوون لە توانای هێزی زەریایی ئێران.

حەمەڕەزاشا بەوە گەشکەدەیگرت کە بەجلوبەرگی سەرفەرماندەیەتیی هێزی زەریایی ئێرانەوە لە مانۆڕەکانی هێزی زەراییدا ئامادەبێت. شا لە وتووێژێکیدا لەساڵی 1975 رایگەیاند: **"ئێمە پەرەمان بە گەورەکردنی هێزەکانمان لە کەنداوی فارس داوە.**

ئەم هێزەی ئێمە دووجار لە هێزی بریتانیا گەورەترێکە، کە کاتی خۆی بریتانیا لە کەنداودا دایناببوو".

بووجەی زەریایی ئێران بەوێنەی بووجەی هێزی زەوینیی، ساڵ لەدوای ساڵ بەرزدەبووەوە. لەساڵی 1963دا 5/5 ملیۆن دۆلار، لەساڵی 1968دا 55 ملیۆن دۆلار، لەنێوان ساڵەکانی 1973 – 1978 دا پتر لە (1) ملیارد و 200 ملیۆن دۆلار سەرفی هێزی زەریایی کرا. گۆڤاری **"بەرگریی نیشتمانیی" فەرەنسا** لەمانگی رەشەممەی ساڵی 1976دا وتارێکی بلاوکردەوە و، تێیدا ئاماژەی بە سازکردنی پێگەکانی زەریایی ئێران لە **"کنارک چاەبهار"** و **"بندرعباس"** کرد و، نووسی: "**پاش چوونە دەرەوەی هێزی زەریایی بریتانیا لە کەنداو، هێزی زەریایی ئێران ئەو بۆشاییەی پڕکردووەتەوە".**

هێزی ئاسمانیی ئێران، پتر لە دوو هێزەکەی دیکە بووجەی بۆ تەرخانکرا. سوپایەکی سەدهەزار کەسی و 460 فڕۆکەی جۆراوجۆری جەنگی و بارهەڵگر کەوتنە خزمەتی هێزی ئاسمانییەوە. 190 فڕۆکەی F4 و، 170فڕۆکەی بۆمباهاوێژی F5، لەگەڵ 170 فڕۆکەی سووپەر مۆدێرنی F14، سێزدە فڕۆکەی بۆئینگی 707 و 9 دانە، بۆئینگی 747ی تایبەت بە گەیاندنی سووتەمەنیی، لەگەڵ چەندین فڕۆکەی گەورەی نەفەروبارهەڵگری C-130 لەگەڵ 150 هەلیکۆپتەر و سەدان راکێتی پێشکەوتووی "رایبێر"، "فۆنیکس"، "سایندویندر"، "تایگێر"، "سێپرۆ"، "ماوریک"، "کندر"، "تامهۆنگ" لەلایەن کۆمپانیاکانی **"نۆرسرۆب"، "لاکهید"، "جەنەراڵ ئەلیکتریک"، گرۆنمەن"، "بێل"** ی سەر بە ئەمریکا و بریتانیاوە فرۆشران بە ئێران.

حەمەڕەزاشا جگە لە ئەمریکا و بریتانیا، هەروەها لە **یەکێتی سۆڤێت و ئەڵمانیا و ئیسرائیلیش** تەکنۆلۆژیای جەنگیی دەکڕی. حەمەڕەزاشا لەکاتی سەردانی بۆ لەندەن لەمانگی نۆڤەمبەری ساڵی 1972ی ز، لەکۆنفراسێکی رۆژنامەگەریی لەوەرامی رۆژنامەنووسێکدا گوتی:

"ئێمە بەدوای باشترینەکاندا دەگەڕێین. بۆ وێنە تانکی چیفتێن. ئێمە دوو جۆرە راکێتی (تایگێرکەت" و "سیکەت" مان لە بریتانیا کڕیوە و، ئامانجی ئێستەمان کڕینی راکێتی (رایبێر)" ە.

جۆرج باڵ، جێگری وەزیری دەرەوەی پێشووی ئەمریکا لەبارەی فرۆشتنی چەک و تێکنۆلۆژی ئەمریکاوە بە ئێران وتبووی: **"لەساڵی 1953 وە، کە شا گەڕێندرایەوە بۆ سەر تەختی پاشایەتیی، هەتاکو ساڵی 1972، بەتەواوەتیی لەژێر فەرمانی ئێمەدا بوو. ئێمە بەشامان دەگۆت، پێویستی بەو چەکە هەیە، یان نییەتی! بەڵام لەوساڵە بەدواوە، واتە لە مانگی جۆنی 1972 دا، ریچارد نیکسۆن سەرکۆماری ئەمریکا، رایگەیاند: شای ئێران، خۆی لیستی پێداویستییەکانی سوپای ئێران دیاریدەکات!** ئەوەبوو لافاوی هەناردەی چەکوچۆڵی پێشکەوتووی ئەمریکا بۆ ئێران کەوتەڕێ و، لەماوەیەکی کورتدا، سوپای ئێران چووە ریزی پێشکەوتووترین سوپای وڵاتانی جیهانەوە.

پشتیوانیی ئەمریکا لە شای ئێران و، بڕیاری فرۆشتنی هەموو جۆرە چەکێکی مۆدێرن و پێشکەوتوو پێی، لەنێو وڵاتانی پاشکەوتووی هاوپەیمانی ئەمریکا لەجیهان، کەموێنە بوو. ئەمریکا بەهەموو شێوەیەک هەوڵیدەدا کە شا ببێت بە خاوەنی هێزێکی ئازا و

تۆکمە و دەستوەشین لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست. ئەم بۆچوونەی ئەمریکا بێگومان لەوەوە سەرچاوەیدەگرت کە ئەمریکا، بەتەواوەتیی لەدڵسۆزیی شا دڵنیابوون، ولاتی ئێرانیش ئەگەرچی زۆرینەی موسڵمانن، بەڵام عەرەب نین و، مەترسیی بۆ سەر بەرژەوەندیی ئەمریکا و ئیسرائیل، لەئێستێ و داهاتوودا کەمترێکە لە گەلی عەرەب و مەلیک و سەرۆکەکانیان. لەڕووی سیاسەتی داگیرکاریشەوە، ئەمریکا باوەڕی بەو شێوازە کلاسیکە سەربازییە نەمابوو، کە وەک رابردوو، بەناردنی سەرباز و چەکوچۆڵ بۆ ئەوسەری زەریاکان و کیشوەرەکان،، هێژمۆنی و دەسەڵاتی خۆی بەسەر وڵاتاندا رابگرێت. لەشێوازی نوێدا پێویستی بەهێزێکی پەروەردەکراوی خۆجێیی هەبوو، کە لەئەگەری سەرهەڵدانی هەر جۆرە ئاڵۆزی و کێشەیەک لەنێوچەکە، بتوانێت کێشەکە دامرکێنێ و بەرژەوەندییەکانی رۆژاڤا بپارێزێت. هەروەها بتوانێت رێ لە پەرەسەندنی جموجۆڵی کۆمۆنیستی و شۆرشی کۆمۆنیستیی لەنێوچەکەدا بگرێت. هەروەک لە مانگی دێسەمبەری 1973 دا، لەسەر داوای **سوڵتان قابووسی عوممان، حەمەڕەزاشا**، هێزێکی چەندین هەزارکەسیی کۆماندۆی نارد بۆ ئەو وڵاتە و، پاش دووساڵ شەڕو لێکدان، بزووتنەوەی کۆمۆنیستیی **(زۆفار)**، لەلایەن سوپای ئێرانەوە تێکشکێندرا.

شای ئێران کە لەنێوچەکەدا ئەم رۆڵەگرنگە کەوتبووە ئەستۆیەوە، دەیویست پێشانیدا لەبەرامبەر دنیای دەرەوەدا سیاسەتێکی سەربەخۆی هەیە و، لەژێر کاریگەریی رۆژاڤادا نییە و، لەگەڵ هەردوو بلۆکی رۆژهەڵات و رۆژاڤادا، وەکیەک پێوەندی و دانووستانی هەیە. بۆ ئەمەش لەگەڵ **یەکێتیی سۆڤێت** پێوەندی و

ڕێککەوتننامە لەئاستی نزم وخوارەوە لەنێوانیاندا لەسەرەتای شەستەکانەوە دەستیپێکردبوو، بەڵام هەردوولایان باوەڕ و متمانەیان بەیەکدیی نەبوو. هەربۆیە لەگەرمەی **"شەڕی سارد"** دا، پێوەندیی نێوان سۆڤێت و ئێران **"ئاشتی سارد"** (Cold Peace) بوو، بۆراگرتنی ئەم ئاشتییە ساردەش، یەکێتیی سۆڤێت، فرۆشتنی چەکوچۆڵی لەساڵی 1966 ەوە بۆ ئێران دەستپێکرد و، هەتاکو ساڵی 1970 سەرجەم 344 ملیۆن دۆلار چەکوکەرستەی جەنگیی بە ئێران فرۆشت. لەساڵی 1970 وە، 550ملیۆن دۆلاری دیکە راکێتی **PC و Sam7** و ئۆتۆمۆبیلی سەربازیی بە ئێران فرۆشت. دواجارێک کە سۆڤێت چەک و پێداویستیی جەنگیی فرۆشت بە ئێران، مانگی رەزبەری ساڵی 1976 بوو کە **سپادار (ارتشبد) تۆفانیان** سەردانی مۆسکۆی کرد و، بایی 550 ملیۆن دۆلار، کامیۆنی تانکهەڵگر و راکێتی دوورهاوێژی Sam 7 ی لێیانکڕێ. لەساڵی 1975 یشەوە، ڕێککەوتننامەیەک لەنێوان **شا و ئیسرائیلدا** واژۆکرا. کە ئیسرائیل لەبەرامبەر وەرگرتنی نەوتدا، لەناردنی کەلوپەلی شەڕی پارتیزانی و کەلوپەلی ئەلیکترۆنی و، دژەراکێت و ناردنی تێکنێسیەنی فڕۆکە، یارمەتیی ئێران بدات.

سازکردنی سوپای چەند سەتهەزار کەسی و، کۆکردنەوەی ئەو ژمارە زۆرە فڕۆکە و تانک و چەکوچۆڵە، لەلایەک، حەمەڕەزاشای تووشی لەخۆباییبوون و لووتبەرزی و بەرزەفڕیی کرد، لەلایەکی دیکەشەوە، تووشی نەخۆشیی چەککڕینی کرد. کاتێک دەیدیت بووە بە خاوەنی ئەو هەمووە چەکە مۆدێرن و، جۆراوجۆرە، گەشکەدەیگرت و، لەوتووێژ و دیدارەکانیدا خۆی پێهەڵدەکێشا.

بۆوێنه، لەساڵی 1974 دا **"ئارنۆ دۆبرچگۆیۆ"** سەرنووسەری گۆڤاری **"Newsweek"** وتووێژێکی لەگەڵ حەمەڕەزاشادا ئەنجامدا و، شای ئێران وەرامی پرسیارەکانی بەمجۆرە دایەوە:

"ئێمە گەورەترین مشتەریی ئەمریکاین لەکڕینی چەکدا. 80 فڕۆکەی F14 و 500 هەلیکۆپتەرمان لە ئەمریکا کڕیوە. پێشتر 80 فڕۆکەی "فانتۆم"مان کڕیوە کە هەریەکەیان بایی 2/5 ملیۆن دۆلارن.. ئێمە بەتەماین سەدان فڕۆکەی دیکە بکڕین کە نرخی هەریەکەیان 5 ملیۆن دۆلارە. دەمانەوێ ژمارە فڕۆکەکانمان بگەیەنینە 500 دانە. پێویستمان بە 50 دانە فڕۆکەی C-130 ی بارهەڵگر هەیە. هەروەها 800 تانکی "چیفتەن" مان لە بریتانیا کڕیوە. ئێمە دەمانەوێت ئاڵوگۆڕ لە 800 تانکی M47 و M60 دا بکەین. پێویستمان بە ئامادەکردنی سوپایەک هەیە کە خاوەنی 1700 تانکی پێشکەوتووبێت. بەندەری "چابهار" دەکەینە گەورەترین بەندەری زەریایی – سەربازیی لە ئۆقیانووسی هێند. ئێمە هەروەها بۆمبای لێزەر و تلویزیۆنیمان کڕیوە و، زۆر پرۆژەی دیکەمان بەدەستەوەیە و، جێبەجێکردنیان هێزوتواناکانمان چەندین بەرامبەر زیاد دەکەن. ئێمە دەبینە خاوەنی پێشکەوتووترین چەکوچۆڵی جەنگیی لەئاستی جیهاندا و جگە لە چەکی ئەتۆم، هەموو جۆرە چەکێکی دیکە لە ئەمریکا وەردەگرین".

تەرخانکردنی دەیان ملیارددۆلار بۆ کڕینی چەکی پێشکەوتوو، سازکردنی سوپای چەندسەتهەزارکەسیی پۆشتەوپەرداخ و، دامەزراندنی دەزگەی سیخوریی **"ساواک" و سازکردنی سوپایەکی تایبەتی پاسەوانی شا بەنێوی "گارد جاویدان"**، بەهاوکاریی

هەندازیاران و پسپۆڕانی لەشکریی ئەمریکا، دڵنیاییەکی تەواوی دەبەخشێ بە شا و، پێیوابوو، جگە لەوەی دەوڵەتەکانی جیهان و نێوچەکە حیسابی لەسەر دەکەن، هەروەها لەئالیی نێوخۆییشەوە کۆکردنەوەی ئەو ژمارە زۆرە لە چەکوچۆڵ و هێزی چەکدار لەدەوری خۆی، بۆ هەتاهەتایە مانەوەی دەسەڵاتی خۆی و بنەماڵەکەی لەبەرامبەر نەیارانیدا دەپارێزێت.

هۆکارەکانی سەرهەڵدانی

قەیرانی ئابووری و سیاسیی لەسەردەمی شادا چیبوون؟!

سەرکوتکردنی بزاڤی مەلاکان و پێڕەوان و لایەنگرانیان و، دوورخستنەوەی خومەینی بۆ عێراق، کۆتایی بە جموجۆڵ و پەرەسەندنی بیری بنچینەگرانەی ئیسلامیی نەهێنا و، ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژ، بیری دژایەتیکردنی شا و حکوومەتەکەی، لەنێو چینی ئاینی و تێکڕای ڕۆناکبیران و کۆمۆنیستەکان و ئازادیخوازان بەگشتیی تادەهات زیاتر پەرەی دەسەند، چۆنکە، پاش کودەتاکەی (28 مرداد 32)، کە بەهاوکاریی ئینگلیز و ئەمریکا و مەلاکان و بەشێک لە سوپا، حکوومەتەکەی دوکتۆر محەممەد موسەدق رووخێندرا و، پاش ئەو شەپۆلی گرتن و، شکەنجە و لەسێدارەدانانەی کە بەهەزاران ڕۆناکبیر و ئازادیخواز لەنێوبران و، ئازادییەکانی سیاسی و کۆمەڵایەتیی لەنێوبران، رق و بێزارییەکی زۆر بەرامبەر شا و رژێمەکەی و بەرامبەر ئەو زلهێزانەی کە یارمەتیی شایان دەدا، لەنێودڵ و مێشکی کۆمەلانی خەڵکدا مابووەوە.

حەمەڕەزاشا، کە بەهۆی پشتیوانیی رۆژاڤاوە، ببوو بەخاوەنی سەدانهەزار هێزی چەکدار و، هەزاران جۆرە چەکی مۆدێڕنی جەنگی و، لەمیدیاکانی نێوخۆ و دەرەوە، نێوبانگی خۆی بیستبووەوە، بەڕادەیەک تووشی نەخۆشی بەرزەفڕی و لەخۆباییبوون ببوو کە تەنانەت گوێی بۆ راوێژ و پێشنیازی هیچ وەزیر و کاربەدەستێکی حکوومەتەکەشی رانەدەگرت. هەموو دەسەڵاتێکی سیاسی و ئابووری و دارایی و لەشکری و یاسایی خستبووە ژێردەستی خۆیەوە. ئازادیی رادەربڕین و، ئازادیی چاپەمەنی و راگەیاندنی

بەتەواوەتیی بەربەستکرد. هەموو رۆژنامەکان داخران و، تەنیا دوو رۆژنامەی "اطلاعات" و "کیهان" مانەوە، کە ئەوانیش لەژێر چاودیریی راستەوخۆی "ساواک" دا بوون.

لە میدیای رژێمەوە، نەدەبوو هیچ قسە و نووسینێک بەپێچەوانەی ویستی شا، بلاوبکرێتەوە و، دەبوو هەموو دەنگوباسێک سەبارەت بە پێشکەوتنی ولات و، خۆشگوزەرانی خەڵکی ئێران بێت، کە لەسایی سەری شای شاهانەوە پێکهاتووە. ئەگەر وەزیر و کاربەدەستێک پرۆژەیەکی باشی پێشنیاز بکردایە، دەبوو بەنێوی شاوە بڵاوبکرێتەوە.

سەیر لەوەدابوو، شا سەبارەت بە رۆژنامەکان و میدیای دەرەوەش هەر بەم چەشنە بیری دەکردەوە و، پێیوابوو دەبێ ستایشی بکەن و، بەشان و باڵیدا هەڵبڵێن و، نابێ رەخنە لە سیاسەتەکانی بگرن. کاتێ رۆژنامەی ولاتێکی ئورۆپایی، وتارێکی رەخنەئامێزیان سەبارەت بە سیاسەتەکانی شا بڵاودەکردەوە، **ئەسەدوڵڵا عەلەم** (7) وەزیری کۆشک و تەلاری رادەسپارد، تا باڵوێژی وڵاتەکە بانگێشت بکا و، بێزاریی شا و دەوڵەتی ئێرانی پێڕابگەیەنێت و، رەخنە و گازندە لەو دەوڵەتە بکات کە رێگەیداوە لە رۆژنامەیاندا بەرامبەر شای ئێران شتی خراپ بڵاوبکەنەوە!! **بەوتەی ئەسەدوڵڵا عەلەم، کاتێک شا، ئاگادار دەبوو کە رۆژنامەیەکی ئینگلیزیی، یان وڵاتێکی دیکەی ئۆروپا، سەبارەت بە پێشێلکردنی مافی مرۆڤ لە ئێران، بابەتێکی نووسیوە، یەکسەر دەیگوت، ئەوە دەولەتی ئینگلیز، یان فیسارە دەوڵەت فێری کردووە. "عەلەم"** دەڵێت:

"سەرئێشەی بەردەوامم ئەوە بوو، لەسەر داوای شا، هەموو جارێک دەبوو باڵوێژی وڵاتانی ئۆروپا و ئەمریکا - بەتایبەتیی ئینگلیز، بانگێشت بکەم و، ئاگاداریان بکەمەوە، کە شای شاکان لە نووسینی فڵانە نووسەر و فیسارە رۆژنامە تووڕەیە"!.

ئەسەدوڵڵا عەلەم، لەکۆپلەیەکی دیکەی بیرەوەرییەکەیدا دەڵێ:

"هیچیەک لە باڵوێژەکانی بەریتانیا لە تاران، نەیانتوانی بۆ جارێکیش بە شای بسەلمێنن، کە لە ولاتی بریتانیادا رۆژنامە و رۆژنامەنووس، سەربەست و سەربەخۆن!".

هەروەک لەسەرووتر ئاماژەمان پێدا، شا لەسیاسەتی ئابووری و داراییشدا، پرسی بەکەس نەدەکرد و، گاڵتەی بە پێشنیاز و بۆچوونی ئابووریناسان و، پسپۆڕانی ئابووریی دەکرد و، بەکەسانێکی، نەشارەزا و، بیرتەسک و ترسنۆک تۆمەتباری دەکردن. حەمەڕەزاشا، هەر لەسەرەتای سالانی شەستەکانی زاینییەوە، سێ پڕۆژەی دەستنیشانکرد بۆ پێشخستنی ئابووری و کۆمەڵایەتیی ئێران، کە بریتیبوون لە: **1- گەشەی خێرای ئابووریی. 2 - راگرتنی نرخێکی گونجاو و ستاندارد بۆ شتومەک. 3- چاکسازیی ژیانی کۆمەڵگە.** ماوەی پێنج ساڵیشی دانا بۆ جێبەجێکردنی قۆناخی یەکەمی سێ پڕۆژەکە. لەساڵی **1975 دا**، **شا** لەوتوویژی لەگەڵ رۆژنامەنووسی بەنێوبانگی میسر **(محەممەد حەسەنێن هەیکەل)** دا گوتی: **"ئێران دەبێ لەماوەی دە ساڵدا بگاتە ئۆروپا و لەماوەی بیستساڵدا بگاتە ئەمریکا".**

بۆ جێبەجێکردنی پرۆژەکانی، فەرمانیدا هەڵێنجان و هەناردەی نەوت فراوانتر بکرێت. لەوەوە پارەوپووڵێکی زۆر هاتە خەزێنەی حکوومەتەکەیەوە و، دەستیکرد بە کڕینی لەرادەبەدەری کەلوپەلی

جەنگی و، هێنانی خواردەمەنی و، کەلوپەل و پێداویستییەکانی نێوماڵ لە وڵاتانی دەرەوە، ئەویش بە رادەیەکی وەها کە ریزی پاپۆڕەکان، بەسەرە دەوەستان و، هێندێک جار بە دوومانگ و سێ مانگ، لە لێوارەکانی کەنداو لەنگەریان دەخست. نەبوونی بەرنامەیەکی ئابووریی گونجاو و، تەکنۆلۆژیای پێشکەوتوو و هەندازیار و کرێکاری پسپۆڕ، پاش چەند ساڵێک زیانی گەورەی بە ژێرخانی ئابووریی ولات گەیاند و، رێی گەشەسەندنی لێگرت و، نەوت، وەک تاکە سەرچاوەی دارایی و دابینکردنی پێداویستییەکانی ئێران مایەوە. قەیرانی ئابووری و کێشەی بێکاری و، کێشەی خانووبەرە، چوونە ریزی نەبوونی ئازادییەکانی تاک و کۆمەڵەوە و، بوونە دیاردەی زەق و بەچاوی کۆمەڵگەکەوە.

بارودۆخی کۆمەڵگەی ئێران بە گشتی، لەو سەردەمەدا بەم شێوەیە بوو، بەڵام حەمەڕەزاشا، وای نەدەدیت، چۆنکە ئاگاداری بارودۆخی نێوخۆی وڵاتەکەی نەبوو. ئاگاداری پەرەسەندنی رێژەی بێکاری و گرانی نەبوو. راستیی ئەم وتەش لەبیرەوەرییەکانی ئەسەدوڵڵا عەلەم دا دەردەکەوێ کە دەڵێ:

"کەس نەیدەوێرا شا لە چۆنێتیی راستینەی بارودۆخی نێوخۆی ئێران ئاگادار بکاتەوە. شا لەخەڵک دابڕابوو، نەیدەزانی خەڵک چۆن دەژین و چۆن بیردەکەنەوە! بەپێچەوانەوە، وایدەزانی کە توانیویەتی ئێران بگەیەنێتە ئاستێکی بەرز لەنێو ولاتانی دنیادا".

شا، نازناوی **"شاهنشا" (شای شاکان)** ی پێکەم بوو.. نازناوی **"ئاریامهر**'یشی خستە پاشکۆی نێوی خۆیەوە و، وەزیر و کاربەدەستەکانی بەرژەوەندپەرست و خۆڕێکخەری حکوومەتەکەشی،

که پیشه و کاری ڕۆژانەیان، تەنیا کڕنۆشبردن و ماچکردنی دەستی شا بوو، دروشمی **"شاه سایه خداست" و "خدا، شاه، میهن"** یان، لێ زیاد کرد. حەمەڕەزاشاش بەو وشانە دەگەشایەوە و، هەستی مەزنیخوازی و لووتبەرزییەکەی هێندەی دیکە زەقتر دەبوو.

لێرەدا، نووسینی چەند کۆپلەیەک لە بیرەوەرییەکانی ڕۆژانەی **"ئەسەدوڵڵا عەلەم"** ڕوناکایی زیاتر دەخاتە سەر باسەکەمان:

ڕۆژی دووشەممە 22/10/1974- هێنری کیسینگەر وەزیری دەرەوەی ئەمریکا هاتە کۆشکی نیاوەران بۆ خزمەتی شای شاکان. من چەند ساتێک لەلایان مامەوە. پاشان، شای شاکان فەرموویان:

"بە وەزیری دەرەوەمان ڕابگەیەنە، بەتەنیا لەگەڵ کیسینگەر دادەنیشم و، پێویست ناکات وەزیری دەرەوە، لە کۆبوونەوەکەماندا بەشداربێت!".

ئەز هاتمە دەرەوە تا فەرمانەکە بە وەزیری دەرەوەمان ڕابگەیەنم، بەڵام لەدڵەوە دڵم بۆی سووتا و بەزەییم هاتەوە پێیدا. پاشان بەخۆمم گوت: "دەبێ هەموو کەسێک، خۆیی و بێگانە، بێدین و دیندار و جوو بیزانن کە ئەم وڵاتە تەنیا سەرۆکێکی هەیە و بەس. جا وەزیری دەرەوە بێت، یان هەر کاربەدەستێکی دیکە، پێی خۆش بێ، یان پێی ناخۆش بێت، پێی دەشکێ، یان نا، ئەوە کەیفی خۆیەتی!"

ڕۆژی چوارشەممە 6/3/1975 – "شای شاکان دەستووریان فەرموو، بە وەزارەتی دەرەوە ڕابگەیەنم کە جگە لە خۆم، هیچ کاربەدەستێکی ئەو وەزارەتخانەیە، مافی دەستێوەردانی لەکاروباری دەرەوەی وڵاتدا نییە. هەروەها فەرموویان، براکەی سەرۆکوەزیران (هۆوەیدا) کە نوێنەری ئێمەیە لە کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان، نابێ ڕاپۆرتی خۆی بدات بە سەرۆکوەزیران، تەنانەت

بە تەلەفۆنیش نابێ شتێکی بۆ بگێڕێتەوە، بەڵکو پێویستە ڕاستەوخۆ لەگەڵ من (شای شاکان) پێوەندیی بگرێت...!"

ڕۆژی چوار شەممە 22/10/1975 ی هەتاوی – " شای شاهان، ڕۆژنامەی نیویۆرک تایمزی پێشاندام و، گوتی: نووسیویەتیی، ڕۆشنبیرانی ئێران خوازیاری گۆڕانکاریی بنەڕەتیین لە کۆمەڵگەی ئێراندا. ئەوجا شای شاهان بە پێکەنینەوە گوتیان: "نازانم ڕۆشنبیران چ جۆرە (گوو) یەکن!!.

ڕۆژی هەینی 23/1/1976 – "... شەوی ڕابردوو لەگەڵ عەبدولمەجید مەجیدی سەرۆکی ڕێکخراوی بەرنامە و بووجەی ئێران دیدارم کرد، چۆنکە دەبوو سەبارەت بەچەند پرۆژەیەک قسەی لەگەڵ بکەم، کە لەلایەن شای شاهانە پێمگوترابوو. مەجیدی لەقسەکانیدا، لە کەمیی بووجە قسەی کردبۆم و گوتی:

"زۆر بەداخەوە بەشی زۆری بووجەی ئێران لەساڵانی ڕابردوودا، بەفیڕۆچووە و، سەرفی پلانی بێکەڵک و لابەلا کراوە. ئەوساڵیش بیست و پێنج میلیارد تمەن، کەمیی بووجەمان هەیە. بۆنموونە، چوار هەزار ترێلی کڕدراوە، بەڵام هێشتا هاژۆر (شۆفێر) مان نییە بۆیان و هەروا داکەوتوون. بووجەی سەرسووڕهێنەر دراوە بەکڕینی شەکر و گەنم و خواردەمەنیی دیکە لە دەرەوە، بەڵام من وەک سەرۆکی بەرنامە و بووجەی وڵات، ئاگام لە هیچیان نییە. هێندە ئاگام لێیە کە زۆر قەرزداری وڵاتانی دەرەوەین. وابزانم دوو میلیارد دۆلار قەرزدارین... ".

بەڕاستیی، بەبیستنی قسەکانی مەجیدی سەرسام بووم. کەسانێک خیانەت لە شا و گەل دەکەن. جگە لە خۆبەدەستەوەدان، ڕێیەکی دیکەمان نییە. هیچ پردێکی ساخ لەدواوەمان بەجێنەماوە!".

ئەوجا، "مجلس" (پەرلەمان) ی ئێران، کە دەبوو وەک نێوەندێکی دەسەڵاتداریێتی و، سەربەخۆ و یاسادانەر، رۆڵی خۆی ببینێت، راستەوخۆ جێبەجێکەری راسپاردە و بڕیارەکانی شا بوو. ئەندامانی پەرلەمان لە کەسانی دەستنیشانکراو و گوێڕایەڵی شا، لە نێوچەکانی ئێرانەوە هەڵدەبژێردران. شا هەروەها پەرلەمانێکی دیکەشی دامەزراند بەنێوی (مجلس سنا)، کە ئەندامەکانی راستەوخۆ لەلایەن خۆیەوە هەڵدەبژێردران.

حەمەڕەزاشا، ساڵی 1971، ساڵژمێری هەتاویی کە لە ئێراندا پێرەو دەکرا، گۆڕی بۆ ساڵژمێری ئێرانی و، سەرەتای ساڵژمێرییەکەی بردەوە سەر دامەزراندنی یەکەمین حکوومەتی فارس، لەلایەن کۆرشی هەخامەنشی یەوە و، ئیمپراتۆریی "مادەکان" ی پشتگوێخست، چۆنکە لەڕەگەز وبنەچەی کوردانن. پاشان سەرۆکی زۆربەی وڵاتانی جیهانی بانگێشتی ئێران کرد و، لە کۆشکی رووخاوی شاکانی هەخامەنشی لە نێزیکی شێراز، بەنێوی "پرسپۆلیس" (تەخت جمشید)، رێورەسمێکی گەورە و، بەشکۆی سازکرد کە دوو میلیارد دۆلاری تێچوو و، ناڕەزایەتییەکی زیاتری لەلایەن خەڵکەوە بەدواوە بوو.

لەرێکەوتی 30/11/1971، بەفەرمانی شا، سوپای ئێران پەلاماری سی دورگەی عەرەبنشینی کەنداوی دا، بەناوەکانی "ئەبوو مووسا" و "تونبی گەورە" و "تونبی بچووک" و، ئەو سێ دورگەیەی بەرەسمیی لکاند بەئێرانەوە. دەولەتەکانی عەرەب بەتێکڕا بێدەنگبوون و، لەخۆیان رانەدی دژی سیاسەتی داگیرکاریی شا هەڵوێستبگرن. حەمەڕەزاشا هەروەها لەنێوان ساڵانی شەستەکان، تا نیوەی

حەفتاکانی سەدەی رابردوو، بەرەچاوکردنی نەخشە و پیلانێکی رەگەزپەرستانە و، بەخشینی یارمەتیی دارایی و لۆجستیکیی، توانی سەرکردەیەتیی شۆرشی ئەیلوول بخاتەژێر کارکردی خۆیەوە و، لەپێناو ئامانجی سیاسی خۆی و، بەرژەوەندیی نەتەوەی فارسی بالادەستدا بەکاربێنێ. ئەوەبوو لە 6ی مارتی ساڵی 1975، حەمەرەزاشا و ،سەددام حسێن لەولاتی "ئەلجەزایر" دا رێککەوتننامەیەکیان مۆرکرد و، بەهۆیەوە شا پێشی بەدرێژەدانی شۆرشەکە گرت، چۆنکە رژێمی بەعسی عێراق رازیببوو، بەشێک لە "شط العرب" و هەندێک لە زەلکاوەکانی باشووری عێراق، بدات بە ئێران. بەو شێوەیە حەمەرەزاشا کێشەی رەوای کوردی کرد بە قوربانیی ئامانجی رەگەزپەرستانە و، سەپاندنی دەسەلاتی زیاتری خۆی، بەسەر نێوچەکەدا.

بەلام، سەرەرای ئەم نێوبانگ و سەرکەوتنە رواڵەتییانە و، بەپێچەوانەی بۆچوون و لێکدانەوەی کارناسانی سیاسی و لەشکریی وڵاتانی رۆژهەلاتی ناڤین و جیهان سەبارەت بە ئاستی بەرزی کارزانی و لێوەشاوەیی شا و، پسپۆریی ئەندامانی رژێمەکەی و پێشاندانی ماسوولکە و چاوسۆرکردنی سوپاکەی بەرامبەر وڵاتانی دەوروبەر، لەراستیدا، حکوومەت و چوارچێوەی سیستەمە هەر لەبناخەوە بۆش و پووکاو بوو، چۆنکە، دامەزرانی حکوومەتی شا، وەک پێشتر ئاماژەمان کردپێی، بەهۆی پشتیوانیی گەلانی ئێران لێی و، کارزانی و توانای بەرێوەبەرێتیی شا خۆیەوە نەبوو، بەڵکو لەسایی نەخشەی سەربازی و، بووجەی ئەمریکا و ئینگلیز و

پشتیوانیی مەلاکان و، لە ئەنجامی کودەتای سەربازییەوە بوو کە بەدەستیهێنابوو.

روون و ئاشکرایە، سەرکردەی بەکرێگیراو و، وابەستە، باوەڕی بەخۆی نییە، لەبەر ئەوە نابێتە خاوەنی کەسایەتییەکی سەربەخۆ، کەسایەتیی لاواز و بێباوەڕ بەخۆ، کەسانی سەربەخۆ و خاوەنهەڵوێست و بوێر و خاوەن بیروباوەڕ، لەخۆی کۆناکاتەوە، سەرکردەی وابەستە و، ناسەربەخۆ، بەردەوام ترسی لەدەستدانی ئەو دەسەڵاتەی هەیە کە پێیبەخشراوە، یان بەهۆی بنەماڵەوە، یان بەپێی هەلومەرجێکی تایبەتی سیاسییەوە دەستیکەوتووە، لەبەر ئەوە لەلایەک، کەسانێکی پارەپەرست و بێهەڵوێست و بێدەمار لەدەوری خۆی کۆدەکاتەوە کە بەتەواوەتیی ملکەچ و گوێڕایەڵی بن و، بۆ پارێزگاریکردن لە بەرژەوەندیی خۆیان و سەرۆکیان، لە ئەنجامدانی هیچ تاوان و زۆرداری و خوێنڕشتنێک سڵنەکەنەوە. لەلایەکی دیکەشەوە، کۆکردنەوەی هێز و چەکوچۆڵی زۆر و سازکردنی دەزگەی سیخوڕی و دەیان زیندان و هەزاران شکەنجەکاری دڵڕەق و بێبەزەیی وەک ئامرازی سەرکوت بەکار دەهێنێت بۆ ترساندن و تۆقاندنی ئازادیخوازان و، جەماوەری خەڵک بەگشتیی، بەو نیازەی کە، حکوومەت و دەسەڵاتەکەی بۆ هەتاهەتایە لەفەوتان و نەمان دوورخاتەوە. لەدەوروبەری حەمەڕەزاشاش، توێژێک ناکارزان و زوڕناژەن و گیرفانبڕ و، خۆرێکخەر و، هەلپەرست کۆببوونەوە و، کرابوون بەسەرۆک و وەزیری دەزگە و نێوەندەکانی ئابووری و لەشکری و کۆمەڵایەتیی، بەڵام بێئیزنی شا هیچ کارێکیان پێ جێبەجێنەدەکرا. گەندەڵی و بەرتیلخواردن و دزی و تالانکردنی

سامان و دارایی ولات و، بێڕەوشتیی ئیداریی، لە بنەماڵەی شاوە، (**خوشکی شا - ئەشرەف و براکەی - غولامڕەزا**)، تاکو کاربەدەست و فەرمانبەرەکانی داوودەزگەکانی سیاسی و کۆمەڵایەتیی ئێرانی گرتبووەوە.

ئەم کەمایەسییە لە کەسایەتیی حەمەڕەزاشا، لە بیرەوەرییەکانی **"تاج الملوک"** ی دایکیدا بەتەواوەتیی خۆی پێشاندەدا. **بۆ نموونە، تاج الملوک سەبارەت بە دروستکردنی دەزگەی سیخوڕیی "ساواک" دەبێژێ:**

"دەزگەی ساواک" ئەمریکاییەکان دروستیانکرد. ئەمەش بەنهێنیی حەمەڕەزا پێیگوت. هەروەها گوتی، من دەبێ، ڕێزی خۆم بگرم. کاتێ ئەمریکاییەکان ڕێزم دەگرن و پشتیوانیی دەکەن لێم و، داوای زانیاریم لێدەکەن، منیش دەبێ ویستی ئەوان جێبەجێ بکەم. چۆنکە ئەوان خاوەندەسەڵاتن و کەسیان زۆرە و، بەهاسانی دەتوانن ئەو زانیارییانە دەستبخەن، جا باشتر وایە من خۆم ڕاستەوخۆ زانیارییان پێبدەم. هەر ئەم سەرۆکی "ساواک" ە مان (مەبەست ژنەراڵ نەسیرییە - نووسەر) و جێگرەکەی و بەڕێوەبەرانی دیکەی ساواک و دەزگەکانی دیکە، هەموویان لەگەڵ ئەمریکاییەکاندا پێوەندییان هەیە و، هەموو زانیارییەکیان پێدەگەیەنن. بۆ شاردنەوەی پێوەندیشیان، دێنەلام و، پرسە گورگانەیەکیشم پێدەکەن و، دەڵێن: ئەمریکا، یان ئینگلیز داوای فڵانە زانیاریدەکەن، ئایا بیاندەینێ، یان نا!!؟ منیش دەڵێم: "بیاندەنێ! لەکاتێکدا دەزانم، پێشتر، زانیارییەکەیان داوەپێیان!".

تاج الملووک هەروەها، نووسیویەتی:

(ڕۆژێک "محەمەد ڕەزا" م بینی، زۆر زیز و پەشێو بوو. خەم و ماتەم دایگرتبوو. لێی چوومە پێشێ و، گوتم: "ڕۆڵە خەمبار دەتبینم!؟". محەمەد ڕەزا

سەری هەڵبڕی و گوتی: "دڵم خۆشە، شای ولات و دەسەڵاتداری وڵاتم!! ئەمریکاییەکان، بێپرس و ئاگاداریی من، فڕۆکەی جەنگیی فانتۆم، لە لەشکرگەی ئێمەوە هەڵدەگرن و، دەیبەن بۆ جەنگی ڤێتنام! منیش ئاگام لێ نییە و، فەرماندەی سوپا باسی ناکا، ساواک ئاگادارم دەکاتەوە!!).

سەرباری ئەم کەمایەسییانە لە کەسێتییەکەیدا، حەمەڕەزاشا هەروەها دوو بیرەوەریی تاڵی سەردەمی حکوومەتی باوکی و پاشایەتیی خۆی لەپێوەندیی لەگەڵ گەلانی ئێراندا لەدڵ و مێشکدا مابوو، بیرەوەریی یەکەمیان ئەوکات بوو، کە سوپای هاوپەیمانان لەجەنگی دووەمی جیهانیدا، رژانە نێو ئێرانەوە و، کاتێک باوکی (رەزاشا)، لەلایەن ئینگلیزەکانەوە، لە ئێران دووردەخرایەوە، گەلانی ئێران بەتێکڕا، لەڕووخانی رژێمی پەهلەویی، لە شار و شارۆچکەکاندا شایی و سەمایان خستبووەڕێ. دووەم جاریش ساڵی 1332ی هەتاوی (1953) بوو، زۆربەی گەلانی ئێران هەر بەوشێوەیە لەدژی خۆشی کەوتنە خۆپیشاندان و، جنێودان پێی و ناچاریان کرد، لە ئێران رابکا و، پەنا ببات بۆ شا فەیسەڵ لەعێراق. لەبەر ئەوە بەهیچ شێوەیەک بڕوا و متمانەی بە خەڵکەکەی نەبوو. تەنیا شتێکیش کە بیری لێدەکردەوە، چاوترسێنکردن و، تۆقاندنی خەڵکەکەی بندەستی بوو.

ئەو دوو هۆکارە سەرەکییە، واتە وابەستەبوونی شا و رژێمەکەی بەرامبەر رۆژاڤا، هەروەها بێبڕوابوونی بەرامبەر خەڵکەکەی خۆی، کەسایەتییەکی نەخۆش و، دەروونئاڵۆزی لێدروستکردبوو. لەبەر ئەوە، کێشەی سەرەکیی رژێمی پەهلەویی، لەلاوازی و پووکاویی

کەسایەتیی شاوە سەرچاوەیدەگرت. بۆ قەرەبووکردنەوەی کەسایەتیی رووخاویشی، پەنایدەبردە بەر رووشاندنی هەست و رەوانی دەستوپێوەند و وەزیر و خەڵکی وڵاتەکەی. هەر ئەوەش بوو کە وایلێکردبوو، نەتوانێت گوێ لەرەخنە و پێشنیازی کەسانی دەوروبەری بگرێت. هەموو تاکێکی وڵاتەکەی، لەگەورەوە تاکو بچووک، لەسەرۆکوەزیرانییەوە، تاکو فەرماندەکانی سوپا و بەشەکانی دیکەی حکوومەتەکەی، دەبوو فەرمان و بڕیاری ئەو جێبەجێ بکەن. **ئەوجا سوپای ئێران کە بە ژاندارمی نێوچەکە و، بە پێنجەمین سوپای جیهان نێودەبرا، کە نێزیک بەنیوەی** بووجەی ساڵانەی ولات تەرخانکرابوو بۆ کڕینی چەکوچۆڵ و مووچەی مانگانەی سوپا و، پەروەردەی سەربازی و بڕینەوەی مووچەی خەیاڵیی بۆ هەزاران پسپۆڕ و تێکنێسییەنی ئەمریکایی کە لەنێو لەشکرگەکانی ئێراندا کاریاندەکرد و، بۆ ئەفسەرانی ئەمریکایی کە راستەوخۆ سیستەمی سوپایان دەبرد بەڕێوە، ببوو بەهۆی ئەوە کە ژنەراڵەکان و ئەفسەرانی پلەبەرزی سوپای ئێران، بڕوا و هەستی نیشتمانی و سەربەخۆییان تێدا بمرێ.

سوپا هەروەها، لەنێوخۆیدا، تووشی کێشەیەکی ئاڵۆز ببوو. دەیان هەزار ئەفسەر و گروبان (سەردەستە) و کادر و تەکنیککاری سوپا، گیرۆدەی تلیاک و حەشیشە ببوون. تاوایلێهات، بەرەسمیی، لەلایەن سەرۆکایەتیی سوپای ئێرانەوە، بە فەرماندەی هەموو لەشکرگەکانیان راگەیاند، پێش بەو رەوتە بگرن و، هەڕەشە لە کەسانی تووشبوو بکەن و ئاگاداریان بکەنەوە، ئەگەر بێتوو واز لە

کێشانی تلیاک و حەشیش نەهێنن، لە سوپادا دەردەکرێن. بەڵام ئەو بڕیارە وەک هەموو بڕیارەکانی دیکە، پاش ماوەیەک سەرلێشێوانیاوە و، پشتگوێخرا.

ئامانجی حەمەڕەزاشا، لەپێکهێنانی
"حزب رستاخیز" (حیزبی ژیانەوە) چی بوو؟

رۆژی **11/12/1353** بەرامبەر بە **(2/3/1975)، "حزب رستاخیز ملت ایران"، (حیزبی ژیانەوەی نەتەوەی ئێران)**، بەفەرمانی حەمەڕەزاشا دامەزرا. پێش دامەزرانی ئەم حیزبە، سێ حیزبی کارتۆنی، **(حزب ایران نوین** و **حزب مردم** و **حزب پان ایرانیست)** دامەزرابوون بەڵام، پاش راگەیاندنی دروستبوونی حیزبی رەستاخیز لەلایەن شاوە، ئەم سێ حیزبە هەڵوەشاندنەوەی خۆیان راگەیاند و، تێکەڵ بە حیزبی رەستاخیز بوون.

شا لەسەروبەندی سازکردنی حیزبی رەستاخیز، لەپەیامێکیدا گوتی:: **"بوون بەئەندام لە حیزبی رەستاخیزدا، تەوزیمی (اجباری) یە و، هەموو ئێرانییەک کە تەمەنیان لەسەرووی (18) ساڵەوەیە، دەبێ ببن بە ئەندام. هەرکەسێک نایەوێ ببێ بە ئەندام، دەبێ لەئێران بچێتەدەرەوە، ئەگەر نەڕوات، ئەوا جێی زیندان دەبێت. دەبێ هەموو کەسێک خۆی ساخکاتەوە و، بڕیاری خۆیبدات!".**

بەدوای ئەم پەیامەی شادا، دەولەتیش، لەمیدیاوە رایگەیاند، **ئەو کەسانەی نایانەوێ ببن بەئەندام لە حیزبدا، پەساپۆرتان بۆ ئامادەکراوە، بۆ ئەوەی بەزووترین کات ولات بەجێبهێڵن.** بەپێی بڕیاری شا، فەرمانبەری هەموو نێوەندەکانی ئابووری و پەروەردە و، کۆمەلایەتی و لەشکری و دانیشتوانی شارو گوندەکان، بوون بە ئەندامی حیزبی رەستاخێز. کەسانی ژێر 18ساڵیش نێوی ئەندامی وابەستەی حیزبیان لێنرا. بەپێی ئەم بڕیارە، بێ پرسوراکردن بە

خەڵکی شار و گوند، بەخوێندەوار و نەخوێندەوارەوە، تێکڕای هاووڵاتیانی ئێرانی، لەشەووڕۆژێکدا بوون بەئەندامی حیزبی "رستاخیز".

حەمەڕەزاشا، بەلاساییکردنەوە لەسیستەمی وڵاتانی رۆژاڤا، لەپێشدا پشتگیریی لە بوونی چەند حیزبێک لە ئێراندا دەکرد و، ئەو سێ حیزبەی پێکهێنا کە ناومان هێنان و، بەڕێوەبردنیشیانی دایە دەستی کەسانی باوەڕپێکراو و گوێڕایەڵی خۆیەوە. پێکهێنانی ئەم حیزبانەش تەنیا بۆ پێشاندانی روخسارێکی دیمۆکراتییانە بوو بەدنیای دەرەوە. بەڵام دواتر کە هەستی مەزنیخوازی و بەرزەفڕی و لووتبەرزییەکەی زیادیکرد، بڕیاریدا پێڕەوی لە سیستەمی یەکێتیی سۆڤێت بکا و، حیزبێکی تاقانە دامەزرێنێ و، لە وڵاتەکەیدا رێبگرێت لە هاتنەکاتەی بیروباوەڕ و روانگەی سیاسیی جیاوازەوە. ئەمە لەلایەک، لەلایەکی دیشەوە، شا هەموو ئۆرگانەکانی سیاسی و ئابووری و لەشکری و پەروەردە و بازرگانی و داد و... هتد خستبووەدەستی خۆیەوە، بەمافی سرۆشتی خۆیدەزانی، کە روانگەی سیاسی و بیروباوەڕی خەڵکیش کۆنترۆڵ بکا و، رێنەدا بیروباوەڕی دیکە لەوڵاتدا بوونیان هەبێت، ئامرازی گەیشتن بەم بیرۆکەشی لەسازکردنی حیزبێکدا بینییەوە کە لەژێر چاودێریی راستەوخۆی خۆیدابێ و، لەلایەن کەسانی ملکەچ و ئاڵقەلەگوێوە ببرێت بەڕێوە.

شا، لەپەرتۆکێکدا بەناوی **"پاسخ بە تاریخ"، (وەرام بە مێژوو)**، بیروڕای خۆی لەپێکهێنانی حیزبی رەستاخیزدا بەم شێوەی خوارەوە خستەڕوو:

"ئێمە لەو باوەڕەداین، تێکڕای خەڵکی ئێران، دەبێ بۆ گەیشتن بە ئامانجەنەتەوەییەکان کە ئاسایش و بەختەوەریی تاک بە تاکی ئێمە دابیندەکەن، یەکێتییەکی نەتەوەیی پێکبهێنن و، هەموومان بەهێڵێکدا بڕۆین کە لەخزمەتی گەشەو پێشکەوتنی نیشتمانەکەماندا بێت. نابێ کار بۆ لاوازکردنی یەکدیی بکەین. لەسیستەمی چەندحیزبیدا بەهۆی جیاوازیی بیروڕاوە، پەرتەوازەبوون و، ناکۆکیی زۆرن. هەردەستەیەک کە لەحیزبێکدان، لەگەڵ ئەوانەی دیکەدا لەسەر دەستخستنی دەسەڵات و حکوومەت، شەڕ و ئاژاوە سازدەکەن. هەر دەستەیەک دەیەوێت قسەی خۆی بسەلمێنێ، لەئاکامدا ناکۆکیی وڵات دادەگرێت. لەکاتێکدا لەولاتی ئێمە، پاش سازکردنی "حیزبی رەستاخێز"، ئیدی چ باسێک لەشەڕ و ناکۆکیی نییە".

شا هەروەها لەکاتی دامەزرانی حیزبەکەی، لەکۆنفرانسێکی رۆژنامەگەریدا گوتی:

"تێکڕای چین و توێژەکانی خەڵکی ئیران، مافی رەوای خۆیانە لەحیزبێکی هاوبەشدا کۆببنەوە و، وەکیەک لەخۆپێگەیاندن و گەشە و پێشکەوتندا بەشداربن. ئێمە دەبێ ریزی ئێرانییەکان بەباشی بناسین و، لەیەکدیی جیایان بکەینەوە. ریزی ئەوانەی کە باوەڕیان بەیاسای بنچینەیی وڵات و، سیستەمی پاشایەتی و "شۆرشی سپی" هەیە، لەوانە جیابکەینەوە کە بڕوایان بە یاسا و سیستەمی پاشایەتی و شۆرشی سپی نییە. ئێمە ئەورۆ بناخەی حیزبیکی نوێ دادەڕێژین و، بەجێیە نیوی بنێین "حیزب رستاخیز"، (حیزبی ژیانەوە). گەلی ئێمە دەبێ هۆشیاریی سیاسیی پەیدابکات، چۆنکە ئێمە رێنادەین چ دەستەیەک سەر بەدەرەوەبن و، لەدەرەوە رابێن و، دوور لە مەرج و یاساکانی سیستەمی پاشایەتیی، سازی و رێکخستن سازبکەن. لەبەر ئەوە، ئێمە خۆمان شتێک

پێکدێنین تاکو هەموو هێزەکان لەژێر چەترێکدا کۆببنەوە کە ئێمە پێکمانهێناوە، بۆ ئەوەی بتوانن تێیدا کۆببنەوە و، چالاکیی بکەن".

شا، لەسەرەتاوە **"سەرۆکوەزیران ئەمیرعەباس هۆوەیدا"** ی بۆ ماوەی بیست مانگ بۆ سەرۆکی حیزبی رەستاخێز دەستنیشانکرد، بەڵام دواتر **"جەمشید ئاموزگار"** لە کۆنگرەی دووەمی حیزب کە رێکەوتی 6/11/1976 بەسترا، بوو بە سەرۆکی حیزبەکە و، **فەرەیدوون مەهدەوی** وەک جێگری سەرۆک هەڵبژێردرا. سەرۆکایەتیی حیزبی رەستاخێز، هەوڵی زۆریدا ئەو بیروباوەڕ و ئامانجانەی شا لەمێشکیدایە لەنێو مێشکی خەڵکیدا بچەسپێنن، بەڵام سەرەڕای سەرفکردنی بووجە و دامەزرانی هەزاران مووچەخۆر و کردنەوەی هەزاران نووسینگەی گەورە و گچکە لەشار و شارۆچکەکانی ئێراندا بۆی، نەتەنیا لەلایەن خەڵکەوە پێشوازیلێنەکرا، بەڵکو پاش چەند مانگێک لەنێو سەرۆکایەتیی حیزبی رەستاخێز، لەسەر دەسەلات و پارەوپووڵ و کورسیی، ناکۆکی و دەستەگەریی سەریهەڵدا و، پاش ئەوەی چەند جارێک ئاڵوگۆڕ بە سەرۆک و جێگرەکانی کرا، سەرەنجام **جەمشید ئاموزگار** لەمانگی رەزبەری ساڵی 1357ی هەتاوی (ئۆکتۆبەری 1978)، لەسەرۆکایەتیی کشایەوە و، جێگرەکەی **(جەواد سەعید)** هاتەجێی، بەڵام ئەمیش بەهۆی کێشە و ناکۆکیی نێوخۆی حیزبەوە پاش پێنج رۆژ وازیهێنا. سێ حەفتە دواتر و لەمانگی گەلاڕێزاندا، **حەمەڕەزاشا ناچار بوو پاش تێپەڕبوونی سێ ساڵ و شەش مانگ لەتەمەنی حیزبەکەی، "حیزبی رستاخیز" هەڵوەشێنێتەوە.**

بەهەڵوەشاندنەوەی حیزبی رەستاخیز، تێکرای خەڵکی ئیران، وەک چۆن بێئاگاداریی خۆیان و بەبێ پڕکردنەوەی فۆرمی ئەندامەتی و، بێ خوێندنەوەی پێڕەوپڕۆگرامی حیزب، ببوون بە ئەندام، هەر بەوشێوەیەش، لەئەندامەتیی حیزب خران!!

باروودۆخی ئۆپۆزسیۆن و، پێکهاتەی بەرەی دژ بە رژێمی شا، لەنێوخۆ و لەدەرەوەی ئێران، لە چ ئاست و رادەیەکدا بوو؟!

نەیاران و ئۆپۆزسیۆنی دژ بە رژێمی شا، بەگشتیی لە دوو تەوەر و ئۆپۆزسیۆنی کلاسیک و نوێ و جێیانگرتبوو:

1- ئۆپۆزسیۆنی کلاسیک: لەحیزبی توودەی ئێران و، بەرەی ناسیۆناڵی ئێران (جبهه ملی ایران)، پێکهاتبوون. ئەم دوو لایەنە سیاسییە، لەدامەزراندنی رژێمی پەهلەوی لەلایەن رەزاشاوە، تاکو کودەتای (28ی مرداد 32ی هەتاوی)، بە نەیار و ئۆپۆزسیۆنی گەورە و سەرەکیی رژێم دەناسران.

2- ئۆپۆزسیۆنی نوێ، لەپاش ئەنجامدانی پرۆژەی (**شۆرشی سپی**) شا و، سەرکوتی بزاڤی ئاینیی لەساڵی **1342 ی هەتاوی (1964**ی زاینی) یەوە سەریهەڵدا. ئۆپۆزسیۆنی نوی لەنێوخۆیدا، لەدوو لایەن و تەوەری جیاوازی هزریی پێکهاتبوون: **یەکەم: ئیسلامیستەکان بوون. دووەمیشیان: کۆمۆنیستەکان بوون.**

سەرەتا لە دەستەی یەکەم، واتە لە بەرەی نەیارانی کلاسیکەوە دەستپێدەکەین!

وەک پێشتریش ئاماژەم کردپێی، لەکاتی ئەنجامدانی کودەتای دژ بەدەوڵەتی موسەدێق لەساڵی **1332**ی هەتاویدا، سەرەرای ئەوەیکە حیزبی توودە بەتەواوەتیی لە نەخشەی کودەتا ئاگادار بوو، بەڵام هیچ کاردانەوەیەکی نەبوو و، بێهەڵوێست مابووەوە و پتر چاوەڕوانی رەوتی رووداوەکانی کردبوو. رژێمیش لەرێگەی سیخور و لایەنگرانییەوە دووساڵ دواتر، واتە لەساڵی **1956**ی زاینیدا، رێخستنی پانوبەرینی حیزبی توودە لەنێو سوپا و کۆڕوکۆمەڵی

جەماوەری و رۆشنبیریدا شناسایی بکا و، بە هەزارانیان لێبگرێت و، راپێچی نێوزیندانەکانیان بکات. دوای ئەوەش کۆمەڵێک لەبەرێوەبەران و ئەفسەرانی نێوداری توودە، وەک **"خوسرەوی روزبە"** و **"وارتانی ئەرمەنی"** و **"سەرهەنگ سیامەک (کە دەڵێن شیعری بەنێوبانگی مرا ببوس "من ماچکە"** ی پێش لەسێدارەدانی هۆنیوەتەوە). هەروەها **"موبەشری" و، "شووشتەری"** و، دەیانی دیکە لەسێدارە دران و، کەسانی وەک **عەموویی و غەنی بلووریان و شەڵتووکی و پەرویزی حکمەتجوو، سەفەرخانی قارەمانی** و، **عەزیز یۆسفی** و سەدانی دیکە لەسەرکردە و ئەندامان و کادرە ناسراوەکانیش زیندانی درێژخایەنیان بۆ بڕایەوە. ئەو بەشە لەسەرکردەیەتی و ئەندامانی حیزبی توودە، کە بەرشالاوی گرتن نەکەوتن و، توانییان خۆیان بشارنەوە، بەرەو یەکێتیی سۆڤێت و ولاتانی کۆمۆنیستیی رایانکرد. بەوەش لەئێران دابڕان و، لەدوورەوەش نەیاندەتوانی خەبات بۆ زیندووکردنەوە و بووژاندنەوەی رێکخستنی حیزب بکەنەوە. پاش تێپەڕبوونی چەند ساڵێکیش، شا و سۆڤێت لە پێوەندی سیاسی و دیپلۆماسییاندا لەیەکدی نێزیک بوونەوە و، کۆشکی کرملین و، کۆشکی کۆماریی وڵاتانی دیکەی کۆمۆنیستیی، پێشوازیی گەرم و شکۆداریان لە شا دەکرد. ئەوەش هێندەی دیکە بوو بە هۆی ساردبوونەوەی ئەندام و لایەنگرانی حیزبی توودە بەرامبەر بیروباوەڕی حیزبەکەیان و بەرامبەر وڵاتی دایک کە یەکێتیی سۆڤێت بوو. پاش ئەو رووداوانە، حیزبی توودە، تادەهات بەرەو لاوازبوون دەچوو. لە شارەکاندا، وەک تاک و شانەی چەند کەسیی، وبەشێوەی زۆر نهێنی و، بەبێ

ئەنجامدانی هیچ جۆرە چالاکییەک، سەرقالی ژیانی ئاسایی ورۆژانەی خۆیان بوون.

ئەوجا، **بەرەی ناسیۆناڵی ئێران (جبهه ملی)**، کە لەسەردەمی دوکتۆر موسەدێق دا، گەشە و نێوبانگی زۆری دەرکردبوو، پاش کودەتا، هەروەک حیزبی توودە، ڕێی چالاکی سیاسی لێگیرا و، بەربەند کرا، بەڵام ڕژێمی شا لەگەڵ بەرەی ناسیۆناڵی ئێران، وەک حیزبی توودە مامەلە و هەڵسوکەتی نەکرد و، سزای سووکتری بۆ ئەندامانی سەرکردەیەتی و بەڕێوەبەرانی بڕییەوە. دوکتۆر موسەدق، بە سێ ساڵ زیندان حوکم درا و، تا کاتی مردنی لەساڵی 1967ی زایینی، لە گوندەکەی خۆی بەنێوی **"احمد آباد" لەنێزیکی قەزوێن**، ژیا و لەژێر چاودێریی ساواکدا بوو. هاوڕێیانی دیکەشی، زیندانی کورتخایەنیان بۆ بڕایەوە، لەنێو کابینەکەی موسەدقدا، تەنیا دوکتۆر فاتمی لەسێدارە درا.

دوکتۆر فاتمی، وەزیری دەرەوەی دەولەتی موسەدێق و، سەرنووسەری رۆژنامەی "باختر امروز" بوو. فاتمی چ بە نووسین و، چ بە ئاخافتن، دژایەتی شا و خۆشکی شا (ئەشرەف) ی دەکرد. حەمەڕەزاشای بە کەسایەتییەکی لاواز و بەکرێگیراوی بێگانە نێودەبرد. لەوەوە شا و بنەماڵەکەی زۆر رقیان لە فاتمی بوو. دوابەدوای کودەتا و گەڕانەوەی شا بۆ ئێران، فاتمی گیرا و، لەلایەن شاوە فەرمانی لەسیدارەدانی دەرکراو لەسێدارە درا.

بەرەی ناسیۆناڵی ئێران، بەپێچەوانەی حیزبی توودەوە، زووتر وخێراتر رەوتی تواندنەوە و پووکانەوەی گرتەبەر، چۆنکە شێوازی ڕێکخستن و خەباتی جەماوەریی بەرەی ناسیۆناڵ، وەک حیزبی

تووده نەبوو. زۆرینەی ئەندامەکانی بەرەی ناسیۆناڵی ئێران لە کەسایەتیی سیاسی و کۆمەڵایەتی و، چینی خوێندەوار و تێکنۆکرات و دەسترۆیشتووی شار پێکهاتبوون. بۆ دەستخستنی دەسەلاتی سیاسیش، بڕوایان بە خەباتی نهێنی و، سازکردنی شانە و ڕێخستنی نهێنیی نەبوو. لەروانگەی ئەم بەرەیەوە، دەبوو ئاڵوگۆڕ لەسەرەوە پێکبێت، نەک لەڕێگەی شۆرش و راپەڕینی خوێناویی جەماوەرییەوە. لەبەر ئەوە کاتێک بەرنامەی کودەتا دەستیپێکرا و، لەلایەن چەکدارەکانی لایەنگری حەمەڕەزاشاوە پەلاماردران، نەیانتوانی هیچ بەرگرییەک بکەن و، خۆیان بەدەستەوەدا. پاشانیش کە حەمەڕەزاشا، دیکتاتۆری و ستەمی کردە پیشە و، ڕێی لەبەردەم هەرجۆرە بیرورایەکی جیاوازدا گرت، سەرکردەیەتی و ئەندامانی بەرەی ناسیۆناڵ، جگە لە دەرکردنی چەند راگەیاندراوەیەک لەژێر نێوی "ڕێگەی موسەدیق"، ئیدی هیچ جۆرە جموجۆڵێکی سیاسییان لێنەبینرا.

بەکورتی، ئەمە بارودۆخی ئۆپۆزسیۆنی کلاسیک بوو. ئیستێ دێمە سەر باسی ئۆپۆزسیۆنی نوێ!

سالانی نێوان **1339 – 1340ی هەتاوی (1960- 1961ی** زایینی)، شا، لەلایەک، لەسەر داوا و پێشنیازی **"جان ئێف کێنێدی" سەرکۆماری ئەمریکا**، لەلایەکی دیکەشەوە، بەهۆی دڵنیابوونی خۆی لە پاکتاوکردنی نەیارانی نێوخۆیی، تارادەیەک لە گوشاری سیاسی و شەوەزەنگ و رەشبگیریی ساواکی کەمکردەوە. ئەوەش دەرفەتێکی تازەی بۆ رۆشنبیران و نەیارانی رژێم رەخساند، تا هەناسەیەکیان وەبەر بێتەوە و، زات بدەنەبەر خۆیان و، کۆڕ وکۆمەڵەی سیاسی و

ڕۆشنبیریی سازبکەنەوە. ژمارەیەک لە ئەندامان و لایەنگرانی **"جبهه ملی ایران"**، بەتایبەتیی ئەندامانی لاو و کەمتەمەنتریان، کە دژی سستی و دەستەوەستانی سەرکردەیەتی و ئەندامانی کۆن بوون، جیابوونەوە و لەساڵی **1340** ی هەتاویدا، **ڕێکخراوەیەکی ئیسلامی – ڕۆناکبیرییان بە نێوی "نهضت آزادی ایران" دامەزراند.** لەدامەزرێنەرانی ئەم ڕێکخراوەیە یەکێکیان **هەندازیار مێهدی بازرگان** بوو، کە دوای ڕووخانی ڕژێمی حەمەڕەزاشا، بوو بە یەکەمین سەرۆکوەزیرانی کۆماری ئیسلامیی ئێران. ڕێکخراوەی **"نهضت"**، پتر لەنێو خوێندکارانی زانستگەکان – بەتایبەتیی لە تاران، پەرەی سەند، بەڵام نەیتوانی لەنێو چینەکانی دیکەی کۆمەڵدا ڕێکخستن سازبکات. **"ڕێکخراوی نهضت"**، بەنیشانەی پشتگیریکردن لە ئایەتوڵڵا خومەینی و چینی مەلاکان و، ئیسلامیستەکان، دژی پرۆژەی **"شۆڕشی سپی"**، هەڵوێستیگرت و، لەخۆپێشاندانەکانی تاراندا بەشدارییان کرد و، چەندین ڕاگەیەندراویشیان لەدژی شا بڵاوکردەوە. ئەوە بوو لەماوەیەکی کورتدا هەموویان لەلایەن ساواکەوە دەستنیشانکران و گیران و، خرانە زیندانەوە.

یەکێکی دیکە لەو لایەنە ئیسلامییانەی کە دژایەتیی توند و دژواری ڕژێمی شایان کرد و لەدژایەتیکردنی ڕژیمی شادا ڕۆڵی بەرچاویان گێڕا و، توانییان لەنێو خوێندکاران و، تارادەیەکیش لەنێو بازاڕ و بازرگانەکانی تاراندا ڕێکخستن پێکبێنن، **"سازمان مجاهدین خلق ایران"**، **(ڕێکخراوی موجاهدینی گەلی ئێران)** بوو. دامەزرێنەرانی ئەم ڕێکخراوەیە، بەپێچەوانەی **ڕێکخراوی چریکەکانی فیدایی گەلی ئێرانەوە (لەجێی خۆیدا باسی ئەمیش دەکەم!)**، زۆربەیان سەر

بەچینی ئاینیی شار و گوندەکان بوون. **دووکەس لە ئەندامەکانی سەرەکی و دامەزرێنەری رێکخراوەی موجاهدین، بەنێوی محەممەد حەنیفنژاد و سەعید موحسین**، پێشتر ئەندامی **"نهضت آزادی ایران"** بوون و، بەهۆی ئەنجامدانی چالاکیی سیاسییەوە گیرابوون و، ماوەیەک لەزیندان مابوونەوە. رێکخراوەی موجاهدینی گەلی ئێران، هەر لەسەرەتاوە بە بیری ئاینزای شیعەگەرێتییەوە دامەزرا و، باوەڕی بەدامەزراندنی کۆمارێکی ئیسلامیی - سۆسیالیستیی هەبوو. واتە کۆمەڵگەیەکی ئیسلامیی دادپەروەرانە و دوور لە جیاوازیی چینایەتیی. لەبەر ئەوە رژێمی شا بە **"مارکسیستی ئیسلامی"** نێویدەبردن. روانگە و بۆچوونەکانی **ئایەتوڵڵا تاڵەقانی و مێهدی بازرگان**، لەسەر رێکخراوەی موجاهدین کارکردی فرەیان هەبوو.

لەسەرەتای چلەکانی هەتاویدا، لە شاری تاران و چوارڕێیانی **"لالەزار"**، مزگەوتێکی لێبوو بەنێوی **(مسجد هدایت)**، کە ببوو بە مەکۆ و شوێنی کۆبوونەوەی سیاسەتکار و موسلمانانی نەیاری رژێم. زۆربەی بەیاننامەی سیاسیی دژ بەرژێم لەم مزگەوتەدا بڵاودەبوونەوە. **ئایەتوڵڵا تاڵەقانی پێشنوێژ و ئیمامی مزگەوتی هیدایەت** بوو. هەروەها چەندین مەلای پایەبەرزی ئاینی و، کەسایەتی سیاسی و ئاینی وەک **ئایەتوڵڵا موتەهەری و ئایەتوڵڵا بەهەشتی و دوکتۆر موفەتێح و مێهدی بازرگان و دوکتۆر سەحابی** و ... هتد، لەم مزگەوتەدا، گەلێک جار دەچوونە سەر مینبەر و گوتاریان پێشکێشدەکرد. رێبەران و ئەندامانی رێکخراوی موجاهدینیش بەردەوام هاتوچۆی ئەم مزگەوتەیاندەکرد و، گوێیان لە گوتاری سیاسی و ئاینیی دەگرت. لەبەر ئەوە هەر لەسەرەتاوە، پێوەندییەکی

نێزیک – وەک پێوەندیی نێوان مامۆستا و قوتابی، لەنێوان **ئایەتۆڵلا تاڵەقانی** و ئەندامەکانی موجاهدینی گەلی ئێراندا دروستببوو. ساڵی 1342ی هەتاوی (1963 ی ز)، لە هێرشێکی پۆلیس و ساواک بۆ سەر مزگەوتی هیدایەت، ئایەتۆڵلا تاڵەقانی و، زۆربەی ئەو کەسایەتی و خەڵکەی هاتوچووی مزگەوتەکەیان دەکرد، گیران و، لەلایەن دادگەی رژێمی شاوە، حوکمی زیندان، یان دوورخستنەوەیان بۆ بڕایەوە. بەڵام سەرەرای داخستنی دەرگەی مزگەوتی هیدایەت، ئەم مزگەوتە وەک نێوەندێکی پەروەردەکردنی سیاسی و ئاینیی لەماوەی سێ – چوارساڵدا، رۆلێکی بەرچاوی لە پێگەیاندنی تویژێک لاو و خوێندار و توێژەکلنی دیکەی نێو کۆمەڵ - بەبیروباوەڕی ئیسلامی سیاسییەوە گێڕا.

رێکخراوی موجاهدینی گەلی ئێران، ئەگەرچی ئایدۆلۆژیی ئیسلامییان هەڵبژاردبوو، لەگەڵ ئەوەشدا، بەرادەیەکی زۆر لەژێر کاریگەریی بیری کۆمۆنیستی و خەباتی رزگاریخوازانەی گەلانی وەک **ڤێتنام و کووبا و چین و فەلەستین** و ... هتد دابوون. لای ئەم رێکخراوەیە، **ئەمریکا و ئیسرائیل دوژمنی ژمارە یەک بوون و، حەمەڕەزاشاش نوێنەر و ئاڵقەلەگوێی ئیمپریالیزم و، زایۆنیزم بوو.**

نێوبانگی لێهاتوویی و خۆشەویستیی رێبەرانی کۆمۆنیستی و شۆرشگێڕی جیهان، وەک **هۆشی مینە - سەرۆکی ڤێتنام، ماو - سەرۆکی وڵاتی چین و، چەگوارا و لێنین و عەبدولناسر** و... هتد، جێی خۆیان لەنێودڵی هەموو شۆرشگێڕانی چەپ و ئازادیخوازی جیهان و، تەنانەت شۆرشگێڕانی موسڵمانی نێو وڵاتە ئیسلامییەکان لەوانە ئێرانیش کردبووەوە. لەبەر ئەوە زۆر ئاسایی بوو کە

موجاهدینیش لەو سەردەمەدا تێرۆر و بەربەرەکانێی چەکداریی نێو شار، بکاتە ستراتیژ و بەرنامەی خەباتەکەی. بۆ پێشخستنی خەباتی چەکدارییان و، بەمەبەستی راهێنان و پێگەیاندنی ئەندامەکانیان، دەستەیەکی چەند کەسییان لە ئەندامەکانیان جیاکردەوە کە بەرەو فەلەستین برۆن. **ئەوە بوو، ساڵی 1969 – 1970ی زاینی، شەش ئەندامی موجاهدین، فرۆکەیەکی ئێرانیان بەرەو وڵاتی ئۆردەن رفاند و، خۆیانگەیاندە فەلەستین و، لەوێ تێکەڵ بە شەرکەرانی فەلەستین بوون و، پاش تەواوکردنی راهێنان و فێربوونی جەنگی چریکی، بەرەو ئێران گەرانەوە.** شایانی باسە، لەماوەی چەند ساڵێکدا، موجاهدین توانییان بە هەزاران ئەندام لەنێو هەموو توێژەکانی نێوکۆمەڵ، بەتایبەتیی لەنێو خوێندکارانی زانستگەکان و دوکاندار و بازرگان و چینی هەژار و قوتابخانەکانی ئاینی و نائاینی، لەدەوری رێکخراوەکەیان کۆبکەنەوە. لەو ساڵانەدا، موجاهدین گەورەترین رێکخراوەی نەیاری رژێم بوو کە لەلایەن خەڵکەوە پشتیوانی لێدەکرا. دەزگەی "ساواک" و بەرێوەبەرێتیی پۆلیس، ئاگاداری و زانیاری تەواویان سەبارەت بە پەرەسەندنی رێز و خۆشەویستیی موجاهدین لەنێو کۆمەڵانی خەڵکدا کۆکردبووەوە و، بەتەواوەتیی هەستیان بە گەورەی و مەترسیی ئەم رێکخراوەیە کردبوو. لەبەر ئەوە بەهۆشیارییەوە نەخشەی دۆزینەوەی تێکرای رێکخستنی موجاهدین دارێژرا. سیخور و خەوەرچنەکانی ساواک کەوتنەخۆ بۆ دزەکردنە نێو رێکخستنی موجاهدین و، سەرەنجام لەمانگی خەرمانانی ساڵی 1972 دا، ساواک توانی بەهۆی کەسێکەوە بەنێوی **"شامورادی دلفانی" کە کوردی کرماشان بوو،** سەروبنی رێکخراوەکە

دەستنیشانبکا و، لە شالاویکی سەرتاسەریی بۆ سەریان، تێکڕای ئەندامانی سەرکردەیەتی و نێزیک بە هەشتا ئەندام و کادری لێهاتووی مەجاهدین بگرن. بەماوەیەکی کورت پاش گیرانیان، زۆربەیان گوللەبارانکران. تەنیا کەسێک لە ئەندامانی سەرکردەیەتیی موجاهدین، بەر شالاّوی ساواک نەکەوت و رایکرد، **ئەحمەد رەزایی** بوو، کە ئەویش سالێک دواتر لەئەنجامی پێکدادانێکی چەکدارانە لەگەڵ ساواک و پۆلیسدا کوژرا.

پاشماوەی ئەندامانی خوارەوەی ڕێکخراوەی موجاهدین، سەرلەنوێ ڕێکخراوەکەیان زیندووکردەوە، بەڵام زۆری نەخایاند لە پایزی ساڵی 1976ی زاینیدا، ساواک و پۆلیس ئەمانیشیان شناسایکرد و، هەموویان گیران و، کەوتنە ژێر شکەنجەی ساواکەوە. وەک دواتر زانرا، هۆی گیرانیان بەهۆی ئەندامێکی سەرکردەیەتیی موجاهدین بە نێوی **"وەحید ئەفراختە"** وە بوو، کە لەکاتی لێپرسینەوە لەگەڵی، بەرگەی شکەنجەی ساواکی نەگرتبوو، نێوی هاوڕێیانی و شانەنهێنییەکان و، تەنانەت نێوی ئەو مەلا و ئائەتوڵڵانەشی درکاندبوو کە لەمزگەوتی "هێدایەت" دیبوونی. جارێکی دیکە **ئایەتوڵڵا تاڵەقانی و ئایەتوڵڵا مونتەزری** و، **چەندین مەلای دیکەی وەک لاهووتی و هاشمی رەفسەنجانی** و ... گیرانەوە، هێندێکیان بەرەو زیندان و، هێندێکی دیکەشیان بۆ شارە دوورەکان دوورخرانەوە.

ڕێکخراوی موجاهدین، تاکو پێش هەڵوەشاندنەوەی لەلایەن ساواکەوە، چەندین تەقینەوە و چالاکیی چەکدارییان ئەنجامدا و چەندین ئەندام وکاربەدەستی رژێمیان تێرۆرکرد. هەروەها لەساڵی

1355ی هەتاوی (1976ی ز)، دوو پسپۆڕی سوپایی ئەمریکایان لە تاراندا تیرۆر کرد.

جگە لە ڕێکخراوەی موجاهدینی گەلی ئێران، ڕێکخراوەیەکی بچووک لەنێو مەلاکان بەنێوی **"مؤتلفه اسلامی" لەساڵی 1341 – 1342ی** هەتاوی بەملاوە دامەزرا کە ئەمانەش ڕێگەی تێرۆر و بەربەرەکانێی چەکدارییان گرتەبەر. زۆربەی ئەندامانی سەرەکیی ئەم ڕێکخراوەیە، لەئەندامان و لایەنگرانی پێشووی **"ڕێکخراوەی فیداییەکانی ئیسلام"** پێکهاتبوون. بناخەی بیروباوەڕی ڕێکخراوەی مؤتلفەی ئیسلامیی - هەروەک فیداییەکانی ئیسلام و موجاهدینی گەلی ئێران، لەسەر ڕێبازی شیعەگەرێتی و، ئیسلامی سیاسیی دامەزرابوو. کۆمیتەی بەڕێوەبەرێتیی ڕێکخراوەکە، لیستەی نێوی تێکڕای کاربەدەستانی رژێمی شایان نووسیبوو کە بەسەرە و یەکە یەکە تێرۆریان بکەن. لەپێشدا بڕیاری کوشتنی **"سەرۆکوەزیرانی ئێران - حەسەنعەلی مەنسوور"** یان دەرکرد و، لە مانگی ڕێبەندانی ساڵی 1343 (1965ی زایینی)، تەقەیان کردلێی و کوشتیان. بەڵام ئیدی فریای کوشتنی کاربەدەستی دیکە نەکەوتن، چۆنکە پاش تێرۆری حەسەنعەلی مەنسوور، "ساواک" هەموویانی دۆزییەوە و لەئەنجامی لێکۆڵینەوە و، شکەنجەی دژوار لەسەریان، بکوژانی سەرۆکوەزیران و، ئەندامانی سەرکردەیەتییان شناساییکران و، **سێ کەس لەئەندامانی سەرکردەیەتییان بەنێوی محەمەد بوخاراییی، ڕەزا سەفار هەرەندی و، مورتەزا نیکنژاد لەسێدارەدران و، تێکڕای ئەندامانی دیکەشیان زیندانی درێژخایەن و کورتخایەنیان بۆ بڕایەوە.**

ئۆپۆزسیۆنی سەر بە بیری کۆمۆنیستیی!

ئۆپۆزسیۆنی نوێی سەر بە بیری کۆمۆنیستیی، زۆرینەیان لە چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵ و، لە بنەماڵەی ئەندامان و لایەنگرانی پێشووی حیزبی توودەی ئێران پێکهاتبوون، کە بەهۆی لاوازیوونی رێکخراوەیی و، هەڵەکانی پێشووی حیزبی توودەوە، دابڕابوون لێی و، بیریان لە رێکخراوەیەکی نوێ و، شێوازێکی نوێ لە خەباتی رامیاریی دەکردەوە. یەکەم کەسێک کە توانی ئەو شێوازە نوێیە فرمووڵە بکا و بیخاتە چوارچێوەی تیۆرییەوە، **بێژەن جەزەنی** بوو. **بێژەن جەزەنی، شێوازی خەباتی شۆرشگێڕی بەناوبانگ چێگوارا و فیدل کاسترۆ سەرۆکی ولاتی کۆبای، بۆ وڵاتی ئێران شیاو و گونجاو زانی. لەنێو رێکخراوە کۆمۆنیستەکانی ئێراندا، بێژەن جەزەنی، بە داڕێژەری بیری خەباتی چەکداریی دادەنرێت. جەزەنی کە خوێندکاری بەشی فەلسەفە بوو لە زانستگەی تاران، بۆ پێشخستنی بیروباوەڕ و روانگەی خۆی لەنێو خوێندکاران و، رۆشنبیراندا، پەرتۆکێکی نووسی بەنێوی "جمع بندی مبارزات سی ساله اخیر و تحلیل موقعیت اقتصادی فعلی جامعه" (شرۆڤەی خەباتی سی ساڵەی رابردوو و، لێکدانەوەی بارودۆخی ئابووریی ئێستای کۆمەڵگە).**

بێژەن جەزەنی لە پەرتۆکەکەیدا، شەڕی چەکدارانەی، وەک بەرزترین شیوازی خەبات دەستنیشانکرد و، بەوتەی خۆی، بۆ لەنێوبردنی **"رژێم بۆرژرا - کمپرادور ایران"، (رژێمی سەرمایەداریی وابەستەی ئێران)** و بەدەسەڵاتگەیاندنی چینی کرێکار و دامەزراندنی حکوومەتێکی کۆمۆنیستیی، پێویستە پەنابرێتە بەر شەڕی چەکدارییەوە. بیروباوەڕی جەزەنی لەنێو رۆشنبیرانی چەپ و

خوێندکارانی زانستگەکاندا زۆر زوو پەرەیسەند. ساڵی **1968** ی زاینی، بەهۆی هاوکاریکردنی یەکێک لە هاوڕێیانی جەزەنی لەگەڵ ساواکدا، بێژەن جەزەنی و ئەندامانی کۆمەڵەکەی گیران و، خرانە زیندانەوە و، پاش ماوەیەک جەزەنی لەگەڵ چەندین کەس لە هاوڕێیانی، لەپیلانێکی ساواکدا درانە بەر دەستڕێژی گوللە و، کوژران.

دوای کوژرانی جەزەنی، دوو کەس لە هاوڕێیانی بەنێوی **حەمید ئەشرەف و سەفایی فەراهانی** توانییان لەدەستی ساواک رابکەن و، بەماوەیەکی کەم، پاشماوەی هاوڕێیان و لایەنگرانی جەزەنی لەدەوری خۆیان کۆبکەنەوە و، لەکۆبوونەوەیەکی تەواو نهێنیدا، بڕیاریاندا بزووتنەوەیەکی شۆرشگێڕی و، شەڕی پارتیزانی لە دژی رژێم دەستپێبکەن. ئەوە بوو لە مانگی رێبەندانی **1349ی هەتاوی (1970)** دا، هەڵیانکوتایە سەر پێگەیەکی ژاندارمری لەباکووری ئێران - بەنێوی **سیاهکل**، پاش کوشتنی پاسەوانەکانی، دەستیان بەسەر چەکوچۆڵی نێو پێگەکەدا گرت. **حەمەڕەزاشا، فەرمانیدا بە زووترین کات بیاندۆزنەوە و لەنیویان ببەن. بۆ دڵنیابوون لە جێبەجێکردنی بڕیارەکەی، براکەی خۆی (شاپوور غولامڕەزا) ی ناردە نێوچەکەوە.** لە شەووڕۆژێکدا بە هەزاران چەکداری رژێم گەمارۆی نێوچەکەیاندا و، بەیارمەتیی دانیشتووانی شارەدێی سیاهکەل و گوندەکانی دەوروبەری، هەموویانیان دۆزینەوە کە لە نۆکەس پێکهاتبوون. لەئەنجامی شەڕوتەقەدا دووکەسیان لێکوژرا و، **حەوت** کەسەکەی دیکەشیان بەدیل گیران و، بۆ گرتووخانەی **"ئێڤین"** لەتاران بەڕێکران.

پاش شکەنجەدان و دارکاریکردنی بێبەزەییانەیان، ئەوجا، لەگەڵ شەش شۆڕشگێڕی دیکە، کە ئەوانیش پێشتر لە شارەکانی دیکەی ئێراندا گیرابوون، هەموویان پێکەوە گوللەباران کران.

پاش لەنێوبردنی ئەم دەستە شۆڕشگێڕە، ژنەڕاڵەکانی سوپا و شارەوانی و سەرۆکایەتیی دەزگەی پاراستن (ساواک)، لەڕێگەی میدیا و راگەیاندنەکانی رژێمەوە رایانگەیاند: **"خراپەکاری و تێرۆریزم لەئێران بەتەواوەتیی شکستی هێنا و، بنبڕ کرا!"**. بەڵام ئەمە دوور بوو لەراستییەوە، چۆنکە ساڵی **1972**، چەندین کەسێکی دیکە لەپاشماوەی ئەندامان و لایەنگرانی **کۆمەڵەکەی بێژەن جەزەنی، لەوانە حەمید ئەشرەف، ئەحمەدزادە و پەرویز پوویان**، لە کۆبوونەوەیەکی نهێنیدا لەتاران، رێکخراوەیەکی کۆمۆنیستییان دامەزراند و، نێوی **"سازمان چریکهای فدایی خلق ایران"** یان بۆ رێکخراوەکەیان هەڵبژارد. ئەوجا لە پێداچوونەوە و لێکدانەوەی تازەیان سەبارەت بە بارودۆخی سیاسی و، چۆنێتیی دەستنیشانکردنی بەربەرەکانێکردنی رژێم، شێوازی تێرۆر و شەری پارتیزانیی نێو شاریان جێنشینی شێوازی خەباتی پێشوو کرد. بۆ بەدرۆخستنەوەی پرۆپاگەندەی رژێم، هەر لەو سالەدا، هێرشیانکردە سەر بنکەیەکی پۆلیس لە تاران لە گەڕەکی **(قلهک)** و، چەندین پاسەوانیان بریندار کرد و، چەکوچۆڵی نێو بنکەکەشیان لەگەڵ خۆیان برد. ساڵێک دواتر و، لەمانگی گوڵانی 1973 دا، **"ژنەراڵ فرسیۆ – سەرۆکی دادپرسیی سوپای ئێران"** یان لە پێش خانووەکەیدا دایە بەر دەستڕێژی گوللە و، کوشتیان. ئەو دوو رووداوە لەرووی سیاسییەوە گورزێکی قورس و کاریگەری لە رژێمی شا و دەزگەی

پاراستنی وەشاند. ساواک و پۆلیسی شا کەوتنەخۆ و، هەزاران سیخوڕیان لەنێو تاراندا بڵاوکردەوە و پاش هەوڵێکی زۆر حەشارگەی **پەرویز پوویان (مێشک و تیۆرسیەنی ڕێکخراوەکە)** دۆزرایەوە و، دوای چەندین سەعات تەقەکردن سەرەنجام پەرویز پوویان کوژرا.

ڕێکخراوەی چریکە فیداییەکانی گەلی ئێران، لەماوەی دووساڵێکدا توانییان لە چەندین شاری گەورەی ئێران وەک **تاران** و **ئەسفەهان و تەورێز و مەشهەد و شیراز** شانەی نهێنیی دامەزرێنن. بەڵام گیرانی پەیتاپەیتای ئەندامانی سەرکردەیەتی و کاردەکانیان لە شەڕ و پێکدادانەکاندا، ئاستی خەبات و چالاکیی ئەم ڕێکخراوەیەی بەتەواوەتیی لاواز کردبوو. ساڵی **1350ی هەتاوی،** برایانی **ئەحمەدزادە و، مفتاحی** کە چوارکەس بوون، گیران و گوللەبارانکران. **بەم شێوەیە، دەستەی سەرۆکایەتیی ڕێکخراوەی فداییەکانی ئێران، جگە لە حەمید ئەشرەف، هەموویان تێدا چوون ...**

بەکورتی، ساواک و پۆلیسی شا، لەساڵی 1355 بۆ 1356ی هەتاوی، (1977 – 1976ی ز)، توانییان هەردوو ڕێکخراوەی چریکەکانی فیدایی و موجاهدینی گەلی ئێران و، ڕێکخستنەکانی تایبەت بە مەلاکان تێکبدەن و لەنێویانبەرن. لەنێو زیندانەکاندا، هەزاران گیراوی سیاسیی، کە زۆربەیان ئەندامی چریکەکانی فیدایی و موجاهدین بوون، لەنێوخۆیاندا تووشی ناهومێدی و سەرلێشێواوی و دابڕان و ناکۆکیی هاتن. لەئاکامدا، چوار ڕێبازی جیاواز لەنێو موجاهدین سەریانهەڵدا و، لەساڵی 1356ی هەتاویدا، لقێکی لێ جیابووەوە بەنێوی **"سازمان پیکار در راه آزادی طبقه کارگر"**، کە

بەتەواوەتیی ڕێبازی چەپ و هێڵی **"مارکسیست – لێنینیست"** ی گرتەبەر. ڕێکخراوی چریکی فیداییش، هەروەک موجاهدینی بەسەرهات و، بوو بە چەندین لق و پارچەی ناتەبا و دژ بەیەکەوە.

پێش ئەوەی ئەم کەرتبوون و ناکۆکییانە لەزیندانەکاندا لەنێو گیراوانی سیاسیدا سەرهەڵبدەن، تێکرایان بەراست و چەپ و موسڵمان و دیمۆکراتەوە، لەنێوخۆیاندا یەکگرتووبوون و، بێجیاوازی و بەیەکدەنگ، داخوازییەکانیان بەرەوڕووی پاسەوانەکان و کاربەدەستانی نێوزیندانەکان دەکردەوە. بێگوێدانە، بیروباوەڕی یەکدیی، شۆرا و کۆمیتەی هاوبەشیان لەنیوخۆیاندا هەڵدەبژارد، بەڵام کاتێک، ناکۆکی و چەندبەرەکیی کەوتە نێویانەوە، ئیدی یەکگرتوویی و یەکڕیزییەکەیان تێکچوو، ئەوەش دەرفەتی لەباری بۆ مەلاکانی زیندانی و، **بۆ کەسایەتییەکی بەنێوبانگی ئاینیی وەک ئایەتوڵڵا تاڵەقانی ڕەخساند، تا سوود لە بارودۆخەکە ببینن و، ریزی موسڵمانەکان لەریزی کۆمۆنیستەکان جیابکەنەوە و، لەدەوری تەیاری مەلاکان کۆیان بکەنەوە و، پەرە بە دابڕانی زیاتری نێوان گیراوانی موسڵمان و کۆمۆنیست بدەن...**

تووشبوونی حەمەڕەزاشا
بە نەخۆشیی "شێرپەنجە"
و روانگەی هاوپەیمانەکانی
ڕژێمی پەهلەویی بەرەو رووخانی یەکجارەکیی
هەنگاودەنێت!

حەمەڕەزاشا، لەنیوەی ساڵی 1969ی زاینیی، لەسەردانێکی بۆ فەرەنسا، بەرێگەی پزیشکەکانییەوە ئاگادار بوو کە تووشی نەخۆشی شێرپەنجە بووە. لەلایەن شا و بنەماڵە و دەستوپێوەندەکانییەوە، بڕیاردرا هەواڵەکە بەنهێنیی بمێنێتەوە، بەلام پاش ماوەیەک، هەواڵەکە لەنیو کۆڕوکۆمەڵی دیپلۆماسیدا بلاوبووەوە و، ئەمریکاییەکان لەساڵی 1970 دا ئاگاداری نەخۆشییەی شا بوون. نەخۆشیی شا، ساڵ لەگەڵ ساڵ، پتر کاریدەکردە سەر لەش و رەوانی. بەوتەی **چارلز کۆگان ئەفسەری پێشووی "سیا"**، قەیرانی ئێران لەوسەردەمەوە سەریهەڵدا، کە هەواڵی تووشبوونی شا بە شێرپەنجە لە لایەن فەرەنساییەکانەوە راگەیەندرا. دیپلۆماتێکی دیکە کەنێوی **"دەیڤید لانگ"** بوو، لەو کات و رۆژانەدا، لەبەشی زانیاری و پاراستنی وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکا کاریدەکرد، دەڵێ: **"نەخۆشینی شا، پێویستی بە تێڕامانی هورد دەکرد. ئایا دەبوو دەست لەسەردەست دابنێین و چاوەڕانی ئەوەبین، شا لەنێو نووسینگەکەیدا بمرێ!؟ راستییەکەی ئێمە دەمانزانی شا نەخۆشە، بەڵام بێدەنگ بووین!، لەکاتێکدا دەبوو رێگەچارەیەکی گونجاومان رەچاو بکردایە!".**

ساڵی 1976، جیمی کارتر، نوێنەری حیزبی دێمۆکرات، بوو بە سەرکۆماری ئەمریکا و، دەستبەجێ رایگەیاند: **"سەردەمی**

دیکتاتۆری و داگیرکاری و پێشیلکردنی مافەکانی مرۆڤ لە جیهان، بەسەرچووە و دەبێ پێشی لێبگیرێت!". لەساڵی **1977**، جیمی کارتر دیدارێکی لەگەڵ حەمەڕەزاشا ئەنجامدا و، داوای لێکرد تا پەرە بە مافی مرۆڤ و دیمۆکراسی لە ئێران بدا و، گوشاری کەمتر بخاتە سەر چینی مەلاکان! **شا، بەڵێنی بە جیمی کارتر دا کە پێشنیاز و داخوازییەکانی جێبەجێدەکات.** دوای ئەو دیدارەی شا و جیمی کارتر، هەروەها **"سایرۆس وێنس" وەزیری دەرەوەی دەولەتی جیمی کارتر**، لە مانگی گوڵانی **1977** دا، چوو بۆ دیداری شا و، جارێکی دیکە پێشنیاز و داخوازیی دەوڵەتی ئەمریکای سەبارەت بەپێویستیی ئەنجامدانی ریفۆرم لە ئێران، بەگوێی شادا دایەوە!

دەوڵەتی ئەمریکا، بەڕێگەی ریکخراوی **"سیا"** و، چاودێرانی سیاسیی خۆی لەئێران، ئاگاداری پەرەسەندنی شەپۆلی نارەزایەتیی کۆمەلانی خەڵک بەرامبەر رژێمی شا بوون و، هەستیان بە مەترسی کردبوو. لەبەر ئەوە، بەدوای جێگرەوە و، ئەلتەرناتیڤدا دەگەڕان، تا لەئەگەری سەرهەڵدانی پشێوی لە ئێران و، رووخانی رژێمی شا، بناخەی حکوومەتی داهاتوو دابڕێژن. هەروەک **جیڤان کۆڵ مامۆستای زانستگەی میشیگان دەڵێ: "لەسالانی 1355 – 1356ی هەتاوییەوە، ئەمریکا لەرێگەی باڵوێژخانەی خۆیەوە لە تاران، پێوەندیی لەگەڵ ئەندامانی کۆنی بەرەی ناسیۆناڵی ئێران و ئایەتۆڵلاکاندا دەگرت و، زۆرجار هاتۆچووی باڵوێژخانەیان دەکرد".** لەگەڵ ئەوەشدا، ئەمریکا بە هیچ جۆرێک لەو باوەڕەدا نەبوو کە نارەزایەتیی مەلاکان، بتوانێت کۆسپ و کێشە بۆ سەر دەسەلاتی حەمەڕەزاشا دروستبکات. دیپلۆماتێکی دیکەی ئەمریکایی بەنێوی

"چارلز ناس" لەساڵانی **1974 – 1978** سەرۆکی دەستەی کاروباری ئێران بوو. **چارلز ناس** دەڵێت: **"لێکۆڵینەوەکانی کۆمیتەی ئاسایشی ڕێکخراوی "سیا" سەبارەت بە ئێران، ناڕاست بوون. لەهەموو ڕاپۆرتەکاندا، ئاماژە بە مەلاکان کرابوو کە ناتوانن هیچ مەترسییەک بۆ سەر شا دروست بکەن و، دڵنیابوون کە شا بەهاسانی و بەبێ کێشە، دەساڵی داهاتووش لەگەڵ خەڵکەکەی دەژی".**

لەنێو وڵاتانی ڕۆژاڤادا، یەکەم وڵاتێک هەستیپێکرد ڕژێمی شا بەرەو ڕووخان دەچێت، **دەوڵەتی بەریتانیا** بوو، کە ئەویش بەهۆی مێژوویەکی نێزیک بە 150 ساڵەی پێوەندیی لەگەڵ ئێران و کۆمەڵگەکەی ئێراندا هەیەتی، بەباشی ئاگاداری ڕادەی پەرەسەندنی بێزاری و لاوازیی سیستەمی پاشایەتیی بوو. **ئەوجا دەوڵەتی ئیسرائیل دوو ساڵ پێش ڕووخانی شا، دڵنیابوون کە تەمەنی حکوومەتی پەهلەوی بەسەرچووە.** ئەمەش لە وتە و **ڕاپۆرتی "لابرانی" باڵوێژی پێشووی ئیسرائیل لە تاران** دەردەکەوێت، کە لەدیداری لەگەڵ **"هێڵمز" باڵوێژی ئەمریکا** لە **تاران، لەساڵی 1976** و، لەگەڵ **سناتۆری ئەمریکایی** بەنێوی **"پێرچێت"**، باس لە خراپی بارودۆخی ئێران دەکات و، دەڵێ: **"ئێمە پێمانناوەتە سەردەمی دوای ڕژێمی شاوە و، دەبێت خۆمانی بۆ ئامادە بکەین!".**

لای دەوڵەتی ئەمریکا ئاشکرابوو کە بە نەمانی ڕژێمی شا، ئەمریکا لەنێوچەکەدا هاوپەیمانێکی گەورە لەدەستدەدا و بەرادەیەکی زۆر، زیان لە بەرژەوەندییەکانی ئەمریکا، لە ئێران و، لەنێوچەکە دەدرێت، هەروەک دواتر گەیاندی. ڕێگەچارەی دەربازبوون لەو قەیرانەشیان لەوەدا دەبینی کە شا ناچاربکەن ڕێ لەبەردەم

کرانەوەی دیمۆکراسیدا بکاتەوە و، بەهێنانەکایەی کەشێکی نوێی دیمۆکراسی، ئۆپۆزسیۆن بتوانێت لەدەسەڵاتدا بەشداربێ و، پەنا نەباتە بەر هاندانی جەماوەر بۆ راپەڕین و، شەڕ و توندوتیژیی. هەموو جارێکیش لەدیدارەکانیان لەگەڵ شادا، داوایان لە شا دەکرد، تا ریفۆرم ئەنجام بدات. بەڵام شا، وەک هەموو دیکتاتۆرێک، پێشنیازی دڵسۆزانەی کەسانی نێزیک و هاوپەیمانی خۆی، بە پیلان و فێڵلێکردن بۆ لاوازکردنی دەسەڵاتی حسێبدەکرد و، بڕوای بە ریفۆرم و گۆڕانکاری و دابەشکردنی دەسەڵات و، پرس و راوێژکردن نەبوو. سەرزارەکیی بەڵێنی بەکاربەدەستانی ئەمریکا دەدا، بەڵام تێیدامابوو، لەچ ریگە و بە چ شێوازێک ریفۆرم و گۆڕان بکات کە دەسەلاتەکەی وەک خۆی بمێنێت. پاش دیدارەکەی سایرۆس وێنس و شا، لە هەموو ئێراندا قاو بڵاوبووەوە، دەوڵەتی واشنتۆن فەرمانیداوە بە شا، تا ڕێ لە بەردەم ئازادیی راگەیاندن و بیرورا دەربڕیندابکاتەوە.

سەرەنجام، حەمەڕەزاشا، ساڵی **1976**، لەژێر گوشاری دەوڵەتی ئەمریکا، هێندێک لە گوشارو زۆروزەنگی کەمکردەوە، و رۆژی **16ی مانگی گەلاوێژی 1356ی هەتاوی (7/8/1977)**، **سەرۆکوەزیران ئەمیر عەباس هۆوەیدای** پاش **13** ساڵ لەسەرۆکوەزیرانی خست و، **"جەمشید ئاموزگار"ی** لەجێ دانا. کە ئەمیش هەر گوێڕایەڵ و دەستنیشانکراوی شا خۆی بوو. لەرۆژی 25ی گەلاڕێزانی **1356**، لەکاتی سەردانی سەرکۆماری ئەمریکا جیمی کارتر بۆ تاران، خۆپێشاندانێکی بەرین لەلایەن خوێندکارانی زانستگەکانی تارانەوە بەڕێوەچوون، کە لەمیدیای دەرەوە دەنگیدایەوە. سەرۆکوەزیران

جەمشید ئاموزگار، نەیتوانی هیچ بەرنامەیەکی چاکسازیی ئەنجامبدات، چۆنکە بڕیاری هەر گۆڕان و چاکسازییەک دەبوو لە شاوە وەربگرێت. شا بۆخۆشی هیچ بەرنامەیەکی رۆشن و ئامادەکراوی بۆ ئەنجامدانی رێفۆرم نەبوو، هەر ئەوەش لەدواییدا تووشی سەرلێشێواوی کرد و، کۆنترۆڵی حکوومەتەکەی لەدەستدەرهێنا. لەسەر داوای کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان، شا رێگەی بە نوێنەرەکانی رێکخراوەی مافی مرۆڤی جیهانیی دا، تا سەردانی بەندیخانەکان بکەن و، لەنێزیکەوە لەگەڵ گیراوانی سیاسی بدوێن و، لەگیروگرۆیان ئاگاداربن. هەروەها بە چاودێریکردنی ساواک، رێگە بە رۆژنامەکان درا، بەرادەیەکی کەم نارەزایەتی خەڵک و کێشەی ئابووری و کۆمەلایەتی و نەبوونی ئازادیی سیاسی و رۆژنامەگەریی بڵاوبکەنەوە. ئەو بارودۆخە نوێیە، زەوینەی خۆشکرد بۆ دەستپێکردنی دەربڕینی دەنگی نارەزایەتیی بەشێوەی ئاشکراتر لەجاران.

بەم رۆنکردنەوەی سەرەوە دەرکەوت بۆمان، ئەو پرۆپاگەندەیەی کە لایەنگرانی رژێمی پاشایەتی و شاپەرستەکان ئەورۆکە لەدژی جیمی کارتر دەیکەن ناڕاستە، کە دەڵێن: **"رژێمی شا نەدەڕووخا، بەڵام دژایەتیی جیمی کارتر بوو بە هۆی رووخانی!!"**، ئەمە وانییە و، لەڕاستیدا وەک لەسەرەوە ئاماژەم پێدا، جیمی کارتر و دەوڵەتی ئەمریکا دژی شای ئێران و رژێمی پاشایەتیی نەبوون. دەوڵەتی ئەمریکا، سەرکوتکردنی نەیاران و، پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤ لەلایەن رژێمی شایان، بەزیانی دەزانی بۆ سەر حکوومەتەکەی و، دڵنیابوون کە بەردەوامکردنی دیکتاتۆری و رێگرتن لە ئازادی و

دیمۆکراسی لەلایەن شا و رژێمەکەیەوە، نەتەنیا دەسەلاتی ناپارێزێت، بەڵکو بەرژەوەندییەکانی ئەوانیش لە ئێران دەخاتە مەترسییەوە.

هێژای گۆتنە، لەساڵانی دیکتاتۆری و شەوەزەنگی حەمەڕەزاشادا، زانستگەکانی ئێران بەگشتی و زانستگەی تاران بەتایبەتیی، بنکەی چالاکی سیاسی و رۆشنبیری بوون و، گەلێک جار لە ئەنجامی خۆپێشاندانی خوێندکارەکاندا، هێزەکانی پۆلیس و ساواک پەلاماریان دەدان و، هەر جارەش هێندێکیان دەگرتن و، بەرەو زیندان و شکەنجەخانەکانیان بەرێدەکردن. دوای هەڵبژاردنی جیمی کارتر بۆ سەرکۆمارێتیی ئەمریکا و، لێدوانی ئاشکرای لە میدیاکاندا سەبارەت بە کۆتاییهێنان بەدەسەڵاتی دیکتاتۆری و رێزگرتن لە مافەکانی مرۆڤ، **خۆپێشاندانی خوێندکارانی زانستگەکان، تینوگوڕی زێتری وەرگرت. هاوکات، نەیارانی رەنگاوڕەنگی رژێم کە لەساڵانی دیکتاتۆریی حەمەڕەزاشادا هەڵاتبوون، یان لەنێو زیندانەکاندا بوون، یان لەترسا بێدەنگییان هەڵبژاردبوو، هیوایەکیان وەبەرهاتەوە و، سەرلەنوێ چالاکیی سیاسیی لەمێشکیاندا چەکەرەی کردەوە. ئەندامان و لایەنگرانی رێکخراوەی "مۆئتلفەی ئیسلامی" و، موسڵمانەکانی نەیاری رژێم، بەتایبەتیی ئەو مەلا و فەقێ و خوێندکارە موسڵمانانەی کە هاتوچۆی نەجەف و کەربەلا و شارەپیرۆزرکانی شیعەیان دەکرد لە عێراق و، لەگەڵ ئایەتوڵلا خومەینیدا پێوەندییان هەبوو، یان لایەنگری بوون، لەسەرەتاوە، چەند نامیلکەیەکی ئایەتوڵلا خومەینییان هێنایە ئێرانەوە و، لەقوتابخانە ئاینییەکاندا چاپیانکرد و، لەنێو لایەنگرانی ئیسلامی و کەسانی**

باوەڕپێکراویاندا بڵاویانکردەوە. دەزگەی ساواک، ئەم چالاکییانەی بیستەوە و، کەوتە پەلوپۆی ئەوەوە کە شوێنی بڵاوکردنی نامیلکەکان و، ناوی ئەو کەسانە بزانێ کە بڵاویانکردووەتەوە. هەروەها رژێم بڕیاریدا لەڕێگەی میدیا و راگەیاندنیشەوە، کەسایەتیی خومەینیی لەنێو جەماوەردا بشکێنێت. بۆ ئەمەش، لەرۆژی **17**ی بەفرانباری ی 1356 ی هەتاوی (7/1/1978)، رۆژنامەی **(اطلاعات)** ی سەر بەرژێم، وتارێکی چاپکرد و، تێیدا بە ئاشکرا گاڵتە و سووکایەتیی بە **ئایەتوڵا خومەینیی** کرد. دوو رۆژ دواتر، خەڵکی شاری ئاینیی **قۆم** بە هاندان و بەشداریی راستەوخۆی مەلاکان، خۆپێشاندانێکی گەورەیان لەدژی شا بەڕێوەبرد. هێزەکانی پۆلیس و سوپا، هێرشیان کردەسەریان و، بەدەیان کەسیان کوشت و، بەسەتان کەسی دیکەشیان بۆ زیندانەکان بەڕێکرد. ئەوجا لەرۆژی **29**ی ڕێبەندانی ساڵی **1356**ی هەتاوی، (**1978**ی ز) لە **"چلەی کوژراوانی قۆم"** دا، لەشاری **تەورێز** لە **ئازەربایجان**، خەڵکێکی زۆر رژانە سەر جادە کە ئەمیش هەر بەهاندان و دەسپێشخەریی مەلاکان بوو، چەندین بانک و بینای دەوڵەتی و، سینەما و، چەندین دوکانی مەیفرۆشی وێرانکران و، ئاگریان تێبەردرا.

لەشەوی رووداوەکەدا، **شا** لەسەر تەلەفزیۆن قسەی کرد و، وێڕای سەرکۆنەکردن و هەڕەشەکردن لە خۆپێشاندەرانی تەورێز، گوتی: **(مانگ تیشک دەهاوێژێ و، سەگیش پێی دەوەڕێت ...!).**

لەچلەی کوژراوانی شاری تەورێز و، لە رۆژی 12/19 /1356ی هەتاوی، لەتاران و یەزد و مەشهەد و شیراز، خۆپێشاندان بەڕیوەچوون.

بەرە بەرە خۆپیشاندان و مانگرتن، وەک ئاگروپووش هەموو شارەکانی ئێرانی تەنییەوە. میدیای دەرەوە، بەتایبەتی رادیۆی BBC بەشی فارسییەکەی، هەموو رۆژێک هەواڵی رووداوەکان و مانگرتن و خۆپیشاندانی شارەکان و، نێوەندەکانی خوێندکاری و ئابووری و کۆمەڵایەتیی، بەهوردی بڵاودەکردەوە. لەبەر ئەوە لەسەرتاسەری ئێرانەوە گوێی لێدەگیرا. رادوێی BBC، رۆڵێکی گەورەی لە رێخستنی خۆپیشاندانەکاندا هەبوو، چۆنکە، کاتێک لەشارەکان خەڵک گوێیان لێدەگرت، ئاگاداری وتە و پەیامی تازەی ئایەتوڵڵا خومەینی و، دەنگوباسەکان و خۆپیشاندان و هەواڵی ژمارەی کوژراو و برینداری شارەکانی دیکە دەبوون، ئەوجا لە مزگەوت و گۆڕەپانی شارەکان کۆدەبوونەوە و، رێپێوان رێدەخرا و، شاڵاو بۆ سەر بانک و داوودەزگەکانی حکوومەت دەستپێدەکرد. رۆژی 5ی خەرمانانی ساڵی **1357 ی هەتاویی، بەرامبەر بە (27/8/1978) ی ز،** شا، **جەمشید ئاموزگاری** لابرد و، کەسێکی بەنێوی **شەریف ئیمامی** دانا. بەڵام خۆپیشاندان برانەوەی بۆ نەبوو. مانگی خەرمانان، رژێم لەتاران و شارە گەورەکان، رێبەندی هاتوچۆ **(منع التجول)** ی دانا. خەڵک بێگویدانە بڕیاری سوپا، رژانە نێو شەقامەکانەوە و، لە **"گۆڕەپانی ژاڵە"** لە تاران، لەرۆژی 17ی خەرمانان، لەئاکامی تەقەو دەسترێژی گوللەی پۆلیس وسەرباز، بەدەیان کەس کوژران و برینداربوون.

ڕۆژی 12ی ڕەزبەر، دەوڵەتی عێراق، لەسەر داوای حەمەڕەزاشا، ئایەتوڵلا خومەینیی لە عێراق کردە دەرەوە و، خومەینی بەرەو فەرەنسا ڕۆی.

حەمەڕەزاشا، کاتێک بەتەواوەتیی ئاگاداری بارودۆخی سامناکی دەسەڵات و چارەنووسی ڕژێمەکەی بوو، لەڕۆژی 15ی گەڵاڕێزانی 1357ی هەتاویی، هاتە سەر تەلەفزیۆن و، داوای لێبوردنی لە خەڵک کرد و، گوتی: "پەیامی ئێوەم بیست!". ئەوجا بەڵێنیدا چاکسازی و ریفۆرم ئەنجامدەدات. بەڵام خەڵک، بەوێنەی لافاوێکی لێهاتبوو کە گێڕانەوەی بۆ شوێنی خۆی ئەستەم بوو. پەیامی شا بەنیشانەی لاوازیی ڕژێم وەرگیرا و، خەڵکێکی زیاتر ڕژانە سەر جادەکان. زۆری نەخایاند، مانگرتنی کرێکارانی پاڵاوگە و چاڵەنەوتییەکانی ئێران دەستیپێکرد و، بەوەش ڕژێم بەرەوڕووی مەترسیی گەورەتر بووەوە.

شا، سوپای خستەکار و، لەڕێکەوتی 15/8/1357ی هەتاوی، بەرامبەر بە (6/11/1978) دەوڵەتێکی تازەی بەسەرۆکایەتیی ژنەراڵ غوڵامڕەزا ئەزهاری پێکهێنا، ئەوجا لە تەلەفزیۆن و میدیاوە دەستکرا بەهەڕەشە و گورەشەکردن لە خەڵک و، لەوانەی نیازی ئاژاوە و پشێوییان هەبێت، کە بە توندترین شێوە سزادەدرێن، بەڵام تازە کار لە کار ترازابوو و، چوارسووچی دەسەلات وحکوومەتەکە لە گرێژەنە دەرچووبوو. کۆمەڵانی خەڵک، بێگوێدانە هەڕەشەی فەرماندەکانی سوپا، شەووڕۆژ لە جادە و گۆڕەپانی شارەکان بوون. پاش چەند مانگێک هێرش بۆ سەر نێوەندەکانی لەشکری و

کۆمەڵایەتیی دەستپێکرد. کاتێک حەمەڕەزاشا، لە کارکردی دەوڵەتی سەربازییش ناهومێد بوو، ئەوجا وەک دواریگەچارە، رێیدا بە ئەندامیکی کۆنی **بەرەی ناسیۆناڵی ئێران (جبهە ملی ایران)**، بەنێوی **شاپوور بەختیار**، (**8**) تاکو دەوڵەتێکی تازە لە لایەنگرانی دێمۆکراسی و سیکۆلار پێکبهێنێت. لێ، شا ئەو هەنگاوەشی زۆر درەنگ هەڵگرت، چۆنکە ئایەتۆڵڵا خومەینیی، بەریگەی مەلاکان و پێرەوانییەوە توانیبووی لەماوەی چەندمانگێکدا، رێبەرێتیی بزاڤی جەماوەریی بەتەواوەتیی بخاتە ژێردەستی خۆیەوە. لەبەر ئەوە، بەختیاریش، نەتەنیا نەیتوانی بە وتە و گفتوبەڵێن بۆ ئەنجامدانی چاکسازیی، پێش بە شەپۆلی **"خومەینیزم"** بگرێت، کە لەماوەیەکی کەمدا بە ملیۆنان لایەنگری پەیداکردبوو، بەڵکو لە رووی سیاسیشەوە، زیانی گەورەی لە کەسایەتیی خۆیدا و، جەماوەری راپەڕیو، پێوەندی و هاوکاریی هەرکەسێکیان لەگەڵ شادا، بەنیشانەی خیانەتکردن لە ئامانجەکانی گەل دەدایە قەڵەم. هەرئەوەش بوو هێشتا دەوڵەتەکەی بەتەواوەتیی دانەمەزراندبوو، کە لە هەموو ئێرانەوە، دروشمی **"شاپور بەختیار، نوکر بی اختیار" (شاپوور بەختیار بەردەستی بێدەسەلات)** بەرز بووەوە. خۆپێشاندانەکان لەهەموو ئێران گەیشتنە ئاستێک کە ملیۆنان ئێرانی لەهەموو رەگەز و نەتەوە و چینەجیاوازەکانی نێوکۆمەڵ، شانبەشانی یەک، بەشدارییاندەکرد. جگە لەڕووخانی رژێم، خەڵک بیری لەدروشم و داخوازیی دیکە نەدەکردەوە، لەبەر ئەوە، هیچ هێزیک نەیدەتوانی پێش لەڕووخانی رژێم بگرێت. لەهەموو شارەکان تەقەولێکدان

بۆسەر بنکەکانی پۆلیس و سەربازخانەکان دەستپێکرا. لە شارە گەورەکان، **بەتایبەتیی لەشارە ئاینییەکان، جگە لە سووتاندنی بانکەکان، هەروەها سینەما و مەیخانە و مەیفرۆشییەکانیش دەسووتێندران. دیارە لەمەدا، مەلاکان هانی لاوەکانیان دەدا، بۆ ئەوەی بیرومێشکیان بۆ دژایەتیکردن لەگەڵ ئەوی پێیاندەگۆت "ناشرعی" و "حرام" رابێنن و، لەدوارۆژدا بۆ ئەنجامی پرۆژەی سیاسیی گەورەتر بەکاریان بێنن.**

سوپای ئێران، کە حەمەڕەزاشا دەیان ملیارددۆلاری لەپێناودا سەرفکردبوو، کە پێیوابوو، بە ئاماژە و فەرمانێکی، نەتەنیا خەڵکێکی رەشوڕووتی نارازیی سەرجادە و شەقامەکانی لەشەو و ڕۆژێکدا بۆ لەنێودەبات، بەڵکو ئامادەیە لەپێناو فەرمانی شای فەرماندە و خاوەنشکۆیدا هەموو رۆژهەڵاتی ناوەراستیشی بۆ داگیربکات، جگە لە دوو لەشکری تایبەتی پاشایەتی **"گارد جاویدان"** و، **"باخیشا"** لەتاران نەبێ، لەهەموو ئێراندا، سوپا بەشێوەیەکی چاوەڕواننەکراو بێلایەنمایەوە و، لە کوشتنوبڕینی خەڵک دەستی پاراست و، لەسەدان شار و شارۆچکەشدا، هەزاران سەرباز و گروبان و ئەفسەر، بەنیشانەی دەربڕینی هاودەنگییان لەگەڵ خەڵک، بەچەکی دەستیانەوە، یان بەبێ چەک، تێکەڵ بە زەریای کۆمەڵانی راپەڕیو بوون.

دوومانگ دوای هاتنەسەرکاری دەوڵەتی ژنەڕال ئەزهاری و، لەرۆژی 26/10/1357، بەرامبەر بە (16/1/1979) ، شا بڕیاریدا لە ئێران نەمێنێت و، کۆمیتەیەکی پێکهێنا بەنێوی "شورای سلطنت"

که لەنەبوونی خۆیدا لە ئێران، کاروباری وڵات و حکوومەت بباتبەڕێوە. شۆرای سەڵتەنەت لەبەرامبەر تەوژمی ملیۆنان جەماوەردا خۆیپێڕانەگیرا و، ئەوی لە ژنەڕاڵ و وەزیر و کاربەدەستان هەلیان بۆ رەخسا، بەپەلەپڕووزە هەڵاتن و خۆیانگەیاندە دەرەوەی وڵات، بەشیکی دیکەشیان خۆیان شاردەوە، و کۆمەڵیک لەژنەڕاڵەکان و سەرۆکوەزیران و وەزیر و کاربەدەستانیش گیران و، دواتر لەلایەن دادگەکانی شۆرشی ئیسلامییەوە گوللەبارانکران. **سەرەنجام، ریکەوتی 22/11/1357، بەرامبەر بە (11/2/1979ی ز)، رژێمی پاشایەتیی بەیەکجارەکیی رووخا و، جیژن وخۆشی و شادمانی هەموو ئێرانی گرتەوە.**

کاتێک حەمەڕەزاشا لەگەڵ شاژن و منداڵەکانی بە چاوی پڕ لەئەسرینەوە، لەنێوگریان و پەژارە و شینی کۆمەڵێک لەژنەراڵەکان و دەستوپێوەندەکانیان، لەفڕۆکەخانەی **"مێهرئاباد"** لەئێران چووەدەرەوە، ماوەیەک هیچ وڵاتێک وەرینەدەگرت و، سەرلێشێوا و بێ پەنا، چاوەڕێ بوو وڵاتێکی کۆنەهاوپەیمانی پێشوازیی بکات. **رۆژنامەی "نیۆیۆرک تایمز" شای بە هاووڵاتییەکی هۆڵەندی شوبهاند، کە لەنێو تۆفاندا بۆ دۆزینەوەی لێوارێک دەگەڕێت!".**

ئەمریکا، بەماوەیەکی کورت پەنایدا، چۆنکە نەخۆشیی شێرپەنجەکەی هەموو لەشی داگرتبوو. لەنەخۆشخانەیەکی ئەیالەتی **تێگزاس** خرایەژێر چاودێریی پزشکییەوە، بەڵام لەبەر هەڕەشەوگوڕەشەی رژێمی ئیسلامیی ئێران لە ئەمریکا و داوای تەسلیمکردنەوەی شا بۆ ئێران، ئەمریکا شای نارد بۆ وڵاتی **پاناما.**

دەوڵەتی پاناماش زۆری رانەگرت، ماوەیەک لەوڵاتی **مەکزیک** مایەوە و، سەرنجام بەرەو وڵاتی میسر باڵیگرتەوە.

شا ئیدی ئێرانی نەدییەوە و لەتەمەنی 61 ساڵی و لەڕۆژی 27/7/1980 لەشاری قاهیرە کۆچیدواییکرد و لەمزگەوتی "رفاعی" لە وڵاتی میسر ناشتیان.

شای ئێران کە سالانێکی زۆر خزمەتی گەورەی بەبەرژەوەندیی رۆژاڤا – بەتایبەتی ئەمریکا گەیاندبوو. چاوەروان بوو بە گەرمییەوە پێشوازیبکرێ و، وەک وەفایەک بۆ دڵسۆزییەکانی، یارمەتیبدەن و، بەوێنەی جاری پێشوو بیگێڕنەوە بۆ سەر تەختی پاشایەتیی، بەڵام لەنێو سەرۆکەکانی جیهان، ئەوە تەنێ **ئەنوەر سادات سەرکۆماری پێشووی میسر** بوو، کە پەنایدا و، ئامێزی بۆ کردەوە، هۆکەشی ئەوە بوو، حەمەڕەزاشا لە سەردەمی دەسەلاتیدا یارمەتی دارایی بە میسر کردبوو.

بارودۆخی رۆژهەڵاتی کوردستان
لەدواسالی تەمەنی رژێمی حەمەڕەزاشادا

خۆپیشاندان و پەلاماردان بۆ سەر بانکەکان و دەزگە و پێگەکانی سەرکوتی رژێم لەپارێزگەی **کوردستان (سنە)** و، **لەپارێزگەی ورمێ**، سەرەتا لەلایەن بەشێکی کەم لە خوێندکاران و رۆشنبیرانی شۆرشگێڕەوە دەستپێکرد. بەڵام لە **ستانەکانی ئیلام و لۆڕستان و کرماشان**، بەهۆی ئەوەوە کە زۆرینەی دانیشتوانی ئەو پارێزگانە سەر بە ئاینزای شیعەن، هەر لەسەرەتاوە، مەلاشیعەکان رۆڵی گەورەیان لە سازدان و رێکخستنی خۆپیشاندانەکان بەئاراستە و بیروباوەڕی ئیسلامیدا گێڕا. **حیزبی توودەی ئێران و رێکخراوەی موجاهدینی گەلی ئێران و، هەروەها کۆمۆنیستەکانی سەربە رێکخراوەی چریکە فیداییەکانی گەلی ئێران** لەرۆژهەڵاتی کوردستان، کەوتنە هەوڵی ئەوەوە کە شانە و رێکخستن پێکبهێنن و، لەخۆپیشاندانەکانیشدا چالاکانە بەشدارییاندەکرد، لەگەڵ ئەوەشدا، لەپارێزگە شیعەنشینەکاندا ئەوە مەلاشیعەکان بوون کە سەرپەرشتیی رێپێوانەکان و، جۆری درۆشمەکانیان دەکرد و، بەوێنەی شوێنەکانی دیکەی ئێران، لایەنەسیاسییەکانی دی، ناچاربوون لەژێر چەتری پێڕەوانی ئایەتۆڵلا خومەینیدا لەپلانی رووخانی رژێمی پاشایەتیدا بەشداریبکەن.

بەڵام، ستانەکانی **سنە** و **ورمێ**، بەبەراورد لەگەڵ ستانەکانی دیکەی کوردستان و بە بەراورد لەگەڵ مەڵبەند و شارەکانی ئێراندا جیاوازبوو. ئەگەرچی زۆربەی مزگەوتەکانی شارەکانی ئەم دوو پارێزگەیە (**سنە و ورمێ**)، وەکو شارەکانی ئێران، کرابوون

بەنێوەندی کۆبوونەوە و باسولێدوانی سیاسی و ڕێخستنی خۆپیشاندانی جەماوەریی، بەڵام هەر لەسەرەتاوە، لەم دوو پارێزگەیەدا ڕۆشنبیرانی چەپ و دیمۆکرات، ریزی خۆیان و، تەنانەت مزگەوتی خۆشیان لە ئیسلامیستەکان جیاکردبووەوە. ئەو بەشە لەمامۆستایانی سەربە ئاینزای سوننە و لایەنگرانی ئیسلامی سیاسیی لە کوردستان کە دژایەتیی شایان دەکرد و، بەرەبەرە تێکەڵاوی خۆپیشاندانی شارەکانی کوردستان بوون، هێندێکیان لایەنگری **مامۆستا شێخ عێزەدین حوسێنی** بوون، کە لە شاری **مەهاباد** دادەنیشت. هێندێکی دیکەش لایەنگری کەسایەتییەکی ئاینیی خەڵکی شاری **سنە** بوون - بەنێوی **کاک ئەحمەو موفتیزادە.**

شێخ عێزەدین حوسێنی، مامۆستای ئاینی و، خاوەنی بیروباوەڕی ئیسلامیی بوو، لەگەڵ ئەوەشدا مرۆڤێکی دیمۆکرات و ئازادیخواز و نیشتمانپەروەر بوو. لە پەیام و وتەکانیدا باسی یەکێتی و یەکڕیزیی گەلی کوردی دەکرد بە هەموو ئایدۆلۆژی و پێکهاتەجیاوازەکانییەوە. هیچ جیاوازییەکی لەنێوان کوردێکی موسڵمانی خەباتگێڕ و، کوردێکی کۆمۆنیستی شۆڕشگێڕدا نەدەکرد. هەر ئەمەش بوو وایلێکرد لەماوەیەکی کەمدا شێخ عێزەدین لەنێو ڕۆشنبیرانی چەپ ودیمۆکرات و جەماوەری خوازیاری ئازادیدا خۆشەویست بێ و، لەدەوری کۆببنەوە. بەپێچەوانەی شێخ عێزەدینەوە، کاک ئەحمەد موفتیزادە کە هەر لەسەردەمی ڕژێمی حەمەڕەزاشاوە، پێوەندیی نێزیکی لەگەڵ ژمارەیەک لە ئایەتوڵڵاکان و مەلاشیعەکانی نەیاری شادا هەبوو، لەگەڵ پەرەسەندنی ئاستی ناڕەزایەتیی گەلانی ئێران لەدژی ڕژێمی پاشایەتیی، ئەم پێوەندییەی

نێوان خۆی و مەلاشیعەکانی توندوتۆڵتر کرد. هێشتا چەند مانگێکی مابوو رژێمی پاشایەتیی بەتەواوەتیی هەرەس بێنێ، ژمارەیەک لە مەلاپایەبەرزەکان و ئایەتۆڵڵاکان بەنوێنەرێتیی لەلایەن ناوەندەکانی ئاینزای شیعەوە، دەهاتنە کوردستان و، راستەخۆ لەگەڵ کاک ئەحمەد موفتیزادەدا پێوەندییان دەگرت و، پێکەوە پلانیان دادەڕشت، کە رووی داخوازییەکانی خەڵکی کوردستانیش وەکو باقی شوێنەکانی ئێران، بەلای داخوازیی ئاینی وبیری ئیسلامیەتیدا بەرن. **"ئایەتۆڵڵا سەفدەری"** بۆ شاری **سنە** و، **"ئایەتۆڵڵا جەننەتی"** بۆ شارەکانی **سەقز و بانە دەستنیشانکران...**

کاک ئەحمەد موفتیزادە، بەوەرگرتنی رێنوێنی لە مەلاشیعەکانەوە، دووبنکەی سیاسی و چەکداریی لەنێوچە سوننەکانی کوردستاندا دامەزراند و، نێوی **"مکتب قورئان"** و **"کۆمیتەی ئیسلامیی"** لێنان. بۆ کۆکردنەوەی مامۆستایانی ئاینیی لەدەوری خۆی، دەستی بەجەولە کرد و، لە ناوچەکانی **بۆکان وسەقز و کرماشان و مەهاباد و بانە و مەریوان و کامیاراندا توانی دەیان مامۆستا و فەقێ و لایەنگرانی ئیسلامی سیاسیی بۆلای خۆی راکێشێت. لەلایەن ئایەتۆڵڵاکانەوە بووجەی تایبەت بۆ خۆی و پێڕەوانی و بۆ بەڕێوەبردنی چالاکییەکانیان بڕایەوە و، ئەو بووجەیە راستەوخۆ لە شاری ئاینیی "قۆم" ەوە دەنێردرا بۆیان و، لەنێو پێڕەوانی و چەکدارەکانی بنکەکانی "کۆمیتەی ئیسلامی" و "مکتب قورئان" دا بڵاودەکرایەوە.**

- - -

(هێزای گۆتنە، ئەحمەدموفتیزادە و، زۆربەی پێڕەوان و چەکدارەکانی "کۆمیتەکانی ئیسلامیی"، لەدوای رووخانی یەکجارەکیی رژێمی پاشایەتی و دامەزرانی کۆماری ئیسلامیی، هاوکارییان لەگەڵ رژێمی مەلاکانی ئێران درێژەپێدا و، لەکاتی هێرشی سوپا و پاسدارانی ئیسلامیی ئێران بۆ سەر کوردستان، خیانەتیان لەگەلی خۆیان کرد و، بوون بە "جاش").

- - -

بەشێک لەرۆشنبیرانی سەر بە هێڵی چەپ و بیروباوەڕی کۆمۆنیستیی، لەشارەکانی سەر بە پاریزگەی سنە و ورمێ، نێوەندێکیان بەنێوی **"جمعیت دفاع از آزادی زحمتکشان"، (کۆمەڵەی پارێزگاریکردن لە ئازادیی زەحمەتکێشان)** دامەزراند. هەردوو بەرەی ئیسلامی سیاسی و چەپەکان لە کوردستان، واتە **"کۆمیتەکانی ئیسلامی"** سەر بە ئەحمەد موفتیزادە و، **"جمعیت"**ی سەر بە کۆمۆنیستەکان، تێدەکۆشین بۆ سەرپەرشتیکردنی خۆپێشاندانەکان و، ببوون بەجێگرەوە و ئالتەرناتیڤی دوای نەمانی دەسەلاتی رژێمی پاشایەتیی لە کوردستان. لەبەر ئەوە **لەشارەکانی کوردستان – بەتایبەتی لەشارەکانی سنە و سەقز، ئاستی دژایەتیی نێوانیان توندوتیژتر بوو.**

لەگەڵ ئازادبوونی ژمارەیەک **لەئەندامانی کۆمەڵەی زەحمەتکێشانی کوردستان** لە گرتووخانەکانی رژێمی شا، بەتایبەتیی دوای ئازادبوونی کارگێڕ و سەرکردەی لێوەشاوەی کۆمەڵە بەنێوی **فواد مستەفا سوڵتانی**، کۆمەڵە لە چەند مەڵبەندێکی کوردستان وەک **مەریوان** و **سنە** و **سەقز**، **"یەکێتیی جۆتیاران"** ی سازکرد و، هێزێکی

چەکداری لێ پێکبهێنان و، لەدژی بەگزادە و فیودالەکان ڕێکیخستن. لەناوچەکانی **دیواندەرە** و **سەقز**، شەڕولێکدان لەنێوانیاندا دروستبوو **کە بەتەمام لەبەرگی 2 دا بەدوورودرێژیی باسیان لێوەبکەم!.**

ئێستێ بابێینە سەرباسی حیزبی دێمۆکراتی کوردستانی ئێران!

حیزبی دێمۆکراتی کوردستان، کۆنترین و بەناوبانگترین حیزبی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، لەدوای ڕووخانی کۆماری کوردستان و، شەهیدکرانی پێشەوا قازی و ژمارەیەک لە کاربەدەست و وەزیرەکانی کۆمار کە لەساڵی 1947 دا ڕوویدا، تا کاتی دەستپێکردنی خۆپێشاندانی بەرینی گەلانی ئێران لەدژی رژێمی حەمەڕەزاشا، ساڵانێکی دوورودرێژی لەنێو شەوەزەنگ و تێرۆر و دیکتاتۆریی زەقی پەهلەویدا تێپەڕ کردبوو. بەهۆی هێرشی ساواک و سوپا بۆ سەر ئەندامان و ڕێکخستن و هێزی پێشمەرگەی حیزبەوە، زەبرێکی کاری وگەورەی لێدرابوو. لەنێوخۆی وڵات، ڕێکخستن و شانە نهێنییەکانی لەدەست دابوو. زۆربەی ئەندامانی لێهاتوو و نیشتمانپەروەر و دڵسۆزی کە لەباشووری کوردستان دەژیان، لەلایەن سەرۆکایەتیی شۆرشی ئەیلوولەوە تەسلیم بە شای ئێران کرابوونەوە، یان تێرۆرکرابوون، یان دورخرابوونەوە. بەشێکی دیکەش لە کادر و پێشمەرگەیان، لەسەردەمی شۆرشی ئەیلوول و دوای هەرەسهێنانی شۆرش، دەستیان لەهەموو شوێنیک دابڕابوو، بەناچاری خۆیان تەسلیم بە رژێمی شا کردبووەوە و، وازیان لەچالاکیی سیاسی و حیزبی هێنابوو، سەرقاڵی کار و ژیانی ئاسایی خۆیان بوون. هێندێکی دیکەش لەسەرکردەیەتی و کادرەکانی حیزب

له ئورۆپا دەژیان، یان له بەغدا دانیشتبوون و، چاوەڕوانی قەزاوقەدەریان دەکرد. لەبەر ئەوە لەکاتی پەرەسەندنی خۆپیشاندانی سەرتاسەریی گەلانی ئێراندا، پەرتەوازەیی و هەروەها کاریگەریی ترس و سام و دیکتاتۆریی رژێمی حەمەڕەزاشا بەرادەیەک لەسەریان مابوو، کە خۆپیشاندانی بەرینی چین و توێژی جۆربەجۆری کۆمەڵانی خەڵکیان لەدژی رژێمی پەهلەویی، وەک رووداو و هەڵچوونێکی کاتیی تەماشا دەکرد و لەو باوەڕەدابوون رژێمی شا، بەرادەیەک بەهێز و خاوەندەسەڵاتە، کە خۆپیشاندانەکان بەهاسانی سەرکوتدەکا و، وەک ساڵانی پێشووتر، دەستدەکاتەوە بە گرتن وکوشتن و لەسێدارەدان. بەکورتی، راپەڕینی گەلانی ئێران سەرتاسەری شار و نێوەندەکانی ئابووری و پیشەیی و کۆمەڵایەتیی گرتبووەوە، بەڵام سەرکردەیەتیی حیزب، لەدوورەوە و، لەڕێگەی رادیۆ و رۆژنامە و راگەیاندنەکانەوە، چاودێریی رەوتی رووداوەکانی دەکرد.

لەمبارەوە، **کاک عەبدوڵڵا حەسەنزادە سکرتیری پێشووی حیزبی دێمۆکراتی کوردستانی ئێران، له پەرتۆکی "نیوسەدە تێکۆشان" لاپەڕە (109) دا** ئاوای نووسیوە:

(**.... ئەوەی راست بێ تەنیا کەس کە بەبێ قەید وشەرت ئامادە بوو بگەڕێتەوە نێوخۆی وڵات و کاری حیزبی بکا خوالێخۆشبوو سید رسوول دهقان** (**سەید رەسووڵ بابی گەورە**) **بوو. ئەو هەر لەبەهاری 1357 دا بەتاقی تەنیا گەڕایەوە کورستانی ئێران و بۆ ماوەی زیاتر له دوومانگ لەناوچەکانی مەهاباد و نەغەدە و پیرانشار لەنێو خەڵکدا کاری کرد. ... هاوڕێیانی دیکە دوو بەش**

بوون. بەشێک ئەندامانی کۆمیتەی ناوەندی بوون کە بەڕاستی زۆر بەکەمی خۆیان لە کاری عەمەلی دەدا. بە جۆرێک کە هەتا ئاخر و ئۆخری پاییزی 1357 ، (دێسەمبەری 1978)، نەگەڕانەوە کوردستان. بەهەموو ئەندامانی کۆمیتەی ناوەندی حەوتوویەک لەنێوخۆی وڵاتدا نەببوون...).

گیروگرۆی دیکەی حیزبی دێمۆکرات لەوەدابوو، هەر لەدوای رووخانی کۆمارەوە، تاکو سەردەمی شۆرشی ئەیلوول و پاش هەرەسهێنانی شۆرش، تاکاتی رووخانی رژێمی پاشایەتیی لەئێران، لە باشووری کوردستان و لە ئۆروپا و لە گەڕەکی **"کەڕادە"** ی شاری بەغدا دەژیان، لەبری ئەوەی، بەروانگەیەکی نەتەوەییەوە یەکێتی و تەبایی نێوان خۆیان بپارێزن و، تێبکۆشن بۆ پێگەیاندنی خۆیان و ئەندامانیان و، شانە و رێکخستنی نهێنیی لەشار وگوندەکان دروستبکەنەوە، بۆ ئەوەی لەئەگەری سەرهەڵدانەوەی بارودۆخێکی سیاسیی گونجاو، بەئامادەیی تەواوەوە بێنەوەمەیدان و، بەلێوەشاوەیی و ئەزموونێکی زیاتر لەرابردوو، کاروباری سیاسی و کۆمەڵایەتیی وڵاتەکەیان بگرنەوەدەست، **کێشەی نێوان باڵەکانی "مەلایی" و "جەلالی" و لایەنگیری لەحیزبی توودەی ئێرانیان کردبوو بەکێشە وسەرقاڵیی بۆخۆیان و، ساڵانێکی زۆریان بەناکۆکیی نێوخۆیی و، دژایەتیکردنی یەکدییەوە تێپەڕکردبوو. ئەوە بوو کاتێک رژێمی حەمەڕەزاشا لەنێوچوو، سەرکردەیەتیی حیزب، بەسەر بارودۆخێکدا کەوت، کە بەهیچ شێوەیەک خۆی بۆ ئامادە نەکردبوو.**

سەرکردەیەتیی حیزب لەکۆبوونەوەیەکیدا کە لە شاری بەغدا دەیگرێت، بڕیاردەدات کۆمیتەیەکی تازە پێکبێنێ لەو کەسانەی

ئامادەن بگەڕێنەوە بۆ نێوخۆی وڵات. ئەم کۆمیتەیەش ناوی **"کۆمیتەی زاگرۆس"** ی بۆ هەڵدەبژێرن. بەڵام پاش گەڕانەوەی ئەم کۆمیتەیەش بۆ نێو شارەکان، بەهۆی لێکدانەوەی هەڵەی حیزب سەبارەت بە بارودۆخی سیاسیی رژێمی شا و ئێران بەگشتیی، بڕیاردەدات لەنێو جەماوەری کورددا بەنهێنیی خەباتی سیاسی بکات. **مامۆستا عەبدوڵڵا حەسەنزادە** لەم پێوەندییەدا پتر رۆناکایی دەخاتە سەر ئەم باسە و، لەلاپەڕەی (122) ی **"نیوسەدە تێکۆشان"** دا دەڵێت:

(کاتێک بۆ رۆژی 2ی رێبەندانی 1357 لە مەهاباد خەڵکمان بۆ رێپێوان و کۆبوونەوە لە مزگەوتی سوور بانگهێشتن کردبوو، شەوی دووی رێبەندان پێشنیارم کرد، کە بەیانی بچم لەمزگەوتی سوور بەناوی خۆم قسە بۆ خەڵک بکەم، کەچی بەو بیانووەوە کە "زاگرۆس" بڕیاریداوە ئێمە بەنهێنی بژین، دوکتۆر قاسملوو لەگەڵ ویش دا کاک غەنی موافەقیان لەسەر نەکرد. رووداوەکان ئەوەندە خێرا دەچوونە پێش کە ئێمە پێیان رانەدەگەیشتین. بەتایبەتی کە هەم ماوەیەکی زۆر بوو لە وڵات دوور بووین و هەم بەهێندێ بڕیاری وشک دەست و باڵمان بەسترابوو. بۆیە زۆرم نەگوتوە ئەگەر بڵێم وەختێک رژێمی شا رووخا لەڕاستی دا بەسەرمان دا رووخا. چونکە لە هیچ بارێکەوە خۆمان بۆ ئامادە نەکرابوو کادری پێویستیشمان بۆ وەڵامدانەوەی ئەرکەکانی ئەو قۆناخە بۆ پەروەردە نەکرابو کە هیچ، هەر نەشمان بوو....).

حیزبی دێمۆکراتی کوردستان، پاش پتر لە سی ساڵ خەباتی نهێنیی، سەرەنجام لەمانگی رەشەممەی ساڵی 1357، (2/3/1979)، لەشاری مەهاباد میتینگی گەورەی گرت و، دوکتۆر قاسملوو

لەبەرامبەر دەیانهەزار خەڵکی بەشدار لە کۆبوونەوە جەماوەرییەکەدا، گوتی: "لەمڕۆوە، خەباتی ئاشکرای سیاسی و یاسایی حیزبی دیمۆکراتی کوردستانی ئێران دەستپێدەکات...".

- - -

لەگەرمەی خۆپێشاندانەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا، بەهۆی نزمبوونی ئاستی هۆشیاری سیاسیی خەڵکەوە، زۆربەی ئەو درۆشمانەی دەکەوتنە سەرزار و لەنێو کۆڵان و شەقامەکاندا دوبارە دەکرانەوە، هیچ پێوەندییەکیان بەکێشەی ڕەوای نەتەوەیی کورد و داخوازییەکانییەوە نەبوو. ڕۆژ، **ڕۆژی هوتافکێشان و هەڵچوون و دەمارگرژیی بوو لەسەر بیروباوەڕی ناقۆڵا و نەگونجاو بەرامبەر دۆزی ڕەوای کورد. درۆشمی کۆمۆنیستی و ئیسلامی و ڕاست و چەپ و سووپەرچەپ دەگەیشتنە ئاسمان و ئالای زەرد و سۆر و کەسک و داسوچەکوچنیشان و ئالای ئیسلام بەسەر دەستەوە دەشەکانەوە، بەڵام ئاڵای کوردستان و، درۆشمی نەتەوەیی، نێوی لە کوولەکەی تەڕیشدا نەبوو.** لەشارەکان، لەڕێگەی هێندێک لەهاوڕێیانی نێزیکی سەرکردەیەتی و لایەنگرانی سەر بە **یەکێتیی نیشتمانیی کوردستانەوە، گەلێک درۆشم دەکەوتنە سەر زارانەوە لەدژی پارتی و بارزانی و "قیادە موقت"، بێئەوەی خەڵکەکە بزانن، ج ئامانجێک لە پشت ئەو درۆشمانەوەن و، لە سوود و بەرژەوەندیی کێدەدرێن. ئەوەش لەرەوتی خۆیدا ڕۆژهەڵاتی کوردستان و بزاڤە ساوا و کەمئەزموونەکەی لە ناکۆکییەکەوە وەردا، کە زۆر بە زیانی یەکڕیزیی کورد و بەرژەوەندییەکانی شکایەوە ...**

بەکورتی، لە کوردستان و، لە ئێران بەگشتیی، لەنێو هەموو لایەنەکانی نەتەوەیی و سیاسیدا، تەنیا چینی مەلاکان بوون کە هەر لەسەرەتاوە بەشێوەیەکی رێکخراو و، پلاندارێژراو، هێدی هێدی، رووی داخوازیی خەڵک و، درۆشمەکانیان بۆلای بیروباوەڕی ئیسلامیدا سووڕاندەوە و لەرێگەی مزگەوتەکانەوە و، لەڕێگەی بڵاوکردنەوەی پەیام و وتەکانی خومەینییەوە لەنێو خەڵکدا، هەوڵی بەردەوامیاندا، هەتاکو توانییان تێکڕای ئۆپۆزسیۆنی رەنگاوڕەنگی ئێرانی لەژێر چەتری رێبەریتیی ئایەتۆڵلا خومەینیدا کۆبکەنەوە. ئایەتۆڵلا خومەینیش لە پاریسەوە پەیتا پەیتا، نامە و راگەیاندراوەی دەگەیشتە دەستی مەلاکان و، بەرێگەی لایەنگرانییەوە، لەهەموو ئێراندا بڵاودەکرانەوە.

خومەینی لە پەیامەکانیدا، بەڵێنی چارەسەرکردنی کێشەکانی کۆمەڵگە و، گوزەران و داهاتوویەکی گەش و پڕهومێدی بەگوێی گەلان و کۆمەڵانی رەشوڕووتی ئێراندا دەدا. گوندی **"نۆفل لۆشاتۆ"** ی نێزیک پاریس، ببوو بە نێوەندی سەرپەرشتی و رێبەرێتیکردنی راپەڕینی سەرتاسەری گەلانی ئێران. ئایەتۆڵلا خومەینیی لە وتووێژی لەگەڵ میدیای دەرەوەدا، دەیگوت: **"چاوی لەماڵی دنیا و دەسەلات نییە و، پاش نەمانی رژێمی پەهلەوی کە بەکرێگیراوی بێگانەیە، خۆی لە سیاسەتەوە وەرنادا و، دەچێتەوە بۆ مزگەوت و بەرێنوێنیکردنی ئاینیی خەڵک و نوێژ و پەرستکاریی خۆیەوە سەرقاڵ دەبێ! دەیگوت، ئەم باب و کوڕە (مەبەستی رەزاشا و حەمەڕەزاشا بوو! — ن.)، ئێرانیان وێرانکردووە و، ئێمەیان**

سەرشۆڕی بێگانە کردووە. دەبێ ئەم رژێمە نەمێنێت، چۆنکە خەڵک شایان ناوێ و، لەجێی شتێکی دیکەیان دەوێ و ...!"

خەڵکی ئێران لەمێژبوو ئەم قسانەیان لەزاری نەیارێکی شا و کەسایەتییەکی سیاسیی ئێرانییەوە نەبیستبوو. تەمەنی زۆر و پلەی کۆمەڵایەتی و ئاینیی خومەینیی هۆیەکی دیکە بۆ ئەوەی کە کۆمەڵانی خەڵک باوەڕ بە وتە و پەیامەکانی بێنن. لەبەر ئەوە، گەیشتن بە هەموو هیوا و ئاوات و ئامانجێکیان لە گەڕانەوەی خومەینیی بۆ ئێران و، لە کەسایەتی و هزر و رامانی خومەینیدا دەدیت. جگە لە خەڵکی ئاسای و رەشوڕووتی ولات، هەروەها چینی خوێندەوار و تێکنۆکرات و، رۆشنبیران و، نووسەران و تەنانەت کۆمۆنیستەکانیش، بێئاوڕدانەوە لەروانگە و بۆچوونەکانی رابردووی ئایەتۆڵڵا خومەینیی کە دەیان ساڵ پێشتر لە دوو پەرتۆکی **"کشف الاسرار"** و **"توضیح المسائل"** و نووسراوەکانی دیکەیدا نووسیبوونی، تەنیا شوێن وادە و بەڵێن و درۆشمەکانی کەوتن.

لەرۆژی 12/11/1357، بەرامبەر بە 1/2/1979، ئایەتۆڵڵا خومەینی گەڕایەوە بۆ تاران و، لەنێو پێشوازیی مێژوویی ملیۆنان کەسدا، بە فڕۆکەی هەلیکۆپتەر چوو بۆ گۆڕستانی **"بهشت زهرا"** لە تاران و، لەوێ بۆ خەڵک قسەی کرد و، پەیامێکی توندی لەدژی حکوومەتی حەمەڕەزاشا بڵاوکردەوە کە چوارچێوەی سیستەمەکەی لەبەریەک هەڵوەشابووەوە. خومەینی هەروەها رەخنەی توندی ئاراستەی شاپوور بەختیار دواسەرۆکوەزیری حکوومەتی شا کرد،

که لەترسی شۆڕشگێڕان و لایەنگران و، پێڕەوانی خومەینیدا، نەیدەوێرا خۆی ئاشکرابکا و، داوای کردلێی بەزووترین کات دەوڵەتەکەی هەڵبوەشێنێتەوە و، گوتی: **"من دولت تعین می کنم! من تو دهن این دولت می زنم!"** (**ئەز دەوڵەت دەستنیشاندەکەم، ئەز لە دەمی ئەم دەوڵەتە دەدەم!**).

به دەیان ملیۆن جەماوەری راپەڕیوی ئێران کە لە ڕۆژان و حەفتەکانی سەرەتای خۆپێشاندانەکاندا، بۆ وەدەستهێنانی **"نان و کار و ئازادی"** هاتبوونە سەر جادە و شەقامەکان، پاش چەند مانگێک و، لە ڕۆژانی نێزیک بە رووخانی رژێمی شادا، شەوانە دەچوونە سەربانی خانوو و باڵەخانەکانیان، تا لەنێو دیمەنی مانگدا وێنە و روخساری ئایەتوڵڵا خومەینی ببینن!! ئەوەش پێشاندەری راستییەک بوو کە نەئەمریکا و رۆژاڤا و، نەبەرەی چەپ و سیاسەتکارانی نێوخۆی ئێرانیش، نەیانتوانیبوو بەشێوەیەکی زانستانە و بابەتانە، نێوەرۆکی کۆمەڵگەی ئێران هەڵسەنگێنن و، بیناسن، بەڵکو ئەوە تەنیا مەلاکان بوون کە بەهۆی پێوەندی و ژیانی بەردەوام و سەتان ساڵەیان لەنێو ئەو کۆمەڵگەی تێیدا ژیابوون و دەژیان، ئاست و رادەی هۆشیاری سیاسی و فەرهەنگی و تێگەیشتوویی خەڵکەکەی خۆیان دەناسی و، زۆر باش دەیانزانی چۆن و لە چ رێگەیەکەوە، بیانخەنە خزمەتی ئامانجی سیاسی و بەرژەوەندیی خۆیانەوە..

مانگی رێبەندان، خۆپێشاندان لە سەر شەقام و جادەکانەوە، گوێزرایەوە بۆ تەقە و لێکدانی چەکداری و هێرشبردن بۆ سەربازگە

و بنکەکانی پۆلیس و ژاندارم و ماڵی ئەندامانی ساواک و دایرەکانی ساواک و، بەندیخانەکانی رژێم.

سەرئەنجام راپەڕینی بێوێنە و مێژوویی گەلانی ئێران گەیشتە لووتکە و، لەرۆژی 22 ی ڕێبەندانی ساڵی 1357ی هەتاوی (11/2/1979ی زاینی)، بەوێنەی ئەرخەوانەسوور کەوتەڕێ و، تەختوبەخت و کۆشکوتەلار و داوودەزگەی رژێمی پاشایەتیی تێکەوەپێچا و لەنێوبرد.

لەگەڵ رووخانی یەکجارەکیی رژێمی حەمەڕەزاشا، شادی و خۆشی هەموو ئێرانی گرتەوە. چینی مەلاکان بە سەرۆکایەتیی ئایەتۆڵڵا خومەینی، کە هەر لەسەرەتاوە بەدرۆشم و بەرنامە و ستراتیژێکی رۆن و دارێژراوی خۆیانەوە هاتبوونە نێو گۆڕەپانی بەربەرەکانێکردنی رژێمی حەمەڕەزاشاوە، پاش سەرکەوتنی شۆرش، بەپەلە کەوتنە هەوڵ بۆ دارشتنی چوارچێوەی سیستەمێکی نوێی سیاسیی کە بەپێی یاسا و نەرێتی سەرەتاکانی ئیسلام بچێت بەرێوە. بەم شێوەیە لەساڵانی کۆتایی سەدەی بیستەمدا، کۆمارێکی بنچینەگری ئیسلامیی – شیعە، بەسەرۆکایەتیی ئایەتۆڵڵا خومەینیی لە ئێران دامەزرا و ئەوەش، بوو بە سەرەتایەک بۆ هاتنەکایە و خولقانی گەلێک رووداو و گۆڕانکاریی نوێ و گرنگ و مێژوویی، لەنێوچەکە و لەجیهان ....

رووخانی رژێمی پاشایەتیی، لە رۆژهەڵاتی کوردستانیش، شادی و خۆشی بۆ گەلی کورد بەدیاریهێنا و، گەلی کورد، بەهیوا و

گەشبینییەوە دەیڕوانییە داهاتووی خۆی لەسایی رژێمی تازەدامەزراوی کۆماری ئیسلامیدا. بەڵام درێژەی ئەم باسە، کە تایبەت دەبێت بە کۆماری ئیسلامیی ئێران و، رۆژهەڵاتی کوردستان، بۆ بەرگی دووەم جێدێڵم...!

"کۆتایی بەرگی یەکەم"

پەراوێزەکان!

(1) - ملک المتكلمين ناوی تەواوی حاجی میرزا نەسروڵڵا بەهەشتی، ساڵی 1277ی هەتاوی لەشاری ئەسفەهان هاتووەتە دنیاوە. دوای تەواوکردنی قوتابخانەی ئاینیی لەتەمەنی 23 ساڵیدا بەرەو هیندستان کۆچیکرد. لەهێند لەشاری بەمبەیی قوتابخانەیەکی دامەزراند و، پەرتۆکێکی نووسی بەناوی "من الحق الی الحق"، کە بەدڵی گروپی ئیسلامیی "ئیسماعیلیە" نەبوو، لەبەر ئەوە کەوتنە دژایەتیکردنی و، ناچارما بگەڕێتەوە بۆ ئێران. ماوەیەک لە بووشەهر و ئەسفەهان مایەوە و، لەمزگەوتەکان و لەنێو خەڵکدا پرۆپاگەندەی بۆ بیری ئازادیخوازی و یەکسانی و کۆمەڵگەیەکی دادپەروەرانە دەکرد. لەوەوە، دەسەڵاتداران و، چینی دەوڵەمەندی ناوچەکە کەوتنە دژایەتیکردنی و، ناچار ما بەرەو تاران بڕوات. لەتارانەوە دەچێ بۆ ئازەربایجانی سەر بە رووسیا و، لەشاری باکۆ قوتابخانەیەکی زانستیی دادەمەزرێنێ، بۆ پەروەردەکردنی ئەو لاو و خوێندکارە ئێرانییانەی لەوێ دەژیان، یان لەئێرانەوە بۆ خوێندن دەچوون بۆ باکۆ. لەم قوتابخانەیەدا، ئەو ئازادی و دیمۆکراسییەی کە لە ئۆروپادا هەبوو، بۆ قوتابییەکان شیدەکرایەوە و، بیری ولاتپارێزی و پێشکەوتن و، سەربەخۆیی ئێران دەبرایە مێشکیانەوە. لەکاتی سەرهەڵدانی ناڕەزایەتیی جەماوەریی لەدژی حکوومەتی قاجار، گەڕایەوە بۆ ئێران و، بەپەیام و، وتەی دڵنشین و شۆرشگێڕانەی ڕۆڵێکی گەورەی لەهاندانی جەماوەری خەڵک لەدژی دەسەلاتی گەندەڵی قاجاڕیدا دەگێڕا.

ئەم کەسایەتییە ئاینییە، لەریزی ئەو تاقوتۆقە کەسایەتییە ئاینییانەدا بوو کە هەست و بیروباوەڕی نیشتمانپەروەری و ئازادیخوازیی، بەسەر بیروباوەڕی

ئاینییەکەیدا زاڵبوو. ئەمەش وایکردبوو، لەلایەک لەنێو ئازادیخوازان و مرۆڤدۆستان و نیشتمانپەروەرانی ئێرانیدا وەک ڕێبەرێکی مەزن و راستبێژ تەماشا بکرێت، لەلایەکی دیکەشەوە، شا و بنەماڵە و کاربەدەستانی حکوومەت، بەدوژمنی گەورەی خۆیانی بزانن.

لەڕاستیدا لەسەردەمی مەشرووتەوە تاکو رووخانی رژێمی حەمەڕەزاشا، بوونی ژمارەیەک لە مەلاکانی ئازادیخواز و نیشتمانپەروەر لەریزی خەڵکدا، بوون بەهۆی ئەوە کە ئازادیخوازان و لایەنگرانی سیستەمی عیلمانی، بەرامبەر بە تێکڕای چینی ئاینیی رەشبین نەبن و، حیسابی مەلاکانی "درباری" (کۆشکنشینەکان) لە "مەلا شۆرشگێڕ و ئازادیخوازەکان" جیا بکەنەوە. ئەم بۆچوون و روانگەیە ئەوڕۆکەش هەر هەیە و، تەنانەت لەنێو حکوومەتی پڕ لەستەمی کۆماری ئیسلامیی ئێراندا، چەند کەسانێک وەک ئایەتوڵڵا تالەقانی و ئایەتوڵڵا مۆنتەزری و سانعی و .. هتد، ئەگەرچی پشتگیرییان لە هەبوونی حکوومەتی ئیسلامیی کردووە، لێ دژی سەرکوتی ئازادیخوازان و، کوشتنوبڕینی رۆڵەکانی خەڵک بوون لەلایەن دەسەڵاتدارانەوە).

ملک المتکلمین، پاش یەکەم هێرشی گەورەی حکوومەت بۆ سەر رێبەرانی شۆرشی مەشرووتە، گیرا و، بەفەرمانی ئەمەعەلیشای قاجاڕ، لە سەربازگەی "باخیشا" ی تاران، خنکێندرا.

(2) - ئەحمەد کەسرەوی ساڵی 1269ی هەتاوی بەرامبەر بە ساڵی 1890ی زاینی، لە گەڕەکی "هەمکاوار" لەشاری تەورێز، لەبنەماڵەیەکی ئاینی هاتووەتە دنیاوە. خوێندنی سەرەتایی لە تەورێز تەواو کردووە. لەتەمەنی 22 ساڵیدا بووە بە مامۆستای زمانی عەرەبی. هەروەها زمانی ئینگلیزیشی بەباشی زانیوە. دواتر فێری زمانی "ئێسپرانتۆ" ش بووە. ماوەیەک

فەرمانبەر بووە لە وەزارەتی داد. پاشان بۆ سەرۆکی دادگەی شاری زەنجان دیاریکراوە. لەو شارەدا، بەهۆی دەستێوەردانی مەلاکان لەکاروباری دادپرسی و کێشە کۆمەڵایەتییەکانەوە، بەرەنگاریان بووەتەوە. ماوەی ساڵێک سەرۆکی دادگەی ستانی خوزستان بووە. لەوکاتەدا "شێخ خەزعەل" سەرۆک عەشیرەتی گەورەی عەرەبەکان لە باشووری رۆژاڤای ئێران (خوزستان)، کەسیکی خاوەندەسەڵات بوو لەو نێوچەیە. شێخ خەزعەل دەیویست خوزستان بکات بە هەرێمی سەربەخۆ، لەبەر ئەوە دژی نیشتەجێبوونی هێزی چەکدار و فەرمانبەرەکانی دەوڵەتی نێوەندیی (فارس) بوو لەخۆزستان.

کەسرەوی و فەرمانبەرەکانی دادگە بەفەرمانی شێخ خەزعەل لە خوزستان دەردەکرێن و، کەسرەوی بەرەو تاران دەڕوا و، ماوەی 10 ساڵ لەتاران و شارەکانی دیکەی ئێران سەرۆکایەتیی دادگەی پێدەسپێدرێت. ماوەیەکیش دەبێت بە پارێزەر. ساڵی 1308ی هەتاوی (1939ی ز) دەکرێت بە مامۆستای بەشی زمان و مێژوو، لە زانستگەی تاران. کەسرەوی کە ماوەی چەندین ساڵ، شارومەڵبەندەکانی ئێران گەڕابوو، لەنێزیکەوە لە کێشە و هۆکارەکانی دواکەوتوویی ئێران ئاگاداردەبێ. ئەوە بوو لە ساڵی 1320 ی هەتاوی (1941ی زاینی) کۆمەڵێکی رۆشنبیریی لەتاران دادەمەزرێنێت و، رۆژنامەی "پرچم" دەبێت بە ئۆرگانی کۆمەڵەکەی. لە رۆژنامەی "پرچم" دا، دەستدەکات بە وتارنووسینەوە لەدژی داوونەریتی کۆن و رۆڵی مەلاکان لە دواهێشتنەوەی کۆمەڵ دەخاتەڕوو. هێندەی پێناچی، نێوی کەسرەوی بەهەموو لایەکدا بڵاودەبێتەوە و، خەڵکێکی زۆر، دەبنە دژ، یان لایەنگری. لەساڵی 1324ی هەتاوی، بەنەخشەی مەلاکان، تەقەی لێدەکەن، بەڵام ناکوژرێت. مەلاکان و

موسڵمانانی توندڕەو، بەمەبەستی هاندان و وروورژاندنی خەڵک لەدژی، تاوانی قورئانسووتاندن دەدەنە پاڵی.

کەسرەوی جگە لە نووسینی وتار لە "پرچم"، کە خۆی سەرنووسەری دەبێت، گەلێک بەرهەمی مێژوویی و سیاسی و کۆمەڵایەتی و بابەتی رەخنەگرانەی بڵاوکردووەتەوە، کە بەشێکی بریتین لە: "ئاین"، "سەبارەت بە ئیسلام)"، "بیخوێننەوە و، هەڵیسەنگێنن"، "سەبارەت بە ئەدەبیات"، "فەرهەنگ چییە"، فەرهەنگ یان فێڵبازی!؟"، "سەبارەت بە رەوان"، "دین و دنیا" ، "پاشاکانی بێ ناو و نیشان"، "مێژووی شۆرشی مەشرووتەی ئێران"، "مێژووی پێنج سەت ساڵەی خوزستان"، "مێژووی 18ساڵەی ئازەربایجان"، "مێژووی شێر و خۆر"، "شێخ سەفییەدین و رەگەز و بنەچەی"، "مێژووی دەمنە و قلیان"، "مشعشعیان"، "دروستبوونی ئەمریکا"، "شیعەگەریتیی"، "بەهاییگەری، شیعەگەری و، سۆفیگەریتیی". جگە لەم پەرتۆکانە، دەیان وتار و نووسراوەی دیکەی لە گۆڤارەکانی عەرەبی و فارسیدا بلاوکردووەتەوە. کەسرەوی هەروەها زمانی فارسی و ترکیی ئازەری، عەرەبی و ئینگلیزی و ئەرمەنی و، ئەلفوبێ و زمانی "پەهلەوی" یشی زانیوە. کەسرەوی لە تەمەنی 57 ساڵیدا، لەنێو ژووری دادگە و، بەنەخشەی مەلاکان و بەهاودەستیکردن لەگەڵ کاربەدەستانی حکوومەتی ئێران،لەلایەن نەواب سەفەوی و، ئەندامانی دیکەی رێکخراوەی "فیداییەکانی ئیسلام" ەوە تێرۆرکرا.

(3) - "سید مجتبی میرلوحی" ناسراو بە نەواب سەفەوی، کوڕی سەید جەواد لەساڵی 1303ی هەتاوی (1924) لە گەڕەکی "خانی ئاباد" لە شاری تاران هاتووەتە دنیاوە. لەتەمەنی 17 ساڵیدا چووە نەجەف و، ماوەی چوارساڵ لە قوتابخانەی ئاینیی نەجەف دا خوێندووتەتی و، پاش وەرگرتنی

دەستووری فتوای کوشتنی نووسەری بەنێوبانگ ئەحمەد کەسرەوی، لەلایەن "ئایەتوڵڵا شێخ عەبدولحسێنی ئەمینی" یەوە، بەرەو ئێران گەڕاوەتەوە. پاش گەڕانەوەی بۆ ئێران، لەگەڵ ئایەتوڵڵا شێخ محەممەدی تاڵەقانی پێوەندیی گرتووە و، ئەوی لە نەخشەی کوشتنی کەسرەوی ئاگاداری کردووە. ئایەتوڵڵا شێخ محەممەد تاڵەقانی، چوارسەت تمەن پووڵی داوەپێی، تا دەمانچە و فیشەکی پێبکڕێت. نەواب پاش کوشتنی ئەحمەد کەسرەوی، دەگەڕێتەوە بۆ نەجەف و، لەلایەن ئایەتوڵڵاکانی دانیشتووی نەجەفەوە پێشوازییەکی گەرمی لێدەکرێت. دواتر گەڕاوەتەوە بۆ ئێران. ساڵی 1324ی هەتاوی بە پرسوراوێژ لەگەڵ ئایەتوڵڵا کاشانی، ڕێکخراوەی "فیدایییەکانی ئیسلام" دامەزراندووە. فیدایییەکانی ئیسلام، چەندین کاربەدەستی گەورەی ئێرانیان تێرۆرکرد. دواجار هەوڵی کوشتنی سەرۆکوەزیران (عەلا) یان دا بەڵام سەرنەکەوتن و، گیران و، لەرێکەوتی (16/1/1956)، نەواب سەفەوی، لەگەڵ دوو هاوڕێی دیکەی لە زیندانی "قزڵ قەلعە" لەسێدارە دران.

(4)- ئایەتوڵڵا شێخ عەبدولحسێنی ئەمینی، خەڵکی تەورێز بوو، بەڵام زۆربەی ژیانی خۆی لە شاری نەجەف و کەربەلا بردەسەر. ماوەی چل ساڵ تەمەنی خۆی بەلێکۆڵینەوەی ڕەوایەتیدان بە ئاینزای شیعەوە بردەسەر و، ئەنجامی لێکۆڵینەوەکانی لە پەرتۆکێک بەنێوی "الغدیر فی الکتاب و السنه و الادب" دا کۆکردەوە. ئەم پەرتۆکە، سەرچاوەیەکی بایەخدارە بۆ پێڕەوانی ئاینزای شیعە و بەنێوی (دائره المعارفی شیعه) وە بووە بە وانەی قوتابخانە ئاینییەکان.

(5)- وشەی "ئایەتوڵڵا" لەئێران، یەکەم جار لەلایەن پاشای مەغۆل بەنێوی "ئەلجایتۆ" وە بەکارهات. ئەلجایتۆ، لەلایەن زانایەکی شیعە بەنێوی

"مەلا حەلی" یەوە بوو بە موسڵمانی شیعە و، نێوی خۆی گۆڕی و، نێوی "سوڵتان محەمەد خودابەندە" ی هەڵبژارد. ئەوجا سوڵتان محەممەد، نێوی خوازراوی ئایەتۆڵڵای لەسەر مەلا حەلی دانا. بەڵام بەکارهێنانی ئەم وشەیە، بۆ ماوەیەکی زۆر بەکار نەهێنرا.

هەروەها وشەی ئاخوند لە دوو وشەی آقا، کە دواتر بووە بە (ئا) ی مەغۆلی و، وشەی (خوند)، لە وشەی (خوێندەوار) ی کوردییەوە وەرگیراوە. ئەم دوو وشە مەغۆلی و کوردییە، تێکهەڵکێشی یەککران و، وشەی (ئاخوند) ی لێداتاشرا و، لەوە بەدواوە، لەنێو کۆڕوکۆمەڵی ئاینی بە تایبەتی و، کۆمەڵگەی ئێران بەگشتیی، بوو بە نازنێوی مەلاکان و زانایانی ئاینی و، وشەی ڕێزلێنان لە گەورەتر. بۆ وێنە، ئێستاش لەنێو فارسدا دەڵێن "ئا غولامرەزا" (آقا غولامرضا)، "ئا تەقی" (آقا تەقی). وشەی "خوند" یش وەک گوترا لە وشەی (خۆنەوار، یان خوێندەوار) ی کوردییەوە وەرگیراوە.

دواتر، پاشاکانی سەفەویی، نازناوی "شێخ الائیسلام" یان بەنێوی مەلای شارەگەورەکان زیاد کرد. ئەوجا لەسەردەمی قاجارەکاندا، نازناوی "حجت الاسلام" بوو بە باو. وشەی "مەلا" کە لەنێو کورددا باو بوو، لەزەمانی سەفەوییەکاندا بوو بە پێشنێوی ئیمام و پێشنوێژی مزگەوتەکان و زانایانی ئاینیی. لەسەردەمی حکوومەتی قاجارەکان، بەتایبەتیی لەسەردەمی شۆڕشی مەشرووتەدا، مەلاگەورەکان و، زانایانی ئاینی، کە خۆیان لەئاستی پێشەوای ئاینیدا دەبینی، نێوی "مەلا و ئاخوند" یان بۆخۆیان بەکەمزانی و، سەرلەنوێ وشەی ئایەتۆڵلا قوتکرایەوە و، چەند مەلایەکی شیعە بە پلەی ئایەتۆڵا گەیشتن. ئەوجا نێوی مەلا و ئاخوند هەرمایەوە و، بەو کەسانە دەگوترا، کە لەرووی زانست و زانیاری ئاینییەوە لە پلەو ئاستێکی نزمتردا بوون. سەید

محەممەد برووجردی، یەکەم کەسێک بوو کە لەسەردەمی حکوومەتی حەمەڕەزاشا، نازنێوی "آیت اله عظمی" ی پێدرا.

(6) - تاج الملوک کچی تەیموورخانی ئایرملوو بەرەگەز تورکمانە. باوکی لەدەرەبەگە بەناوبانگەکانی "سواد کوه" ی سەر بە "مازندەران" بوو، هاوکات لە فەرماندەکانی لەشکری قەزاق بوو. تاجەلملووک، لەتەمەنی 18 ساڵیدا بووە بە هاوسەری رەزاخان. پاش بەدەسەلاتگەیشتنی رەزاشا، نازناوی "ملکه مادر"، (شاژنی دایک) ی پێدراوە، لەبەر ئەوە خاوەن رێز و دەسەلاتی تایبەت بووە. لە رەزاشا چوار منداڵی بووە، دوو کوڕ و دوو کچ.

بیرەوەرییەکانی تاج الملوک (ژنی رەزاشا و دایکی حەمەڕەزاشا)، سەرەتا لە سایتی "پیک نێت" دا بڵاوکرایەوە، پاشان وەک پەرتۆکیش بڵاوکرایەوە. تاجلملووک، دەیان ساڵ لەنێزیکەوە ئاگاداری هەموو جۆرە، رووداو و ئالوگۆڕەکانی سیاسیی نێوخۆی ئێران بوو. پێوەندیی گەرم و دۆستانەی لەگەڵ دەیان رێبەر و سەرکۆماری وڵاتان و، کاربەدەستانی نێوخۆیی و دەرەکییەوە هەبووە. تاج الملوک لەگێڕانەوەی بیرەوەرییەکانیدا، کەسایەتی و هەڵسوکەوتی هەموو ئەو کاربەدەستانەی کە دیونی، چ ئەوانەی کاربەدەستی وڵاتانی بیانی بوون، چ ئەوانەی ئێرانی بوون - بە ئەندامانی بنەماڵەکەی خۆشییەوە، بەشێوەیەکی راست و رەوان و، بێ پێچ و پەنا خستووەتەڕوو. درکاندنی ئەو راستییە شاراوانەش وایکرد کە نەوەکانی و بووک و تەنانەت کچەکانیشی لەخۆی توورە و زیز کرد. تا کار گەیشتە جێیەک، کاتێ لە نیویۆرک کۆچیدوایی کرد، ماوەی چەندین رۆژ تەرمەکەی لە ساردخانەی بیمارستانی نیویۆرک مابووە و، کەسوکاری قەرەی نەدەکەوتن. دایکی ژنەکەی حەمەڕەزاشا،کە ئەویش بیرەوەریی خۆی نووسیوە، لەلاپەڕەی 506 ی بیرەوەرییەکانیدا لەو بارەوە نووسیویەتی:

"تاج لملووک، پاش مردنی، تەرمەکەی لەسەر زەوی مایەوە و، هیچیەک لە ئەندامانی بنەماڵەکەی، ئامادە نەبوون، مەسرەفی ناشتن و بەخاکئەسپاردنی بگرنە ئەستۆی خۆیان. ئەوەبوو هاوسەری شا (فەرەح) لە پاریسەوە، پێنج هەزار دۆلاری نارد بۆ "غولامرەزا ولیعهد" (کورە گەورە و، جێنشینی باوکی) تا بینێژن، بەڵام غولامرەزا پێنج هەزار دۆلارەکەی هەڵگرت بۆخۆی و،نەیکردە سەرفی ناشتنی دایە گەورەی. لە ئەنجامدا، شارەداری نیویۆرک، بەنێوی ژنەهەژار و، بێکەس ناونووسیان کرد و، بەبێ تابووت و، بێئەنجامدانی هیچ ڕێوڕەسمێک، لەگەڵ تەرمی چەندین کەسی ئەڵکۆلی و، تووشبووی مادە سڕکەرەوە کە لەسەر جادە و کۆڵانان مردبوون، لە نێو گۆڕێکی گەورەی بەکۆمەڵدا چاڵکرا".

(7) - ئەسەدوڵلا عەلەم، لەدایکبووی شاری "بیرجەند" سەر بەستانی خوراسان بوو. پاش تەواوکردنی خوێندن لە زانستگەی کشتوکاڵیی شاری "کەرەج"، بوو بە ستانداری ستانی بەلوچستان و سیستان. بنەماڵەی عەلەم لای بنەماڵەی شا ناسراو بوون و، باوکی عەلەم، کاتی خۆی خزمەتی زۆری بە ڕەزاشا کردبوو. ئەسەدوڵلا عەلەم، لەو نێزیکایەتییە کەڵکیوەرگرت و، خۆی لە شا نێزیک کردەوە. ساڵی (1950ی ز) بوو بە وەزیری کشتوکاڵ و، دواتر بوو بە وەزیری نێوخۆ. پاش سەرهەڵدانی دژایەتیی نێوان ئینگلیز و شا لەگەڵ دوکتۆر موسەدق، ئەسەدوڵلا عەلەم، پشتی لە شا نەکرد. ساڵی (1962ی زاینی)، لەلایەن شاوە کرا بە سەرۆکوەزیرانی ئێران. عەلەم، زۆر باش دەیزانی چۆن دڵی شا ڕابگرێ. لەبەر ئەوە بە پێچەوانەی موسەدق و ئەمینی (سەرۆکوەزیرانی پێشوو)، هیچ کارێکی بەبێ پرس و ئیزنی شا ئەنجام نەدەدا. لە نامەکانیدا، یان لەکاتی ڕووبەڕوو بوونەوەی لەگەڵ شادا، بەنێوی "پیشوای

مقتدرمن" نێوی دێنا. شا پتر له هەرکەسێک بڕوای به عەلەم دەکرد. عەلەم، جگە له ئەنجامدانی کار و ئەرکی حکوومەتیی، هەروەها ئەرکێکی گرنگی دیکەشی لەلایەن شاوە پێسپێردرابوو!! ئەو ئەرکەش ئەوە بوو، خانوویەکی نهێنی و شاراوەی بۆ شا ئامادە کردبوو و، دوور له چاوی خەڵک و، شاژن و، دەستوپێوەندەکانی، کچ و ژنی جوان و کەشخەی دەبردە خانووەکەوە و، "سایە خدا و شاهنشا آریامهر" یش، چەند ساتێک له گەڵیان رایدەبوارد. بەڵام، پاش ماوەیەک، "فەرەح" (شاژن) بەمە پیشە لاوەکییەی عەلەم دەزانێ و، لەپێش چاوی کۆمەڵێک کاربەدەست و، دەستوپێوەندی کۆشکی شا، به زلله، له "عەلەم" دەدا و، قسەی سووکی پێدەڵێت!

تاج الملووک سەبارەت به (عەلەم) دەڵێ: "عەلەم، سەر به ئینگلیز بوو. ئەوەشی نەدەشاردەوە و، به ئاشکرا، به شای دەگوت: "راوێژکاری نێزیکی دەولەتی بریتانیایە و، له شاژنی بەریتانیا، نیشان و نازنێوی "سێر" (Sir) و، "لۆرد"، (Lord) ی (پێبەخشراوە!".

ئەسەدوڵڵا عەلەم، مانگی نەورۆزی ساڵی 1357ی هەتاوی (1978ی ز)، بەهۆی تووشبوونی به شێرپەنجەی خوێن، ساڵێک پێش رووخانی رژێمی پەهلەویی، لەتاران کۆچیدوایی کرد.

(8)- شاپوور بەختیار، بەرەگەز کورد و، له بنەماڵەی سەرۆک خێڵەکانی نێوچەی بەختیارییە. بەدرێژایی مێژوو، هۆزەکانی بەختیاری، هەوڵی پاراستنی خۆیان و خاکەکەیان داوە و، بەرەنگاری دوژمنان وداگیرکەران بوونەتەوە. سەت و بیست ساڵ لەمەربەر، لەشەڕ و لێکدانی نێوان بەختیاری و سوپای ئێرانی قاجاریدا، باپیری شاپوور بەختیار بەنێوی "ضل السلطان" کوژراوە.

کاتێک ڕەزاشا بەدەسەڵات گەیشت، بەلاساییکردنەوە لە ئەتاتورکی سەرۆکی ترکان، هەوڵیدا بەزووترین کات دەولەتی ناسیۆناڵی فارس پێکبێنێت. ئەوە بوو هێرشی بۆ سەر ئەو نێوچانە دەستپێکرد کە ڕاستەوخۆ لەژێر دەسەڵاتی حکوومەتی ئێراندا نەبوون و، لەهەرێمەکەی خۆیاندا سەربەخۆ بوون. پاش شەڕوشۆڕێکی گەورە و گران کە چەندین مانگی خایاند، ساڵی 1313ی هەتاویی، ڕاپەڕینی بەختیاری بە گولله و باروت نوقمی خوێنکرا و، بەهەزاران کەس کوژران و، فەرماندەکانی سوپای ئێران، بەهۆی دڕندەیەتییان نازناوی "قەساوی لۆڕستان" یان پێدرا. ئەوجا ڕەزاشا، ئەندامانی بنەماڵەی سەرۆک هۆزی بەختیاری، لەوانە باوکی شاپوور بەختیاری لەسێدارە دا.

شاپوور بەختیار، لەکاتی دەستپێکردنی بزاڤی دژە کۆلۆنیالیستی لەلایەن دوکتۆر موسەدقەوە، بوو بە ئەندامی بەرەی ناسیۆناڵی ئیران. پاش کودەتاکەی دژ بە موسەدق، لەلایەن رژێمەوە چەندین جار گیرا و، جارێکیان ماوەی سێ ساڵ لە زیندان مایەوە.

شاپوور بەختیار، ئەگەرچی بەرەگەز کورد بوو، بەڵام لەرووی بیروباوەڕەوە، ناسیۆناڵیستێکی ئێرانی بوو، بڕوای تەواوی بە پاراستنی یەکپارچەیی خاکی ئێران هەبوو. رۆژی 16ی بەفرانباری 1357، بوو بە سەرۆکوەزیرانی رژێمی شا و، ماوەی 37 رۆژ ئەو پۆستەی بەدەست بوو. چەند رۆژێکی مابوو بۆ سەرکەوتنی یەکجاریی شۆرشی ئیسلامیی، خۆی شاردەوە و، لەلایەن ئەندامانی بەرەی ناسیۆناڵ و دۆستەکانییەوە، توانی خۆی بگەیەنێتە ئۆروپا. شاپوور بەختیار، سەرئەنجام، لەرۆژی 6ی ئەگوستی ساڵی 1992ی زاینی، لەلایەن تێرۆریستەکانی کۆماری ئیسلامیی ئێران، لە ولاتی فەرەنسا لەنێو ماڵەکەی خۆی تێرۆرکرا.

سەرچاوە

بۆ ئامادەکردنی ئەم پەرتۆکە، سەرجەم (35) سەرچاوەی جۆراوجۆر خوێندراوەتەوە و، لەنێویاندا، کەڵک لەم سەرچاوە کوردی و ئینگلیزی و فارسی یانەی خوارەوە وەرگیراوە:

(1)- پەرتۆکی ئێران و جیهان (لە مەغۆلەوە تا قاجارییە)، بەشی (سەفەوییەکان و، بنەچە و وڵاتیان) – نووسینی: "دوکتۆر عەبدولحسێن نەوایی".

(2) – پەرتۆکی تاریخ اجتماعی ایران (جلد 2)، تالیف مرتضی راوندی.

(3) – تاریخ ایران زمین "از دوره صفاریان تا دوره قاجار" ئامادەکردن و نووسینی: عبدالعلی معصومی.

(4) – پەرتۆکی "زندگی شاعباس اول" (بەرگی 2) لە پەرتۆکی "وقایع اتفاقیە" ەوە وەرگیراوە.

(5) – (زندگی شاعباس اول، بەرگی 2، لاپەڕەی 126، "تاریخ عەباسی").

(6) – ک. تەوحیدی، "نادر صاحبقران" (نادر شاە بر مبنای اسناد خطی) نشر زیار 1384ی هەتاوی.

(7)- کەریمخانی زەند و سەردەمەکەی، نووسینی: "دوکتۆر پەرویزی رەجەبی".

(8)- جنبش های کرد از دیرباز تا کنون (جلد اول) "نگارش و اقتباس: م – کاردوخ" چاپ اوپسالا – سوئد.

(9)- روحانیت و تحولات اجتماعی در ایران (2) نووسەر: رضا مرزبان، چاپ اول، انتشارات فروغ، آلمان، زمستان 1385 (2006). چاپ: چاپخانە مرتضوی/ کلن.

(10) - وتاری "روحانیون سیاسی یا اسلام سیاسی - چند نکتە پیرامون نقش روحانیون در انقلاب مشروطە" نووسینی: دوکتۆر جەمشید فارۆقی

(11) - لەبەڵگەنامەکانی بەریتانیا F O 371 LEP35069 ڕێکەوتی 12ی مارچی 1943/ ڕەشەممەی ساڵی 1321ی هەتاوی.

(12) - گۆڤاری کاوە، چاپی بەرلین، ژمارە 12 (پانزەی سیپتەمبەری 1916ی زاینی، لاپەڕە 2 و 4).

(13) - پەرتۆکی "دادگا"، لاپەڕە (50) نووسینی ئەحمەد کەسرەوی، چاپی یەکەم ساڵی 1325ی هەتاوی (1945ی زاینی).

(14) – اسناد تاریخی جنبش کارگری/سوسیال دموکراسی و کمونیستی ایران جلد 3 صفحە 168 و 169.

(15) – (ترور کەسرەوی، لاپەڕە 19)، نووسینی ناسر پاکدامن.

(16) – بهائیگری، شیعیگری، صوفیگری، نووسینی: ئەحمەد کەسرەوی.

(17) – مروری در ایران (انقلاب مشروطیت ایران)، نووسینی: ایرج پزشک زاد.

(18) - "نیوسەدە تێکۆشان" (ئاوڕێک لە رابردووی خەبات و تێکۆشانی حیزبی دێمۆکراتی کوردستانی ئێران) نووسینی: عەبدوڵلا حەسەنزادە (سکرتێری

پێشووی حیزبی دێمۆکراتی کوردستانی ئێران)، لەمانگی ئەگۆستی ساڵی 1995 دا چاپکراوە.

(19) – تحلیلی از شرایط اجتماعی روستایی ایران، ص تهران سال1357.

(20) – "مقدمەای بر انقلاب اسلامی" (نووسینی: دوکتۆر سادق زیباکەلام).

(21) – افسانە جامعە مدنی، نوسینی: بهرام رحمانی، ناشر انتشارات فروغ، لە چاپخانەی "مرتضوی" لە شاری "کۆڵن" ساڵی 2001 لە ئەڵمان لەچاپدراوە.

(22) – ماڵپەڕی "حوزە هنری استان مرکزی – شهرستان خمین.

(23) – ماڵپەڕی ویکیپیدیا – ئایەتۆڵڵا خومەینیی.